

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**І.В. ЛАНТУХ, А.П. ЛАНТУХ, О.А. ГУЛЬБС,
С.Ю. ДІХТЯРЕНКО, Н.Ф. МЕРКУЛОВА**

**РЕЛІГІЯ:
РЕЛІГІЄЗНАВСТВО. МЕДИЦИНА. ПСИХОЛОГІЯ.**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Київ – 2022

ББК
С

*Рекомендовано до друку Вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 13 від 30 червня 2022 р.)*

Р е ц е н з е н т и:

В.О. Коробчанський – доктор медичних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, завідувач кафедри гігієни та екології №1 Харківського національного медичного університету.

Г.Д. Панков - доктор філософських наук, професор, професор кафедри культурології Харківської державної академії культури.

І.К. Волошин-Гапонов – доктор медичних наук, професор кафедри клінічної неврології, психіатрії та наркології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; провідний науковий співробітник відділу медицини сну Державної установи «Інститут неврології, психіатрії та наркології Національної академії медичних наук України».

О.Д. Сафін – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

РЕЛІГІЯ: Релігієзнавство. Медицина. Психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів усіх рівнів / І.В. Лантух, А.П. Лантух, О.А. Гульбс, С.Ю. Діхтяренко, Н.Ф. Меркулова. Київ, 2022. 627 с.

Навчальний посібник є надзвичайно цікавим виданням, бо він вибудований на стику трьох актуальних наук, а саме: релігієзнавства, медицини та психології, де центральною ланкою, яка їх об'єднує, є релігія і людина. У посібнику у трьох розділах розглядаються актуальні проблеми: релігія як соціальне явище і релігія в Україні; тандемність релігії та медицини в аспекті здоров'я людини і її репродуктивної функції, евтаназії; світу психологічного життя людини, психологічний аспект її релігійності, взаємодія лікаря і пацієнта, психологічні засади медичної етики тощо. Важливим є те, що кожний розділ має низку засобів із перевірки та поповнення знання, а саме: питання для самоконтролю, завдання для роздумів та реферативної роботи; термінологічний словничок, а також інформація під гаслом – «Це цікаво знати». Навчальний посібник може бути рекомендований студентам вищих навчальних закладів для самостійної роботи і як додатковий матеріал для колективних обговорень та підготовки до занять з елективних курсів: релігієзнавство, медична етика, психологія та медична психологія, суспільні філософські проблеми.

ISBN

Лантух І.В., Лантух А.П., Гульбс О.А.,
Діхтяренко С.Ю., Меркулова Н.Ф.

З М І С Т

Вступ.....	5
Розділ І. РЕЛІГІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН	
1.1. НАУКА ПРО РЕЛІГІЮ: ЇЇ НАУКОВИЙ СТАТУС	
1.1.1. Об'єкт і предмет релігієзнавства. Структура релігієзнавства.....	7
1.1.2. Релігійність як об'єкт наукового аналізу.....	19
1.1.3. Тенденції розвитку релігії в сучасному світі: сакралізація і секуляризація.....	25
1.2. РЕЛІГІЯ: ЇЇ СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ	
1.2.1. Поняття релігії та її сутність.....	47
1.2.2. Структура релігії, її науковий аналіз.....	65
1.2.3. Функції і роль релігії в сучасному суспільстві.....	80
1.3. ПОХОДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНІ ФОРМИ	
1.3.1. Основні версії походження релігії. Причини її виникнення і типологія.....	96
1.3.2. Характеристика родоплемінних релігійних вірувань.....	106
1.3.3. Сучасні народностно-національні релігії.....	123
1.4. СВІТОВІ РЕЛІГІЇ. БУДДИЗМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ	
1.4.1. Світові релігії та їхня характеристика.....	162
1.4.2. Буддизм як світова релігія.....	163
1.4.2.1. Становлення, розвиток і поширення буддизму.....	163
1.4.2.2. Основні ідеї буддизму і його напрямки.....	173
1.4.2.3. Оцінка буддизму як світової релігії.....	199
1.5. ХРИСТІЯНСТВО: ІСТОРІЯ, ВІРОВЧЕННЯ, КУЛЬТ. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ХРИСТІЯНСТВА	
1.5.1. Соціально-економічні, політичні передумови виникнення християнства і його ідейні джерела.....	207
1.5.2. Становлення християнства як світової релігії.....	229
1.5.3. Особливості християнського віровчення і його основні напрямки.....	239
1.6. ІСЛАМ – СВІТОВА РЕЛІГІЯ: ВІРОВЧЕННЯ, КУЛЬТ, НАПРЯМИ	
1.6.1. Виникнення ісламу: об'єктивні і суб'єктивні причини.....	286
1.6.2. Віровчення і культ ісламу.....	296
1.6.3. Основні напрямки мусульманства. «Ісламізація» сучасного арабського суспільства.....	318

1.7. РЕЛІГІЯ І СУЧАСНІСТЬ: СУЧАСНІ НЕТРАДИЦІЙНІ КУЛЬТИ	
1.7.1. Позаконфесійні релігійні філософії.....	339
1.7.2. Особливості та класифікація релігійних нетрадиційних культів.....	347
1.7.3. Релігійний модернізм.....	361
1.8. РЕЛІГІЯ В УКРАЇНІ	
1.8.1. Стародавнє минуле східнослов'янського язичництва. Київський пантеон богів.....	71
1.8.2. Прийняття християнства в Київській Русі та його еволюція.....	380
1.8.3. Сучасна релігійна ситуація в Україні.....	393
1.9. АТЕЇЗМ І ВІЛЬНОДУМСТВО ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЯ. СВОБОДА СОВІСТІ, СВОБОДА СОВІСТІ В УКРАЇНІ	
1.9.1. Сутність атеїзму та його форми.....	415
1.9.2. Вільнодумство та атеїзм. Їх історичні форми і етапи розвитку.....	418
1.9.3. Свобода совісті. Свобода совісті в Україні.....	430
Розділ II. МЕДИЦИНА І РЕЛІГІЯ	
2.1. Медицина та релігія: тандем взаємодії.....	440
2.2. Здоров'я людини та його релігійне сприйняття. Біблія і медицина.....	448
2.3. Громадське здоров'я у векторі розвитку сучасної медицини.....	461
2.4. Моральний та сакральний аспекти репродуктивної функції людини.....	485
2.5. Репродуктивна свобода людини й моральний статус плоду як медична та релігійна проблеми.....	492
2.6. Святість життя та евтаназія.....	498
2.7. Паломництво і медицина.....	505
2.8. Релігія як фундаторка етичного кодексу лікарів.....	511
РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЯ ТА РЕЛІГІЯ І МЕДИЦИНА	
3.1. Світ психологічного життя людини.....	522
3.2. Психологічний аспект релігійності.....	528
3.3. Здоров'я людини у дискурсі її психоемоційного стану.....	542
3.4. Місце лікаря у системі координат служби медико-соціальної та психологічної допомоги.....	552
3.5. Лікар та пацієнт: проблеми психологічної взаємодії.....	564
3.6. Медична етика та її морально-психологічні засади.....	583

ВСТУП

Навчальний посібник є цікавим напрацюванням авторського колективу, який присвятив його релігії, медицині та психології. Складаючись із трьох частин, він об'єднаний проблемою релігії та людини у різних іпостасях. Його актуальність і своєчасність появи полягає в тому, що, не дивлячись на техніцизацію нашої дійсності, пріоритетним напрямом розвитку системи вищої освіти є його гуманізація, розвиток загальної культури фахівця.

Пропонований навчальний посібник містить викладений у доступній формі ґрунтовний науковий матеріал, який дозволить опанувати зміст таких навчальних дисциплін як «Релігієзнавство», «Медична етика», «Філософські проблеми медицини», «Психологія та медична психологія». Перша частина посібника присвячена релігії як соціальному явищу, її еволюції та релігії в Україні. У частині, присвяченій медицині, з'ясовується тандемність медицини та релігії, здоров'я людини та його релігійному сприйняттю, моральному та сакральному аспекту репродуктивної функції людини, проблемі евтаназії. Що стосується психології, то автори розглядали її через призму релігії та медицини. Тому були підняті актуальні питання: релігійності, в тому числі і релігійності лікаря; взаємодії лікаря і пацієнта; проблемі емоційного вигорання лікаря, етичного кодексу лікаря; місця лікаря у медико-соціальной та психологічній допомозі населенню тощо. Перевага навчального посібника у тому, що він:

- характеризується доступністю викладання матеріалу, що дозволяє комфортному сприйняттю і засвоєнню тем, поданих на розгляд;
- пропонує систему самоконтролю у вигляді запитань;
- презентує матеріал, адаптований не лише для студентів, а й для широкого загалу читацької аудиторії, яка бажає ознайомитися із здобутками релігії, медицини, психології;
- містить до кожного розділу допоміжну інформацію, що сприятиме цілісному засвоєнню матеріалу.

Усе це допоможе студентській аудиторії краще засвоїти навчальний матеріал, ефективно організувати самостійну роботу, перевірити набуті знання і продемонструвати вироблені навички. До кожної теми надається перелік реферативних робіт та проблем для обговорення, термінологічний словничок, список рекомендованих джерел наукової та навчальної літератури.

Автори навчального посібника висловлюють щирю вдячність рецензентам: **В.О. Коробчанському** – доктору медичних наук, професору, академіку Академії наук вищої освіти України, завідувачу кафедри гігієни та екології №1 Харківського національного медичного університету; **Г.Д. Панкову** - доктору філософських наук, професору кафедри культурології Харківської державної академії культури; **І.К. Волошину-Гапонову** – доктору медичних наук, професору кафедри клінічної неврології, психіатрії та наркології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; провідному науковому співробітнику відділу медицини сну Державної установи «Інститут неврології, психіатрії та наркології Національної академії медичних наук України»; **О.Д. Сафіну** – доктору психологічних наук, професору, завідувачу кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини за цінні поради та конструктивні пропозиції.

Авторський колектив висловлює також надзвичайну вдячність Вченій раді Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Авторський колектив.

Розділ I. РЕЛІГІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

1.1. НАУКА ПРО РЕЛІГІЮ: ЇЇ НАУКОВИЙ СТАТУС

1.1.1. Об'єкт і предмет релігієзнавства. Структура релігієзнавства

Відомо, наука, яка вивчає релігію називається релігієзнавством. Вже в плані етимології (буквального значення слова) термін релігієзнавство складається з двох основ: *релігія*, як явище в суспільстві та *знавство*, що означає знання. Отже, релігієзнавство – це знання про релігію.

Задамося питанням: Навіщо студентові ці знання?

Перш за все, як людина розумна, то він прагне до пізнання Всесвіту, суспільства, самого себе, окремих явищ і процесів. Також студент ставить собі за мету стати інтелігентною людиною, бо це не тільки вимога часу, а й бажання будь-якої освіченої людини, яка мешкає у соціумі. А без придбання знань цей процес неможливий.

Відомо, що у практиці людського буття є два гатунку знань: а) знання, які необхідні фахівцю для успішної діяльності у своїй галузі, тобто професійні знання; б) знання, що необхідні для становлення кожної людини, як особистості, для формування її духовності. До останніх знань відносяться і знання з релігієзнавства.

Що ж таке релігієзнавство?

Релігієзнавство – це наука, яка вивчає закономірності виникнення, розвитку, функціонування релігії, її структуру, різні компоненти, взаємозв'язки і взаємодію релігії з іншими галузями знання, а також з культурою.

Термін релігієзнавство був уведений у 70-і рр. ХХ ст. ученим Угриновичем Д.М. Однак, як система наукових знань, дана дисципліна виникла ще у другій половині ХІХ ст. Засновником її був англійський історик, етнограф, дослідник первісних релігій Едуард Тайлор (1832-1917). У своїй роботі

«Первісна культура», яка була перекладена із англійської мови у 1939 р., він указував, що релігія в суспільстві має природні, земні причини походження і її необхідно вивчати як цілісне явище.

Едуард Тайлор

Було б невірно не відмітити і те, що інтерес до релігії у Е. Тайлора не був спонтанним, бо ще в стародавні часи робилися спроби вивчити і зрозуміти релігію. Так, давньогрецький філософ Платон (427 – 347 до н.е.) прагнув дати «суто чисте» визначення релігії, Демокрит (460 до н.е.) та Лукрецій Кар (99-55 до н.е.) – вважали релігію формою омани. Вони стверджували, що страх створив богів. Сицилійський історик, філософ Евгемер (к. 4 – поч. 3 ст. до н.е.) вважав, що релігія – це обожнювання душ померлих батьків та царів, що одержало назву евгемеризму.

Німецькі філософи ХУІІІ-ХІХ ст. І. Кант (1724-1804), Ф. Гегель (1770-1831), Ф. Шлейермахер (1768-1834), французькі матеріалісти ХУІІІ ст. теж досліджували сутність релігії. Проте, значимість досліджень Е. Тайлора була в тім, що він здійснив цілісний підхід до вивчення такого складного феномена як

релігія. Продовжувачами його в дослідженні релігії стали вчені Г. Спенсер (1820-1903), Дж. Фрезер (1854-1941), Б. Маліновський (1884-1942) та ін.

Виникнення релігієзнавства як системи наукових знань, що вивчають релігію, відбулося на стику ряду наук, що вивчали дане явище (релігію), як часткове, виходячи із своїх потреб. Іншими словами, релігієзнавство = філософія + соціологія + антропологія + археологія + історія + етнографія + психологія + лінгвістика + етнологія.

Усі це обумовило об'єкт і предмет релігієзнавства, його особливості, структуру, задачі. *Об'єктом* релігієзнавства є, безумовно, *релігія*. Вона може розглядатися на двох рівнях: на містичному (*mystic-таємничий*) і на світському (науковому).

Містичний рівень вивчає релігію як явище таємниче, котре не знаходиться на поверхні, а закладено всередині, в глибинах людської душі. Ще великий російський письменник С. Булгаков у «Світ невечірній» писав, що сутність релігії складається у дослідному пізнанні того, що Бог є. Тобто над світом, даним емпірично, існує світ інший, божественний, котрий становиться доступним та відчутним тільки у релігії.

На цьому рівні релігію вивчає теологія. *Теологія* – це вчення про Бога, його якостях, ознаках, комплексі доказів істинності догматики, релігійної моралі, вчення про правила та норми життя віруючих та духівництва, становлення тієї чи іншої релігії. Особливість теології, де головним об'єктом вивчення є Бог, що розглядається на основі вертикального богослов'я «людина – Бог», позначається через такі принципи як:

- 1) *теоцентризм*, тобто всі питання розглядаються у контексті «Бог – Релігія – Людина»;
- 2) *містицизм*;
- 3) *рevelяціонізм* (вивчення всього відносно Бога);
- 4) *сотеріологізм* (вчення про спасіння);
- 5) *провіденціалізм* (божественне передбачення);

- 6) *есхатологізм* (вчення про кінець світу);
- 7) *фідейзм* – ствердження зверхності віри, як єдиного джерела пізнання істини, над розумом.

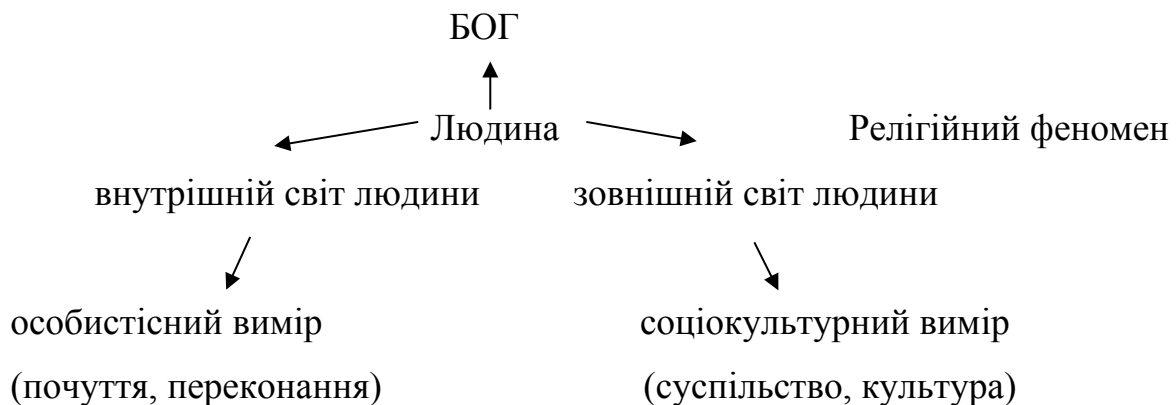
Проте теологія може також осмислювати релігію в контексті «людина-суспільство», «людина-культура». Саме отут відбувається підключення релігієзнавства до теології. У результаті виникає *теологічне релігієзнавство* як особливий вид осмислення релігії.

Світський рівень вивчає релігію як соціокультурний феномен, тобто те, що лежить на поверхні, емпірично фіксується, осмислюється людиною. Це має велику різноманітність. Різноманітність релігії виявляється в безлічі її *форм*:

- 1) релігійні почуття, настрої, емоції, переживання, віра;
- 2) релігійні ідеї, вчення (теологія, релігійна філософія);
- 3) релігійна діяльність (місіонерська діяльність, боротьба за мир);
- 4) релігійні відносини (між віруючими, між віруючими різних конфесій);
- 5) релігійні спільноти (церква, деномінація, секта, харизматичний культ);
- 6) релігійні процеси (історія релігії, еволюція релігії, аджорнаменто, екуменізм);
- 7) роль релігії у соціумі, сфери її прояву.

Усі ці форми прояву релігії і вивчає релігієзнавство. Таким чином, *предмет* релігієзнавства – це форми прояву релігії.

Релігійний феномен проявляється у 2-х вимірах:

Прояв релігії у житті людини відбувається: у *внутрішньому*, духовному світі і у *зовнішньому* світі, яким є соціум. Все це обумовлює характерні риси релігієзнавства.

Що характерним є для релігієзнавства як науки?

Головним у релігієзнавстві є його *філософський зміст*, що обумовлено двома обставинами:

- 1) тим, що центральне місце в ньому займає розробка найбільш універсальних понять і теорій релігії. Звідси релігієзнавство виконує методологічну функцію стосовно літератури, фольклористики, мовознавства, правознавства, етнографії, мистецтвознавства, коли вони звертаються до аналізу релігії зі свого приватного погляду;
- 2) дослідження релігії неминуче звертається до філософсько-світоглядних питань про людину, про світ, про суспільство, про місце в них людини.

При розгляді їх релігієзнавство спирається на спадщину філософської думки, на історію природничих і суспільних наук, на досягнення НТР.

Релігієзнавство як наука має свій *статус*. У чому він полягає? Перш за все, у тому, що науковий статус будь-якої науки визначається принципами, на які спирається наука, структурою, наявністю категоріальної бази, методами пізнання, задачами, які виконує наука та практичною площиною свого існування. Виходячи з цього, науковий статус релігієзнавства визначається наступними моментами:

По-перше, він окреслюється основними принципами пізнання тих чи інших явищ. Які ці принципи?

Принципи релігієзнавства виходять із горизонтального осмислення релігії в контексті: «людина-людина-суспільство». Це, перш за все:

- 1) *об'єктивність* (будуть викладатися науково обґрунтовані положення і факти);
- 2) *конкретно-історичний підхід* (обумовлюється місцем та часом розгляду подій);

- 3) розгляд релігії в контексті розвитку *духовної культури*;
- 4) *незаангажованість*. Релігієзнавство, якщо воно претендує на об'єктивне рішення своїх проблем, повинне позбутися принципу партійності в його соціальному підтексті як класовості. Релігія буде розглядатися як соціокультурна цінність;
- 5) *світоглядний плюралізм*. Це означає, що розгляд різних проблем буде проводитися мовою толерантності (терпимості), діалогу релігійних і нерелігійних світоглядних точок зору про людину, суспільство, світ;
- 6) *врахування світового досвіду*. Зміст, дидактика та методика релігієзнавства узгоджені з вимогами міжнародних та внутрішньодержавних правових документів, щодо проблем свободи думки, свободи совісті, релігії та переконань. Це такі документи, як:
  - «Загальна декларація прав людини», що прийнята ООН 10 грудня 1948 р.;
  - «Міжнародний пакт про цивільні та політичні права» від 16 грудня 1966 р.;
  - «Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі» від 1 серпня 1975 р.;
  - «Паризька хартія для нової Європи» від 21 листопада 1990 р.;
  - Закон України «Про свободу совісті і релігійних організацій» від 23 квітня 1991 р.

По-друге, релігієзнавство має два важливих розділи, котрі охоплюють усі проблеми, пов'язані з соціокультурним осмисленням релігії:

- I. теоретичний і
- II. історичний.

Теоретичний розділ розробляє категоріальний апарат, пропонує концепції, проекти, вивчає релігію у філософському, соціологічному і психологічному аспектах, а *історичний розділ* вивчає історію виникнення й еволюції окремих релігій і релігійних вірувань у хронологічній послідовності.

Ці розділи складають цілісну систему наукового дослідження релігії.

По-третє, у структурному відношенні релігієзнавство складається із:

1) *філософії релігії*. Як спеціальна предметна галузь філософствування вона з'являється в ХУІІІ-ХІХ ст. завдяки працям англійського філософа Д. Юма (1711-1776), французького філософа П.А. Гольбаха (1723-1789), німецького філософа І. Канта (1724-1804), німецького протестантського теолога та філософа Ф. Шлейєрмахера (1768-1834), німецьких філософів І.М. Фіхте (1762-1814), Ф.В.Й. Шеллінга (1775-1854), Г.В.Ф. Гегеля (1770-1831), Л.А. Фейєрбаха (1804-1872), К. Маркса (1818-1883), Ф. Енгельса (1820-1895), датського теолога та філософа С. Кьєркегора (1813-1855), російського філософа В. Соловйова (1853-1900) та ін. Від філософії релігії слід відрізнити *релігійну філософію*, бо вона, виходячи з релігійного світогляду, створює уявлення, поняття, концепції про Бога, про світ, про людину, про суспільство.

Головні проблемні філософії релігії це: 1) виявлення статусу філософії релігії у загальній системі релігієзнавчих знань; 2) вивчення сутності і природи релігії; 3) дослідження онтологічних (буття) та гносеологічних (пізнання) передумов релігії; 4) аналіз особливостей релігійного світогляду тощо;

2) *соціології релігії*. Вона формується в середині ХІХ ст. Її джерелом були ідеї англійського філософа Т. Гоббса (1588-1679), французьких філософів ХУІІІ ст. Ш. Монтеск'є (1689-1755), Ж.Ж. Руссо (1712-1778), К. Гельвеція (1715-1771), філософів, істориків, етнографів та перших соціологів ХІХ ст. таких як американський етнограф Л. Морган (1818-1881), французький філософ і соціолог О. Конт (1798-1875), англійський філософ і соціолог Г. Спенсер (1820-1903). Засновниками соціології релігії були німецький соціолог, історик, філософ М. Вебер (1864-1920), французький соціолог, філософ Е. Дюркгейм (1858-1917), німецький філософ, соціолог Г. Зіммель (1858-1918).

Головним предметом соціології релігії є: 1) дослідження релігії як суспільної підсистеми; 2) вивчення місця, функції і ролі релігії в суспільстві; 3) вивчення впливу релігії на інші елементи соціуму; 4) визначення специфіки

зворотного впливу суспільства на релігію. Соціологія релігії розглядає релігію як на теоретичному так і на емпіричному рівні, аналізує релігійну поведінку людей у єдності з їх свідомістю.

3) *психології релігії*. У кінці XIX ст. – початку XX ст. вона формується як навчальна дисципліна. Джерелом її становлення та розвитку були німецький психолог, фізіолог та філософ В. Вундт (1832-1920), американський психолог С. Хол (1844-1924), американський психолог і філософ У. Джеймс (1842-1910), німецький філософ В. Дільтей (1833-1911), французький філософ, соціолог, психолог, етнограф Л. Леві-Брюль (1857-1939), французький психолог Т. Рибо (1839-1916).

Предметна галузь психології релігії полягає в наступному: 1) досліджує психологічні закономірності виникнення, розвитку, функціонування релігійних явищ громадської, групової й індивідуальної психології (потреб, почуттів, традицій тощо); 2) зміст, структуру, спрямованість цих явищ; 3) їхнє місце і роль у релігійному комплексі; 4) вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності суспільства, групи, особистостей;

4) *феноменології релігії*. Виникає вона в XX ст. Значний внесок у розробку її проблем внесли голландський теолог та історик релігії П. Шантепі де ла Соссе (1848-1920), німецький філософ і теолог Р. Отто (1869-1937), німецький філософ та соціолог М. Шелер (1874-1928), німецький філософ та теолог Ф. Хайлер (1892-1967), а особливого значення мали праці німецьких філософів Е. Гуссерля (1859-1938) та М. Гайдеггера (1889-1976). Феноменологія релігії вивчає смислову сторону релігійної культури, відкидаючи різні суб'єктивні позиції в оцінці релігії.

Предметне поле феноменології релігії: 1) співвідносить уявлення, ідеї, цілі, мотиви практично взаємодіючих явищ, що знаходяться у комунікації індивідів з точки зору реалізуючих релігійних значень та смислів і на цій підставі досягається розуміння явищ релігій; 2) дає систематичний опис явищ релігії; 3) розробляє їх класифікацію з допомогою зіставлення і порівняння;

5) *історії релігії*. Формується вона в ХУІІІ ст., де ряд проблем історії релігії висвічується у творах французьких просвітителів Ш. де Бросса (1709-1777), французького філософа Ш.Ф. Дюпюї (1742-1809). Істориками релігії ХІХ ст. стали шведський історик І. Бахофен (1815-1887), французький історик Ф. де Куланж (1830-1892), французький історик, філолог Ж.Е. Ренан (1832-1892), англійський історик, східнознавець У.Р. Сміт (1864-1894), етнограф та лінгвіст В. Шмідт (1868-1954), російський теолог та історик А. Карташов (1875-1960). Історія релігії: 1) відтворює минуле різних релігій у конкретності їхніх форм; 2) накопичує і зберігає інформацію про ті релігії, що існували й існують.

Крім того релігієзнавство складається із таких структурних утворень, як:

6) *антропология релігії*, яка дає уявлення про людину у світлі релігійного світосприймання;

7) *культурология релігії* – мета цього розділу дати уявлення, а саме про храмову архітектуру, скульптуру, іконопис, музику;

8) *футурология релігії* – розглядає перспективи соціальних процесів, їх прогнозування;

9) *география релігії* – вивчає сучасну картину територіальної організації світових, регіональних і сучасних релігій;

10) *знання про вільнодумство* – розкриває зміст вільнодумства, закономірності його розвитку, функції в суспільстві і житті особистості, досліджує його різні вияви, описує його історію, типи й етапи розвитку.

Також виділяються політологія релігії, юридичне релігієзнавство, конфесійне релігієзнавство, що, безумовно, охоплює те проблемне поле, котре відповідає сфері поширення релігії.

По-четверте, усі розділи релігієзнавства оперують величезною безліччю *понять*, категорій і термінів. Умовно їх можна об'єднати в наступні групи:

1. *Загальнофілософські та соціально-філософські поняття*: буття, свідомість, відображення, істина, суспільство, культура.

2. *Етичні, естетичні, логічні поняття*: милосердя, врода, відповідальність, совість, любов, знак, значення.
3. *Загальнонаукові поняття* (поняття, що застосовуються у різних науках, у тому числі й у релігієзнавстві): структура, функції, закон, роль, система.
4. *Власнонаукові поняття* (тобто ті поняття, які релігія бере з конкретних наук, з якими взаємодіє: хімії, геології, етнографії, біології): епоха, віра, почуття, мова, життя, смерть.
5. *Релігієзнавчі поняття* (це спеціальні поняття, що присутні тільки даній науці): теологія, релігія, церква, конфесія, храм, молитва, атеїзм, есхатологія.
6. *Клас понять, що відображає процеси зміни релігії*: розвиток, еволюція, сакралізація, секуляризація, сектоутворення, модернізація.

По-н'яте, релігієзнавство як наука має свої методи пізнання. *Метод* з грецької буквально означає «шлях до чого-небудь». *Науковий метод*, бо релігієзнавство саме наука – це своєрідне знаряддя пізнання. У релігієзнавстві використовують загальнофілософські, загальнонаукові методи, методи спеціальних наук. До них відносяться системний метод, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, моделювання тощо. Але в релігієзнавстві використовуються такі методи, які інтегрують велику кількість прийомів інших наук. Це такі методи, як:

- 1) *порівняльно-історичний метод*, що базується на співставленні різних етапів розвитку однієї і тієї ж релігії в різний момент часу; різних релігій, які існують одночасно, але які знаходяться на різних етапах розвитку; співставлення образів різних релігій у західних та східних культурах тощо (шотландський вчений Дж. Фрезер);
- 2) *типологічний метод* – це сукупність процедур розчленування та групування вивчаючих об'єктів за заданими ознаками. За допомогою типологізації виділені історичні типи релігії (американський соціолог П. Сорокін);

3) *антропологічний метод* – це метод, що спирається на антропологію (науку про походження та еволюцію людини), яка головним чином вивчає первісні та племені релігії для пояснення їх походження та функцій (англійські вчені Дж. Леббок, Е. Тайлор);

4) *символічна антропологія* – вважає, що такі інститути культури як ритуал, міф, мистецтво повинні розглядатися як символи культури, а це відноситься і до релігії, яка є елементом останньої (американський вчений К. Гиртц);

5) *феноменологічний метод* – це сукупність прийомів визначення змісту та значень у духовній взаємодії людей. Співвідносячи мотиви, ідеї, уявлення, мету індивідів, цим досягається розуміння смислових зв'язків їх поведінки, допомагає знайти формальні структури спілкування, суб'єктивні фактори суспільних відносин (німецькі філософи Е. Гуссерль, Р. Отто, американський вчений Мирча Еліаде);

6) *структурно-функціональний метод* – це метод аналізу соціокультурних явищ, які представляють собою системи і направлені на розкриття їх структури та функціонування. Результатом цього є виділення елементів, котрі співвідносяться з іншими елементами і з системою в цілому, виявлення впливу цих елементів (французький соціолог Е. Дюркгейм та англійський - Б. Маліновський);

7) *герменевтичний метод* – це метод, який застосовується з метою досягнення розуміння релігійних явищ, тлумачення сакральних текстів, творів релігійних авторитетів тощо (німецький соціолог Г. Зіммель);

8) *соціографічний метод* – використовує емпіричні методи (опитування, вивчення документів, спостереження, бесіди) для опису життя сучасного суспільства, у тому числі і релігії (французький соціолог Г. Ле Бра).

По-шосте, це задачі, що релігієзнавство вирішує як учбова дисципліна:

1) *пізнавальна* – задоволення потреби у знанні про релігію і форми її прояву;

- 2) *виховна* – формування цивілізованого відношення до релігії як явища духовної культури;
- 3) *евристична* – пошук нового знання;
- 4) *аксіологічна* – пізнання гуманістичних цінностей.

По-сьоме, релігієзнавство як навчальна дисципліна має практичне значення:

- 1) *релігієзнавство вносить вагомий внесок в оволодіння досягненнями світової культури.* Релігія – це величезне напрацювання людської культури і її пізнання, сприяє самовизначенню молоді у світоглядних позиціях;
- 2) *курс релігієзнавства відновлює і розвиває історичну пам'ять.* Це полягає в тому, що релігієзнавство не тільки розкриває теоретичні положення, але і подає інформацію про сукупність цікавих фактів, без знання яких важко зрозуміти багато подій у минулому і сьогодні;
- 3) *курс дає навички ведення світоглядного діалогу.* Вивчаючи релігієзнавство, молода людина опановує мистецтвом розуміння різних людей, чії думки є іншим;
- 4) *велика значимість релігієзнавства у ствердженні гуманістичних цінностей сучасного світу.* Воно забезпечує громадянську згоду, гармонізацію міжлюдських відносин, потяг до спільних дій у соціальному оздоровленні суспільства, у його моральному відродженні;
- 5) *релігієзнавство своїми засобами сприяє реалізації свободи совісті,* формуючи поняття свободи совісті, даючи інформацію про правові норми з цього питання, воно сприяє становленню громадських якостей особистості, дає орієнтацію й у визначених соціально-політичних процесах, виявляє загальне й особливе в політиці різних партій і громадських рухів у релігійному питанні.

Як бачимо, релігієзнавство є гуманітарною дисципліною, що має свій науковий статус та своє місце у висвітленні такого складного явища як релігія. Це добре можна прослідкувати із зведеної таблиці №1: «Науковий статус релігієзнавства».

Отже, слід зробити висновок, який полягає в тім, що теологія та релігієзнавство, хоча і мають один і той же об'єкт дослідження, але на цьому їх перетин закінчується і це має прояв не тільки у різних принципах, на які вони спираються, але й у положенні серед різних наук.

1.1.2. Релігійність як об'єкт наукового аналізу

У ранніх формах релігії людина не виділяла себе із релігійних груп, виступала як індивід, як представник роду або племені, які були носіями етнорелігійних комплексів. Окрема людина могла стати особистістю в релігії лише на певному етапі історичного процесу відокремлення себе від спільноти. У розвинутих релігійних системах особистість може з'являтися у різних статусах – «святий», «юродивий», «оглашений», «аскет», «пустельник», а в буденному житті – «віруючий», «фанатик» тощо. Без релігійної особистості не може існувати розвинута релігійна система.

Релігійна особистість – це людина у сукупності її індивідуальних якостей, у котрій значне місце займають релігійні властивості, яка здатна стати суб'єктом релігійної діяльності. Такій особистості притаманна якість «*релігійності*», яка утворює у свідомості відповідне уявлення, ідеї, почуття, а в поведінці – відвідання храму, здійснення релігійних обрядів, святкування релігійних свят, читання молитви тощо.

Релігійність – це певна цілісність. Вона має унікальну здатність, а саме внутрішньо об'єднати людину, надати їй духовну цілісність або «тотальність». Релігійна людина нагадує «моноліт». І тому її тільки тоді слід називати релігійною, якщо їй вдається стати духовною єдністю. Звідси людину слід називати релігійною, якщо їй вдається стати єдиною духом тільки в часи тяжкості для її життя. Якщо людина духовно слабка, розщеплена або розгублена, то це означає, що її релігійність ще лише виникає, або навпаки розкладається і гине. Релігійність є життя, цілісне життя, при цьому, творче життя.

Релігійність – є нова реальність, яка сталася для того, щоб творчо вмонтуватися у світ. Вона є торканністю світу з Богом, причому у цій новій, особистісної людській істоті. І більш того, вона є новим вступом Божої «енергії» в людській світ. Тому релігійна людина не схильна до брехні. Релігійна людина має дух, в неї співає душа, із неї випромінюється світло, вона завжди багата внутрішньо і не завжди знає міру свого багатства. Релігія центрується у відношеннях «Бог-людина», «людина-Бог».

В сучасних умовах проявляється стійка тенденція до збільшення «аморфної» релігійності. Цей феномен можна пояснити тим, що звернення до релігії відбувається у тій ситуації, коли декілько поколінь людей в основному не мали ніяких зв'язків із релігією як соціальним інститутом. І навіть відвідання багатьох храмів не залучало людини до реального церковного життя. Сучасна релігійність реалізується не у формі повернення до ортодоксальної віри, а скоріше у формі спонтанних духовних пошуків людини у цій сфері, що призводить її до храму. Храм - це особливий соціальний простір, де концентруються не тільки сакральні речі (ікони, вівтар, лампади, хрести та тощо), а й звуки, світло, запахи, а також театральне дійство сакрального життя. В ньому відбувається прояв головної функції храму, а саме сакральне тлумачення здатності його до «спасіння людини шляхом божественної благодаті». Тому в будь-якому храмі створювалися умови, як висловлювався Г. Гегель, для сакрального «поєднання» кожної особистості з богом так, щоб храм грав роль «речового знаку присутності духовного світу» для людини. Тому храм для людини – це онтологічний відлік її вектору руху життєвого шляху, що конструює людську особистість. Саме він, в умовах соціальної нестабільності, зубожіння, морального плондрування, визнаний стати символом стабільності, визначеності, чіткої перспективи буття людини. Дуже добре про це висловився А. Гуревич: приналежність людини до свого приходу – це місце, де її хрестили, тобто із біологічного єства вона перетворюється в єство соціальне, моральне, відвідуючи церков, слухаючи молитви, повчання, сповідуючись, вінчаючись,

тут вона отримує останнє відпущення гріхів. Храм стає концентрацією пізнавально-виховного потенціалу особистості. Це той соціальний простір, що допоможе людині пройти екзистенційне покаяння, стане моральним дорадником, наставником у формуванні особистісної поведінки, світосприйняття, світопереживання, світовідношення, що сприяють формуванню феномена релігійної святості.

Релігійні якості людини інтеріоризуються (лат. interior - внутрішній), «овнутрюються» у процесі соціалізації, відбувається засвоєння індивідом соціального досвіду в умовах релігійного середовища, у результаті чого складається релігійна духовність особистості.

Духовність характеризує особистість з точки зору міри засвоєння нею духовної культури, у тому числі і релігійної. Духовність є збагнення та залучення до цінностей, самосвідомість та самопізнання, підняття інтелекту та почуттів, пошук сенсу та мети існування. Ці процеси можуть бути пов'язані з релігійною вірою або з іншими світоглядними орієнтирами.

У художньому фільмі «Народжена революцією» (1 серія) герой Микола Кіндратів запитав отця Арсенія: «Отче, чи є Бог?». Здавалося б, молода людина повинна була отримати від священника ствержену відповідь: «Так». Але отець Арсеній відповів наступне: «Для того, хто вірує – є Бог, а для того, хто не вірує – немає». Які треба зробити висновки?

1) Питання про буття Бога чи не буття залежить від внутрішнього переконання людини, тобто від віри чи невір'я її. Іншими словами від *світоглядної позиції особистості, тобто релігійності*.

2) У залежності від цієї позиції є три варіанти вирішення зазначеного питання: 1 - релігійний варіант: Бог є; 2 - атеїстичний варіант: Бога немає; 3 - нерелігійний варіант: байдуже відношення до Бога; це сумнів в існуванні останнього.

Відношення людей до релігії, їхня віра в існування потойбічного світу виражається поняттям релігійності чи не релігійності. Що варто розуміти під

поняттям релігійність? Під поняттям «релігійність» слід розуміти вплив релігії на свідомість і поведінку, як окремих індивідів, так і соціальних та демографічних груп.

Релігійність - це світоглядна орієнтація індивіда чи групи, що виражається в сукупності релігійних властивостей свідомості, поведінки, відносин. Щодо не релігійності, то це поняття альтернативне релігійності. Поняття релігійності чи не релігійності лежить в основі проведення типології індивідів по відношенню до релігії.

Типи релігійних та нерелігійних індивідів – це поняття, котрі відображають певний характер відносин людини до релігії, загальні для деякої кількості людей, і на цій підставі є критерієм виділення відповідних класифікаційних груп.

Сьогодні загальноприйняте поділяти людей на віруючих, невіруючих або атеїстів та нерелігійних.

1. Віруючі. Хто відноситься до них? Безумовно, ті, хто має віру, а саме релігійну віру. Віра, як зазначив філософ М. Бердяєв, це стрибок у прірву. А що таке релігійна віра?

Віра релігійна - це впевненість у реальному існуванні надприродних істот, властивостей, відносин. Якщо теологи вважають, що релігійна віра – це невід’ємна якість людської душі, вона дарована Богом як благодать, то світські вчені вважають, що здібність вірувати обумовлена соціальною природою людини.

Особливість релігійної віри як феномена полягає в тім, що:

- це віра в реальне існування надприродного;
- між віруючим і надприродним встановлюються практичні відносини, прямий і зворотній зв’язок;
- релігійна віра як елемент психіки являє собою складне утворення, що включає інтелектуальні, емоційні та вольові моменти. А це свідчить про те, що

міра релігійної віри, притаманна віруючим, може бути різною. Звідси група *віруючих* диференціюється на:

- 1) *переконаних віруючих* - релігійні ідеї домінують у свідомості цих індивідів. Релігія в їхній свідомості грає головну і визначальну роль. Віруючі:
  - чітко дотримують обрядів, свят, постів, читають релігійну літературу;
  - знають віровчення і культ;
  - активно беруть участь у житті релігійних громад. Таких віруючих в Україні 10 %;
- 2) *традиційні віруючі* – віруючі з підкореною релігійною орієнтацією, релігійні ідеї знаходяться у зразковій рівновазі з нерелігійними ідеями. Релігія грає в їхньому житті велику роль, але не домінуючу. Ці віруючі шанують тільки головні обряди і великі релігійні свята. Віруючі не знають, але інформовані про культ. У релігійних громадах бувають рідко. Такі віруючі в Україні становлять 40 %;
- 3) *коливаючи віруючі* – вони коливаються між вірою та невір'ям, мають нестійку релігійною орієнтацією; у свідомості цих людей домінують нерелігійні, матеріалістичні ідеї. Релігія в їх житті майже не грає ніякої ролі у виборі вчинків. До релігії такі віруючі звертаються рідко, у виняткових випадках. Вони не знають ні віровчення, ні культ, релігійну громаду майже не відвідують. Серед віруючих таких нараховується 50 %.

1. *Невіруючі*. Невіруючі називаються атеїстами. Що таке атеїзм? Поняття «*атеїзм*» (а – заперечення, theos - бог) - буквально означає безбожництво, небожість. *Атеїзм* - це система поглядів, що заперечує все надприродне, у тому числі і Бога. Він заперечує існування потойбічного світу, можливість чудес, безсмертя душі й ідеї про воздаяння в загробному світі.

У залежності від того, якої глибини, сили, повноти й обґрунтованості досягає процес подолання релігії розрізняють атеїзм двох рівнів:

- 1) *стихийний* (повсякденний) – неповний, непослідовний, побудований переважно на здогадах і тому недостатньо переконливий (приклад О.

Бендера і його дискусії з приводу Бога із ксьондзом А. Морошоком у романі Льфа і Петрова «12 стільців або Золоте теля»);

2) *теоретичний* - це атеїзм осмислений, глибокий, що спирається на дані науки (К. Маркс, Ф. Енгельс, В.І. Ленін, Г.В. Плеханов).

На цій підставі можна відзначити, що невіруючі мають наступні типологічні групи:

1) *активні (войовничі) атеїсти* - мають глибокі атеїстичні переконання:

- а) здатні критикувати релігію;
- б) знайомі з атеїстичною і релігійною літературою;
- в) ведуть атеїстичну пропаганду;

2) *атеїсти* – вони:

- а) свідомо розділяють атеїстичні ідеї;
- б) критично відносяться до релігії;
- в) мають загальне уявлення про релігію;

3. *Нерелігійні*. Це, перш за все, особистості:

1) *індиферентні до релігії (байдужі)* - вони:

- а) не мають чітких світоглядних переконань;
- б) байдужі до них;
- в) себе вважають атеїстами, але аргументувати свою діяльність, поведінку не можуть;
- г) можуть брати участь в атеїстичних заходах, але можуть брати участь і у релігійних обрядах, не відчуваючи релігійних почуттів. Ця група складає об'єкт місіонерської діяльності церкви;

2) *особи з позитивною настановою по відношенню до релігії* у цілому або окремим її аспектам;

3) *скептики* – це ті, хто піддають сумніву існування надприродного. Великими скептиками у свій час були М. Коперник, Г. Галілей тощо.

У кількісному відношенні на планеті атеїстів менше (1/3 населення), ніж віруючих (2/3 населення): віруючі складають 85 % населення; невіруючі - 15 %.

За конфесіями серед 85 % віруючих нараховуються:

<i>Конфесії</i>	<i>Відсотки</i>
Християни	30 %
Мусульмани	15 %
Буддисти	13,7 %
Індуїсти	12,5 %
Конфуціанці, даоси	11,2 %
Синтоїсти	0,8 %
Іудеї	0,4 %
Місцеві культу	1,4 %

Вивчаючи релігієзнавство, людина опановує мистецтвом розуміння інших людей, чії думки є іншими. А таких людей, що мислять не адекватно, як ми бачимо, досить багато. Тому навіть у цьому плані релігієзнавство має свою аксіологічну спрямованість.

Розглянувши прояв релігійності на мікро- рівні, тобто на рівні особистості, задамося питанням: А як вона проявляється на макро- рівні, тобто на рівні сучасного суспільства?

1.1.3. Тенденції розвитку релігії в сучасному світі: сакралізація і секуляризація

Ступінь впливу релігії на індивідів пов'язана з її місцем у суспільстві, а це місце не є раз і назавжди даним. Воно змінюється в контексті процесів секуляризації і сакралізації. Що ж вони означають? Як виявляються?

Сакралізація (лат. sacer—священний) - це процес залучення в сферу релігії різних суспільних груп, індивідуальної свідомості, діяльності і поведінки людей, соціальних відносин і інститутів;

- це «орелігіознювання» культури, тобто наповнення останньої релігійним змістом.

Сьогодні в Україні відбувається класичний приклад сакралізації. Це знаходить своє вираження, наприклад, не тільки в тім, що в ній нараховується більш 28 тис. релігійних організацій, у тому числі 20 тис. громад 72 конфесій, напрямків, а в тім, що в порівнянні з 1991 р. кількість релігійних організацій збільшилася на 54,5 %. Але зміни в релігійній мережі торкнулися не тільки її кількісних показників. Церква перейшла на якісно новий рівень функціонування. Про це свідчить активний процес формування її управлінських структур: в Україні діють 192 духовних центра. Підготовка кадрів священнослужителів відбувається в 173 вищому і середньому духовному навчальному закладах. Діють 378 монастирів, кількість яких проти 1991 р. зросла більш ніж у три рази. На засадах милосердя працюють 298 місії, а це в 6 разів більше, ніж у 1991 р. Одночасно динаміка становлення релігійного середовища вгасає: темпи приросту релігійних громад у 1991 р. склали 22,2 %, а зараз - лише 7 %. Однак в абсолютному відношенні цей показник досить високий: релігійна мережа виросла на 1 298 одиниць. Будуються нові церкви та відкриваються нові приходи, великі релігійні свята одержали статус державних (Великдень, Різдво), відкриті недільні школи, ліквідовані майже усі світські центри, що вивчають релігію, а масовий інтерес до релігії, як явищу культури, задовольняється не проективною інформацією, а однобічною пропагандою представників різних конфесій, що запрошують до молитовного будинку. Тому серед представників вищого духівництва існує думка, що потяг сьогодні до релігії не є пробудженням глибокої віри та проявом стійких релігійних переконань. Це, з одного боку, емоційна реакція багатьох на соціальні потрясіння в суспільстві, а, з іншого – це данина моді.

Секуляризація (лат. *saecularis* – світський) - це процес звільнення різних сфер суспільства, індивідуальної свідомості, діяльності і поведінки людей, соціальних відносин і інститутів від впливу релігії.

Цей термін був уперше використаний у 1646 р. під час 30-річної війни, коли французький посланець Лонгвиль, приймаючи участь у перемовинах у Вестфалі, запропонував реалізувати Вестфальську угоду, як можливість задоволення інтересів переможців, за рахунок конфіскації монастирських земель. Надалі секуляризація церковного майна практикувалася європейськими монархами. Зокрема, у Росії Петром I, Катериною II.

Секуляризація, як обмеження впливу релігії проявляється в наступному:

- у звуженні кола виконуваних нею функцій у суспільстві;
- у відчуженні церковної власності на користь державі;
- у вилученні освіти з ведення церкви;
- у розвитку світського мистецтва і моралі тощо.

Не на всіх етапах розвитку суспільства процес секуляризації містив у собі ці елементи:

- у середні віки він стримувався духовною диктатурою церкви, однак, поступово розширювався в міру ствердження буржуазних відносин;
- розвиток капіталізму прискорив процес секуляризації. Особливо чітко виявлялося падіння впливу церкви в епоху Відродження;
- у сучасних умовах процес секуляризації носить суперечливий характер: з одного боку - під впливом науки і техніки йде падіння впливу релігії, з іншого - діє ряд факторів, що стримують секуляризацію. До них відносяться необхідність для держави впливати певним чином на маси.

Сучасну інтерпретацію секуляризації дали американські соціологи Т. Парсонс та Р. Белл. Згідно Т. Парсонсу, втрата впливу релігії на державу та громадські інститути компенсуються тим, що витискуючись із соціальної сфери, релігія переміщується у внутрішній світ індивіда. Релігія спричиняє на економіку, державу, культуру все менше прямого впливу. Проте, у західному

суспільстві сучасна людина знаходиться у соціальній системі, яка всмоктала в себе християнські цінності і живе під їх впливом. Тому вплив релігії на суспільне життя відбувається сьогодні не прямо, а опосередковано. На думку Т. Парсонса роль релігії стає більш значущою у тому випадку, коли її вплив здійснюється «із середини», але не через зовнішній диктат і церковний примус. Що стосується Р. Белла, то він визначає сучасного християнина як «секуляризованого», який живе мирським життям у «світі без Бога». У сьогоднішній релігія вимушена шукати свій ґрунт відтворення не у потойбічному світі, а в етичних цінностях посюстороннього світу.

Отже, процес секуляризації означає не ліквідацію релігії, а зміну її переорієнтації та ролі. Таким чином, секуляризація в її трактовці Т. Парсонсом та Р. Белла не є для релігії процесом у цілому мщерним. Вплив релігії на світогляд та соціальну поведінку не зменшився, але суттєво змінився. Про це свідчать тенденції секуляризації, що відбуваються у сьогоднішній.

Тенденції прояву секуляризації в сучасному світі:

1. Секуляризація, як процес зникнення масовою захопленістю релігією, породжує тенденцію переваги серед населення позиції *нерелігійності*. Це відхід від сакральної сфери особистості, послаблення конфесійних зв'язків, модель еkleктичного світогляду, котра знаходиться на межі між сакральним та світським. Це зовсім не означає, що в сучасну добу невіруючі верстви населення превалюють над віруючими в релігійному відношенні. Більшість населення Земної кулі складають релігійні прошарки різних конфесій. Мова йде лише про тенденції значного зростання питомої ваги нерелігійності. За розрахунками італійського дослідника Р. Чипріано 1 млрд. населення планети можна віднести до розряду «нерелігійних».

Нерелігійність зовсім не означає винятково атеїзм. Вона може виявлятися й у таких її формах:

а) як *релігійний індивідуалізм*, що являє собою байдужість до релігії;

б) як *прорелігійний настрій* – відношення до релігії як до моди, як історичної, моральної і культурної цінності. Прорелігійність також виражається в спрямованості до релігії різних політичних сил, що прагнуть використовувати релігійні гаснула в інтересах політичної й ідеологічної боротьби.

Це добре прослідковується в українському соціумі, де політичні угруповання, окремі політики, консолідуючись з деякими конфесіями, прагнуть розширити коло своїх прибічників за рахунок віруючих. Якщо враховувати, що в Україні понад 100 політичних партій і понад 72 релігійних течій, то практика свідчить як переплітається поліконфесійність з багатопартійністю. Партії і блоки, політичні лідери, окремі кандидати для збільшення свого електорату прагнуть отримати підтримку рядових віруючих, духовенства та релігійних організацій. З цією метою вони використовують різні прийоми: налагоджують контакт з керівниками тих чи інших релігійних організацій та общин, відвідують богослужіння, декларують або імітують особисту релігійність, вносять у свої передвиборчі програми питання, що стосуються вирішення релігійних проблем, дають обіцянку захищати інтереси віруючих у представницьких органах влади, прагнуть завербувати їх в ряди членів своїх партій, включають служителів культу у виборчі списки партій і блоків, надають фінансову підтримку будівництва культових споруд, роблять пожертвування релігійним організаціям, популяризують свої ідеї у релігійних общинах тощо. Як свідчить практика, *прорелігійність – це спрямованість до релігії, невмотивована внутрішньою релігійною переконаністю*. Це одна із форм прояву нерелігійності, яка широко розповсюджена зараз. Названа обставина повинна враховуватися при визначенні сучасної релігійної ситуації в різних регіонах, у тому числі і в Україні. Практика свідчить, що в оцінці ситуації з позиції «релігійного відродження» нерідко присутнє змішання релігійності з феноменом про релігійності.

2. Тенденція *приватизації релігії*, що означає зростання питомої ваги особистої релігійності, котра супроводжується значним послабленням впливу

загальноприйнятих конфесіональних віросповідань на багатьох віруючих людей. Соціологічні дослідження, за даними кінця ХХ ст., стану релігійності в США, свідчать, що 94 % американців вірять у Бога та 71 % - у життя після смерті. З них церкви і синагоги регулярно відвідують тільки біля 40 %. Розрив між особистими релігійними переконаннями та формальним дотриманням релігійних обрядів пояснюється тим, що більшість опитаних віруючих, десь 31 %, висловило єдину думку, згідно з якою індивід повинний виробити своє власне релігійне переконання незалежно від впливу будь-яких церков. Послаблення контролю релігійних переконань з боку церкви та приватизація релігії розглядаються в аспекті двох взаємопов'язаних тенденцій сучасної релігії.

Приватизація релігії знаходить свій прояв у *релігійному еклектизмі* і *позаконфесійній релігійності* індивідів. *Еклектизм* (поєднання непеєднуваного) в галузі релігійної орієнтації особливо властивий сучасній молоді й інтелігенції в багатьох країнах. Такі люди поєднують формальну приналежність до якої-небудь конфесії з захопленнями іншими конфесіональними вченнями (буддизм, кришнаїзм тощо), а також поза релігійною містиккою. Проведені на початку 90-х рр. ХХ ст. соціологічні дослідження в колишньому Радянському Союзі виявили чимало людей, що ідентифікують себе із християнством, одночасно маючи підвищений інтерес до східних вчень, спиритизму, парапсихології. Так, наприклад, багато вчених проявляють зацікавленість до філософії та системи йогів. У них велике значення приділяється янтрам. Янтри – це містичні геометричні фігури, котрі використовуються для медітації. Узявши мантру із зображенням одного трикутника у центрі, йог концентрує свою увагу, але при цьому думкою прокреслює лінії цього трикутника. Така «затрекутна думка» поступово прискорюється і, нарешті, досягає такого ступеня, коли всередині трикутника йому відкривається «вікно» і так званий «тонкий світ думок». Слід відмітити, що шестикутна зірка – це два перевернутих трикутника, накладених один на одне – вважається янтрою для входження у простір Того Світу. При

цьому мова йде не про потойбічний світ, як прийнято у християн, а Той Світ – особливий простір, насичений інформацією, звідки обрані отримують духовну силу та знання. «Шестикутне мислення» іноді присутнє і у нашому житті. Перш за все, – це інтуїція вченого, яку на Сході вважають «підказкою Того Світу».

Також виявлені факти *позаконфесійної релігійності* – такого різновиду релігійності індивідів, коли останні формально не належать ні до однієї конфесії й офіційної релігійної організації. Так, наприклад, спостерігається категорія віруючих так званих «християн узагалі», що не відносять себе ні до однієї з християнських конфесій (православ'я, католицизму, протестантизму). Дослідження кінця рр. ХХ ст. у Радянському Союзі показали, що серед опитаних більш 10 % віднесли себе до «християн узагалі». Що стосується України, то дослідження, які в цей час були проведені в Одесі свідчили, що таких християн налічується 19 %. А взагалі, дослідження одеситів показало, що на рівні повсякденної практики, у своїй обрядовій іпостасі релігія зайняла посправжньому істотне місце у житті лише 11 % мешканців міста. У останніх респондентів релігійність існує нібито на периферії, на другому плані свідомості і поведінки, що характерно і для країн з давніми традиціями.

3. Прослідковується тенденція подальшої *плюралізації релігії*. Релігійний плюралізм - це розпад релігії на безліч конфесій. У США, наприклад, сьогодні діє більш 200 конфесій, на Україні - більше 70. За останні десятиліття бурхливими темпами поширилися так називані «нетрадиційні» релігії. Тільки в Україні їх нараховується близько 560 неорелігійних громад, що складає приблизно 3 % від їх загальної чисельності. В основному це організації християнського напрямку. Проте своїх послідовників у нашій державі мають рух Хари Крішна, Трансцендентальна Медитація, Дзен-буддизм, Церква Об'єднання (муніти). Також не слабшає в Україні і неоязичництво, що представлено течіями Рідна Віра, Рунвіра. І все-таки найбільш популярними в Україні є неохристияни, такі як мормони (близько 25 громад), Новоапостольська Церква (близько 35 громад), Церква Христа, Нова Церква, а

також протестантські деномінації - адвентисти, п'ятидесятники, євангелісти, Свідки Іегови. Особливе місце займають тоталітарні культу. За самих приблизних підрахунках, в Україні і країнах ближнього зарубіжжя існує близько 120 сект, що оголосили собі сатанистами і слугами Люцифера: «Південний Хрест», «Чорна меса» тощо.

Досить цікавим є сьогодні *портрет українського «нового віруючого»*, де 54 % з них мають вищу або незакінчену вищу освіту, робітників і працівників сільськогосподарської праці незначна меншість, а в демографічному плані - жінок більше на 20 %, ніж чоловіків; більша половини складають молоді люди від 20 до 29 років. Причому, одні знаходять там для себе щось розумне, світле, але як тільки починають почувати тиск на особистісне волевиявлення, то йдуть з них; інші перетворюються в «зомбі» або вчиняють злочин на ґрунті богообраності.

Нові нетрадиційні релігії, у більшості випадків, мають свого харизматичного лідера, що визнається ними або Богом, або його посланцем. Останні чудово володіють механізмами психологічного впливу на особистість.

Бурхливе зростання «нетрадиційних» релігій останнім часом багато в чому обумовлено протестом проти бюрократичної сутності церкви і деномінацій, їхньої підтримки державної політики, незадоволеністю діючої в сучасних релігійних організаціях ідеології і практики, вираженої надмірною ритуалізацією, політизацією, зсувом акцентів із внутрішнього світу особистості на зовнішню інституціональну діяльність.

Релігійні громади нетрадиційних культів, що діють в Україні, впливають на громадське життя. Нововведення, що їх привносить діяльність неорелігій в українську ментальність, викликають у суспільстві неоднозначну реакцію: від повної заборони до підтримки нетрадиційних способів мислення. Особливо звертає на себе увага те, що релігійна практика ряду нетрадиційних культів порушує гарантовані Конституцією України права людини, хоча їхні члени добровільно виконують настанови лідерів цих формувань. Так, творець

спільноти «Свідомість Крішни» повчає, що «людина повинна бути задоволена тим, що приходить до неї саме собою, не прагнути до зайвого накопичення. Зайво міркувати про те, як заробляти гроші, - це неправильне використання розумової енергії»; «навчайте жінок бути вірними і добре готувати, інші якості не є обов'язковими»; «як правило, жінки менш розумні, ніж чоловіки, і тому (вийшовши заміж) жінка одержує величезну можливість для духовного просвітління».

Варто помітити, що клімат для поширення неорелігій у країні надзвичайно придатний. Це обумовлюється нинішньою суспільно-психологічною і соціокультурною атмосферою; відчуженістю adeptів нових релігій від традицій, що знаходиться в основі ортодоксальної церкви; винятковою активністю іноземних місій і їхніх фінансових можливостей, що істотно перевищують ті, якими оперують традиційні церкви. У більш широкому контексті причина бурхливої активізації неорелігій - загальна орієнтаційна криза євроцентристських цивілізацій, що обумовлюється спробою синтезування західної і східної релігійної традиції й інтенсифікує релігійні експерименти взагалі; відсепарованість величезної маси населення пострадянського суспільства від духовної традиції; загальна духовна криза, відсутність стрижневих ідей і загальнозначущих цінностей; розрив у соціальному досвіді і ціннісних орієнтирах між поколіннями; послаблення історичної церкви і нерозвиненість її місіонерської структури.

Нові релігійні культури, на думку багатьох фахівців, являють собою «суто антропологічний протест проти мінливої дійсності». Якщо на початку 70-х рр. ХХ ст., коли устояні традиції минулого були нормою життя, кожний знав, що «добре», а що «погано». З початком ідеологічної кризи в країні, коли почала розсипатися загальна конструкція, знецінилася система радянського виховання, утворився вакуум і його стали заповнювати специфічні організації, структури і, в першу чергу, легалізувалися різні релігійні течії. Виявилося, що суспільство від них не захищене. І, насамперед, не захищене молоде покоління, що

знаходилося в стані духовного пошуку. Однак, зі своєю всеохоплюючою дисципліною і контролем над поведінкою своїх членів, нові релігійні течії є своєрідним «магнітом» для тоталітаризму, також ці нові релігії часто пропонують більше, ніж діючі соціальні інститути, і показують особистості визначені методи самопізнання і самореалізації. Строге дотримання тимчасового графіка, зв'язаного з фізично й емоційно напруженою діяльністю, призводить до того, що знижується психологічний захист, послабляється здатність критичної оцінки, і людина легко піддається впливу. До методів впливу відноситься і навчання методикам, що викликають транс. Це дає підставу почувати себе особливим, але іноді може призвести до психологічного зриву. Все це дає підстави констатувати той факт, що нові нетрадиційні релігії є досить стабільним каталізатором релігійного плюралізму.

4. Істотним компонентом секуляризації, однієї з найважливіших форм її прояву в суспільстві, є тенденція *десакралізації* в області культури.

Якщо сакралізація - це релігійне сприйняття людиною навколишнього світу і самого себе, засноване на вірі в надприродне диво, то *десакралізація* означає звільнення свідомості від релігійного світогляду. Віру в надприродне диво (одкровення, знамення тощо) заміняє віра в розум, науку, творчі сили людини. За старих часів релігійне світосприймання компенсувало дефіцит наукового знання про світ. Але, у світі розвитку наукового знання, потреба в релігійному світосприйманні поступово стала скорочуватися. Проте, апеляція до Бога, святих, диву продовжує зберігатися, хоча соціологами відзначається значне зростання питомої ваги апеляції людини до її власного розуму, до науки, до своїх творчих сил.

Тенденція десакралізації проявляється як на суб'єктивному рівні (у сфері свідомості людини), так і на об'єктивному рівні (у суспільній свідомості та культурі). В галузі культури соціологами наводяться переконливі докази, котрі свідчать про поступове витиснення з домінуючих позицій релігійної культури та переважання елементів світської культури. Видатний соціолог

П. Сорокін навів відсоткове співвідношення релігійних та світських картин і скульптурних зображень. В основу підрахунку було узято 100 тис. відомих картин та скульптур, створених у Західній Європі на протязі останніх 1,5 тис. років. У XII-XIII ст. співвідношення між релігійними та світськими творами становило 97 % та 3 %, у XIV ст. – 50,2 % та 49,8 %, у XIX ст. – 10 % та 90 %, у XX ст. – 3,9 % та 96,1 %. Що стосується музичних творів: у XI-XIII ст. майже 100 % - це релігійна музика, у XIV-XVIII ст. переважає світська музика (47 % та 53 %), у XIX ст. – 11 % та 89 %, а в XX ст. – 5 % та 95 %.

5. Важливим показником сучасних секуляризаційних процесів є *релігійний модернізм* – тенденція, спрямована на зміни в самій релігії. У процесі модернізму оновлюються різні елементи релігійного комплексу – віровчення, культ, релігійні структури. Це здійснюється завдяки тому, що релігійний модернізм – це процес пристосування релігії до сучасних умов. Особливо інтенсивно модернізм здійснюється у галузі богословських вчень (теологічний модернізм). Модерністські налаштовані релігійні кола вважають, що традиційна віра вже себе знесилила. Уява про Ісуса, як про чудотворця, вже не задовольняє сучасну свідомість, яка орієнтується на науку та гуманізм. Із цих обставин витікає прагнення орієнтувати релігію і теологію на актуальні питання сучасності, використовувати науку та загальногуманістичні цінності в інтересах теології, вивести останню на нові засади. Прибічники модернізму виступають за активний діалог і співробітництво релігії і науки, релігії та світської культури, релігійних організацій з нерелігійними у галузі рішення глобальних проблем сучасності. Ще в недалекому минулому найвідоміший католицький теолог П. Тейяр де Шарден висловив думку у своїй праці «Феномен людини» про необхідність «перекладу на мову Нашого часу» традиційного християнства як «християнства Водохрещення, Хреста й Євхаристії». Висунута ним програма створення нового богослов'я ґрунтувалася на синтезі основних християнських ідей з ідеями гуманізму й еволюціонізму. Активне прагнення до оновлення релігійних принципів з опором на науку та

сучасний гуманізм прослідковується серед богословів різних конфесій – християнських, мусульманських тощо.

Що ж спонукає до секуляризації?

1. Перш за все, *диференціація суспільства*, що означає виділення самостійних сфер суспільного цілого. В умовах диференціації релігія втратила своє домінуюче положення і стала однією із підсистем суспільства.

2. Процеси *демократизації суспільного життя*, що супроводжуються практичним здійсненням свободи совісті та релігійного сподівання, спричинили втрату монопольного та привілейованого положення окремих релігій у суспільстві, відокремлення церкви від держави. Здійснення в більшості країн принципового рівноправ'я релігій перед законом створило сприятливі умови для вільного функціонування різних релігійних об'єднань та конфесій. Релігія стала справою приватного вибору індивіда, його особистої совісті. «Приватизація» релігії розглядається як послаблення її впливу на життя особистості та суспільства.

3. *Розвиток науки* формує світорозуміння, незалежно від релігії та апеляції до надприродного. Відповідно думці М. Вебера, наука спричинила десакралізацію світу, закони та процеси котрого одержують природне пояснення поза релігійних інтерпретацій.

4. *Світський гуманізм*, котрий проголошує людину головною цінністю та її звільнення від влади надприродних сил, стверджує прогрес людства на засаді загальнолюдських цінностей незалежно від релігії.

5. *Розвиток капіталізму*, що орієнтує людину до накопичення та наживи, призвів до девальвації релігійних цінностей з їх орієнтацією на «спасіння» у «Царстві Бога». Під впливом цього спостерігається інтенсивна «комерціалізація» найбільш значимих релігійних свят, як, наприклад, Різдво, Великдень, котрі перетворилися в «дні відпочинку» з багатими подарунками, проведенням урочистих застіль.

Секуляризацію не слід уявляти спрощено – як процес, котрий повсюдно й в усіх ситуаціях неминуче призводить до послаблення впливу релігії на людей і на суспільне життя, до її відмирання та зникнення. Як свідчить дійсність, у сучасному суспільстві, у тому числі й українському, відбуваються процеси, що сприяють подальшому відтворенню релігії, зростанню її ролі і впливу на індивіда та різні сфери життя соціуму. Приміром, у країнах Західної Європи останнім часом відбувся значний занепад християнства. Це зовсім не означає світоглядну переорієнтацію людей від релігії до невір'я. Занепад християнства в країнах Заходу утворив «релігійний вакуум», що стали заповнювати нетрадиційні релігії і містичні культури. Спостерігається зростаючий інтерес до астрології, спіритизму, парапсихології, магічних ритуалів. У містику залучається уявлення про безпосереднє єднання з Абсолютом, мріяння проникнути до таємниці буття і Розуму, прагнення до всебічного розкриття і реалізації внутрішніх «потенційних можливостей» людини. Особливо популярна серед різних прошарків населення ідея знаходження щиросердечного і фізичного здоров'я, підірваного витратами цивілізації. У цьому зв'язку широко використовуються нетрадиційні методи оздоровлення - йога, медитація. Сучасний містицизм (неомістицизм) прагне активно використовувати науку в традиційній містиці й опертися на езотеричні знання і практику Сходу. Для традиційних релігій більш серйозну конкуренцію складає позаконфесійна містика. Все це дозволяє зробити висновок, що індиферентне або негативне відношення до традиційних релігій окремих соціальних прошарків населення, їхнє відторгнення від офіційних релігійних організацій найчастіше супроводжується спрямованістю не до релігійного невір'я, а до містичних культів, що знаходяться за межами офіційних конфесій.

Досить суперечливо протікає процес секуляризації в країнах, що входили раніше до складу СРСР, де панував тоталітарний режим і штучно насаджувався атеїзм. Партійно-державна ідеологія, що панувала, сформувала

вороже відношення до релігії в чисельних прошарків населення, а проведена державою політика в релігійному питанні, призвела до витиснення релігії на периферію громадського життя.

Перехід суспільства від тоталітаризму до посттоталітаризму знаменував собою корінні зміни в положенні релігії в країнах СНД. На місце домінуючої за старих часів позиції ворожості і конфронтації до релігії, затвердилася позиція діалогу і співробітництва. Скасування колишніх обмежень на релігійну діяльність і на широку суспільну діяльність релігійних об'єднань, створило сприятливі умови значному посиленню впливу релігії на різні сфери життя суспільства. До релігійних цінностей і ідеалів інтенсивно апелюють багато мислителів і діячі культури. А до релігійних організацій нерідко звертаються державні і суспільні діячі, що прагнуть заручитися їхньою підтримкою в тих або інших питаннях і залучити їх на свою сторону. Одним словом, у сучасних посттоталітарних суспільствах відбулося значне розширення соціального простору функціонування релігії і помітне зростання її ролі в суспільному житті. Зазначені процеси, іменовані «релігійним відродженням», носять десекуляризаційний характер.

Проте кваліфікувати ситуацію «релігійним бумом» в Україні, Росії і ряді інших країн пострадянського простору не має достатніх підстав. Відзначається значне зрушення в масовій свідомості цих країн в напрямку відходу від ідеалізації ролі релігійного фактора в суспільному розвитку. Наприклад, не дуже давно багатьом людям уявлялося, що без релігії немає і моральності. Тепер багато хто з них переконався, що аморальність виникає не через атеїзм, а через невирішені соціально-економічні проблеми.

В оцінці секуляризації вченими, а особливо соціологами, висловлюються різні точки зору.

Негативну оцінку секуляризації стосовно до суспільства дає відомий сучасний соціолог П. Бергер. Згідно його концепції, релігія завжди виконувала й виконує найважливішу функцію в суспільстві – створюючи «священний

космос», вона наділяє ореолом святості підвалини суспільного життя, надаючи йому зміст. Суспільство не може існувати без ідеалу «святого», носієм якого є релігія. Секуляризація переорієнтує людину та суспільство з абсолютних цінностей на відносні, обезцінює роль і значення священних змістів. Наслідки секуляризації, з точки зору П. Бергера, деструктивні, так як дезорієнтують людину і ведуть до втрати істинного сенсу її існування.

В протиполог П. Бергеру, американський соціолог Т. О'Ді *позитивно* оцінює секуляризацію. Вона сприяє раціоналізації мислення – вірі у розум та науку. Пояснюючи світ з точки зору розуму та науки, він поступово позбавляється своєї таємничості і робиться більш доступним свідомості людині. Наука та світський гуманізм досить ефективно допомагає усвідомлювати різні проблеми і робить зайвим апеляцію до релігії та Бога.

Не дивлячись на протиріччя в оцінках П. Бергера та Т. О'Ді наслідків секуляризації для суспільства, загальним для них є однозначність тлумачення секуляризації як ущербного по відношенню до релігії процесу, що веде до поступового її відмирання.

Зовсім іншу трактовку секуляризації відносно перспектив релігії дають американські соціологи Т. Парсонс і Р. Белла. Згідно Т. Парсонсу, втрата впливу релігії на державу та суспільні інститути компенсується тим, що витиснута із соціальної сфери релігія переміститься у внутрішній світ людини. Релігія втрачає тоталітарний вплив на економіку, державу, культуру. Проте у західному суспільстві сучасна людина знаходиться у соціальній системі, що всмоктала в себе християнські цінності та живе під їх впливом. Тому вплив релігії на суспільне життя відбувається сьогодні не прямим, а опосередкованим чином. На думку Т. Парсонса, роль релігії стає більш значущою у тому випадку, коли її вплив здійснюється «зсередини», але не через зовнішній диктат та церковний примус.

Р. Белла визначає сучасного християнина як «секуляризованого християнина», що живе мирським життям у «світі без Бога». У теперішній

ситуації релігія примушена шукати основу не у потойбічному світі, а у етичних цінностях поюстороннього світу. Процес секуляризації означає не ліквідацію релігії, а зміну її переорієнтації та ролі. Таким чином, секуляризація у трактовці Т. Парсонса та Р. Белла не є для релігії процесом у цілому втратним. Вплив релігії на світогляд та соціальну поведінку не зменшився, але суттєво змінився.

Як бачимо, процеси секуляризації і сакралізації йдуть паралельно, не підмінюючи один одного. Говорити про те, який процес домінує не має підстав. Це залежить від держави, її розвиненості, демократичних процесів тощо.

Отже, релігієзнавство – це гуманітарна наука, діапазон інтересів якої охоплює релігію й усі форми її прояву. Маючи науковий статус, дана дисципліна вивчає релігію, як на рівні суспільства, так і на рівні особистості, про що свідчать проблема релігійності, а також тенденції розвитку релігії у світі.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке релігієзнавство?
2. Що є об'єктом і предметом релігієзнавства?
3. Які існують підходи до вивчення релігієзнавства і їх особливості?
4. У чому сутність наукового статусу релігієзнавства?
5. Яке практичне значення має релігієзнавство в житті суспільства, у житті людини, у житті студента?
6. Що Ви розумієте під релігійністю?
7. Яка існує типологія суспільних груп по відношенню до релігії? До якої групи Ви відносите себе?
8. Що таке сакралізація і як вона виявляє себе у нашій країні?
9. Що таке секуляризація? Тенденції її прояву.
10. Перелічіть причини секуляризаційних процесів у сучасному суспільстві.
11. Як співвідносяться процеси сакралізації і секуляризації в сучасному світі?

Завдання для роздумів:

1. Зробіть порівняльний аналіз релігієзнавства та теології.
2. Чи обов'язкова висока моральність передбачає релігійність людини?
3. Подумайте, чи є різниця між релігійною людиною та віруючою?
4. Чим пояснити факт релігійності деяких вчених?

5. Як Ви можете оцінити світоглядну позицію О. Бендера, літературного героя роману «Дванадцять стільців» І. Ільфа та Є. Петрова, який у теологічній суперечці з католицьким ксьондзом заявив: «Бога не має і це медичний факт!»

Завдання для реферативної роботи:

1. Теологія та релігієзнавство: проблема взаємовідношення.
2. Релігійність: поняття та значення для особистості.
3. Сакралізація та її прояв у світі.
4. Секуляризація та її сучасні тенденції прояву.
5. Особливості сакралізації та секуляризації в Україні.
6. Лікар та його релігійність.

Термінологічний словничок:

Антропологія релігії – наука, що дає уявлення про людину у світлі релігійного світосприймання.

Атеїзм – система поглядів, що відкидає релігійні уявлення (віру в бога, у безсмертя душі, воскресінню з мертвих тощо) і релігію в цілому.

Віросповідання – належність до якої-небудь релігії, церкви, конфесії, а також релігійного об'єднання, що має своє віровчення, культ, організацію.

Віра релігійна – це впевненість у реальному існуванні надприродних істот, властивостей, відносин.

Географія релігії – вивчає сучасну картину територіальної організації світових, регіональних, сучасних релігій.

Десакралізація – це звільнення свідомості людини від релігійного світогляду, віри в надприродне диво і заміняє віру в розум, науку, творчість людини.

Догмати релігійні – основні положення віровчення, визнані вічними і незмінними божественними встановленнями, обов'язковими для усіх віруючих.

Вчення про вільнодумство – розділ релігієзнавства, що розкриває зміст вільнодумства, закономірності його розвитку, функції в суспільстві і житті особистості, досліджує його різні вияви, описує його історію, типи й етапи розвитку.

Індиферентизм релігійний – байдужність до релігії в розумінні її ігнорування при вирішенні практичних чи світоглядних проблем і не виключає прийняття позитивних нерелігійних духовних цінностей.

Історія релігії – наукова дисципліна, що досліджує історію виникнення і розвитку релігії в цілому й окремих її деномінаціях.

Культурологія релігії – наука, що дає уявлення про храмову архітектуру, скульптуру, іконопис, музику.

Плюралізація релігії – розпад релігії на безліч конфесій.

Приватизація релігії – це зростання питомої ваги особистої релігійності, що супроводжується значним послабленням впливу конфесіонального віросповідання.

Прорелігійність – це спрямованість до релігії, невмотивована внутрішньою, релігійною переконаністю.

Психологія релігії – наукова дисципліна, що досліджує закономірності виникнення, розвитку, функціонування релігійних явищ суспільної, групової і індивідуальної психології, зміст, структуру, спрямованість цих явищ, їхнє місце і роль у релігійному комплексі і вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності суспільства, інших особистостей.

Релігійний модернізм – це процес пристосування релігії до сучасних умов.

Релігієзнавство – наука про закономірності виникнення, розвитку і функціонування релігії, її структуру і різноманітних феноменах, взаємозв'язках і взаємодії релігії з іншими галузями знання, а також з культурою.

Релігієзнавство богословське (конфесіональне) – вчення, що суворо знаходиться на позиціях релігійного світогляду й орієнтується на положення конкретного віросповідання.

Релігієзнавство академічне (не конфесіональне) – вчення про релігію, що дотримує принципи світоглядного плюралізму чи нейтралітету.

Релігійність – світоглядна орієнтація індивіда і групи, що виражається в сукупності релігійних властивостей свідомості, поведінки, відносин.

Сакралізація – процес залучення в сферу релігії різних суспільних груп, індивідуальної свідомості, діяльності і поведінки людей, соціальних відносин і інститутів.

Секуляризація – процес звільнення різних сфер суспільства, суспільних груп, індивідуальної свідомості, діяльності і поведінки людей, соціальних інститутів і відносин від впливу релігії.

Соціологія релігії – розділ релігієзнавства, що вивчає суспільну детермінованість релігії, суспільні закономірності її виникнення, розвитку і функціонування, її елементи і структуру, місце, функції і роль у суспільній системі, вплив релігії на інші елементи цієї системи.

Теологія – система обґрунтування і захисту релігійних вчень про Бога, його якості, ознаки і властивості, комплекс доказів істинності догматики, релігійної моральності, правил і норм життя віруючих і духівництва, установлених тією чи іншою релігією.

Філософія релігії – це філософське пояснення релігії (сутність, природа), її гносеологічний аналіз.

Феноменологія релігії – вивчає смислову сторону релігійної культури, відкидаючи різні суб'єктивні позиції в оцінці релігії; це вчення про явища релігії, класифікації їх на основі зіставлення і порівняння.

Футурологія релігії – наука, що розглядає перспективи соціальних процесів, прогнозування релігійних процесів.

Це цікаво знати:

Співвідношення культури і релігії

Усвідомлення явищ культури почалося зі сфери матеріального виробництва і, насамперед, обробки землі. Не випадково спочатку вживався термін «агрікультура» (лат. *agricultura* — обробка землі), а вже згодом слово «культура» придбало інше значення, його почали використовувати для явища духовного порядку.

Історично першим типом культури був первісно-синкретичний тип, а духовну його частину утворювала міфологія. Цей тип культури включав знання й уміння, норми і зразки, вірування і ритуали, орнамент і пісню-танець тощо. У ході диференціації цього типу поступово виділяються і відносно відокремлюються різні сфери духовної культури — мистецтво, мораль, філософія, наука, релігія й ін., складається *універсум* (ціле) духовної культури. Разом з іншими галузями культури релігія робила і накопичувала способи і прийоми забезпечення і здійснення буття людини (у матеріальній і духовній областях), реалізовувала їх у продуктах, передавала від покоління до покоління. При всій складності, неоднолінійності і неоднозначності взаємин релігії, мистецтва, моралі, філософії, науки в історії вони взаємно впливали один на одного, утворювали єдність і цілісність — універсам духовного життя. У різні епохи висувалися на перший план, одержували найбільш інтенсивне вираження і розвиток ті або інші галузі культури: мистецтво і філософія в античності, релігія — у середньовіччі, філософія — у ХУІІ—ХІХ ст., наука — у ХХ ст.

Релігія, будучи частиною універсуму культури, усередині себе, у межах власної області синтезує визначні явища мистецтва, моралі, філософії, науки і тим самим як би успадковує традиції міфології. А в ті епохи, що є для релігії «зоряною годиною», вона домінує, охоплює майже всю область культури. Така ситуація склалася в середньовіччі.

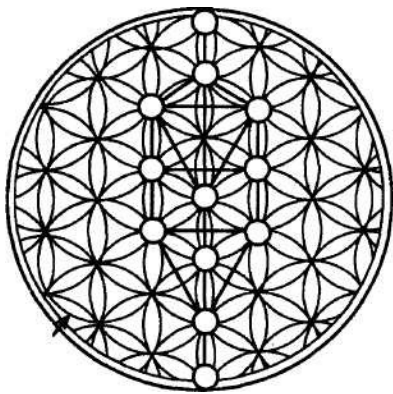
У процесі секуляризації, при переході від феодалізму до капіталізму, різні сфери духовної культури — філософія, мистецтво, мораль, наука — поступово звільнялися від релігійного санкціонування. Приведемо дані американського соціолога, російського походження, П.А. Сорокіна про секуляризаційні процеси в Західній Європі, котрі він навів у своїй роботі «Соціокультурна динаміка». Якщо в середні століття ідеалістична філософія складала 100 % змісту філософських систем, то у ХХ ст. (1900—1920) її частка упала до 40,9 %. Йшов розвиток і поширення емпіризму, критицизму й агностицизму, що служив, на думку Сорокіна, показником секуляризації філософії. У ХХ ст. (1900—1920) частка емпіризму у всіх філософських системах складала 53,9 %, матеріалізму — 24,2 %, скептицизму — 21,9 %.

У літературі в період з У ст. по Х ст. майже немає світських шедеврів. У період з ІХ ст. до початку ХІІ ст. створено декілька напівсвітських, напіврелігійних творів, але лише в другій половині ХІІ ст. з'являється достеменно світська література. Нарешті, у словесності ХУІІ-ХІХ ст. частка світських творів сягає до 80—90 %. В архітектурі середньовіччя фактично усі видатні творіння являли собою собори, церкви, монастирі, абатства. Вони

панували над містами і селами, утілюючи творчий геній середньовічної архітектури. Навпроти, протягом декількох останніх століть Нового часу переважна більшість архітектурних створінь були світськими за своїм характером — палаци правителів, будівлі багатіїв, ратуші й інші міські адміністративні будинки, контори, залізничні вокзали, музеї, філармонії, оперні театри тощо. У числі подібних будівель є і такі, як Емпайр Стейтс Білдинг, Будинок Крайслера, Радіо-сіті — найбільші хмарочоси Нью-Йорка; серед них величезні собори «зовсім загубилися». Поступово відбувалася і секуляризація етичних систем, вираженням чого була поява і розвиток чуттєвої етики щастя (гедонізму, утилітаризму, евідемонізму). Абсолютна (релігійна) і чуттєва етика складала відповідно у IY-XIY ст. - 100 % і 0%; у XY ст. - 91,3 % і 8,7 %; у XYI ст. - 56,5 % і 43,5 %; у XYII ст. - 61,6 % і 38,4 %; у XYIII ст. - 63,7 % і 36,3 %; у XIX ст. - 62 % і 38 %; у XX ст. (до 1920 р.) — 57 % і 43 %. В інших регіонах і культурних просторах співвідношення процесів сакралізації і секуляризації культури складалися інакше, ніж у Західній Європі.

Дерево Життя

Дерево Життя не належить жодній культурі — навіть єгиптянам, що близько 5 000 років тому висікли Дерево Життя в двох рядах колон у Карнакі та Луксорі, по трьох у кожному ряді. Дерево Життя — поза расами і релігій. Цей образ є невід'ємною частиною природи...

Vesica Piscis

Дерево Життя з двома додатковими колами

У містицизмі Дерево Життя є Всесвіт, у якому живе Бог. Сама людина являє собою мініатюрне Дерево Життя. Вона мала безсмертя, коли була зв'язана з цим деревом.

Відокремивши від Древа Життя, людина одержала помешкання на землі. Мовою Кабали це помешкання називається сефірою Малькут — десятою сефірою Древа Життя. Вона поєднує усе, що є вгорі, з усім, що є внизу, зв'язуючи в собі дух і матерію.

Однак ця сефіра мовою символізму вказує людині шлях дій, розвитку, майбутньої духовної роботи: потрібно думкою піднятися до самої вершини буття, а потім спуститися вниз — для того, щоб одушевити й очистити своє фізичне тіло.

Саме людське тіло визначається сефірой Малькут. Ціль зазначеної роботи полягає в тім, щоб наситити фізичне тіло якостями і чеснотами інших дев'яти сефирот.

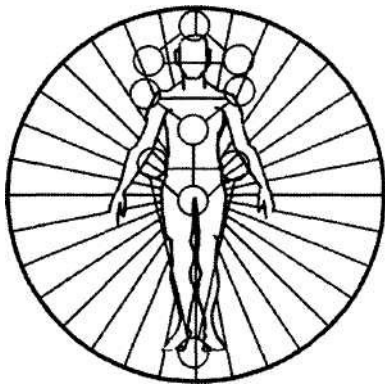
У Дерево Життя уклали найвищу мудрість - мудрість у відношенні людини до світу. Стародавня наука стверджує, що, зробивши перший гріх, людина втратила Божественний вигляд від того, що поплутала усі числа. Замість того, щоб поставити число 1 перед 0, вона поставила спереду 0, віддавши перевагу матерії.

Духовна філософія присвяти говорить: спочатку повинний йти дух, як причина, і тільки потім матерія; спочатку міркування, медитація — і потім осмислена дія, що веде до просвітління. Таким чином, число 10 являє собою «чисту» одиницю, споконвічний дух, увібраний у найтоншу матерію.

Про Дерево Життя можна міркувати як про артерії великого космічного тіла. По цих артеріях, як по каналах, течуть живлющі сили космосу, що харчують усі форми існування, і в них б'ється космічний пульс життя.

Дерево Життя є окремою секцією, частиною схеми універсального коду життя.

Дерево Життя — символ, що зводить усе до єдиної осі.

Дерево Життя в людській істоті.

Молекула ДНК

У книзі Дена Винтера «Математика серця» («Heartmath») показано, що молекула ДНК побудована на підставі зв'язку додекаедрів і ікосаедрів як «двійників». Також можна уявити молекулу ДНК як обертовий куб. Якщо особливим способом повернути куб на 72 градуса, то вийде ікосаедр, що, у свою чергу, є «двійником» додекаедра. Таким чином, структура ДНК має

зворотно-поступальний характер: по нитках ДНК сходження ікосаедр — додекаедр — ікосаедр, і так увесь час, один за іншим. Таке обертання через куб створює молекулу ДНК. Було встановлено, що в основі ДНК дійсно лежить сакральна геометрія, хоча можуть бути й інші сховані взаємозв'язки.

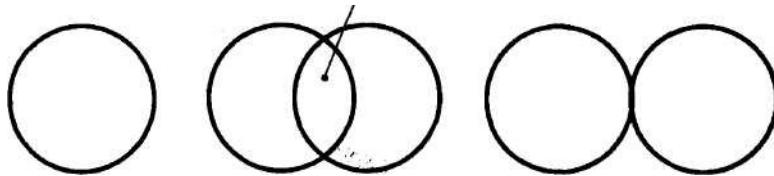
Структура молекули ДНК подібна універсальному Дереву Життя; вона містить у собі інформацію про усіх, що коли-небудь жили і — що дуже важливо — майбутніх формах життя.

Є свідчення, що примітивні форми життя існували вже 2,7 мільярди років потому. Молекулярні скам'янілості — самі стародавні зі збережених біологічних форм життя на Землі. Їхній вік допомагає забезпечити більш точне калібрування молекулярних годин і корекцію атомарної структури універсального Древа Життя.

Чотири складних з'єднання водню, вуглецю, азоту і кисню (нуклеотиди, називані аденін, цитозин, гуанін і тимін) зв'язані один з одним таким же чином, яким зв'язані на Древі Життя сефири Любов і Сила, Порівнянність і Величність. І вони увесь час знаходяться в стані спуску і підйому, утворивши у своєму русі подвійну спіраль. Ця спіраль, подібно Дереву Життя, має позитивні і негативні аспекти, містить у собі чоловічі і жіночі якості. Її генетичний код також подібний Дереву Життя: він троїстий. Це означає, що чотири нуклеотида з'єднані так, що отримуються пари клітин, сукупність об'єднання яких (разом з інформацією, що утримується) передається наступній клітині - і так далі.

Молекула ДНК загадково виникає з ядра клітини безпосередньо перед тим, як остання готова до розподілу.

Vesica Piscis

Розподіл клітини

<i>Принципи релігієзнавства</i>	<i>Розділи</i>	<i>Структурно релігієзнавство складається із</i>	<i>Поняття, категорії і терміни</i>	<i>Методи пізнання</i>	<i>Задачі</i>	<i>Практичне значення</i>
Об'єктивність	Теоретичний	Філософія релігії	Загально-філософські та соціально-філософські поняття	Порівняльно-історичний метод	Пізнавальна задача	Релігієзнавство вносить вклад в оволодіння досягненнями світової культури
Конкретно-історичний підхід	Історичний	Соціологія релігії	Етичні, естетичні, логічні поняття	Типологічний метод	Виховна задача	Курс релігієзнавства відновлює і розвиває історичну пам'ять
Розгляд релігії в контексті розвитку духовної культури		Психологія релігії	Загальнонаукові поняття (поняття, що застосовуються в різних науках, у тому числі й у релігієзнавстві)	Антропологічний метод	Евристична задача	Курс дає навички ведення світоглядного діалогу
Незаангажованість		Феноменологія релігії	Власно наукові поняття	Символічна антропологія	Аксіологічна задача	Велика значимість релігієзнавства в ствердженні гуманістичних цінностей сучасного світу
Світоглядний плюралізм		Історія релігії	Релігієзнавчі поняття	Феноменологічний метод		Релігієзнавство своїми засобами сприяє реалізації свободи совісті
Враховання світового досвіду		Антропологія релігії	Клас понять, що відображає процеси зміни релігії	Структурно-функціональний метод		
		Культурологія релігії		Герменевтичний метод		
		Футурулогія релігії		Соціографічний метод		
		Географія релігії				
		Знання про вільнодумство				

Таблиця 1.1: Науковий статус релігієзнавства

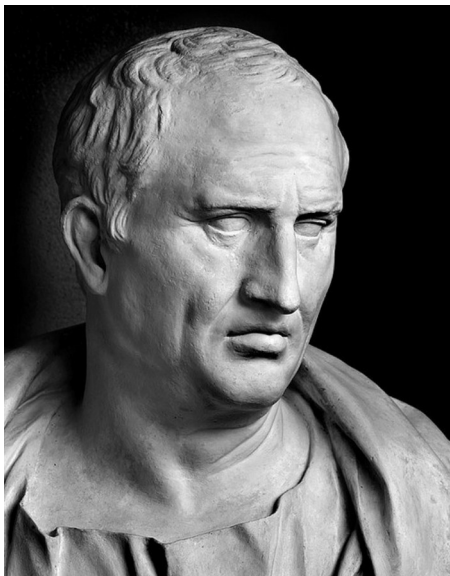
1.2. РЕЛІГІЯ: ЇЇ СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ

1.2.1. Поняття релігії та її сутність

Якщо спиратися на те, що існують конкретні релігії, а їх понад 5 тис., і те, що «релігії взагалі» не було і не буде, то осмислення даного явища, котре має понад 250 визначень, безумовно, має велике евристичне значення.

Само поняття релігія має латинське походження – *religio*. Його буквальне значення: благочестя; • набожність; • святиня. У нашій культурі термін «релігія» став відомим лише у XVIII ст.

Термін «релігія» був уведений у вживання римським мислителем та імператором *Цицероном* (106-43 до н.е.) у значенні *relegere* – *йти назад, повертатися, перечитувати, обмірковувати, збирати, споглядати, боятися*.

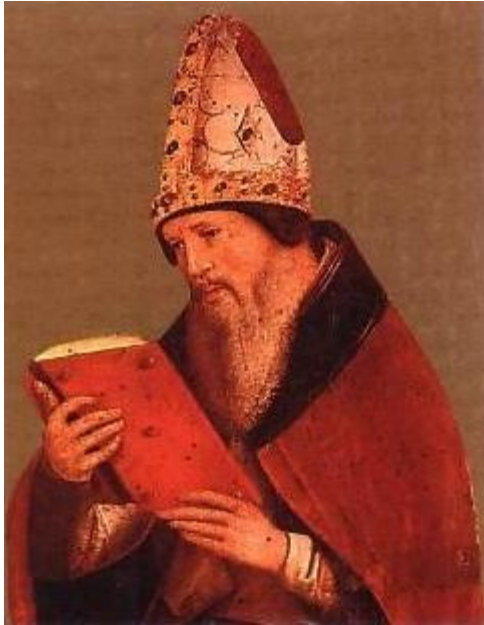

Цицерон

У цьому аспекті він характеризував релігію як богобоязність, страх та почитання богів, обдумування всього того, що має відношення до цього почитання.

Лактанцій

Однак найбільш розповсюдженим значенням терміна «релігія» служить зміст, вкладений у це поняття відомим християнським апологетом *Лактанцієм* (250-325), який вважав, що *religio* походить від латинського дієслова *religare* (зв'язувати, прив'язувати, сковувати), а це відносно до релігії означає зв'язування, поєднання нас з Богом, служіння та покора йому через благочестя.

Августин Блаженный

З часів *Августина Блаженного* (354-430) у християнській думці прийнято розуміти під релігією *договір* («завіт») між Богом і людиною.

Якщо ми візьмемо інші культури, то, наприклад, на *санскриті* явище, що відповідає релігії, буде називатися *dharma* (від арійського *dhar* - стверджувати, підтримувати, захищати), тобто це вчення, справедливість, закон, ідеал, норма. В *ісламській культурі* це відповідно має назву *din*, що означає владу – покірність Аллахові, його безмежній владі. Звідси *din* став означати: іман (віра), іслам (покірність), ісхан (щиросердя). На мові *китайців* «релігія» означає *chiao* – вчення. Що стосується *давньослов'янської* мови, то це явище відповідало таким термінам, як «віра», «вірування», а у слов'янській мові слово «релігія» стало використовуватися лише на поч. ХУІІІ ст.

Виходячи з такого тлумачення терміна «релігія», у богословській і релігійно-філософській думці, тобто *теології*, релігія трактується як містична сутність (*mystic*- таємничий), що означає таємничу, незбагненну «зустріч» Бога і людини, що не піддається зовнішньому виявленню. Грунтуючись на такому трактуванні, релігійними мислителями відкидаються спроби аналізу сутності релігії. Відповідно до їхніх уявлень, наука, що орієнтується на вивченні

зовнішніх феноменів, котрі лежать на «поверхні», не здатна проникнути до «містичної глибини» релігійного феномена.

Принципова відмінність *наукового підходу* від теологічного, в осмисленні релігії, є прагнення розглядати її не в контексті «людина – Бог», а – «людина - людина – суспільство». В останньому випадку релігія уявляється не як містичний, а як соціокультурний феномен, що відповідає компетенції наукового аналізу.

Як соціальний феномен релігія виявляється у свідомості, у соціальній поведінці людей, а саме:

- у діяльності;
- у відношенні між індивідами;
- у функціонуванні релігійних спільнот;
- у ролі, що виконує релігія у суспільстві.

Тому релігієзнавці, незалежно від відношення до релігійних переконань, одностайно включають осмислення релігії в компетенцію науки. Не претендуючи на збагнення її «містичної глибини», наука, на їхню думку, у змозі вивчати релігію як соціокультурний феномен.

Релігію як явище знають усі. Але це не означає, що усі розуміють сутність релігії і можуть визначити її ознаки.

Питання про те, що таке релігія здавна викликало суперечки і дискусії. У результаті таких суперечок і дискусій сформувалося кілька концепцій визначення релігії. Причому ці визначення можуть розглядатися, як уже зазначалося, на двох рівнях:

- містичному (mystic- таємничий) та
- світському (науковому).

I. На містичному рівні:

- *теологічне визначення* (theos – Бог , logos – вчення). Тут стверджується, що релігія - явище не земне, не історичне, а дарунок Божий. Виходячи з етимології слова релігія – religare, що означає зв'язок, теологи розглядають

релігію з погляду вертикального богослов'я («людина – Бог»), як особливий зв'язок людини з Богом.

Цей зв'язок трактується в такий спосіб:

Людина створена Богом, її духовність, її душа - це часточка Бога. Тому є споконвічне тяжіння людини до свого творця. Це тяжіння, цей зв'язок і лежить в основі релігії. Підсумок цього міркування полягає в тому, що релігія – це особливий зв'язок між Богом і людьми, зникнення його призведе і до зникнення суспільства.

Теологічне розуміння релігії констатує:

По-перше, це є віровчення, тобто сукупність основних догматів (вчень, що сприймаються на віру: сотеріологія, есхатологія).

По-друге, це конкретні форми спілкування з Богом віруючого, як з Творцем і Рятівником (ці форми іноді прямі або опосередковані священиком, ксьондзом).

По-третє, це конкретні дії, культ, який необхідно виконувати, щоб Божа благодать зійшла на віруючих, а також, щоб виконати божі завіти. До речі, *культ* від лат. слова *cultus* – обробка, поклоніння. У греків і римлян - це сукупність обрядів ушановування держави, Бога або людини, з метою домогтися благословення, одержати допомогу, або ушанувати пам'ять.

Цю теологічну позицію відстоюють:

- шведський лютеранський дослідник *Н. Зедерблом* (1866-1931): найважливішими ознаками релігії є «святість» та «зв'язаність»;

- протестантський теолог та філософ *Р. Отто* (1869-1937).

Р. Отто

Він вважав, що релігія – це «переживання святого», її предметом є нуминозне (лат. *numen* – божественна воля, влада, сила божа) – сила, що сходить від Бога, котра має два вияви:

а) *mysterium tremendum* (лат. – таємне страхаюче) – то, що викликає благочестивий острах, шанування;

б) *mysterium fascinans* (лат. - таємне осліплююче) – те, що захоплює, зачаровує;

- православний богослов та філософ *П. Флоренський* (1882-1937): релігія є життя нас у Бозі і Бога в нас; це система таких дій та переживань, котрі забезпечують спасіння душі;

П. Флоренський

- православний богослов та філософ *С. Булгаков* (1871-1944): об'єкт релігії - є Бог, котрий, з одного боку, *трансцендентне* (лат. *transcendens* – що переступає, виходить за межі), іноприродне зовнішньому світу та людини, а, з іншого - Бог відкривається релігійній свідомості і стає її іманентним (лат. *immanens* – що перебуває всередині) змістом.

Тому «релігія є переживання трансцендентного, що стає остільки іманентним, однак при збереженні своєї трансцендентності, переживання трансцендентно-іманентного...». Саме в останньому усвідомлюється зв'язок з Богом;

- німецький дослідник *Т. Лукман* (1927-2016) пояснює релігію з допомогою поняття «трансцендування» (у широкому розумінні це означає перехід межі між двома утвореннями), котре, на його думку, уявляє собою вихід за межі біологічної природи людини, засвоєння систем значень, вироблених суспільством.

Релігія це засіб, котрим «закріплюються трансцендентні значенні зв'язки»;

- американський євангельський теолог та соціолог *П. Бергер* (1929-2017): «релігія є сміливе підприємство людини створити священний Космос. Тобто релігія є космізація священним засобом».

П. Бергер

Отже, теологічні інтерпретації намагаються зрозуміти релігію «з середини», на підставі відповідного релігійного досвіду.

II. *Світський рівень* у визначенні релігії базується на науці і містить у собі декілька підходів:

1. *Інтераційний підхід* характеризує релігію як систему взаємодій та взаємовідносин людей з приводу якихось проектів (американські вчені Х. Гарфінкель, Дж. Мід).

2. *Функціональний підхід* виходить із того, що зрозуміти релігію можливо описуючи її функції (німецький соціолог М. Вебер).

3. *Біхевіоріальний підхід* пояснює, що в релігії базисним елементом вважається ритуал: очищення, почитання, жертвопринесення, певні види символічних дій, деякі форми поведінки (американський дослідник Уотсон).

4. *Консестивний підхід* будується на підставі гносеологічного (теоретико-пізнавального) аналізу, виходячи із тих чи інших явищ свідомості (анімізм, ману, святе); визнає релігію однією із форм свідомості (німецький філософ Ф. Енгельс).

На підставі цих підходів, з метою систематизації теорій, що пояснюють феномен релігії, слід виділити декілька груп концепцій:

1) *біологічні та психологічні концепції*. Слід зазначити, що ці концепції шукають основу релігії в *біологічних або біопсихологічних* процесах людини. На цій підставі основу релігії становлять «релігійний інстинкт», «релігійне почуття», котрі «примикають до інстинкту збереження індивіду або групи». Саме тут релігія трактується як породження людських інстинктів, як особлива форма реагування людини на навколишнє середовище.

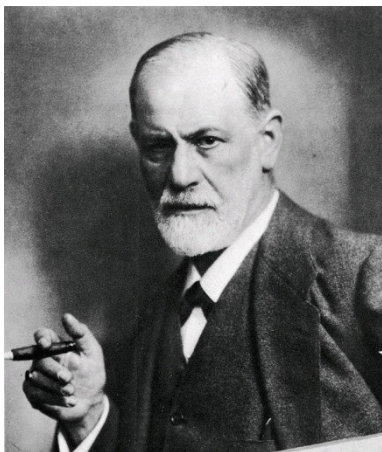
Психологічне пояснення релігії базується на індивідуальній або груповій психіці. Найбільш поширеними є пошуки основи релігії в емоційній сфері. Це різні почуття: заздрощі та жаху, шанування і благоговіння, любові, сором'язливості, моральні почуття тощо. Деякі теорії виводять релігію з інтелектуальної або вольової сфери. Прихильниками подібних поглядів є:

- американський філософ-прагматист *У. Джеймс* (1842-1910), який пояснював релігію, виходячи з індивідуальної психіки і вважав, що релігія це сукупність почуттів, дій та досвіду окремої особистості, оскільки їх змістом встановлюються відношення її до того, що вона шанує Божеством. Релігія знаходиться в емоційній сфері психіки індивіда. Цінність релігії визначається загальною психологічною функцією її, а саме перехід від «душевного страждання» до поступового «звільнення від нього»;

- німецький історик та філософ *В. Дільтей* (1833-1911), на підставі розуміючої психології, констатував, що релігія об'єднує душевне життя в єдиний зв'язок і направляє духовну активність індивіда на деякі предмети. Збагнення цінностей та створення нових, включаючи і релігійні, становить сутність щиросердечного життя та психічного розвитку;

- австрійський психолог, невропатолог, психіатр *З. Фрейд* (1856-1939), котрий у роботах «Тотем і Табу» (1913) та «Майбутнє однієї ілюзії» (1927) зробив спробу довести:

- що в основі релігійних вірувань виявляються ті ж невротичні, що і при психозі;

З. Фрейд

- що в основі їх знаходяться придушені в дитинстві еротичні спонукання (едипов комплекс – статевий потяг до матері і ворожнеча до батька, як до суперника);

- що людина за допомогою релігії захищається від загрозованих їй сил так саме, як у дитинстві, порівнюючи релігію з дитячими невротами нав'язливості;

- що релігія виконує три функції: по-перше, вона задовольняє людську допитливість, дає пояснення походженню та розвитку світу; по-друге, релігія применшує страх людей перед небезпекою та труднощами життя, втілює впевненість у доброму результаті, втішає їх у нещастях; по-третє, релігія дає приписання, проголошує заборони та обмеження;

- німецько-американський філософ, соціолог, психолог, засновник неофрейдизму *Е. Фромм* (1900-1980), розробивши ідеї «гуманістичного психоаналізу», прийшов до висновку, що релігія – це система всіляких поглядів та дій, котрі дотримується будь-яка група людей і яка слугує індивіду схемою орієнтації та проектом поклоніння. Це надзвичайно широке тлумачення релігії, бо люди можуть поклонятися тваринам, деревам, золотим або кам'яним ідолам, Богові, святому; вони можуть поклонятися своїм нащадкам, своєму народові, класу або партії, грошам або успіху.

Е. Фромм

Їх релігія може сприяти розвитку руйнівних сил або любові, експлуатації або солідарності. Питання не в тому, релігія це чи ні, а в тому, яка це релігія: чи сприяє вона подальшому розвитку людини, чи перешкоджає її розвитку;

2) *етнологічні концепції* (ethnos – народ). Вони будуються на підставі етнографічного матеріалу, що вивчає племена, народи, їхнє походження, побут, розселення, особливості матеріальної і духовної культури. Для пояснення релігії використовують ідеї культурної (соціальної) антропології. Джерело

релігії простежується в якійсь «людській природі», котра властива індивідові й утворена комбінацією матеріальних і духовних його потреб.

Б. Маліновський

Найбільш відомими представниками цієї концепції є англійський етнограф *Е. Тайлор* (1832-1917), англійський етнолог *Дж. Фрезер* (1854-1941), англійський етнограф *Б. Маліновський* (1884-1942);

3) *соціологічні концепції*. Їх обґрунтували французький соціолог *Е. Дюркгейм*, німецький соціолог *М. Вебер*, німецький філософ, соціолог *Г. Зіммель*:

- *Е. Дюркгейм* у своїй праці «Елементарні форми релігійного життя» (1912) показав наступне:

- а) релігія – це суспільне явище;
- б) релігія – «колективне уявлення», що не запозичається з досвіду, а примусово нав'язується людині соціальним середовищем (як мораль, право, звички);

Е. Дюркгейм

в) у релігії суспільство як би обожнює самого себе;

г) релігія виконує в суспільстві інтегруючу функцію і відіграє роль його стабілізатора.

- *М. Вебер* у роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905) вказує, що:

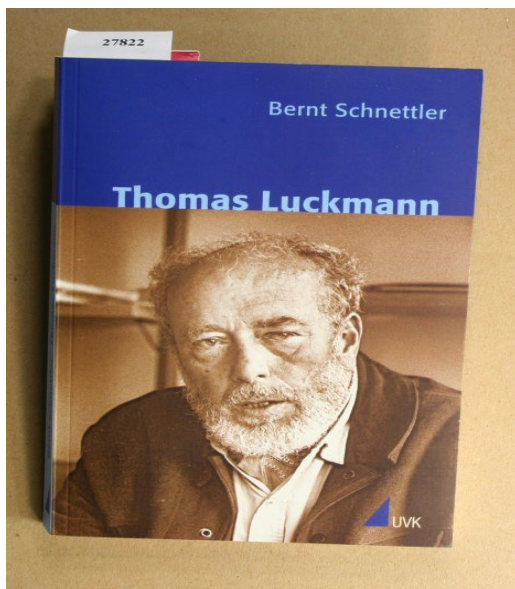

М. Вебер

а) «релігія - суспільне явище»;

б) «релігія впливає на генезу капіталізму через взаємодію релігії й економіки»;

4) *феноменологічна концепція*. Німецький соціолог *Т. Лукман* виводить релігію з природи людини; релігія розглядається як сенс життєдіяльності суспільства й індивіда, що здійснюється за допомогою «священної космізації», зверненої до людини і світу;

Т. Лукман

5) *міфолого-лінгвістичні концепції*. Представники цих концепцій первинним, головним елементом релігії вважали міф, а тому вивчення походження і розвитку релігії звели до дослідження стародавньої міфології. Німецький вчений Я. Гримм (1785-1863) – один із засновників міфологічної

школи у фольклористиці – заклав традицію пояснювати архаїчні міфи на підставі матеріалів сучасного фольклору. Він висунув ідею «довіри», згідно з якою в релігійних переживаннях сучасного німецького простолюдина мають місце два моменти – християнська віра та вірування доісторичного періоду. Народні казки, саги є не вигадка, а вірне відображення первісних вірувань народу. Тому народно поетична творчість, казки, звичаї та перекази є основою для пояснення первісних міфів та релігій. Ці концепції розроблялися англійським філологом *М. Мюллером* (1823-1900), швейцарським лінгвістом *Ф. Соссюром* (1857-1913), французьким структуралістом *К. Леві-Стросом* (1908=2009);

б) *філософські концепції*. Ця позиція дуже добре висловлена німецьким філософом *Ф. Енгельсом*.

Ф. Енгельс

У своїй роботі «Анти – Дюринг» він дав наступне визначення релігії: «Усяка релігія є ні чим іншим як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, що панують над ними в повсякденному житті, - відображенням, у якому земні сили приймають форму неземних».

Отут відбито наступні *моменти*:

1) релігія є *відображення*. Вона відображає життя людей. А філософія стверджує, що життя суспільства, його буття відбиває суспільна свідомість. Звідси, релігія є частиною суспільної свідомості, її формою. Але крім неї до

суспільної свідомості відноситься ще політична, правова, моральна, естетична, наукова, філософська форма суспільної свідомості. Чим же релігія відрізняється від цих форм, у чому її особливість?

2) особливість релігійного відображення в його *фантастичності*. Релігія це фантазія. А що це таке?

Фантазія – це «плід уяви». Вона присутня в будь-якій людській творчій діяльності. Фантазія може бути винахідницька, художня, наукова, релігійна, побутова тощо. Але релігійна фантазія носить особливий характер. Так, наприклад, у художній літературі фантазія розрізняє, де вигадка, а де життя. Отут, фантазія не підмінює дійсності. А у релігійній фантазії вигадка приймається за дійсність. Іншими словами, коли люди розповідають про чудеса, але самі не вірять у їхнє існування – це казка. Коли ж вони переконані, що чудеса реально існують - це вже не казка, а релігія;

3) головною причиною існування релігійного фантастичного відображення є панування зовнішніх сил над людьми. *Зовнішні сили* – це сили природи і суспільства, яких люди не розуміють. Ці сили протистоять людям як щось далеке і вороже. Наприклад, голод, стихія, війна тощо.

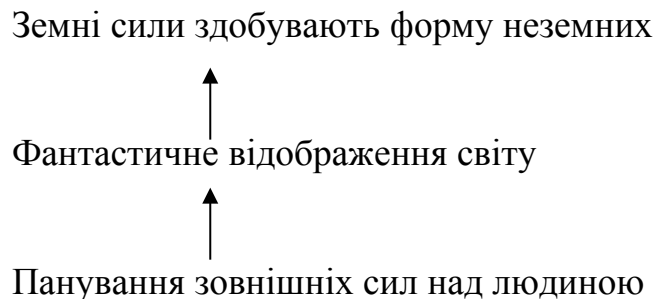
Безсилля людей стосовно зовнішніх сил, тобто нездатність людей своєю працею і своїми вчинками усунути для себе небажані явища – це і є головна причина появи й існування релігії;

4) особливістю релігійного фантастичного відображення є те, що в ньому земні сили здобувають форму *неземних*. Отут об'єктом відображення є зовнішні сили, що панують над людиною. Характер цього відображення – є фантастичність. Результатом цього відображення і є те, що земні сили здобувають неземну форму.

Іншими словами, поряд із земними силами, із земними світами, у результаті релігійного, фантастичного відображення з'являється інший світ - небесний світ. Його найчастіше називають надприродним світом. Звідси, основу всякої релігії складає віра в існування того або іншого різновиду

надприродних сил і віра в їхню чільну роль у світобудові і житті людей. Тому процес формування релігії можна зобразити сходженням від конкретного до абстрактного.

Керуючись вказаними концепціями, дослідники стали шукати в релігії такі ознаки, яких немає в інших утвореннях.

Виходячи з вищеназваних концепцій, визначимо сутність релігії. Визначити *сутність релігії* означає знайти в ній такі властивості, що є основними і визначальними для всіх релігійних феноменів. Що це за властивості?

1. Релігія припускає обов'язкову *віру в надприродне*. Що ж таке надприродне? Для цього треба розібратися з тим, що таке природне. Природними вважаються такі феномени, які вкладаються у рамки людського розсудку, спираючись на певний рівень раціональних знань та досвіду. Проте цей рівень не стоїть на місці. Наприклад, в добу Г. Сковороди зоровий контакт на відстані в тисячу верст (теледоступ) не вважався природним і міг розглядатися як надприродним. Зараз телебачення – галузь природничих знань. У середині XIX ст. французька Академія падіння метеоритів віднесла до надприродних феноменів, бо «каміння з неба падати не можуть». Надприродним вважався політ тіл, що були важче повітря. Сам Резерфорд, який створив першу модель атома, доводив «надприродність» використання енергії атомного ядра, а через 7 років після його смерті в полум'ї ядерного вибуху загинула Хіросіма. Отже, наука – природознавство – заперечують усе надприродне. І це закономірно. Так було, є і буде. Проте природне не може бути, як ми бачимо, без надприродного.

Надприродне – це те, що не підкоряється природним законам світобудови й існує за своїми власними законами. З часом виникають більш розвинені релігії, які визнають Бога (Будду, Аллаха) як єдину, всеохоплюючу сутність, котра вічна. Бог прискіпливо наглядає за вчинками кожної людини від народження до смерті і через єднання з ними дарує людині вічне життя. Віра в існування Бога, повинна прийматися як аксіома і не може підлягати перевірці і навіть сумніву. Сумнів – це гріх, який здійснюється проти Бога і, природно, проти самого віруючого.

2. Віра в існування *двосторонніх зв'язків і відносин між людиною і надприродними силами*. Коли, наприклад, віруючий звертається до божества з молитвою, то при цьому він вірить, що божество, безсумнівно, почує його. У молитві віруюча людина намагається зробити на божество вплив, очікуючи від нього зворотного зв'язку в плані надання допомоги в тих або інших життєвих питаннях. У тому випадку, коли молитва обумовлена не утилітарно-споживчими мотивами (прагнення придбати яке-небудь «земне» благо від спілкування з божеством), а мотивами духовної досконалості, то саме отут є присутнім розглянута ознака релігійної віри: людина може вірити у відповідну любов божества і його благодатний вплив на неї. Щоб надприродне зробило людині благо, його необхідно почитати не тільки у свідомості, але і на практиці.

3. Практика поклоніння надприродним сутностям одержала найменування *релігійного культу*. Тому релігійна віра реалізується людьми в системі практики поклоніння надприродному, що виражається в дотриманні визначених святих, обрядів, ритуалів. З допомогою обрядів, ритуалів віруюча людина спілкується з Богом і через них останній сповіщає людині свою волю та істину.

Наявність культу в релігійній системі дозволяє істотно відрізнити релігію від філософських вчень, що визнають ідею Божественного, Абсолюту, але не передбачають практику поклоніння йому.

4. Об'єднання віруючих з метою упорядкування життя на Землі і підготовки до життя після смерті.

5. Визнання того, що спілкування з Богом може бути інтимною діяльністю. Треба лише вірно виконувати догмати, канони та активно виконувати обряди та молитви.

Отже, віра в надприродне, двосторонні відносини між надприродним і віруючим, практика поклоніння надприродним силам складають істотні властивості релігійного феномена. На підставі цього дамо визначення релігії на сутнісному рівні: *релігія – це віра людей у надприродні сили і поклоніння їм.*

Релігія як носій релігійного світогляду може мислитися як комплексне поняття, яке охоплює декілька фундаментальних дефініцій, котрі мають місце в усіх релігіях. Це такі поняття, як:

Бог – це сутність існування, Єдине, існуюче у різноплановості, в окремих речах, явищах, процесах. Такий Бог, котрий втілений в існування, знаходить прояв в людині, яка усвідомлює сутність і прагне до мети свого існування через віру, як одне із головних засобів осягнення світу.

Людина – єство, здатне до існування, створена Богом для реалізації своєї сутності;

Душа – найбільш чітке вираження у людині самого сокровенного, а саме пізнаючого сутність Бога у самому себе.

Істина – це те, що людина шукає та пояснює, вже заздалегідь приймаючи її існування, яке дане Богом.

Отже, ці поняття становлять каркас, систему пояснення, «конструкцію» релігійної світобудови.

І, нарешті, останнє. Релігія – це певний тип світогляду.

Усі типи світогляду (наука, філософія, релігія тощо) різняться один від одного по багатьом параметрам. І щоб зрозуміти ці відмінності спробуємо з'ясувати відношення кожного із цих типів до певних цінностей.

Складемо таблицю відношення до цінностей в різних типах світогляду (табл. 2.1).

Із таблиці можна чітко зрозуміти особливості як релігії так і релігійного світогляду і відрізнити його від інших типів. Так, по відношенню до мислення релігія стверджує, що мислення належить повністю Богові, і людина керується тим, що Бог їй безпосередньо дає через одкровення, в той час як у міфі операції мислення здійснюються через пізнання життя Богів, у науці – через пізнання конкретних предметів, у філософії людина воліє мислити сама.

Таблиця 2.1

Відношення до цінностей в різних типах світогляду

Тип світогляду	Релігія	Міф	Наука	Філософія
Відношення до мислення	Мисленням керує Бог через одкровення	Мислення - через образи життя Богів	Мислення предметно	Мислення вільне і не від кого не залежить
Відношення до подій	Події відбуваються один раз і їх відгомін вічний	Події на Землі – це відображення подій на небі	Події відбуваються тільки із певних причин	Події – це факти формування світу і самого себе
Відношення до здорового глузду	У святості віри	У вгадуванні волі Богів і спілкування з ними	У точному знанні причин і наслідків	У співпадінні із душевною зрілістю
Питання, на які відповідають	Як досягти вічного життя?	Чий Бог розумніший, сильніший, хитріший?	Як? Чому?	Для чого? З якою метою?

Не співпадає релігія з іншими типами світогляду і у підходах до подій, здоровому глузду, особливо у кардинальних питаннях.

Релігія обрала саме хвилююче для людини питання – як досягти вічного життя? І треба визнати, що у цьому питанні і розробці методів удосконалення свідомості та почуттів на шляху до вічного життя, релігія досягла певних успіхів, з якими може зрівнятися лише філософія.

1.2.2. Структура релігії, її науковий аналіз

Поняття «структура» започатковане від латинського терміна «*struere*», котре означає «будувати» або «з'єднувати». Спочатку цей термін використовувався переважно в архітектурі, але починаючи з ХУІІІ ст. він одержує більш широке й узагальнене застосування і починає зустрічатися в анатомії, граматиці тощо. У ХУІІІ ст. поняття структури стало порівняно звичайним у різних природничо-наукових дисциплінах, раніше усього в біології. Під «структурою» біологи розуміли відносно стабільні відношення, котрі панують між організмом як цілим і його частинами. Це поняття запозичило і релігієзнавство, бо релігія як соціальне явище має свою будову.

Тобто нам необхідно розглянути «*анатомію релігії*». Релігія по своїй структурі це досить складне соціальне явище, яке у своїй сукупності представлено *релігійним комплексом*.

Релігійний комплекс включає в собі наступні елементи: релігійну свідомість, релігійну діяльність, релігійні відношення, релігійні організації. Дамо їм характеристику:

1) релігійна свідомість.

Це найважливіший компонент у релігії. Тому, часто вживаючи поняття «релігія», розуміють «релігійну свідомість». Характеризуючи це поняття, слід зазначити:

а) що під *релігійною свідомістю розуміють вірування, уявлення, образи, ідеї, настрої, почуття, котрі базуються на надприродному.*

Сутністю релігійної свідомості є подвоєння світу, тобто визнання поряд з реальним світом буття іншого, потойбічного світу. Логічного доказу існування цього світу не існує. Тому найважливішим атрибутом релігійної свідомості виступає релігійна віра.

Релігійна віра – це спосіб існування релігійної свідомості; це особливий психічний стан впевненості в досягненні мети, в істинності ідеї при умові дефіциту точної інформації про досягнення поставленої мети, про кінцевий висновок події, про реалізацію на практиці передбаченої поведінки. Віра з'являється у вірогідній ситуації, дія людини у відповідності з нею пов'язана із ризиком.

Релігійна віра – це віра:

- у проєктивне існування істот, властивостей, зв'язків, перетворень, котрі є продуктом процесу гіпостазування;

- у можливість спілкування з удаваними проєктивними істотами, вплив на них та одержання від них допомоги;

- у дійсне здійснення якихось міфологічних дій, у їх повторюваності, у настанні очікуваної міфологічної події;

- у релігійні авторитети – «вчителів», «святих», «пророків», «архатів»;

- в істинність відповідних уяв, поглядів, догматів, текстів тощо.

Тому специфіка релігійної віри полягає в наступному:

1) в існуванні Бога або Богів, ангелів, дияволів тощо;

2) в можливості спілкуванні з Богом;

3) у дійсному здійсненні божественних подій, діяній і в причетності до них;

4) в істинності догматів, текстів, поглядів та уявлень;

5) у релігійних авторитетах пророків, святих, бодхисаттв та інших служителів культу;

6) в обов'язковій участі і здійсненні молитов, медитацій, обрядів та свят.

Найважливішим компонентом релігійної свідомості є *релігійні ідеї* (релігійна ідеологія).

До релігійних ідей відносяться:

- ідея Бога;
- ідея його посланця;
- ідея потойбічного життя;
- ідея воскресіння з мертвих;
- ідея надприродного.

Ідейною основою релігії є віра в надприродне. Віра в надприродне:

- віра в надприродних істот;
- віра в «потойбічний світ» (ангелів, нечисту силу тощо);
- віра в надприродні зв'язки і відносини в реальному світі (зв'язку між молитвою й очікуваним результатом);
- віра в надприродні властивості реальних предметів (хрест, ікона, лампадка).

б) що зміст віри обумовлює *символічний аспект* релігійної свідомості. *Символ* з грецької мови означає знак, пізнавальна прикмета. Він припускає здійснення свідомістю актів об'єктування змісту думки, спрямованості на предмет, що проектується (істота, властивість, зв'язок), позначення цього предмету. Предмети, дії, слова, тексти наділяються релігійними значеннями та змістами. Сукупність носіїв цих значень та змістів утворюють релігійно-символічне середовище формування та функціонування відповідної свідомості. Усяка релігійна система має власні сукупності символів, котрі за межами цієї системи не існують: хрест – символ християнства, півмісяць – ісламу тощо;

в) що з вірою пов'язана *алегоричність* (з грецьк. – говорити інше, не те, що буквально означають слова) релігійної свідомості. Алегорія становить умовну форму висловлювання, котра означає щось інше, відмінне від буквального значення. Вона виступає як сукупність пов'язаних образів, що поєднуються в сюжет. Наприклад, у християнській теології алегоричність

викладу характерно для *екзегетики* (з грецьк. - тлумачення), котра дає відповідне тлумачення біблійських текстів. Так, Бог говорить людям: «Вселюсь у них і буду ходити в них»;

г) що релігійна свідомість виступає в чуттєвих та розумових формах. Тому для неї притаманна *наочна образність та емоційність*. Джерелом наочного матеріалу є природа, суспільство, людина, відповідно релігійні істоти, якості, властивості, зв'язки створюються за зразком останніх.

Наочний образ безпосередньо пов'язаний з переживаннями, що обумовлює емоційну насиченість релігійної свідомості. Важливим компонентом цієї свідомості є релігійні почуття. *Релігійні почуття* – це емоційне відношення віруючих до сакральних мов, персон, місць, дій, один до одного і до себе, а також до окремих явищ і до світу в цілому. Не всілякі переживання можна вважати релігійними, а лише ті, котрі з'єднані з релігійними уявленнями, ідеями, міфами. Релігійні почуття становляться проектом потреб – тяжіння до їх переживання, до релігійно-емоційного насичення.

З релігійними уявами можуть сплавлятися і одержувати відповідну спрямованість різноманітні емоції людини – страх, любов, замилювання, радість, надія, очікування тощо. У результаті такої «сплавки» переживаються «любов до Бога», «страх Господинь», «надія потрапити до раю», «радість Богоспівкування», «ненависть до диявола» тощо;

д) що з вірою пов'язана *діалогічність* релігійної свідомості. Віра в проєктивне існування надприродних істот включає віру в спілкування з ними, а таке спілкування передбачає діалог. Діалог реалізується в богослужінні, молитві, медитації з допомогою мови (вербальній або внутрішній);

е) що в релігійній свідомості поєднані *адекватні* відображення із *неадекватними*. Немає підстав підходити до такого поєднання з позитивною або негативною оцінкою. Адже люди ніколи не були вільні від ілюзій, без

омани не було пошуку істини. В окремих історичних ситуаціях люди потребують ілюзії.

Не можна стверджувати, що релігійна свідомість є «абсолютно помилковою»; у ній є адекватний світові зміст. Наприклад, у християнстві Бог є істота, що діє; істота Всемогутня, Усюдисуща тощо і людина як тварина, немічна, гріховна істота;

ж) що релігійна свідомість існує, функціонує, відтворюється з допомогою *релігійної лексики*, а також інших знакових систем (предметів культу, символічних дій). *Релігійна лексика* – це та система словникового складу природної мови, з допомогою котрої висловлюються релігійні значення. Релігійна лексика має дві групи:

1) означає дійсні предмети, персони, дії, події з атрибутизованими властивостями – «ікона», «хрест», «кардинал», «чорний камінь» тощо;

2) означаючи гіпостазовані істоти, галузі буття – «бог», «ангел», «душа», «рай», «пекло» тощо.

Завдяки мові релігійна свідомість виявляється практичною, дійовою. З її допомогою релігійні уявлення, норми, оповідання тощо передаються від покоління до покоління;

з) що в структурному плані релігійна свідомість має два рівні *повсякденний* та *концептуальний*.

Повсякденна релігійна свідомість – це свідомість, що виробляється рядовими віруючими під час практичної діяльності. Вона існує у вигляді образів, уяв, стереотипів, містерій, ілюзій, почуттів, звичок, традицій, котрі є безпосереднім відображенням буття людини. Для неї характерний не систематизований, а фрагментарний вигляд. На цьому рівні є раціональні, емоційні та вольові елементи, проте домінуючу роль грають емоції (почуття та настрої). Отже, повсякденна релігійна свідомість:

- більш конкретна;

- більш наочна;

- виробляється в процесі всієї життєвої діяльності людини.

Наприклад, Бог віруючим уявляється у вигляді старого з бородою, чорт – з рогами, хвостом, ратицями. З цього видно, що релігійна свідомість на цьому рівні має наочно-образну форму.

Серед компонентів повсякденної свідомості виділяються дві групи: I група - відносно стійкі, консервативні компоненти та II група - рухливі, динамічні компоненти. До першої відносяться традиції, звичаї, стереотипи, а до другої – настрої. На цьому рівні релігія завжди безпосередньо зв'язана з індивідом і виступає в особистісній формі.

Концептуальна (теоретична) релігійна свідомість – це спеціально розроблена, систематизована сукупність ідей, принципів, аргументацій, концепцій. До її складу входять:

1) більш-менш впорядковане вчення про Бога, природу, суспільство, людину, що цілеспрямовано розробляється спеціалістами (теологія, віровчення, богослов'я, символи віри тощо);

2) здійснювана у відповідності з принципами релігійного світогляду інтерпретація економіки, політики, права, моралі, тобто релігійно-політичні, релігійно-правові, релігійно-етичні концепції (теологія праці, політична теологія, церковне право тощо);

3) релігійна філософія, що знаходиться на стику богослов'я та філософії (неотомізм, персоналізм, християнська антропологія тощо).

Отже, для концептуальної (теоретичної) релігійної свідомості характерно те, що вона:

- більш абстрактна;
- виробляється теоретиками;
- вимагає узагальнень;
- організована.

Ядром теоретичної релігійної свідомості є теологія. *Теологія* – це система дисциплін, що викладають основи релігійного віровчення.

Наприклад, християнська теологія містить у собі:

- *догматику*. Вона зосереджує догмати (положення), визнання яких є обов'язковим для віруючих;
- *апологетику*, що займається виправданням віри і критикою інших релігій;
- *моральне богослов'я*, котре включає норми, принципи, правила моралі;
- *церковну археологію*, що описує звичаї, обряди церкви;
- *патристику* - тиражує вчення «батьків церкви» та коментує їх;
- *екзегетику* – роз'яснює зміст «божественного одкровення», що утримується в Біблії;
- *історію церкви*;
- *історію Старого і Нового Заповітів*;
- *практичне богослов'я* – включає літургію, що містить розпорядження про порядок проведення церковної служби, пасторське богослов'я і гомілетичну (практика церковної проповіді).

Отже, релігійна свідомість знаходить своє віддзеркалення у притчах, піснях, розповідях, іконах, скульптурах, різних предметах. Вона існує у словарному запасі людини і, як правило, висловлюється у словах, що означають предмети та явища: ікона, хрест, храм, мечеть, церков, монастир, алтар, гуру; предмети, властивості яких невидимі: Бог, ангел, душа, чудо, ад, рай, диявол;

2) релігійна діяльність.

Релігійна діяльність є іншим структурним елементом релігії і займає своєрідне місце в системі суспільної діяльності, де виділяють *практичну* і *духовну*. До *практичної* діяльності відноситься матеріально-виробнича, соціально-політична, медична тощо, а до *духовної* – пізнавальна, прогностична, ціннісно-орієнтована діяльність. Є і такі види діяльності, у котрих практична та духовна поєднуються.

Щодо релігійної діяльності, то існує два її види: *позакультова* та *культова*.

Позакультова діяльність здійснюється в духовній та практичній сферах. *Духовну позакультову діяльність* утворюють: розробка релігійних ідей, систематизація та інтерпретація догматів теології, дій богословів тощо. Різновидами *практичної позакультової діяльності* є: виробництво засобів релігійного культу, місіонерство, участь в роботі «соборів», викладання богословських дисциплін в учбових закладах (школах, університетах, духовних учбових закладах), управлінська діяльність у релігійних організаціях та інститутах, пропаганда релігійних поглядів через радіо, друк, телебачення тощо. Але слід зазначити, що в позакультову діяльність усе більше проникають елементи культу. Що таке культ?

Культ - це важливий вид релігійної діяльності. Буквально лат. слово *cultus* означає шанування, догляд. Зміст його обумовлюється відповідними релігійними уявленнями, ідеями, догматами. Релігійна свідомість з'являється в культурі, перш за все, у вигляді культового тексту, до якого відносяться тексти Священного Писання, Священного Переказу, молитви, псалми тощо. Як кожна діяльність так і релігійна - має свій предмет, суб'єкт, засоби та результат. Розглянемо їх.

Предметом культової діяльності є різні проекти і сили, котрі усвідомлені у формі релігійних образів. Предметами культу в релігіях різного типу ставали матеріальні речі, тварини, рослини, ліси, гори, ріки, Сонце, Місяць тощо з передбаченими релігійною свідомістю атрибутованими якостями та зв'язками. Різноманітні процеси та явища можуть з'являтися в якості предметів культу у вигляді гіпостазованих духовних істот – духів, богів, єдиного всемогутнього Бога. Різновидами культу є: ритуальні танці, заклинання духів, камлання, богослужіння, релігійні обряди, проповідь, молитва, релігійні свята, паломництво.

Суб'єктом культу можуть бути релігійні групи або віруючий індивід. Мотивом участі в цій діяльності можуть бути як релігійні стимули (релігійна віра, релігійні почуття), прагнення як релігійні, так і нерелігійні (художні

потреби, потреби в спілкування). Релігійна група не гомогенна. У ній є невелика група тих, хто здійснює управління – священник, пастор, мулла, жрець, шаман, а також більша частина осіб, котрі діють як співучасники та виконавці, тобто віруючі.

До *засобів культової діяльності* відносять молитовний дім, релігійне мистецтво (архітектура, живопис, скульптура, музика тощо), різні культові предмети (хрест, свічки, церковне начиння, одяг священника). Важливим засобом є культове приміщення. Воно є специфічною зоною соціального простору, у якій людина опиняється в ситуації відмінній від інших життєвих ситуацій. Її увага зосереджується на предметах, діях, образах, символах, що мають релігійне значення та зміст. Використовується також музика, живопис, архітектура.

Способи культової діяльності визначаються змістом релігійних вірувань, а також залежать від засобів культу. На основі релігійних поглядів складаються певні норми, приписання про те, що і як треба робити. Вони стосуються як елементарних культових актів (поклони, хресне знамення, колінопреклоніння, схиляння голови, падіння долі тощо), а також більш складних (жертвоприношення, обряди, молитви, богослужіння, свята).

Результатом культової діяльності є, перш за все, задоволення релігійних потреб. У свідомості віруючих з допомогою культових дій відтворюються релігійні образи, символи, що збуджують відповідні емоції. Культ може стати фактором динаміки психологічного стану віруючого: може здійснитися перехід від стану пригніченості (занепокоєння, незадоволеності, скорботи, жалю) до стану полегшення (заспокоєності, гармонії, радощі). У культовій діяльності відбувається спілкування віруючих один з одним, що є засобом згуртування релігійної групи. Треба зазначити, що під час культової діяльності задовольняються ще і естетичні потреби віруючих, шляхом, наприклад, споглядання ікон, архітектури храму.

Отже, мета культової діяльності – задовольнити потреби віруючого у спілкуванні з Богом або Богами. Цю діяльність виконують священники, пастори, проповідники, мулли, раввіни, жреці, шамани, брахмани, лами тощо;

3) релігійні відношення.

Релігійні відношення – це особливий вид відносин у духовній сфері суспільства. Вони виступають як відносини віруючих один з одним, відносини між віруючими і пастирем та як відносини з Богом.

Перші виникають у відповідності із релігійною свідомістю, реалізуються і існують завдяки релігійній діяльності, їх носіями можуть бути індивіди, групи, інститути, організації. Слід розрізняти відносини:

- внутрішньоцерковні;
- міжцерковні;
- позацерковні.

Якщо *внутрішньоцерковні відносини* складаються в процесі культової й іншої релігійної діяльності між: - віруючими; - віруючими і священнослужителями; - священнослужителями різних рангів, то *міжцерковні відносини* – це відносини між організаціями різних віросповідань (наприклад, католиками і православними), а *позацерковні відносини* виникають тоді, коли поведження людей у різних областях громадського життя визначаються релігійними нормами, стандартами, шаблонами (боротьба за мир, з хворобами, за екологію тощо). *Релігійні норми* – це правила, що регулюють релігійні дії, відносини, систему вірування. (У Польщі в 1989р. внесений у парламент законопроект, що забороняє аборти, який схвалив сам Папа Іоанн Павло II. Остаточний варіант польського антиабортного закону увійшов у силу в 1993 р. Він є ледве чи не самим суворим законом Європи, що породило «абортні тури» з Польщі до країн Заходу). Тобто перші відносини складаються як реальні, життєві відносини між людьми з усіма їх проблемами конфліктами та їх рішеннями. Другі відносини, а саме відносини з Богом, більш складні. Вони конструюються:

- по схемі відносин панування та підкорення (Бог і раб Божий);
- по схемі державно-правових структур (Бог – патріарх – папа, що означає Цар небесний – владика – монарх);
- по схемі судочинства («Страта» Христа: Бог – суддя; грішники - судимі);
- по схемі сімейних відносин (Бог-Отець та Бог-Син: брат, сестра).

У відносинах віруючого з Богом, як ведеться, приймають участь посередники. Серед них:

- 1) образи Бога, Богоматері, Христа, Будди, Мухаммеда, святих;
- 2) служителі культу;
- 3) предмети живої та неживої природи, храм, ікона тощо;
- 4) мова, на якій викладені канони, притчи, вірші.

Є різні *способи фіксації та опосередкування релігійних відношень*. У якості посередників можуть виступати: 1) предмети неживої та живої природи: ікони, хрести, корова, голуб, камінь, дуб тощо (тоді релігійні відносини приймають предметно-речову форму); 2) індивід або група: священик, голова релігійної організації, гуру ін. (відбувається персоніфікований спосіб фіксації взаємних зв'язків віруючих); 3) образи: Бог, І. Христос, Будда, бодхисаттва (ідеалізована форма опосередкування); 4) мова – окремі слова, цілі вислови, що мають форму настанов про те, з ким і як треба спілкуватися (це мовний спосіб фіксації відносин).

Отже, слід розрізняти *позакультові та культові* релігійні відношення. *Позакультові відношення* – це відношення, які фіксують себе позакультовою релігійною діяльністю. Суть їх полягає в тому, що в них здобувають дійсне значення відношення між релігійними індивідами, групами, організаціями. Педагогічний процес у духовних школах, наприклад, передбачає наявність зв'язку вчитель – учень, ректор – педколектив тощо. Місіонерство, релігійне виховання здійснюється з допомогою інформаційних відносин, механізмів наставництва, адаптації тощо. У релігійних організаціях складаються зв'язки

координації «по горизонталі», субординації «по вертикалі» (відношення володарювання).

Особливість *позакультових відношень* у тому, що поведінка людей у різних областях громадського життя визначаються релігійними нормами.

Культові відношення формуються в процесі культової діяльності. Ці відношення виявляються у взаємозв'язках людей, бо під час відправлення культу складаються відношення євхаристичного єднання, сповідальності, обрядовості (хрещення, вінчання).

Носіями релігійних відносин можуть бути етноси, сім'ї, класи, професійні групи, держава, тобто такі соціальні утворення, котрі відносять себе до одного віросповідання. Релігійні відношення можуть бути різнохарактерні - від солідарності, терпимості, нейтралітету до конфліктів та конфронтації;

4) *релігійні організації.*

Формами впорядкування діяльності та відносин у суспільстві є інститути та організації. *Релігійні організації* - це об'єднання послідовників тієї чи іншої релігії, що виникають на основі спільності визначеного віровчення і культу. Вони моделюються традиціями, звичаями, церковними статутами, конституціями тощо. Звідси релігійні організації поділяються на монархічні (православ'я та католицизм), парламентсько-королівські (англіканство), республікансько-демократичні (кальвінізм, баптизм). Щодо позарелігійної діяльності, то отут створюються економічні інститути, наприклад, у Ватикані - Банк Святого Духу; політичні партії - християнські, ісламські; профспілкові; жіночі, молодіжні організації тощо.

Що стосується релігійних організацій, то треба виділити *позакультові організації* та *культові*. *Позакультові організації* охоплюють різну позакультову діяльність, наприклад, церковна рада, відділи освіти, ректорати духовних учбових закладів тощо. Механізмами контролю за їх діяльністю є норми релігійного права та моралі, санкції, авторитети. *Первинною релігійною організацією*, що поєднує рядових віруючих і професіональних служителів

культу називають *релігійною громадою*. У ряді конкретних релігій (у православ'ї, католицизмі й ін.) вони називаються *приходами*. Щодо систематизації релігійних культових організацій, то за протестантським теологом, істориком та соціологом релігії Е. Трьольчем (1865-1923) виділяють чотири їх типи: церков, секта, деномінація, харизматичний культ. Розглянемо їх.

Церква (букв. з грецьк. - Божий Дім) – досить широке об'єднання, приналежність до котрого визначається, як правило, не вільним вибором індивіда, а традицією; це формально організована соціальна група, що тісно пов'язана з державним економічним ладом суспільства. Для неї характерні такі ознаки:

- відсутність постійного і строго контрольованого членства (масова організація);
- розподіл на клір і мирян (тобто професійне духовництво і рядових віруючих);
- ієрархічний принцип упорядкування соціальних позицій і ролей;
- наявність органів управління і бюрократії.

Прикладом може служити англіканська церква у Великій Британії, римсько-католицька церква у Ватикані, а в недалекому минулому в Італії й Іспанії. В Україні більшість мешканців відносять себе до православної церкви. Будь-кого з них церков може визнати своїм, тим більше, що в ній відсутнє контрольоване членство і її послідовники анонімні.

Секта (з лат. sekta – образ думок, вчення) - невелика, формальна й опозиційна до церкви група. Їй властиві:

- постійне і строго контрольоване членство;
- відсутність розподілу на клір і мирян;
- відсутність ієрархічності;
- відсутність розгалуженої системи управління і бюрократії;
- психологія й ідеологія обираності;

- прагнення до духовного відродження (ревівалізм), ознакою котрого вважається суворе дотримання морального кодексу та ритуальних приписань;
- ізоляціонізм;
- пропагується духовне відродження, оголошується рівність, свобода.

Члени секти вірять, що вони чисті й особливі. Вона протистоїть не тільки пануючій церкві, але і суспільству. Так, молокани, хлисти, духобори в Росії переселялися в безлюдні місця, забороняли дітям відвідувати державні школи, навчаючи їх удома і піклуючись про чистоту віри. Сьогодні, наприклад, секта «Християнська наука» забороняє своїм послідовникам лікуватися від раку опроміненням, вважаючи, що хворих повинна врятувати віра в Бога. Історична частка сект серед релігійних організацій неоднакова: одні з них зникають, інші поступово перетворюються в церкву або деномінацію.

Деномінація (лат. *denominatio* - перейменування) – реформаторська церква, проміжна між церквою і сектою. Вона більш характерна для сучасного суспільства. Її утворення розглядається як форма процесу еволюції секти, що має деякі ознаки церкви. Таку еволюцію пройшли баптисти, адвентисти, мормони тощо. Ознаки деномінації простежуються:

- у запереченні розподілу прихожан на клір і мирян;
- наявність професійних служителів культу, яким приписується особливий «дар» розуміння та тлумачення «слова Божого», пророцтва, проповіді;
- сталість і строго контрольоване членство;
- позиція обираності (що поєднує її із сектою);
- наявність ієрархії;
- наявність системи управління і бюрократії;
- відсутність ізоляціонізму (що ріднить деномінацію з церквою).

Таким чином, деномінація - це «проміжний» тип релігійних організацій між церквою і сектою або оцерковлена секта. При певних умовах у деномінації

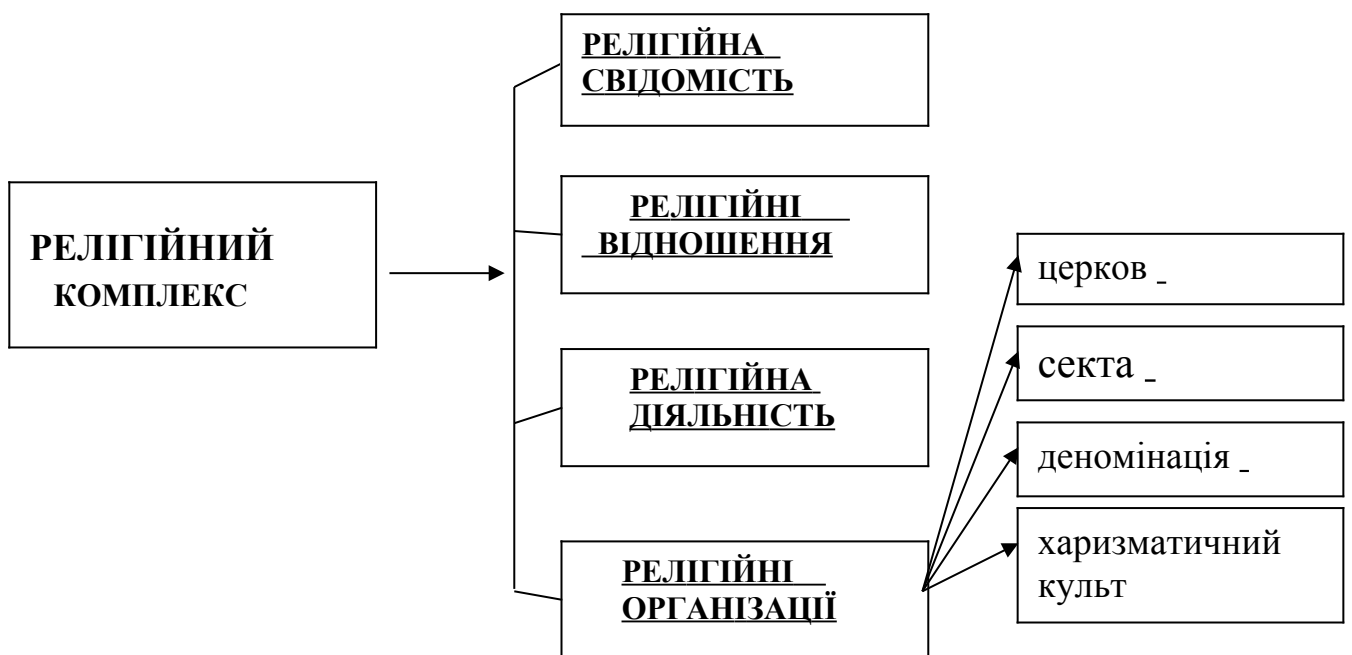
може виникнути тенденція до перетворення у церков, від неї можуть також відокремитися сектантські групи.

Харизматичний культ (грецьк. – подарунок, милість) - крайня форма секти. Він «відривається» від пануючої церкви в результаті розбіжностей із приводу специфічних релігійних ритуалів, але культ спонукає до зміни індивіда, суспільства. Такими є Церква єднання, Храм людей та ін. Їм властиве:

- відданість віруючих;
- рівність усіх членів;
- добровільність об'єднання;
- заперечення інших релігій;
- заперечення державних і світських органів влади;
- харизматичний лідер;
- повна відданість;
- глибока емоційність релігійної дії.

Джерелом поповнення членства харизматичного культу є стан емоційної кризи людини.

Отже, уся структура релігії представлена релігійним комплексом (див. рис. 2.1), який є складним утворенням, котрому притаманні зміни.

Рис. 2.1. Структура релігії

1.2.3. Функції і роль релігії в сучасному суспільстві

Безумовно, релігія виконує ряд функцій і відіграє певну роль у суспільстві. Поняття «функція» та «роль» пов'язані один з одним, але не тотожні. Якщо *функція* – це спосіб дії релігії в суспільстві, то *роль* – це сумарний результат, наслідки виконання нею функцій.

Що стосується функцій, то церкви, секти, деномінації, харизматичні культури залучають до себе людей. Особливо тих, у яких життя цілком або частково зв'язане з релігією. Тому виникає питання: що означає релігія для цих людей? Яке її значення на рівні суспільства? Іншими словами: Які функції вона виконує в межах того чи іншого соціального простору?

У релігієзнавстві на цей рахунок існує кілька точок зору:

1) так *функціоналісти* продовжують традицію *Е. Дюркгейма*. Вони вважають, що соціальна функція релігії – це відображення і зміцнення суспільних зв'язків на підставі концентрації уваги і надії людей на загальних віруваннях і об'єктах поклоніння;

2) прихильники *конфліктологічної теорії* стверджують, що релігія підтримує панування одних груп суспільства над іншими. *К. Маркс* – один із перших соціальних вчених, що висловив значення релігії як стабілізуючої сили в суспільстві, котра освячує визначений порядок. *М. Вебер* висловив думку про могутній революційний потенціал релігії, посиляючись на релігійні цінності протестантизму.

Виходячи з цієї роботи, що виконує релігія в суспільстві, можна окреслити ряд її соціальних функцій.

1.2.3.1 Функції релігії

Релігія як соціальне явище покликана виконувати цілу низку функцій, які вказують на її життєдіяльність у соціумі. До них відносяться:

1) *світоглядна функція*: світоглядний вплив релігії на особистість і суспільство полягає у формуванні у свідомості визначених поглядів на світ. У системі світоглядної функції релігії можна виділити дві підфункції:

а) *етіологічну* (пояснення світу) та

б) *аксіологічну* (ціннісне відношення до світу).

Як приклад наведемо наступне біблійне положення: «І створив Господь Бог людину з пороку земного, і вдунув в неї подих життя, і стала людина душею живою» (Буття розд. 2, ст. 7). Отут представлено як пояснення питання про походження людини, її природу (єдність духовного і тілесного), так і ціннісне відношення до людини (як до творіння Бога) і до Бога (як до творця світобудови і людини).

У релігійному світогляді ідеальне буття служить формою заповнення (компенсацією) ущербності людського земного буття. У цьому випадку релігія виконує іншу функцію – компенсаторну;

2) *компенсаторна функція*. Наочним прикладом цьому служать релігійні уявлення про загробне життя. У ньому затверджується ідеал людського безсмертя, що заповнює обмеженість кінцевої природи людини в реальному земному бутті. Ідея загробного воздаяння розмежовує потойбічне буття на рай і пекло. Компенсує обмеженість ідеалу справедливості в умовах громадського життя. Уявлення про Бога, божеств, святих, у яких віруючі вбачають собі захисників, заступників, подавців яких-небудь благ, що компенсує відсутність могутніх заступників у земному житті.

Зміст релігійного світогляду, заповнюючи ущербність людського буття, одночасно виконує психотерапевтичну функцію або релігійну розраду;

3) *психотерапевтична функція* або *релігійна розрада* – реалізується саме цією функцією. У людини існує потреба в психологічній «розрядці» від серйозних страждань. У психології це має назву катарсис (очищення).

Психологічні механізми закладені в релігійному богослужінні, релігійних обрядах (молитва, сповідь та ін.), що можуть сприяти трансформації негативних емоцій у позитивні, при яких віруючі випробують стан просвітління і розради.

Спільна релігійна діяльність і однотипний характер поведінки віруючих обумовлює їх спілкування один з одним і виконує комунікативну функцію;

4) *комунікативна функція* здійснюється за допомогою передачі й обміну інформацією через усну традицію і через спеціальні тексти – релігійні книги, живопис, архітектуру, скульптуру. Цим релігія забезпечує не тільки міжособистісні комунікації, але і спілкування людей з культурою, а через спілкування людей з культурою встановлюється комунікація одних поколінь з іншими. Здійснюючи передачу традицій релігійної культури з покоління в покоління, релігія виконує *культурно – трансляційну функцію* (5);

б) *регулятивна функція* полягає в регулюванні соціальної поведінки, діяльності, відносин, поглядів індивідів, соціальних груп за допомогою визначених цінностей, закріплених релігійними нормами. *Релігійні норми* пропонують порядок поведінки людей у культовому приміщенні, у процесі богослужбових ритуалів і обрядів, встановлюють стосунки між їхніми учасниками (наприклад, між духовництвом і мирянами, всередині духовництва, між різними його представниками), регламентують позакультові види релігійної діяльності і відносин: ідеологічну, місіонерську, учбово – виховну, господарську й ін.

Регулятивна функція релігії не обмежується тільки спрямованістю в релігійну систему поведінки, діяльності і відносин індивідів. Її спрямованість здатна виходити за межі релігійної сфери в більш широку галузь громадського життя. Релігійні цінності і норми можуть служити регуляторами в галузі моральності, політики, побутового життя людей;

7) *інтегруюча функція* полягає в здійсненні релігією соціальної консолідації індивідів, соціальних груп на основі властивих їй цінностей,

втілених в уявленнях, діях, відносинах. За допомогою цих цінностей релігія забезпечує соціальні зв'язки між одновірцями, додає їм стійкість і стабільність, поєднує людей у єдине соціальне ціле. Способами релігійної інтеграції є системи віровчення, культові організації й інститути єдині для прихильників тієї або іншої релігії.

Характер інтегруючої функції релігії складається не тільки в згуртуванні людей у релігійні спільноти і конфесії. Вона простежується і на рівні інтегрування соціума у систему соціального цілого. Це здійснюється шляхом сакралізації (тобто наділення священним ореолом) загальнолюдських цінностей, головним чином, моральних норм і принципів (не вбивай, не вкради, люби ближнього свого як самого себе і т. ін.). Оскільки людям часто властиво порушувати ці норми, то за їх виконанням закріплюються своєрідні релігійні санкції. В області віровчення такими санкціями є: ідея загробного розкаяння, відповідно до якої праведники здобувають вічне благо, а грішники приречені на страждання та тортури; ідея морального удосконалення, як головна умова в досягненні порятунку в потойбічному світі; ідея Бога, відповідно до якої Бог установлює «моральний закон» і ідеальні норми людського життя, стежить за їх виконанням. Практичними санкціями служать очисні і спокутні обряди (сповідь, піст, молитва). Сакралізуючи норми і цінності суспільства, пропонуючи людям необхідність обов'язкового їхнього виконання, цим самим релігія інтегрує людей у систему людської цивілізації і сприяє досягненню стабільності суспільства. Одночасно релігія здатна виконувати дезінтегруючу функцію;

8) *дезінтегруюча функція* спрямована на послаблення стабільності соціальних утворень. Так, виникнення нових релігійних течій супроводжується розмежуванням останніх з тими течіями, всередині яких вони сформувалися. При цьому релігійні течії знаходяться в стані конфлікту один з одним. Наприклад, поновлення в кінці ХХ ст. офіційної діяльності Греко-католицької церкви в Україні вилилося в гостре протиборство між греко-католиками і

православними. Все це спричинило серйозні наслідки дестабілізації суспільства;

9) *легітимна* (лат. *legitimus* - законний) *функція*. Релігія здійснює функцію узаконення визначених суспільних порядків (державних, політичних, соціальних відносин і норм) за допомогою їх релігійної санкції. Візьмемо, приміром, слова апостола Павла: «Немає влади не від Бога, що існують же влади від Бога встановлені». У них чітко простежується релігійна санкція держави і політичних порядків – узаконення їх від імені Бога. І взагалі, релігія висуває найвищу вимогу – максимум (вищий принцип), у відповідності з котрою дає оцінку певних явищ і формує певні відношення до них. Максими надається обов'язковий характер;

10) *сигніфікативна функція* – це функція надання значення і цінностей різним явищам та речам. У релігії це надається багатьом речам. Наприклад, Сатані, принцесі Діані, кометі Галея тощо. Уже з'явилася релігія доби Інтернету – кибологія. Усе це охоплює сигніфікативна функція;

11) *виховна функція*. Ця функція свідчить про те, що релігія має надзвичайно великий потенціал, щодо впливу на особистість, яку виховує у традиціях церкви, віри Божої, Священного писання.

Вищеперелічені функції визначають роботу релігії на *макрорівні*. А, що собою являють функції релігії на *мікрорівні*, тобто на рівні особистості?

На цей випадок мається кілька точок зору. Так, *Б. Маліновський* вважає, що особистість сприймає релігію за глибоких причин, що пов'язані з *пошуком сенсу життя, тривогою про свою долю*, що релігія привносить зміст у багато аспектів життя людини. На думку багатьох *соціологів*: релігія також *допомагає переносити хвороби, бідність, страждання, тортури*. Вона дає надію тим, хто страждає.

Так багато *східних релігій* указують, що фізичне страждання можна перебороти через *духовне просвітління*. З. *Фрейд* вивів і таку функцію релігії як *захист людини від страху, безпорадності*. Якщо дитина знаходить захист від

свого страху в батьків, то дорослі шукають його в Бога. Його праця «Психоаналітичні етюди» прекрасне підтвердження цьому.

Отже, специфіка функціонування релігії полягає в спрямованості її функцій, у першу чергу, на задоволення релігійних потреб людей у релігійному знанні, вірі, культовому поклонінні, релігійних спільнотах і інститутах.

Однак, направляючи своє функціонування на задоволення релігійних потреб, релігія одночасно реалізує і ряд загальнолюдських потреб, додаючи їм сакралізований зміст.

1.2.3.2. Роль релігії в суспільстві

Відповідно до характеру і спрямованості функціонування релігії визначається її роль у соціальній системі суспільства. В оцінці ролі релігії простежуються суперечливі позиції. Як, наприклад, оцінити знамените євангельське висловлення: «Не збирайте собі скарбів на землі, де моль і ржа винищують і де злодії підкопують і крадуть; але збирайте собі скарбів на небі, де моль і ржа не винищують і де злодії не підкопують і не крадуть»? У наведеному вислові утримується опозиція «небесне-земне» і затверджується ціннісний орієнтир – прагнути, насамперед, до «Царства Божого» за рахунок самообмеження в орієнтації на «земні блага».

Отут можливі дві діаметрально протилежні оцінки:

- 1) релігія відволікає від суттєвих життєвих задач і тому є гальмом соціального прогресу;
- 2) релігія вказує на щирі, абсолютно-духовні орієнтири і тому виконує найважливішу роль у становленні духовного прогресу людства.

Якщо порушити питання: яка з приведених позицій вірна, то здається, що таке питання поставлене некоректно. Оцінка ролі релігії залежить від визначених світоглядних переконань індивідів, їхніх ціннісних і життєвих орієнтацій. Людина, для якої вищою життєвою метою служить споживання

матеріальних і соціальних благ, дасть негативну оцінку релігії, оскільки вимога: «не збирай земні скарби» суперечить її ціннісним установкам.

Інша людина, що розглядає «земні скарби» не як самоціль, але тільки як засіб у життєвому існуванні і вважає, що вищим життєвим орієнтиром є духовні цінності, дасть релігії позитивну оцінку.

Таким чином, оцінка ролі релігії повинна відбуватися не з позиції «правильності» або «неправильності», а з погляду «корисності» або «некорисності» для тих або інших життєвих орієнтацій індивідів і соціальних груп.

По-перше, слід виділити *сенсо-орієнтуючу роль релігії*. На цю роль релігії вказували, зокрема, такі дослідники як *П. Бергер*, *Т. Лукман*. Вона полягає в тому, що релігія формує певний життєвий сенс та орієнтує на нього людей. Іншими словами, релігія робить людське життя осмисленим за допомогою того, що надає їй певного значення.

Надаючи людині життєвий сенс та орієнтуючи на нього, цим самим релігія сприяє самовизначенню індивіду в житті. Окреслена роль виконується релігією за допомогою світоглядної функції. Релігійно-світоглядна картина світу засновується на дуалізмі «абсолютно-божественного» та «умовно-мирського» буття, що співвідносяться як досконале та недосконале. Із релігійного дуалізму витікає і головний сенсо-життєвий орієнтир – на звільнення людини від земного недосконалого світу та досягнення її абсолютного, духовного, досконалого буття (у «царстві Божому», раї, нирвані тощо). З цим пов'язаний орієнтир на духовну та моральну досконалість особистості, оскільки «Царство Боже» уявляється суспільством «праведників», «духовно-перетворених» людей. Стан «духовного оновлення» індивід повинний досягти в посясторонньому світі ціною самообмеження в споживанні «земних благ», відмови від гріха та боротьби з пороками.

По-друге, виділяється *соціально-психологічна роль релігії*. На неї звернув увагу *К. Маркс*, назвавши релігію «опіумом народу». Ряд сучасних критиків марксистської концепції вбачають у названому вираженні образливий випад і

вороже відношення до релігії, не вбачаючи серйозності і глибини в його осмисленні її соціально-психологічної ролі. Мова отут йде не про ворожість до релігії, але про роль, що вона виконує у відповідь на найважливішу психологічну потребу людей - у розраді, подібно опіумові, що застосовується для знеболювання людського організму з метою полегшення або тимчасового рятування від страждань. На здатність релігією виконувати соціально-психологічну роль у розраді вказують багато західних соціологів і психологів, що вбачають у релігії специфічну психотерапію. Розглянуту роль релігія здійснює головним чином за допомогою психотерапевтичної і компенсаторної функцій. Соціально-психологічна роль релігії здійснюється в двох напрямках:

1) *шляхом впливу на свідомість людей за допомогою віровчительних ідей.* У цьому відношенні релігія дає розраду людям зневіреним, страждаючим, що переживають якісь життєві колізії, що втратили надію, що випробовують стан страху перед майбутнім. Це здійснюється через ідейно-світоглядну компенсацію ущербності людського буття. Так, ідея Бога, до якого звертаються по допомогу і підтримку, компенсує всесильного заступника і помічника в рішенні життєвих питань. Людина здатна переживати стан розради своєю вірою у всемогутнього і люблячого Бога і надією на його підтримку і допомогу;

2) *шляхом впливу на свідомість з допомогою культової практики.* Релігія втішає не тільки завдяки тому, що впроваджує у свідомість людей визначені уявлення, але і тому, що своєрідними способами формує визначені психічні стани. Богослужіння, молитва, сповідь являють собою засоби зняття негативних переживань, що нагромадилися в людей. У процесі богослужіння, індивідуальної молитви, сповіді відбувається трансформація негативних переживань у позитивні, що супроводжується емоційною розрядкою, заспокоєнням.

По-третє, без сумніву, слід згадати про *суспільно-стабілізуючу роль релігії.* Суть її складається в підтримці стабільності суспільного організму. На

цю роль релігії звернув увагу *Е. Дюркгейм* і представники соціології релігії *Т. Парсонс*, *Р. Мертон* та ін.

Стабілізуюча роль у відношенні до суспільства виконується релігією сукупністю інтегруючою, регулюючою, комунікативною, світоглядною, легітимізуючою функціями. Важливим фактором соціальної стабільності служить узгодження цінностей, що лежать в основі людської культури. За допомогою світоглядної функції релігія сакралізує ряд загальнолюдських цінностей (тобто додає їм священний ореол), узаконює їх загальну значимість (легітимізуюча функція), веде їх у систему регулювання соціальної поведінки (регулююча функція), здійснює на підставі цінностей соціальну комунікацію (комунікативна функція) і інтегрує людей у суспільну систему (інтегруюча функція), цим самим, здійснюючи її стабільність. Прикладами таких цінностей, на основі яких досягається суспільна стабільність, можуть слугувати загальнолюдські цінності любові, добра, совісті. Релігія освячує їх ореолом божественної санкції і закликає людей до дотримання їхніх божественних установлень, обіцяючи нагороду в потойбічному світі.

По-четверте, для релігії притаманна *соціально-революціонізуюча роль*. Суспільство характеризується не стільки відносинами гармонії, скільки - дисгармонією і соціальними протиріччями. Суспільну дисгармонію утворюють відносини соціального відчуження між різними соціальними прошарками суспільства, класами, між державою і народними масами, між політичними партіями. У цій ситуації заклики до загальної любові, доброти тощо можуть мати спрямованість на консервацію і виправдання існуючих суспільних порядків, що вимагають радикальних змін. Проте не слід приходити до однозначних висновків про релігію як про консервативну силу, що гальмує суспільний прогрес. Ще *К. Маркс* вбачав у релігії своєрідну форму протесту проти «дійсної злиденності», тобто проти суспільної дійсності з відносинами соціального відчуження. Так, у Євангеліях багатство і багатії піддаються однозначному засудженню («Зручніше верблюдові пройти крізь голкові вуші,

ніж багатому ввійти в Царство Боже»), а в Корані засуджуються лихварі і лихварство і ті хто займається ними приречені на пекельні тортури. Протест проти «дійсної злиденності» у релігіях нерідко слугував ідейним стимулом революційних рухів. Прикладами можуть послужити суспільно-політичні процеси: у країнах «третього світу», що використовують релігійні гаснула в боротьбі за зміну існуючих порядків. У зв'язку з цим учені схильні бачити в релігії не тільки суспільно-стабілізуючий фактор, але й ідейний стимул у соціальних змінах.

Все вищезазначене свідчить про те, що релігія – це складне утворення соціуму, котре невід'ємне від нього, розвивається разом з ним, являючись формою суспільної свідомості.

А так як буття визначає свідомість, то всі зміни, що відбуваються в житті суспільства впливають на релігію, на форми її прояву. Про що далі буде йти мова.

Функції релігії

- 1) Світоглядна
- 2) Компенсаторна
- 3) Психотерапевтична
- 4) Комунікативна
- 5) Культурно – трансляюча
- 6) Регулятивна
- 7) Сигніфікативна
- 8) Інтегруюча
- 9) Дезінтегруюча
- 10) Легітимна; 11) Виховна

Роль релігії в суспільстві

- 1) Смысло-орієнтуюча
- 2) Соціально-психологічна
- 3) Суспільно-стабілізуюча
- 4) Соціально-революціонізуюча

Питання для самоконтролю:

1. Визначити сутність релігії.
2. У чому Ви вбачаєте особливість релігії як форми суспільної свідомості?
3. Як ви розумієте погляд на релігію як на «божественне одкровення»?
4. Що є головною ознакою релігії?
5. Дайте характеристику категорії надприродного.
6. Що Ви розумієте під релігійним комплексом?

7. Назвіть і охарактеризуйте риси релігійної віри.
8. Що таке релігійна свідомість?
9. З яких компонентів складається релігійна свідомість?
10. Що таке «релігійний культ» і яка його роль у системі релігійного комплексу?
11. Що являють собою релігійні організації? Їхні види.
12. Які види релігійних відносин вам відомі?
13. Охарактеризуйте функції релігії.
14. Чому компенсаторна функція є головною функцією релігії?
15. Яким чином релігія реалізує світоглядну функцію?
16. Як Ви гадаєте, яким чином інтегруюча функція релігії співвідноситься із дезинтегруючою?
17. Яка роль релігії в суспільстві? Чи є в неї майбутнє?

Завдання для роздумів:

1. З. Ріхтер писав: «Знати, що таке релігія, можна лише в тому випадку, якщо людиною прийнято рішення на користь однієї з релігій». Питання: Чи може мати знання про релігію лікар, який не вірує в Бога і не сповідує ніякої релігії

2. Проаналізуйте та дайте оцінку наступним визначенням релігії:

- «релігія – це зустріч людини із Святим» (Р. Отто, Г. Меншинг);
- «релігія – це будь-яка система думок та дій, яка надає індивіду систему орієнтирів та об'єкт, якому він може поклонятися» (Е. Фромм);
- «усяка релігія є ні чим іншим, як фантастичне відображення в головах людей тих зовнішніх сил, котрі панують над людьми в їх повсякденному житті, - відображенням, в якому земні сили приймають форму неземних» (Ф. Енгельс);
- «релігія є сфера людської активності, з допомогою якої формується священний космос. Інакше говорячи, релігія є космізацією у формі священного» (П. Бергер);

3. Які аспекти релігійного вчення висвічують наступні висловлення:

- «усіляка душа да буде покірна вищим властям: бо немає влади не від Бога, існуючі ж влади від Бога встановлені. Тому той, хто суперечить владі пручається Божому установленню; а ті хто пручаються самі осудження на себе накличуть» (Послання апостола Павла римлянам, гл. 13, ст. 1-2);
- «тіло, що змінюється, недовговічне...Проте душа існує постійно і залишається тією ж самою, не дивлячись на усі зміни тіла і розуму. У

цьому різниця між матерією і духом. За своєю природою тіло непостійне, а душа вічна» (Бхагавад-гита як вона є. Гл. 2. Текст 16);

- «горе усякому хулителю, який зібрав багатство та приготував його! Гадає він, що багатство його увіковіче. Так ні ж! Буде втягнути він у «сокрушилище». А що дасть тобі знать, що таке «сокрушилище»? Вогонь Аллаха воспламенний, який піднімається над серцями!» (Коран. Сура 105);
  - «...господь Бог дав заповідь, щоб усі люди дотримувалися милосердя, що означає любов. І якщо у них не буде милосердя, то вони будуть вважатися за ніщо» (Книга Мормона, гл. 26, стор. 30);
  - «земля, що згадана у першому вірші книги Буття, це не наша планета, а увесь майбутній космос у першозданому стані. Це та матеріальна засада, яка знищується Божественними словами у наступні шість днів та із яких виникає увесь видимий світ» (Догматичне богослов'я. Курс лекцій).
4. У християнстві церков тлумачиться як містичне «тіло Христове». У чому полягає принципова різниця світського погляду на церков від богословського?
  5. Чи можна погодитися з К. Марксом, що «релігія – серце безсерцевого світу»?
  6. З. Фрейд у роботі «Майбутнє однієї ілюзії» писав, що аморальність за всіх часів знаходила в релігії не менше опору, ніж моральність. А як уважаєте Ви?
  7. Про яку функцію релігії йдеться мова у наступному фрагменті: «Наступна консолідація єдності релігійної спільноти досягається через оформлення конфесій (релігійна течія) та символів віри, що визнаних висловити та заохотити солідарність тих, хто керується і надихається ідентичним релігійним досвідом» (І Вах. Соціологія релігії).
  8. Як Ви оціните з погляду медицини висловлення З. Фрейда «релігія – це універсальний колективний невроз»?
  9. Яку роль грає релігія, на Ваш погляд, у духовному житті суспільства і людини? Чи знайдеться для неї місце в технічно-високорозвиненому і науково просунутому суспільстві?

Завдання для реферативної роботи:

1. Релігійна свідомість та її компоненти.
2. Релігійний культ та його роль у системі релігійного комплексу.
3. Релігійні організації та роль їх у житті віруючих.

4. Функції релігії: особливості їх прояву в соціумі.
5. Соціальна роль релігії та її прояв у сучасному суспільстві.

Термінологічний словничок:

Бог – це надприродна істота, що створила світ і керує ним, що визначає долю окремих людей і всього людства.

Віра релігійна – це спосіб існування релігійної свідомості; це впевненість у реальному існуванні надприродних істот, властивостей, відносин.

Громада релігійна – первинний осередок релігійного об'єднання.

Дезінтегративная функція – це функція релігії, що протилежна інтегруючої.

Деномінація – це оцерковлена секта; реформована церква, проміжна між церквою і сектою.

Ідеологія релігійна – систематизований рівень релігійної свідомості, що існує у формі більш-менш стрункого вчення, що викладає релігійний погляд на навколишній світ, розробкою і пропагандою якого займається професійні богослови і служителі культу.

Інтегруюча функція – це здійснення релігією соціальної консолідації індивідів, соціальних груп на основі властивих їй цінностей.

Компенсаторна функція – це функція релігії, що спрямована на заповнення ущербності людського земного буття.

Комунікативна функція – це функція релігії, спрямована на передачу й обмін інформацією через усну традицію чи спеціальні релігійні тексти.

Культ релігійний – це практика поклоніння надприродному.

Культурно-трансляюча функція - це функція релігії, що здійснює передачу традицій релігійної культури з покоління в покоління.

Легітимізуюча функція - це функція релігії, що означає узаконення визначених суспільних порядків.

Надприродне – це те, що не підкоряється законам світобудови й існує за своїми власними законами.

Обряди релігійні – сукупність визначених дій, що нібито можуть вплинути на природний хід подій і на надприродні сили.

Психотерапевтична функція – це функція релігійної розради.

Регулятивна функція – це функція релігії, що спрямована на регулювання соціальної поведінки, діяльності індивідів, соціальних груп за допомогою релігійних норм.

Релігійні почуття – емоційне відношення релігійних людей, пов'язане з вірою в надприродне.

Релігія – це віра людей у надприродні сили і поклоніння їм.

Розрада релігійна – одна з функцій релігії, що здійснює ілюзорну компенсацію горя і втрат у людському житті.

Світоглядна функція – це вплив релігії на особистість і суспільство, а також формування у свідомості людей визначених поглядів на світ.

Секта релігійна – невелика, формальна й опозиційна до церкви група.

Соціальна роль релігії – це узагальнений результат, наслідки виконання релігією її функцій.

Сигніфікативна функція – це функція надання значень і цінностей різним явищам та речам.

Функція релігії – основні напрямки впливу релігії на суспільство, групу одновірців і особистість.

Харизматичний культ – це крайня форма секти, що створюється на основі об'єднання прихильників якоїсь конкретної особистості, що визнає себе сама і визнається іншими як носієм особливих божественних якостей (харизми).

Церква – тип релігійної організації, що виникла в певних історичних умовах як засіб упорядкування відносин усередині об'єднання зі світськими групами й організаціями.

Елементи релігії – складові частини релігійного комплексу. У розвинутих релігіях можна виділити наступні елементи:

- *релігійна свідомість* - сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів і богословських вчень, що своєрідно відбиває природні і суспільні явища, відносини людей до природи, один до одного, до суспільства;
- *релігійна діяльність* – це така діяльність, в основі якої лежать релігійні мотиви;
- *релігійні відносини* - це особливий вид відносин у духовній сфері суспільства, що виникають у відповідності із релігійною свідомістю, реалізуються і існують завдяки релігійній діяльності, їх носіями можуть бути індивіди, групи, інститути, організації;
- *релігійні організації* - це об'єднання послідовників тієї чи іншої релігії, що виникають на основі спільності визначеного віровчення і культу. Їх буває декілька видів: церква, секта, деномінація, харизматичний культ.

Це цікаво знати:

Символічне уявлення людини як Всесвіту (Китай)

Людина

Вінцем усього живого є людина. У найбільш стародавніх культурах вона символ того, що здатно до удосконалювання. Створена вона по образі і подобі Бога, поєднав у собі матеріальне і духовне, небесне і земне. Ця містична віра лежить в основі уявлення про людину як про мікрокосм, що укладає в собі, хоча б і символічно, всі елементи світобудови (макрокосму). Людське тіло, зображуване в піфагорійській традиції як пентаграма (п'ятикутна зірка або п'ятикутна фігура), що складається з рук, ніг, голови, часто бралось за основу будівельниками храмів. Чоловічий початок символізується звичайно сонцем, вогнем, блискавкою, а також фаллосоподібними об'єктами — стрілою, конусом, списом, обеліском, стовпом, оралом, лозиною, лопаткою, мечем, блискавкою, смолоскипом.

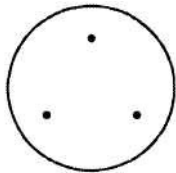
Образ *людини*, що розпрямилася - вертикаль. Прямостояча людина зв'язана з Духом і Землею за допомогою цілої системи магічних символів, що легко піддаються інтерпретації. Така людина використовує матеріальну форму тільки як опору в тривимірному світі.

Символічна форма *Боголюдини* — піраміда.

По контрасту символічне зображення *матеріалістичної людини*, що використовує свій інтелект для служіння своїй матеріальній істоті, є хрест або тау-хрест, на якому розп'яте таємне, живуче усередині божественне «Я». Воно не може виявити себе і піддане законам матеріального світу. Воно розп'ято на двох великих поперечинах тривимірного світу — часу і просторі — і вмирає на цьому хресті матерії. Однак навіть у свідомості, що опустилася до найнижчого рівня, божественна творча сутність іноді воскресає.

Матеріалістична людина у своєму неведенні, розпинаючи своє вище «Я» — Бога усередині себе, випробує нескінченні тортування і страждання. Біль і страждання будять її вищу свідомість.

Якщо говорити в більш загальному розумінні, то в людській істоті з'єднуються воєдино три початки, котрі сучасні вчені називають тілом, життям і волею. Тому людину символічно можна зобразити трьома крапками, укладеними в коло.

Коло з трьома крапками — символ людини

1.3. ПОХОДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНІ ФОРМИ

1.3.1. Основні версії походження релігії. Причини її виникнення і типологія

Походження релігії - проблема дуже важлива для релігієзнавства. Вона до кінця не є розробленою, що свідчить про її складність. Однак у науковій літературі вже склалися дві авторитетні версії, кожна з яких претендує на вірогідність:

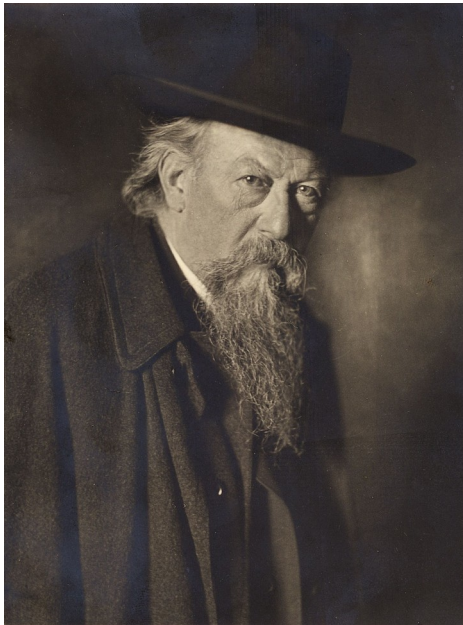
Що стосується *першої версії*, то це *теологічна версія*, яка вважає, що релігія була *споконвічною*. Іншими словами, вона стверджує, що релігія була дана людям Богом з моменту їхньої появи. Ця версія стала основою для концепції «прамонотеїзму», сутність якої полягає в первісному монотеїзмі (шотландський вчений Арнольд Ланг і австралійський католицький священник Вільгельм Шмідт).

Основні положення цієї концепції полягають у наступному:

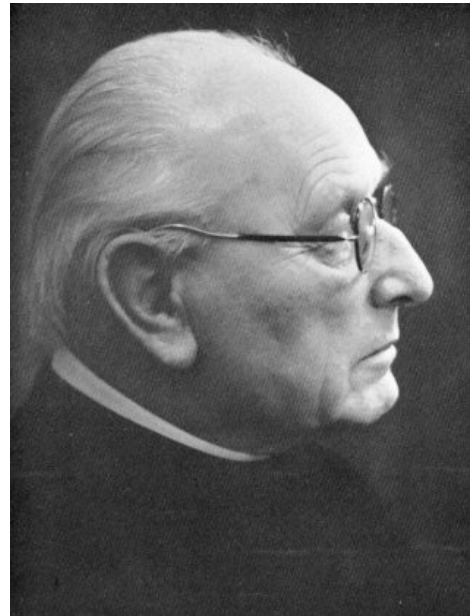
1) релігія дана людині Богом, тому за своєю формою вона була споконвічно вірою в єдиного Бога-творця, тобто монотеїстичною, і була властива всім народам з початку їхнього існування;

2) релігії, що з'явилися згодом – це різновид первісних уявлень про єдиного Бога-творця, наслідок цього - забуття божественного одкровення;

3) тенденція, що сьогодні виявляється в розвитку релігії, призведе до утворення загальної для всіх народів світу монотеїстичної релігії.

Арнольд Ланг

Вільгельм Шмідт

Друга версія походження релігії ***світська***, котра доводить, що в історії людства існував ***до релігійний період***. Ця точка зору, ґрунтуючись на даних науки (антропології, археології, етнографії), була висунута французьким просвітником Денні Дідро у XVIII ст. і розроблена радянським ученим В. Зибковцем у 50-60 рр. XX ст

Її аргументи полягали в наступному:

- 1) людина має тваринне походження, пройшовши у своєму розвитку від «людини вмілої» до «людини розумної»;
- 2) у «людини вмілої» (неандертальця) не було релігії, тому що вона не володіла другою сигнальною системою, що відповідає за абстрактне мислення;
- 3) елементарні релігійні уявлення з'являються у «людини розумної» (кроманьйонця), про що свідчать їхні поховання.

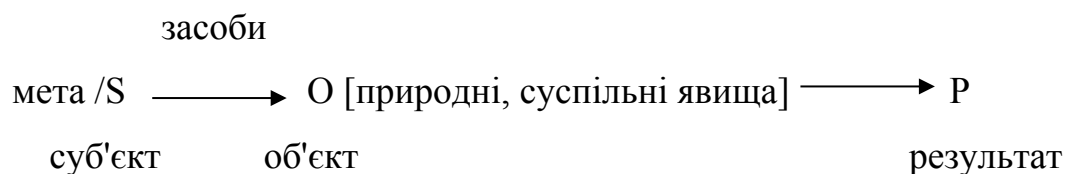
Дані версії залишаються на рівні гіпотез. Однак більшість релігієзнавців дотримують того, що в зародковому стані релігійні вірування з'являються в період від 100 до 40 тис. років потому. Які причини знаходяться в основі їх виникнення?

Причини виникнення релігії.

Дуже часто причини, що призвели до виникнення релігії, пояснювалися нездатністю стародавніх людей пояснити явища природи. Що з цього випливало?

- 1) Що причини релігії зводилися до гносеологічного (пізнавального) аналізу.
- 2) Що пізнання зовнішнього світу обумовлено практикою. Поняття практики – ключове в рішенні поставленого питання.

Практика – це діяльність людей спрямована на перетворення навколишнього світу і самої людини. Вона складає основу і рушійну силу розвитку суспільства і людини. Ланцюжок діяльності можна зобразити так:

1. Саме тут спостерігаються протиріччя в ланцюжку «мета - результат».

мислення дає можливість:

а) усвідомити людиною Сонце, камінь, дерево, котрі незалежні від людини, можуть їй допомогти;

б) людина наділяє їх антропоморфними якостями: слухом, зором, гнівом, могутністю.

Отут роль мислення полягає в перенесенні людських властивостей на природу. Результатом цього є створення релігійних образів, за допомогою чого відтворюється релігія.

Відтворення релігії в суспільстві визначається наступними *факторами* :

По-перше, *природними та соціальними*: це безсилля людини перед зовнішнім світом, а саме:

1) *силами природи*:

а) *космічними факторами* – це ті явища і процеси, які відбуваються в космосі: збудження сонячної активності, космічні випромінювання, рух комет, астероїдів тощо. Вибух, що стався на Землі 65 млн. років тому в результаті падіння астероїду діаметром 10 км, знищив 90 % біомаси планети і, можливо, ставши причиною загибелі динозаврів. За підрахунками вчених, до 2100 р. Земля може «побоюватися» падіння астероїдів великих розмірів, більш ніж 1,5 км у діаметрі.

б) *атмосферними факторами* – урагани, тайфуни, цунамі, суховії, повені;

в) *геотектонічними факторами* – це рухи Землі, що викликають землетруси, вулканічні виверження.

За приблизними підрахунками за останні 100 років загинуло: від повені біля 9 млн. чол., від землетрусів - 1–5 млн., від тайфунів, тропічних злив – 1 млн.

2) *силами суспільства*:

а) *соціумними факторами* – вони пов'язані з життєдіяльністю суспільства: стихійність суспільних процесів, експлуатація людини людиною,

поділ людей на касти, гільдії, війни тощо. Основу релігії становлять сукупність суспільних відносин, пануючих над людьми в повсякденному житті, продукуючи несвободу та залежність, безсилля людей перед зовнішніми обставинами. Основними сторонами цих відносин є: стихійність суспільних процесів; розвиток відчуження форм власності, позаекономічні та економічні примуси робітника; негативні фактори в умовах життя міста та села, в індустріальній та сільськогосподарській праці; скутість приналежністю до класу, прошарку, касти, етносу, у межах котрих індивід виступає лише як екземпляр множини (сукупності); частковість розвитку індивідів в умовах обмеженого розподілу праці; владно-авторитарні відносини, політичний гніт держави; міжетнічні конфлікти, війни. Наприклад, за деякими підрахунками за всі часи існування людства було біля 15 тис. війн, у яких загинуло біля 3,5 млрд. чол. А зараз не виключена небезпека ядерного апокаліпсису, загибелі цивілізації, всього людства;

б) *антропними факторами* – це результат виробничої діяльності людини. Дія антропних факторів різко зросла з появою техногенної цивілізації ХХ ст. За останні 100 р. населення Землі зросло в тричі, світова економіка зросла в 20 разів, об'єм промисловості виріс у 50 разів, що надзвичайно вплинуло на оточуюче середовище. Ступінь управління екологічними процесами у світі досить невисокий. Розширюються зони підвищеної радіації, йдуть азотні дощі, забруднюються водоймища. Багато вчених говорять про «глобальне потепління» клімату на планеті і пов'язують це з «парниковим ефектом». Усі це призводить до екологічної кризи;

в) *соціокультурними факторами* – це явища і процеси, у яких знаходить свій вираз «криза культури»: деформація цінностей, комерціалізація людських відносин, моральна криза, порнографізація суспільного життя тощо. Відбуваються зрушення в бік сцієнтизму, техніцизму. Широке розповсюдження одержують доннакові, квазінакові, псевдонакові уявлення;

г) *антропологічними факторами* - це ті сторони життя людини як особистості, у якому простежується хрупкість людського буття, обмеженість його існування: хвороби, епідемії, пандемії, алкоголізм, наркоманія, генна мутація, спотворення, смерть, геноцид тощо. У ХХ ст. зафіксовані епідемії чуми, холери, іспанки. У 1918-1920 рр. від іспанки загинуло 25 млн. чол. Зараз загрозою є ВІЛ-інфекція. ВООЗ констатує, що вже біля 40 млн. чоловік заражені СНІДом; залишилося без батьків у результаті смерті останніх до 10 млн. дітей, а в найближчі 10 років це число збільшиться удвічі. На сьогодні страшною загрозою є covid-19. Ця пандемія не знає меж ні національних, ні політичних. Вже в Україні померло біля 10000 чоловік.

По-друге, підґрунтям релігії є *психологічні фактори*: це стан, процеси, механізми суспільної, групової, індивідуальної психології, що створюють можливість, сприятливий психологічний ґрунт для відтворення і засвоєння релігії. Розрізняють *індивідуально-психологічні* і *суспільно-психологічні* фактори релігії (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

<i>Психологічні фактори релігії</i>	
<i>Індивідуально-психологічні фактори</i>	<i>Суспільно-психологічні фактори</i>
<ul style="list-style-type: none"> - особисте страждання і горе від невиліковної хвороби, смерті близької людини - переживання самотності - духовний розпад особистості - страх смерті 	<ul style="list-style-type: none"> - настроїв розчарування в минулому, сьогоденні - тривожне чекання майбутнього - порушення суспільних і групових ідеалів - падіння суспільних удач - масові і групові страхи і страждання

Постійне почуття страху перед руйнівними силами природи і суспільства найбільш істотною основою відтворення релігії. У Стародавній Греції вважали, що «*Страх створив Богів*», а філософ Демокрит обґрунтував теорію страху.

У ситуації загрози може з'являтися *психологічний стрес* (англ. stress – напруга, тиск) – це стан напруги, який викликаний зміною протікання психічних процесів і може проявитися через *фрустрацію* (лат. frustratio – брехня, руйнування планів). Вона викликається неподоланими перешкодами на шляху до досягнення мети.

Стрес та фрустрація супроводжуються переживанням астенічних емоцій – тривожного чекання, почуття провини та власної неповноцінності, безсилля, турбота від невдачі, нездійснених надій тощо. Тому людина шукає захисту від руйнівних сил, від стресів та фрустраторів, що збуджують стан пригніченості.

Підставами для релігії, з точки зору психології, є багато несвідомого та незрозумілого в інтуїціях, осяяннях, ясновидінні, ейдетизму.

Інтуїція (від лат. intuitio – пильно, уважно дивитися) – це процес безпосереднього досягнення несподіваного вирішення завдань у науковій діяльності.

В інтуїтивному процесі можна досягти *інсайт*, або прозріння, проникнення в суть явищ. Роль інтуїції зростає при недостатній інформаційній оснащеності в ході проникнення в невідоме. Поки що інтуїція та інсайт недостатньо вивчені.

Але ще меншими можливостями для пояснення явищ має *феномен яснобачення* (це надординарна властивість деяких людей у своїй свідомості уявляти образи чого-небудь, що недоступно сприйняттю іншими). Ще більш загадковим є *ейдетизм*, що перекладається з грецької як вид, образ. *Ейдетизм* – це здатність утримувати та яскраво відтворювати живий образ раніш сприйнятих предметів та явищ. Усі це може викликати стан одержимості.

Неусвідомлений, мимовільний, непояснений процес, що схований, а його результат виступає як дещо дане ззовні.

По-третє, відтворення релігії здійснюється *гносеологічними факторами*. Вони пов'язані з моментами теоретико-пізнавальної діяльності людини, абстрактним мисленням, що створює можливість виникнення релігійних уявлень, міфів. Сприятливе гносеологічне підґрунтя для релігії створюють обмеженість пізнання, відносність знань, їх недосконалість, поєднання знань з оманною, відокремлення один від одного чуттєвого і раціонального ступінів пізнання та їх відрив від практики. Це прослідковується не тільки на ступені чуттєвого пізнання – відчуттів, сприйняття та уявлення, але й на рівні абстрактного мислення – поняття, судження, умовиводу.

Генетично мислення розвивалося з чуттєвих форм, тому свідомість у ході своєї діяльності має тенденцію виразити розумовий зміст у чуттєвій формі. Поняття, абстракції тісно пов'язані з уявленнями, а тому відбувається поза свідомістю проявлення їх предметного змісту. Абстрактне, загальне може бути перерозвинене в істоту, що існує окремо від одиничного. Відбувається процес *гіпостазування* (з грецьк. – сутність; підстава, основа) – перетворення окремих властивостей, сторін, відносин у самостійні істоти та наділення їх самостійним існуванням.

Отже, існування релігії як явища в суспільстві – об'єктивна реальність, що обумовлена факторами, що відтворюють її.

У світі існує більш 5 тис. релігій. Як можна розібратися в цьому різноманітті?

Для того, щоб відповісти на це питання треба осмислити його з точки зору типології. *Типи* відображають загальні для деяких релігій ознаки і на цій підставі виділяються відповідні класифікаційні групи. Безумовно, усяка типологія умовна, вона охоплює статичні закономірності, характеризує певні історико-релігійні тенденції. Вона дає змістовну класифікацію, виявляє не тільки подібність релігій даної групи, але й зв'язки між релігіями різних типів.

Єдиного підходу до типології релігії немає. Однак спроби класифікації вже зроблені. У літературі, присвяченій релігії, можна зустріти наступну класифікацію останньої:

I. *За об'єктом поклоніння:*

- а) полідемонічні (поклоніння багатьом духам) – язичницькі релігії;
- б) політеїстичні (багатобожжя) – релігійне уявлення про існування декілька або багатьох Богів (буддизм);
- в) супремонтетістичні (вищий Бог) – почитання багатьох Богів, але при пріоритеті одного (індуїзм);
- г) генотейзм (один, перший Бог) – визнання існування багатьох Богів, але шанування одного;
- д) монотейстичні (єдинобожжя) – уявлення про існування єдиного Бога (християнство).

II. *За відношенням до світу* (М. Вебер) виділяються 3 групи релігій:

- 1) *конфуціансько – даоський тип* (Китай) – позиція пристосування до світу. Головне - це створити порядок на Землі і досягти довгого життя в цьому світі;
- 2) *індуїстсько-буддистський тип* (Індія) – позиція втечі від світу. Головний зміст його - це злитися з Брахманом, досягнення нірвани. Феномен мирського життя тимчасовий і незрозумілий. Він ховає абсолютну істину і її втілення.
- 3) *іудейсько-християнський тип* – це позиція оволодіння світом, тобто орієнтація на його перетворення.

III. *За історичними типами суспільства* (Ф. Енгельс).

Виділяються дві групи релігій:

- 1) релігія докласового суспільства (первісні релігії);
- 2) релігії класового суспільства (релігія рабовласницького суспільства, феодального, капіталістичного)

Як бачимо, запропоновані різні типологічні схеми відповідно розрізняють різні релігії від «політеїстичних, генотеїстичних та монотеїстичних» до «природних та духовних», «природних та етичних», «залежних та вільних». Враховуючи *історико-стадіальні етапи* розвитку етносів у релігієзнавстві виділяють такі релігії:

- 1) родоплемінні;
- 2) народностно-національні: ранні і пізні;
- 3) універсальні (чи світові).

Однієї із самих удалих типологій, на наш погляд, є остання, бо вона охоплює не тільки розвинуті релігії, де присутній Бог, але й не розвинуті, сутність яких є віра в духів.

1.3.2. Характеристика родоплемінних релігійних вірувань

Виходячи з періодизації релігії, яку дав Ф. Енгельс, її слід розділити на докласові та класові, які, у свою чергу, мають свою будову.

Релігії докласового суспільства.

Релігії докласового суспільства – це родоплемінні форми релігії, котрі включають архаїчні (ранні) форми релігії і суто родоплемінні. Яка характеристика родоплемінних релігій?

Для родоплемінних релігій характерно:

По-перше, те, що це релігії, котрі утворилися в межах первісного ладу.

По-друге, це релігії, які стихійно виростили із умов життя роду чи племені, зросталися з цими історико-стадіальними типами етносів та сакралізували їх.

По-третє, важливе місце в цих релігіях займав культ предків, що виражав генетичну єдність та кровно-родинні зв'язки.

По-четверте, розвинутий культ племінного вождя, що стверджував структурно-ієрархічну цілісність групи та ієрархію пануючих духів.

По-п'яте, поклоніння племінним духам, що не виходили за межі етнічної області.

По-шосте, широко розповсюджені такі родоплемінні вірування як магія, фетишизм, анімізм, аніматизм, тотемізм, землеробський культ та шаманізм. Дамо їм характеристику.

До **ранніх форм релігії** відносяться: *магія, фетишизм, анімізм, аніматизм*, що виникли в період формування родового ладу (від 100 до 40 тис. років тому).

I. Магія (magia – грецьк. чаклунство) – *це віра в існування надприродних засобів впливу на природу;*

- це сукупність уявлень та обрядів, в основі котрих лежить віра в можливість впливу на людей, тварин, предмети та явища оточуючого світу особливими засобами, відмінними від повсякденної практичної діяльності.

Магічне коло

Магія, за своєю природою, подвоювала в уяві людей шляхи впливу на природу: вважалося, що людина могла впливати на природу не тільки своєю працею (природний шлях), але й особливими символічними діями-обрядами (надприродний шлях).

Джерела цієї форми релігійних вірувань були найбільш повно

досліджені англійським етнографом Б. Маліновським у його роботі «Магія, наука і релігія». Вивчаючи життя туземців Тихого Океану, він прийшов до висновку, що сфера магії – це діяльність в умовах підвищеного ризику. Магія приходить на допомогу людині, коли не існує надійного алгоритму досягнення успіху, коли людина не впевнена у своїх силах, коли над нею панує випадковість та невизначеність. Саме це і змушує людину покладатися на допомогу надприродних сил і здійснювати магичні дії. Отже, у цілому, магія, як серія ритуальних обрядів, була викликана до життя реальними потребами суспільства, що в силу непередбачених обставин буття диктували такого роду шлях зв'язку зі світом надприродних сил.

У давності магичні уявлення та обряди носили загальний недиференційований характер, але в подальшому відбулася їх диференціація. Тому сучасні етнографи (Дж. Фрезер, С. Токарєв) класифікують магію за методами, спрямованістю та цілями впливу.

За *цілями*, що ставилася перед чаклунськими обрядами, магія підрозділялася на наступні основні *види*: виробнича, лікувальна, шкідлива, військова, метеорологічна, любовна, весільна, пологова й тощо. За *спрямованістю* магія буває – *біла*, вона відбувається за допомогою добрих сил; *чорна* (шкідлива) – за допомогою нечистої сили. За *методами* впливу магія поділяється на *контактну* (шляхом безпосереднього доторкання носія магичної сили до об'єкта), *ініціальну* (магічний акт спрямований на об'єкт, котрий недосяжний для суб'єкта магичної дії), *парціальну* (опосередкований вплив через волосся, нігті, одягу, котрі тим чи іншим шляхом потрапляють до носія магичної сили), *імітативну* (вплив на подобу об'єкта: фотографію, воскову ляльку). Людський досвід більше схилявся до магії охоронної, ніж до магії агресивної. Магія агресивної дії передбачала нанесення шкоди ворогові або заклик до його смерті. Вона не мала великого поширення, вочевидь тому, що у людини домінував вроджений інстинкт самозбереження. У той же час до агресивної магії відносилася і магія слова з агресивним змістом (лайка, мат).

Магія, не дивлячись на абсурдність, мала і раціональні моменти. Так, деякі моменти лікувальної магії спиралися на народну медицину: поряд з магічними прийомами використовували такі народні засоби, як масаж, припарки, відвари та настої із трав, до яких люди прийшли в результаті тривалого спостереження та досвіду. Позитивна дія цих засобів приписувалися впливу надприродних сил.

Магічні дії здійснювали спеціально підготовлені люди – чаклуни, маги, які користувалися особливою шаную в первісних людей. З виникненням розвинутих релігій професія останніх була демонізована, а самі вони піддалися переслідуванням. Сьогодні інтерес до магії зріс, як і до діяльності чаклунів та магів (віра в надприродну силу обрядів: водохрещення, вінчання, гадання).

II. Фетишизм (португ. – feitiço - зачарована річ) - це віра в існування надприродної властивості у матеріальних об'єктах;

- це поклоніння неживим предметам, котрим приписують не притаманні їм властивості (властивість зціляти, охороняти від ворогів, допомагати при полюванні тощо).

Вперше ця форма релігійних вірувань була виявлена португальськими моряками в Західній Африці в XV ст., а потім у релігіях усіх народів. Об'єктом поклоніння – фетишем міг стати любий предмет, котрий вразив уяву людини: незвичайне каміння, зуб тварини, ювелірна прикраса. *Фетишами називають матеріальні предмети, яким віруючі люди приписують надприродні властивості.* Так, у стародавніх германців у перші століття нашої ери найбільш могутнім фетишем вважалася ялина, яка була хоронителькою родини (може звідси і святкування Нового року вважається родинним святом).

Суть первісного фетишизму полягав в тому, що людина вбачала в предметах, що її вражали, властивості, котрі вона не мала, за допомогою звичайних органів почуттів, причому ці властивості приписувалися фетишам або на підставі випадкових асоціацій, або на підставі невірних зрозумілих причинно-наслідкових зв'язків.

Фетиші

З допомогою практичної діяльності виникло уявлення про фетиш, як *шкідливий* (таким вважався труп, чим і були викликані турботи про його поховання, табулювання трупа, обряд очищення після поховання тощо) так і *корисний* (дерево, камінь тощо), яким приписували надприродні властивості, котрі повинні були лікувати, обороняти від ворогів, хвороб, допомагати в будь-якій справі.

У порівнянні з магією фетишизм є більш складною формою релігії. Якщо магія «подвоювала» шляхи впливу на природу, то фетишизм «подвоїв» ще й властивості матеріальних об'єктів. До реальної користі матеріальних об'єктів (предметів) додалася їх надприродна сила та властивість бути помічником та заступником людей. Таким чином, у фетишизмі в зародковій формі з'явилася *ідея Бога*.

Елементи фетишизму можна знайти практично в усіх релігіях. У сучасних релігіях він зберігся у вигляді шанування священних предметів: хрестики, ікони. У побуті - віра в амулети, талісмани, котрі приносять вдачу, або боронять від небезпеки. Так, О.С. Пушкін у вірші «Талісман» писав наступні рядки:

Там, де море вічно плекає
На пустельні скелі,
Де місяць тепліше блищить
У солодку годину вечірньої імли,

Де, у гаремах насолоджуючись,
Дні проводить мусульманин,
Там чарівниця, пестячись,
Мені передала талісман.

І, пестячись, говорила:
«Збережи мій талісман:
У ньому таємнича сила!
Він тобі любов'ю даний.
Від нездужання, від могили,
У бурю, у грізний буревій,
Голови твоєї, мій милий,
Не врятує мій талісман.

І багатствами Сходу
Він тебе не обдарить,
І шанувальників пророка
Він тебе не скорить;
І тебе на лоно друга,
Від сумних далеких країн,
У край рідний на північ з півдня
Не перенесе мій талісман...

Але коли підступні очі
Зачарують раптом тебе,
Або уста в мороці ночі
Поцілюють не люблячи –
Любий друже! від злочинства,
Від серцевих нових ран,
Від зради, від забуття
Збереже мій талісман!»

III. Анімізм (лат. *anima* - душа) - це віра в духів;

- це віра в існування у матеріальних об'єктів і процесів надприродних двійників,

- це віра в духовні сутності сил природи, тварин, рослин та предметів, котрим приписувався розум, дієздатність та надприродна могутність.

Вперше значення терміну було використано англійським антропологом

Е. Тайлором для опису первісних релігійних вірувань. Зачатки анімістичних уявлень виникли в далекій давнині. За теорією Е. Тайлора спочатку анімістичні уявлення виникли в ході роздумів первісної людини над такими явищами як сон, хвороба, смерть, галюцинації. При цьому виникає поняття про дух, котрий покидає тіло людини час від часу. У подальшому формується більш складна уява про існування душі після смерті тіла, про переселення душ у нові тіла, про потойбічний світ.

Іншим моментом у виникненні анімістичних вірувань було прагнення первісних людей до уособлення оточуючої дійсності. Первісна людина розглядала всі явища та предмети об'єктивного світу як начебто подібне до себе, наділяючи їх бажаннями, волею, почуттями тощо. Виникає віра в окремо існуючих духів грізних сил природи, рослин, тварин, померлих предків, котрі в ході складної еволюції трансформувалися із полідемонізму в політеїзм, а потім і в монотеїзм.

Для анімізму характерно наступне:

1) *відбувається подалі подвоєння світу*: тепер світ реальних предметів начебто доповнюється світом духовних істот. У багатьох народів головними двійниками, котрих найбільш шанували первісні анімісти, був дух померлих родичів;

2) *у первісному анімізмі двійник уявлявся як деяке інше тіло, невидиме і,*

яке не відчувалося в більшості життєвих ситуацій. У ті часи багато народів уважали, що в деяких ситуаціях його можна було побачити, почути і якимось ще відчувати: у сні, як відображення у воді, як тінь;

3) на цій стадії розвитку релігії не існувало уявлення про безтілесний дух. Двійники мислилися як деяке інше тіло, що володіє всіма його характеристиками: формою, обсягом, вагою, кольором, запахом. Наприклад, гренландці вірили, що дух у людей не однаковий: люди товсті мають жирний дух, а в худих людей – дух охлялий; у п'яниці дух смердючий;

4) оскільки уві сні вдавалося «бачити» навіть дух померлих людей, остільки виникла уява про *безсмертність двійників*;

5) із уявлення про безсмертність двійника з'явилося уявлення про *загробне життя*. У перших анімістів «країна мертвих» розташовувалася не на небі, а десь на землі, або під землею. Так за уявленням індіців-алгонкінів, дух мисливця у «країні мертвих» на душі лиж женеться по духу снігу за духами лося або бобра.

Поняття про душу як безтілесну субстанцію виникає тільки на стадії розвинутих систем різних релігій, а для первісних людей характерні уявлення про дух, як зменшеному варіанті образу людини, що включений у об'єкт поклоніння. Етнографічні матеріали підтверджують, що наділяючи предмети неживої природи життям, первісні люди наділяли їх і життєвою силою, котру можна було уявити як майбутню душу в релігії. Як форма до релігійного життя людства, анімізм був притаманний усім народам первісного суспільства, а потім увійшов в релігійні системи. Найбільш виразно він знайшов своє місце в полісних релігіях, так як народжуване цивілізаційне суспільство безпосередньо сприймало культурну основу первісного суспільства, підживлювалося його духовним станом. При цьому анімізм не тільки необхідна початкова стадія будь-якої релігії, але й необхідний її елемент. У сучасних релігіях анімістичний елемент займає значне місце. Уявлення про Бога, сатану, ангела, безсмертних душах - все це, по своїй сутності, ускладнений анімізм. Самостійно анімізм

живе в привидах, у спіритизмі (віра в можливість спілкування з духами померлих за допомогою блюдечка, що крутиться).

IV. Аніматизм (лат. animatus - одушевлений) – це віра в єдину безособову силу, що має прояв у природі, керує подіями в ній та впливає на життя людей. Він оживляє природу. Термін був впроваджений у життя англійським антропологом та релігієзнавцем Р. Мареттом (1866-1943) для опису релігії первісних людей. Спираючись на свідків-місіонерів, що освоювали тихоокеанський регіон, Р. Маретт стверджував, що на початковій стадії розвитку релігії головну роль грала не віра в існування духів, а віра в *ману* – чудодійну безособову силу. Явища природи, предмети, тварини та люди можуть володіти нею в тій чи іншій мірі. Так людина, котру супроводжує вдача, спритність, здоров'я, врода має багато ману, яку вона використовує собі на благо. Віра в існування такої сили зустрічається в багатьох народів. Наприклад, Тур Хейердал, розповідаючи про острів Пасхи, згадував легенду про вождя племені, який з допомогою свого *ману* пересував кам'яні ідоли, котрі важили багато тон, та ставив їх вздовж узбережжя океану.

Острів Пасхи

Якщо меланезійці називали цю силу *ману*, то ірокези – *оренда*, в алгонкінів – *маніту*, у суданців – *ньяма*, у пігмеїв – *мегбе*, у зулусів – *умойя*. Аніматизм притаманний не тільки раннім стадіям релігії, але й розвинутим (у

християнстві це, наприклад, *благодать*), що свідчить про його універсальний характер.

Таким чином, магія, фетишизм, анімізм, аніматизм не тільки відбили в собі, а й трансформували стан безсилля первісної людини, преш за все, перед природою. В усіх випадках, коли люди не мали достатніх знань, чи хоча б відчували себе неспроможними, то за компенсацією прибігали до магії, фетишів чи надприродних двійників.

Ранні форми релігії, що виникли ще в період формування родового ладу, збереглися як у родовому суспільстві, так і в класовому. Проте, вони були відтиснуті в останньому на другорядні позиції тими релігіями, котрі більш повно відображали конкретні особливості суспільного розвитку людей.

Родоплемінні релігії. Родоплемінний чи родовий лад виник у межах приблизно 40 тис. років потому і пройшов через три основні ступені свого розвитку: ранній матріархат, пізній (розвинутий) матріархат і патріархат. Кожній ступені відповідала своя форма релігії, відбиваючи особливості безсилля людей у даній, конкретній суспільній обстановці: ранньому матріархату - *тотемізм*, пізньому - *землеробський культ*, патріархату - *шаманізм*. Усі ці форми не мали поширення поза межами роду чи племені, тому їх і називали *родоплемінними релігіями*. Дамо їм характеристику.

I. Тотемізм - («ототеман» означає «його рід» на мові латиноамериканців) - *це віра в надприродне існування особливого зв'язку між якою-небудь групою людей (плем'я, рід, фратрія) і певним видом тварин чи (рідше) рослин.*

Тотемізм виник з віри тієї або іншої групи людей у їхні родинні зв'язки з визначеним видом тварин або рослин, швидше за все, спочатку саме тих, що складала основу харчування даного колективу. Поступово він перетворився в основну форму релігійних уявлень виникаючого роду. Члени родової групи (кровні родичі) вірили в те, що вони відбулися від предків, котрі сполучили в собі ознаки людей і їхнього тотема (тобто напівлюдей-напівтварин,

напівлюдей-напіврослин, різного роду фантастичних істот і монстрів). Тотемна родова група звичайно мала ім'я свого тотема і свято почитала його. Наприклад, в Австралії європейців чимало дивувало, що на питання: «Хто ти такий?» – аборигени відповідали: «Я кенгуру» або «Я личинка комахи».

Родоплемінні тотеми

На початку в якості тотемів шанувалися тільки тварини, і при цьому тільки ті, котрі були предметом полювання. Але потім, із збільшенням людських колективів, родинні відносини були поширені і на всіх інших тварин, а в окремих народів також на рослини, предмети і природні фактори. Наприклад, в австралійців тотемами були собака динго, водяна лілія, сливове дерево, великий камінь, гарячий вітер, дощ, сонце.

У яких історичних умовах виник тотемізм? У нього були дві специфічні соціальні передумови: 1) виникнення родового ладу і 2) полювання, як основний вид трудової діяльності. Разом з виникненням родового ладу, з'явилася і залежність кожного члена спільноти від колективу родичів, тому що тільки від них первісна людина могла одержати допомогу, заступництво, підтримку. Залежність від родового колективу і тварин - от ті головні особливості раннього матріархату, котрі як би віддзеркалилися в тотемізмі.

Тотемізм має дві основні риси:

1) *виділення головних об'єктів поклоніння - тотемістичних духів-двійників тотемів. Не самі тотеми, а їхні двійники були головними об'єктами поклоніння в цій релігійній системі. Особливим способом поклоніння були обряди*

уподібнення тотемам. Під уподібненням розуміється прагнення зовні походити на тотем хоча б одною якою-небудь рисою. Так, деякі жителі Африки, прагнучи походити на антилопу зебу, вибивали собі нижні зуби;

2) *дозвіл убивати і поїдати тотем тільки при умовах дотримання релігійних процедур.* Тотемам поклонялися, але їх же й убивали і з'їдали за правилами, тобто так, щоб не зашкодити тотемістичному духові. Так, індієць-шеванези (Канада), ще на початку ХХ ст. робили наступні процедури над тілом убитого «родича-оленя»: ставили перед мордою вбитого посуд з їжею, танцювали мисливський танок, гладили тіло, дякували оленю за те, що він дав себе убити, просили пробачення і бажали щастя духу оленя в «країні мертвих».

З виникненням майнової нерівності тотеми розділилися на головні та другорядні. Затвердження нового культу предків фіксує перший рух до диференціації суспільства, що в подальшому призводить до появи знаті, родовитих прізвищ. Культ реального патріархального предка витісняє тотемізм, зберігається його відгомін у більш розвинутих суспільствах в назвах, харчових заборонах, традиціях називати роки іменами тварин тощо.

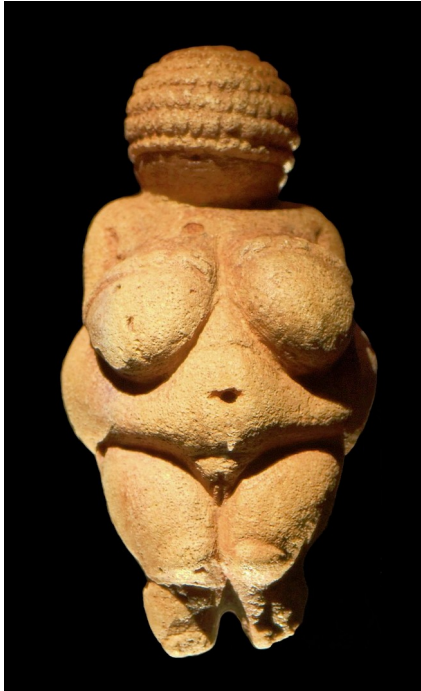
Тотемізм як елемент увійшов в усі сучасні релігії. Особливо сильний його вплив в індуїзмі, де багато тварин шануються як священні: корова, білий слон, мавпа. Сліди тотемізму чітко просліджуються в християнстві: святий дух зображується у вигляді голуба, Христос часто називається агнцем, тобто ягням. Від обряду ритуального поїдання тотема, веде свій початок християнське таїнство причастя, під час якого віруючі вважають, що під виглядом хліба і вина вони поїдають тіло і п'ють кров Бога. Тотемізм живий і до сьогодні. Так, деякі прізвища мають генетичний зв'язок з тотемами: Вовк, Заєць, Ведмідь тощо.

II. Землеробський культ - це переважно поклоніння двійникам тих факторів природи, що впливають на врожай.

У яких історичних умовах виник землеробський культ? На ступені розвинутого матріархату (близько 8 тис. років тому) основним видом

виробничої діяльності було мотичне землеробство, що виростало із збирання. А збиранням раніше займалися жінки. Тому на стадії пізнього матриархату жінки, почавши відігравати ведучу роль у господарському житті, разом з тим і завдяки цьому, стали керувати чоловіками. *Залежність хлібороба від природи і ведуча роль жінки в господарстві – от дві головні події того часу, що відбилися в релігійних поглядах людей.*

Венера Віллендорфська (Франція)

Основні риси землеробського культу:

1) *шанування землеробських духів у якості головних.* Так, в індіанців-ірокезів ще в XIX ст. в якості головних духів почитали чотири: дух землі, дух кукурудзи, дух бобів і дух гарбуза;

2) *ведуча роль жінки в релігії.* Землеробський культ - це суто жіноча релігія, що знаходило віддзеркалення в двох головних процесах: а) самі головні духи представлялися і зображувалися у вигляді духів жіночої статі; б) найважливіші релігійні обряди у цей час здійснювали жінки;

3) *людські жертвоприносини як система.* Не розуміючи сутності землеробських процесів, люди наївно думали, що врожай є відповідна подяка духів на жертвопринесення;

4) *ідея смерті і воскресіння деяких духів*. Спостерігаючи за зерном, люди помітили, що після «поховання» воно знову «воскресає», тобто проростає. Звідси народилося уявлення - начебто деякі духи можуть тимчасово вмерти, щоб потім воскреснути;

5) *переселення «країни мертвих» із землі на небо*. Багато добробуту і неприємностей хліборобам посилало небо: світло і тепло, дощ і сніг. Звідси народилося уявлення, начебто духи живуть на небі.

Землеробський культ широко представлений у сучасних релігіях. Серед християнських святих ми знаходимо заступника землеробства - Георгія, володаря дощу і грому - Іллю-пророка. Від жіночого духу землі веде свій початок Богородиця: віруючі в селі називали її «спорительницею хлібів». Все це відгомін землеробського культу. Від нього в християнство прийшли і такі свята як Різдво Христове (у минулому - свято народження духу Сонця) і Великдень (у минулому - свято воскресіння духу зерна).

III. Шаманізм - (тунгуськ. – збуджений, ступлений) - *це віра в особливо могутні, надприродні сили, можливості найдавніших професійних служителів культу (шаманів). Шаман є людина, котрій приписували здатність вступати в безпосередній контакт із духами та робити на них вплив.*

Останній зустрічається у народів Північної Азії та Америки, крайньої Півночі. Так, у якутів уважалося, що якщо людина занедужала, то її ніхто не може вилікувати, окрім шамана. Шаман «лікував» за платню. У процедуру «лікування» входила визначена сукупність релігійних дій: закляття, пісні, танці, звертання до духів, розмови з духами. Якщо після релігійного лікування організм перемагав хворобу, слава приписувалася шаманові, а якщо хворий помирав, винуватим був злий дух, що викрав душу хворого.

Той, хто побажав стати шаманом, повинний бути відзначений «шаманською хворобою», котра дістається людині в молоді роки, а саме в період статевого дозрівання і проявляється в психічних розладах. У багатьох народів «шаманський дарунок» вважається спадковим, проте людина, якщо

навіть має його, повинна здійснювати довге навчання у досвідчених шаманів. Цим досягається спадковість та міцність шаманської традиції. Спілкування з духами відбувається в екстазі, котрий досягається під час *камланій* – особливих ритуалів, що супроводжуються ударами бубна, танцями, співами, котрі збуджують психіку людини. Досвідчений шаман є митецьким гіпнотизером, співаком, поетом, лікарем. Шаман повинний мати ритуальний костюм з залізними підвісками, спеціальний головний убір, ціпок, бубон з колотушкою. Це є магичні речі, котрі виконують певні функції при камланії.

Шаман
В яких
історичних
умовах виник
шаманізм?
Близько 6 тис.
років тому
почався

перехід до патріархату. В цей час з'явився додатковий продукт. Це означало, що люди стали виробляти більше, ніж споживати самі. У колективі з'явилася можливість утримувати тих, хто не займався продуктивною працею. *Можливість утримувати людей, що нічого не роблять, і ведуча роль чоловіка в суспільстві (скотарство і плужне землеробство) – це ті дві основні особливості, що сприяли виникненню шаманізму.*

Риси шаманізму:

1) *поява професійних служителів культу.* Вперше в історії релігії виникла група людей, котрі засоби для життя значною мірою або цілком одержували за рахунок здійснення релігійних обрядів. Шамани не мали власної

організації, вони діяли в межах родоплемінної організації, підкоряючись вождям роду і племені, виконуючи їхній наказ;

2) *виділення головних об'єктів релігійного шанування так званих шаманських духів.* За поглядами людей тих часів, ці духи слугували шаманові, виконували його різні доручення, допомагали довідатися таємниці, боролися зі злими духами. Шаманські духи практично стали найбільш важливими для шаманства;

3) *ведуча роль чоловіка в релігії.* Кількість жіночих духів різко зменшилася, і вони були віднесені на другорядні позиції чоловічими духами;

4) *використання істеричних випадків як засобів здійснення релігійних обрядів.* У багатьох народів шамани входили в екстаз і доводили себе до випадків. Шамани в багатьох випадках були нервовохворими людьми. Причому до поєднання нервової хвороби з професією шамана люди йшли двома шляхами: в одних випадках нервовохворі ставали шаманами (у силу своєї незвичайності і нездатності до праці), в інших - шамани ставали нервовохворими (через сильне і часте порушення психіки при здійсненні релігійного обряду);

5) *використання облудних дій як засобів здійснення релігійних обрядів.* Релігія виникла без усякої участі обдурі, що стала одночасно і засобом здійснення обрядів, і однієї з додаткових причин збереження релігійності.

В усіх сучасних релігіях є залишки шаманізму. Це і професійна каста служителів культу, і уявлення про те, що священники знаходяться в особливих відносинах із «світом духів», і чоловіча стать у головних представників релігії. До залишків шаманізму відносяться також елементи екзальтації, що зустрічаються в ряді сучасних релігій.

У деяких країнах Африки, Азії, Америки, Австралії й Океанії ще існують родоплемінні релігії. Для них характерні: культ племінних богів, анімістичні, фетишистські, тотемістичні і магичні вірування, культ предків, обожнювання вождів і природних стихій. Соціальною основою цих релігій є

інтереси родоплемінних спільнот із властивою їм системою моральних цінностей, специфічним способом життя і відповідних інститутів.

Суспільна роль родоплемінних релігій неоднозначна. В одних випадках їх намагаються підняти до ролі формування національної свідомості, оголосити їх джерелом цивілізації, культури, гуманізму тощо (приклад Сенегалу в 60-х роках ХХ ст.), в інших випадках вони є гальмом на шляху самостійного розвитку молодих держав. Прикладом може слугувати компанія демістифікації з кінця 50-х початку 60-х рр. ХХ ст. у Гвінеї. Вона була спрямована проти культів «священного лісу», щоб залякати молодь різними духами й експлуатувати її працю в період присвяти.

Отже, виникненню уявлень про різні ієрархії духів і «сферах їх впливу» забезпечило появу особливого стану шаманів та жреців, дії котрих враховували культ місцевості і неба. У традиційних вірувань народів світу відкрилася нова сторінка: почалися складатися завершені релігійні системи. Події ці прийшлися на добу зародження стародавніх цивілізацій, де все більше висвічувалися шляхи перенесення земних соціальних зв'язків на небо. Матеріали світової етнографії свідчать про придбання статусу головного вищого божества тими духами, котрі були пов'язані із небом і небесними стихіями: Шан-ді, Тянь-ді в Китаї; Ра – в Єгипті; Зевс – в Греції; Індра і Шакра – в Індії.

Новий етап у релігійній свідомості вже був відмічений становленням ідеї вищого суспільства, перетворенням народних вірувань в релігію цивілізацій, що народжувалися.

1.3.3. Сучасні народностно-національні релігії

Релігії класового суспільства.

Розкол суспільства на класи призвів до змін у релігійній діяльності людей. На зміну старим релігіям прийшли *нові релігії*. За своїм змістом вони були складніші релігій первісного суспільства, тому їх називають *розвинутими релігіями*. Усі розвинуті релігії можна розділити на 2 групи: 1) *народностно-національні релігії: ранні народностно-національні релігії та пізні народностно-національні релігії* й 2) *універсальні (чи світові) релігії*. Розвинуті релігії в порівнянні з релігіями докласовими мають ряд нових рис. Найбільш важливим є те, що:

- 1) у цих релігіях головним об'єктом поклоніння стали вже не духи, а *Боги*;
- 2) класова диференціація суспільства обумовила появу *церкви* як особливого ідеологічного апарату пануючого класу.

Коротко охарактеризуємо релігії класового суспільства:

Народностно-національні релігії – це такі релігії, котрі асимілювали відомі історико-культурні наслідки родоплемих релігій, але розвивалися на підґрунті класового суспільства. Вони відображали умови життя народності (економічні, політичні, етичні тощо), а потім і нації. Цим релігіям притаманні наступні риси:

- 1) ретельна ритуалізація повсякденної поведінки людей упритул до організації прийому їжі, дотримання гігієнічних правил тощо;
- 2) специфічна обрядовість, котра утруднювала або робила неможливим спілкування з людьми іншої віри;
- 3) сувора система релігійних велінь та заборон, що відокремлювало представників даних релігій і етносів від послідовників інших етно-релігійних спільнот.

Народностно-національні релігії мають два різновиди: *ранні народностно-національні релігії та пізні народностно-національні релігії*.

Ранні народностно-національні релігії - це такі релігійні вірування, що охоплюють своїм впливом верхні і середні верстви населення в межах однієї національної держави. До *ранніх народностно-національних релігій*

відносяться всі народностно-національні релігії, що в літературі позначаються за допомогою префікса «*давно*»: давньоєгипетська, давньоєврейська тощо.

Історичним підґрунтям виникнення й існування ранніх народностно-національних релігій був рабовласницький лад. Ці релігії існували в умовах, коли малася можливість тримати найбільш пригноблені версти суспільства (рабів) у покорі шляхом грубого насильства.

Основні риси ранніх народностно-національних релігій:

1) *відсторонення від офіційного культу низів суспільства.* У цих релігіях до культових дій не допускалися раби, а в окремих випадках навіть частина вільної бідноти. Таке відсторонення низів від офіційного культу в давньоіндійській релігії, наприклад, наочно ілюструвалося термінами «єдино народженими»: їх народила мати. Інші люди називалися «двічі народженими»: по-перше, їх народила мати, а по-друге, вони пройшли через обряд присвяти богам, що вважався другим народженням;

2) *порівняно мала живучість.* Мається на увазі та обставина, що стародавні народностно-національні релігії існували тільки в межах рабовласницького суспільства. Вони вичерпали себе із зникненням рабовласницького ладу;

3) *строгий політеїзм (багатобожжя).* У величезній безлічі Богів звичайно виділявся головний верховний бог і його помічники. Так, по віруваннях стародавніх греків (VІІІ ст. до н.е. - ІІІ ст. н.е.), верховним богом був Зевс. Крім нього шанувалися: богиня любові і шлюбу - Гера, богиня мудрості і наук - Афіна, бог мистецтва – Аполлон, бог медицини – Асклепія, його дочки богиня-цілителька Панацея та богиня здоров'я – Гігія. У давньоіндійській релігії, що одержала назву брахманізму, у якості верховного бога шанувався - Брахма. Йому допомагали Шива - бог творіння і руйнування, народження і смерті, Вишну - бог хранитель, Індра - бог війни й ін. У ранній народностно-національній релігії давніх євреїв пантеон богів утворювали: верховний бог - Яхве, богиня подружнього життя - Анніт, бог сонця - Самсон, бог війни -

Саваоф, бог землеробства - Ілля, бог пустелі - Азаел і ін.;

4) *зародження вчення про загробне (посмертне) воздаяння*, тобто про наявність причинного зв'язку між поведінкою людини в земному житті і її долі в потойбічному житті. Це вчення визнає посмертну нагороду для одних людей (праведників) і посмертне покарання для інших (грішників);

5) *обов'язковість і складність жертвоприносин*. У жертву Богам приносили пшеницю, мед, коржі, молоко, вино, свиней, биків тощо. Багато ранніх народностно-національних релігій знали і людські жертвоприносини. Жителі Карфагену, наприклад, приносили в жертву богові війни Молоху не тільки військовополонених, але і своїх дітей-первістків.

Ранні народностно-національні релігії не збереглися до наших днів, але багато їхніх ідей, обрядів увійшли до сучасних релігій.

Пізні народностно-національні релігії - це такі релігійні вірування, що охоплюють своїм впливом усі соціальні верстви населення в межах однієї національності. До цієї релігійної форми відносяться багато релігій, що існують у наш час: індуїзм (Індія), конфуціанство, даосизм (Китай), синтоїзм (Японія), іудаїзм (релігія єврейської національності) та ін.

Історичним ґрунтом виникнення пізніх народностно-національних релігій була така криза суспільних порядків, при котрій виникла потреба використовувати релігію як розраду й утихомирення найбільш пригноблених прошарків населення. У більшості випадків сутністю цієї кризи було розпад рабовласництва і перехід до феодальних суспільних відносин. Однак мали місце і специфічні форми названої кризи. Так, у житті єврейської народності криза виразилася в тім, що вона рано позбавилася своєї національної держави і на довгі століття потрапила під ярмо завойовників-чужинців. У цих соціальних умовах їхня народностно-національна релігія, переставши бути релігією верхів суспільства, втратила характерну для ранніх народностно-національних релігій функцію ідеологічного протистояння верхів низам.

Які основні риси пізніх народностно-національних релігій? Для цих

релігій характерні наступні риси:

1) *великий масштаб впливу.* В даному випадку релігія відіграє роль ідеологічної вузди стосовно всіх пригноблених прошарків населення тієї або іншої національної держави, тієї або іншої національності. Тепер можливість брати участь в культурі була надана і найбільш експлуатованій частини суспільства;

2) *велика живучість.* Вже було відмічено, що більшість із пізніх народностно-національних релігій існує до цього часу;

3) *сполучення політеїзму з монотеїзмом,* тобто багатобожжя з єдинобожжям. Але є серед них і монотеїстичні релігії (грецьк. monos - один, theos - бог), тобто єдинобожжя (іудаїзм, сикхизм);

4) *спрощення жертвоприносин.* Жертви худоби, птахів були скорочені, а в ряді випадків і скасовані, а людські жертвоприносини цілком заборонені;

5) *розвиненість вчення про загробне життя та воздаяння.* На цьому етапі вигадки про загробне життя прийняли першорядне значення. Обіцянка небесної нагороди за зразкову поведінку було поширено і на самі пригноблені прошарки населення.

Охарактеризуємо деякі пізні народностно-національні релігії сучасності.

I. Індуїзм. У сучасній Індії сама популярна релігія, що виникла в VI-IV ст. до н. е., як реформований брахманізм (Брахман - творець), що відродилася як реакція на поширення в країні буддизму.

Індуїзм в Індії позначається терміном «хінду дарма», тобто закон індусів. Термін походить від слова «хінд», котрим народ Середньої Азії називав р. Інд. Починаючи з VIII ст., коли в Індії став розповсюджуватися іслам, словом «хінду» індуси стали називати тих її мешканців, котрі не прийняли іслам. Звідси походить трактування термінів «індус» та «індуїзм». Послідовники індуїзму в основному живуть в Індії (80 % всього населення), Непалі, Шрі-Ланці.

Індуїзм: 1) *політеїстична релігія.* Вона заснована на шануванні богів

Брахма, Вишну та Шиву, а також жіночого аспекту Шиви – Шакті;

2) заснований на *Ведах* («знання» або «вище священне знання») і місцевих віруваннях. Веди розглядаються засновниками індуїзму як вічно існуюче божественне одкровення. Без знайомства із Ведами неможливо зрозуміти усю наступну культуру Індії, історію її релігійних і філософських вчень, причому не тільки індуїстських, але і буддистських, бо буддисти визнали божественне походження Вед і лише вважали, що істина, яка в них знаходиться, була з часом фальсифікована.

Спочатку священними вважалися три Веди: «Ригведа» - Веди гімнів, «Самаведа» - Веди піснеспівів, «Яджурведа» - Веди жертовних зречень. Пізніше до них додалася «Атхарваведа» - Веди заклять. Ці чотири Веди становлять основу індуїстської релігії і відповідно з їх композицією мають назву самхіти (збірки). До самхітів додаються брахмани («тлумачення вищої суті») – тексти релігійного змісту, котрі пояснюють ритуал, його зміст і значення. У свою чергу, з брахманами тісно пов'язані упанішади – філософські трактати, котрі становлять роздуми про природу, бога, людину, їх зв'язки і їх місце у світі. Самхіти, брахмани, упанішади разом утворюють священний канон брахманізму, що нагадує Біблію у євреїв або Коран у мусульман. Створювалися ведійські канони у різні часи. «Ригведи» склалися до 1200 р. до н. е., решта – до IX-УІ ст. до н. е.

Більшість гімнів «Ригведи» - це хваління, молитви, прохання, котрі звернені до богів індійського пантеону. В них описані краса, всесилля, справедливість і мудрість богів. І у відповідь на їх прославлення, у відповідь на принесені жертви творці гімнів чекали для себе нагород: багатства, втіленням якого були череди корів, числених нащадків, перемоги над ворогом, здоров'я, прощення гріхів. Особливість міфології «Ригведів» у тому, що в ній відсутня ієрархія богів, вони усі перераховані по-черзі.

Вчення індуїзму викладено в *шруті* – власно ведична література, а також у *сміті* – священному переказі, що включає ряд галузей знань,

необхідних для розуміння Вед та їх використання при жертвопринесенні, правила читання та пояснення незрозумілих місць Вед; граматики, астрономія; правила вдосконалення обрядів та викладення звичаїв; закони «Дхармашастра», куди входять відомі закони Ману; епічні поеми Махабхарата та Рамаяна; зібрання стародавніх легенд та переказів; дій етичного та дидактичного характеру;

3) включає елементи первісних релігій: фетишизму, анімізму, магії, тотемізму - шанування води, поклоніння священним тваринам, явищам природи, культу предків.

В індуїзмі відсутня єдина догматика, обрядовість, організована церква. Індуїзм почитає і визнає Веди (знання) - священні книги, а також визнає вчення про *сансару* - неприпинення життя душі, постійних її мандрівках, перевтіленні після смерті в різних живих істотах за законом воздаяння - *карми* - і в залежності від дотримання кастового порядку, виконання запропонованого обов'язку - *дхарми*. Нововведенням індуїзму є положення про *ахимсу* - неспричинення зла й *аватару* - можливості періодичних утілень головного бога в інші божества, людину, тварину.

Згідно індуїзму Брахман – це вищий дух, головний бог, вселенська душа. Бог володіє трьома головними функціями, а саме творіння, збереження, руйнування. Ці властивості вищого Бога виражають: бог-творець Всесвіту (*Брахма*), бог-хоронитель усіх світів (*Вишну*), бог-руйнівник (*Шива*). *Брахма*, *Вишну* та *Шива* утворюють *тримурті* - три обличчя Брахман.

Брахмі індуїсти практично не підкоряються, а переваги віддають Вишні і Шиві. Звідси в цій релігії існує два головні напрямки: *вішнуїзм* і *шиваїзм* та доповнює їх *шактизм*.

Релігійні ритуали виконувалися чотирма головними жерцями:

- хотар – читав гімни із «Ригведи», які визнані умилювати богів і запрошувати до участі у жертвоприношенні;
- удгатар – виконував піснопів із «Самаведи»;

- адхвар'ю – проголошував священні формули із «Яджурведи»;
- брахман – слідкував за точністю ритуалу, повинний знати усі три Веди і виправляти випадкові помилки при їх читанні.

Тримурті

Індуїзм сприймається віруючими не як релігія, а як обов'язковий життєвий шлях. Протягом сторіч індуїзм освячував вічність, боговстановленість каст, недоторканість, дотримання дхарм – збірки правил, виконувати котрі зобов'язаний кожний індус. Від їх дотримання залежить майбутнє людини (карма-воздаяння). Після смерті її очікує краще або гірше переродження (сансара) у представника вищої або нижчої касті, в тварину або рослину. Індуїзм проповідує вчення про нерівність людей і неможливість її подолання у земному житті, про неминучість розплати і покарання, про рай та ад, про неспричинення зла живій істоті.

За індуїстськими уявленнями метою життя людини є поєднання з брахманом (світовою душею), яке можливо досягнути суворим виконанням релігійних, сімейних та суспільних приписів. Все це зафіксовано у священних книгах – Ведах.

В індуїзмі відсутній єдиний керівний центр, не має єдиної догматики, обрядовості, церковної ієрархії, але вироблена така структура, котра дозволяє контролювати щоденно життя віруючих через інститут жерців та через кастові ради.

Індуїзм у соціальному плані захищає кастовий устрій Індії. Тому в другій половині XIX ст. у надрах індуїзму виник реформістський рух Арья-самадж, що відкидає кастовий лад. Він має зараз значну кількість послідовників. Індуїзм дуже розповсюджений в Індії: 83 % населення сповідають саме його. Проте сьогодні в Індії релігія – це приватна справа.

II. Конфуціанство (Китай, VI-V ст. до н. е.) - філософська система, створена *Кун-цзи* (551-479 рр. до н. е.).

Кун-цзи

Це була історична особа. Більшу частину свого життя він провів у себе на батьківщині у царстві Лу, де займав один час деякі службові посади. У 497 р., коли йому було вже 56 років, починаються його мандри, які продовжувалися 14 років. Конфуцій відвідав 10 царств того часу. У 484 р. (на 69 році життя) він повернувся на батьківщину, де і помер на 74 році життя.

Його система поглядів відбивала інтереси феодално-чиновницької еліти,

що складається в Китаї. Одним з її головних положень було вчення про *чжен мін* (виправлення імені), що жадало від кожної людини твердо пам'ятати своє положення (місце) в суспільстві.

Філософія конфуціанства розробила:

1) *високоморальний ідеал людини*, модель для наслідування кожним китайцем. Конфуцій створив ідеал високоморальної людини, котра відрізнялася двома чеснотами – людяністю та почуттям обов'язку. *Людяність* трактувалася широко: розумність, доброта, вірність, делікатність, скромність, справедливість, стриманість, шляхетність, безкорисливість, любов до людей. *Почуття обов'язку* - *цзюнь-цзи* - (обов'язок – це моральне зобов'язання, котре гуманна людина накладає сама на себе, обов'язок обумовлений знаннями, а не розрахунками) – прагнення до знань, обов'язок учитися, досягти мудрості старців. «Шляхетна людина думає про обов'язок, не шляхетна піклується про вигоду». Також розроблені інші поняття: вірність, благопристойність. Відповідність всім цим принципам було обов'язковим.

Тому, володіючи високоморальним ідеалом, людина в сумніві повинна справлятися; у гніві – приборкувати свої вчинки; у вигідному положенні – піклуватися про честь; у юності уникати прагнень; у зрілості – сварливості; у старості бути байдужим до їжі, багатству, життєвим зручностям, матеріальній вигоді. Таким чином, шляхетна людина – це умоглядний соціальний ідеал, повчальний комплекс чеснот. Але з віком він стає обов'язковим еталоном для наслідування;

2) *сутність людської природи*. Суспільний устрій, що був вироблений у Стародавньому Китаї, показав існування нерівності людей, причому нерівності навіть серед вільних людей. У зв'язку з цим ідея нерівності була перенесена і на людську природу. Оскільки ця природа сприймалася в етичному плані, остільки і нерівність розумілася етично: люди почали ділитися на етично повноцінних та етично неповноцінних. Конфуцій перших назвав «досконалыми мужами», а інших – «людьми малими». В людській природі він намагався знайти основу

правопорядку, яку він мислив ідеально, виділяючи головне, що є в цій природі. Це головне він означив терміном «жень» - «людський початок в людині». Сутність цього ідеалу в «любві до людей», відображенням котрого вважав «прямодушшя та чутливість» у відношеннях між людьми. Йому належить вислів: «Не роби іншого того, чого не бажаєш собі»;

3) *соціальний порядок* (чжен мін) – сувора покора старшим. Конфуцій вважав, що життя суспільства повинно регулюватися не законами, котрі хтось створив, а правилами-нормами, заснованими на абсолютній владі батьків. З допомогою цього конструюється все соціальне життя: держава – велика батьківщина, батьківщина – мала держава, тобто це принцип патерналізму усередині суспільства; беззаперечне підпорядкування в родині старшим – основа родини. Цей принцип ліг у взаємовідношення не тільки дітей з батьками, але і імператора з підлеглими, місцевої влади із населенням;

4) *культ родини*. Родина – серцевина суспільства, інтереси родини вище інтересів окремих її членів. Тому:

- дітей одружували і видавали заміж за вибором і з дозволу батьків,
- проблема любові при цьому не ставала,
- любов, як особисте, емоційне почуття, знаходиться на більш низькому рівні, ніж батьківщина. Вона могла прийти після шлюбу, а могла і не прийти зовсім (чоловік із заможної родини міг компенсувати її наложницею), але це не заважало нормальному існуванню родини, народженню дітей, зміцненню родини в століттях. Звідси – постійна тенденція до росту родини. Тому велика нерозчленована батьківщина – ідеал суспільства;

5) *проблема любові*. Любов – найкращий засіб перевірки величності людини. Вона означає: бути поважним вдома, працелюбним на роботі, правдивим по відношенню до всіх, бути щедрим, скромним, щирим;

6) *принцип «сяо»* (принцип синові любові). Цей принцип культивує повагу до батьків. Сини мають обов'язки до останніх, котрі бувають двох видів:

а) матеріальні – це турбота про харчування та про здоров'я батьків;

б) духовні – це підтримання батьківського авторитету, шанобливе відношення до них у випадку їх омани, турбота про них після смерті шляхом виконання церемоній, виконання їх бажань та планів, підтримка авторитету сім'ї. Концепція синової поваги до батьків була возведена у ранг державної моралі;

7) *доктрина «серединного шляху»*. Сутність її в тому, що слід уникати крайнощів. Досконалість є чеснота і для досягнення її необхідно баланс у діяльності. Діяльність, у свою чергу, включає два елементи: пристосування до обставин та підкорення вищій владі. Вища людина повинна розвивати інстинкт пристосування до оточуючого середовища та підкорятися волі Неба. Справедливість, закони, регулювання – результат довгого розвитку мислення і практики. Тільки деякі люди здатні до альтруїзму. Більшість же населення Китаю треба тримати в межах закону.

Люди поділяються на три класи:

- вдалі від природи, якості котрих покращуються шляхом освіти;
- погані від природи, котрих утримує лише страх покарання;
- люди, котрі змішують добро та зло у своїй поведінці, тобто ті, які можуть йти в різних напрямках.

А тим, хто бажає служити прикладом усьому світові, перш за усіх треба покращити своє власне положення. Для досягнення цього необхідно регулювати відносини у своїй власній сім'ї. Щоб покращити свою сім'ю треба виховувати свій характер, а для цього слід очистити своє серце щирими думками. Щирі думки можливо досягти через розширення своїх знань до неосяжності. Таке розширення знань складається із вивчення мов.

У перших століттях нашої ери філософія конфуціанства трансформувалася в релігію, де вона має ряд особливостей: 1) не знає жрецтва, ритуали виконуються державними чиновниками чи очільниками родини; 2) існує свій пантеон богів; 3) практикується жертвоприношення; 4) велике місце займає культ неба, культ предків і віра в духів. Вища божественна сила – це Небо. Воно уособлює божество, вищий розум, справедливість. Правителі

Китаю – сини Неба, а країна отримала назву Піднебесної, що є центром Всесвіту, вершиною світової цивілізації.

Велике значення в конфуціанстві приділяється релігійним ритуалам і обрядам. Жертвоприношення небу або пращурам, шлюб, народження, поховання здійснюється із співами, музикою, пантомімою.

У продовж 2-х тисяч років конфуціанство формувало розум і почуття китайців, впливало на їхні переконання, поведінку, мислення, уклад життя. В цьому аспекті конфуціанство не поступається жодній з великих релігій світу, а в дечому і перевершує їх.

III. Даосизм (Китай, IV-III ст. до н. е.). Спочатку це була філософська система. Її засновником був філософ *Лао-цзи*, що означає «старий філософ».

Лао-цзи

Поряд із ідеалістичними світоглядними положеннями, у філософії Лао-цзи маються й елементи стихійної діалектики і наївного матеріалізму. Поступово даосизм дає ухил у бік ідеалізму і з II ст. н. е. перетворюється в дійсну релігію. Складається пантеон богів, де одним з головних є Лао-цзи. Даосизм був представлений великою кількістю сект.

В основі даосизму лежать філософські принципи, викладені в книзі *«Дао*

де цзин» - «Книга про Дао». «Дао» (шлях) – це основний закон буття, вічна зміна світу, що не залежить від волі богів, не від зусилля людей; - це сутність і першопричина світу, джерело його мінливості, спосіб життя, методичний принцип. На цей шлях самі собою становляться Небо-Земля; самі собою народжуються усі речі. Все, що існує як буття одиничне, має свою форму, свій образ. Дао, як буття всезагальне, ні форми, ні образу не має; якщо б воно їх мало, то знаходилося б у загальному ряду із усіма речами. Тому в той час як у кожній речі, в кожному явищі присутнє своє «є», у Дао присутнє «ні». То, що «є», сумується: в ньому є чому змінюватися. То, що «ні», не змінюється: в ньому нема чого змінюватися. Зміна є проявом руху. Всілякий рух по своїй природі кінцевий, тому кінцеві і «усі речі». Дао не змінюється, а отже воно перебуває не в русі, а в спокої, тому воно не має кінця, а є вічним, постійним.

Тому проголошений у «Дао де цзин» принцип *увей* (недіяння) означає, що людина, покладається на природний хід подій. «Недіяння», спокій – це не бездіяльність, а, навпаки, діяння самого «недіяння». Саме такого роду «діяння» призводить до вищого результату – існування людини і суспільства у гармонійній єдності з природою, із усім буттям. І тільки в цій єдності і закладені засади справжнього життя і людини, і суспільства. У кінці I тис. до н. е. поняття «дао» та «увей» отримали містичний характер, тобто починають розглядатися як шлях релігійного спасіння, шлях досягнення абсолютного вищого щастя.

Даосизм значну увагу приділяв розробці своєї *концепції про безсмертя*. Суть її в тому, що тіло людини – мікрокосмос, якому варто уживатися в макрокосмосі, тобто Всесвіті. Подібно тому, як Всесвіт функціонує в ході взаємодії Неба і Землі, має планети і зірки, так і організм людини - це скупчення духів-монад, результат взаємодії чоловічого і жіночого початку. Необхідно в організмі створити умови для цих духів-монад (а їх у людини 36 тис.), щоб вони не залишили тіло. Для цього потрібно:

- 1) обмеження в їжі;

2) фізичні і духовні вправи, починаючи від безневинних рухів і поз (тигра, оленя, лелеки) до інструкцій із спілкування між чоловічою та жіночою статтями (вплив йоги);

3) дотримання чеснот, високих моральних якостей – треба зробити 1200 добродійних акцій і жодного аморального вчинку.

Даосизм мав вплив на медицину в процесі пошуків безсмертя людини:

а) він познайомився з анатомією людського організму;

б) хоча наукової фізіології вони не дали, але їхні рекомендації, засоби, лікувальні методи виявилися обґрунтованими і давали позитивні результати.

Щодо даосизму як релігії, то божественний пантеон його очолюється трійцею: верховне божество Шан ді (Яшмовий владика), Лао-цзи та творець світу Паньчу. Важлива роль у релігійній організації грають служителі-жреці, серед яких є і ченці. Головні заняття даоських жерців – передбачення, гадання, заклинання.

Даоська релігія сконцентрувала в собі елементи конфуціанства, буддизму, інших релігій, а також народні традиції, мистецтво даоської дихальної гімнастики, фізичних тренувань, які виступали елементами морального удосконалення на шляху до «свободи» і «вічного життя». Поряд з магічними засобами даоська релігія використовувала науку, медицину та астрономію.

У даний час даосизм, утративши свої колишні позиції, має невелику кількість послідовників. Своє подальше існування він знаходить у формі неодаосизму.

IV. Синтоїзм («синто» - шлях богів) - традиційна релігія Японії, що виникла в період феодалізму в VII-VIII ст., хоча витоки його сягають III ст. н.е. у надра народної пісенної творчості.

Японські родини вже були на той час складною організацією, на чолі якої стояв родовий старійшина, він же військовий начальник і вождь, жрець і керівник польових землеробських робіт. Родові общини, які будувалися за принципом кровнородинних зв'язків, поступово збільшувалися за рахунок

переможених родів та переселенців із материка (Корея, Китай). Єдність роду зміцнювалася єдністю родового культу, авторитетом єдиного родового божества. Родовий старійшина визначав термін польових робіт, наглядав за старовинними обрядами, котрі виникли навколо землеробського культу. Пісня грала велику роль в житті давнього японського суспільства. Вона супроводжувала працю, відпочинок, була тісно пов'язана з життям і побутом японців.

Стародавнє народне вірування – «віра в душу слова», тобто в магічну силу слова – грало первинну роль у землеробській обрядовості і у супроводженні її в піснях, що визначило самобутність японської поезії. У піснях фіксувався характер народу, зміст, стилі його поведінки.

У VIII ст. Японія була централізованою державою із столицею Нара. На чолі держави стояв імператор. Замість примітивно-патріархальних форм засновувалася нова соціально-економічна система, де адміністративний і громадський порядок будується за китайським зразком. К цьому часу замість

старого права вже діяв кодекс Тайхоре (701 р. н. е.) – законодавство, що охоплює і регламентує усі сторони державного і суспільного життя. Була створена і особлива система освіти, в основі котрої знаходилася підготовка державних чиновників. В цю добу була створена перша письмова пам'ятка, яка стала основою синтоїзму. Це історико-міфологічний трактат «Кодзікі» (Записки про стародавні справи), котрий склав чиновник, наблизений до імператора Тамму-О-но Ясумара.

Пісні, що відображені у «Кодзікі», були приписані богам і побудовані у формі пісенного діалогу. Цей обмін любовними строфами відтворював стародавній японський звичай ритуального перегукування між жіночою та чоловічою частиною хору під час проведення хороводів. Традиційно цей звичай називали «пісенний тин», який повідомляв, що чоловіки та жінки збиралися на вершині гори у вогнища, обмінювалися піснями, водячи хороводи, які закінчувалися шлюбними ігрищами.

У міфологічній частині «Кодзікі» викладені уяви про світогляд. Від богів здійснюється поступовий перехід до героїв і земним правителям: від космології до історії. Встановлюється прямий зв'язок влади японських імператорів та богів.

Це все обумовило особливості синтоїзму:

- *синкретизм*, тобто використання двох і більше релігій (буддизму, даосизму);
- *політеїзм (многобожжя)*, але особливе шанування богині Сонця *Аматерасу*;
- поклоніння чисельним *духам* («*сін*» або «*камі*»), котрі населяють усю природу, здатні втілитися в будь-який предмет (дзеркало, меч, табличку з іменем божества або його фігурку) і які стають об'єктом поклоніння (сінтай, тобто тіло Бога). Для японців «камі» - божество предків, героїв, духів. Світ населений «камі». Після смерті японець теж стане «камі». Звідси практична спрямованість синтоїзму – утвердження власної історії Японії, божественного

походження японців;

Кодзікі

- культ імператорської влади, націонедіетичність (Боги синто породили тільки японців);

- шанування *Кодзіки*, *Ніхонгі*, *Когосюї* (головні джерела про стародавні справи);

- здійснення *ідеалів предків*, віра в реальну допомогу духів померлих родичів, а також в допомогу їх від негараздів, проблем, які вони можуть наслати;

- *спасіння*, що досягається не в потойбічному світі, а шляхом духовного злиття з божеством за допомогою молитов та обрядів, що здійснюються в храмах або біля домашнього вогнища.

Культова практика – це поклоніння, залещування духів та місцевих божеств. Синтоїзм увібрав в себе не тільки уявлення про місцеві духи, а й держави в цілому. Для синтоїзму характерні свята із священними танцями та процесіями.

Синтоїзм тісно переплітається з буддизмом, у котрого він запозичив вчення про богів, етику. Після суперництва синтоїзм та буддизм виробили модус співіснування – *рьобу-синто* («шлях буддизму та синто»).

У 1868 р. синтоїзм був проголошений державною релігією японців і аж до 1947 р. висвітлював великодержавні амбіції японських імператорів, націоналістичні і мілітаристські прагнення правлячих кіл. Сьогодні широке розповсюдження в цій релігії одержали неосинтоїстські напрямки. Проте ідеологи синтоїзму, особливо культ синовії поваги, адаптували до своїх політичних та економічних цілей. Тому японці сприймають синто не як релігію, а як традицію. В Японії нараховується близько 81 тис. синтоїстських і 75 тис. буддистських храмів.

У. Іудаїзм є однієї з найдавніших релігій світу. Виник він у XIII ст. до н. е. серед семітських кочових племен Аравійського півострова, як національна релігія євреїв. Іудаїзм пройшов складний шлях розвитку від політеїзму до монотеїзму.

Символ іудаїзму

У текстах стародавньоєгипетських фараонів згадуються «хапіру» або «апіру», що були нерівноправними іноплеменниками на території держав Ханаана і на землі єгипетської держави, які постійно перетинали їх із своїми чередами із зони пустель і степів у зону населених земель і навпаки. Вочевидь, що слово «іври» (самоназва євреїв) – це і є пізня форма терміну «хапірд», що скоріше мала соціальний, ніж етнічний зміст.

Термін «іудаїзм» походить від назви єврейського племені Іуди, яке поклонялося богу Яхве. Цьому племені вдалося піднятися над іншими за рахунок землеробства, у силу чого бог Яхве спочатку став головним, а потім єдиним богом євреїв. На честь його був побудований Єрусалимський храм, що став центром іудейської релігії.

У XIII ст. до н. е. єврейські племена – частина західно-семітських племен, родів, які згуртувалися навколо культу бога Яхве, загарбали Палестину. Біблейська легенда сповіщає, що цьому передувала втеча євреїв із Єгипту і довгий шлях по пустелі. У боротьбі з осілим місцевим населенням (хананеянами) і завойовниками із заходу (фалитимлянами) остаточно склався союз 12 племен, що називалися «коліна», і які прийняли назву «Ізраїль». Доба царів Давіда (IX-X ст. до н. е.) та Соломона (900-928 до н. е.) – період найбільшого підйому та могутності – розглядалися пізніше в біблейських традиціях як «Золота доба» давньоєврейської держави.

Біля 928 р. до н. е. царство розпалася на Іудейське царство в Північній Палестині, що керувалося із Єрусалиму династією із нащадків Давида, та Ізраїльське царство в Північній Палестині із столицею в Сихемі, а пізніше в Сомарії. Міжусобиця між ними призвела їх до розрухи та завоювання ассірійцями і вавилонянами. Ця катастрофа інтерпретувалася як покарання, що наклав бог Яхве за недостатню вірність йому.

У 140 р. до н. е. Іудея стала незалежною вперше за 400 років після завоювання вавилонянами, але у 63 р. до н. е. до Єрусалиму увійшли римські воюки Помпея і Іудея перетворилася в провінцію Римської імперії.

У розвитку іудаїзму виділяють 4 періоди:

1) *Біблійний*. Це період виникнення та становлення іудаїзму. У ньому в мінливій формі відбилися життя і вдача єврейського народу в період первісного суспільства і рабовласницького ладу, що народжувався. Єврейські жерці стверджували, що Яхве відкрився «богообраному народові» через Завіт і передав євреям Священне писання, яке вони повинні були берегти і

дотримуватися. Тому він називається біблійним, що саме в цей період сформувалася Біблія (у перекладі «книги»), а точніше, її I-а частина - Старий Завіт (Танах) (4/5 тексту всієї Біблії). Танах - це комплекс книг, а саме 39, які включають Тору (П'ятикнижжя Мойсея), Неблім (Пророки), Кетубім (Писання), відібраних з написаної в період декількох сторіч різними авторами літератури. Створені ці книги були з X ст. по II ст. до н. е. При написанні книг Старого Завіту його автори використовували вірування й уявлення різних народів Стародавнього Сходу, стародавні хроніки, тексти, історичні повісті, легенди, міфи тощо. На цій підставі в Танаху були викладені релігійні, космологічні та інші погляди стародавніх євреїв, їх етичні і правові норми, уявлення про суспільство і людину: розповідь про створення Богом світу та людини, розповідь про життя перших людей у раю, про їх гріхопадіння та вигнання із раю, про Всесвітній потоп. Також у ньому викладені 10 заповідей (Декалог) Мойсея.

2) *Талмудичний*. У ньому в релігійній формі знайшли відображення умови життя євреїв при рабовласницькому ладі. Неодноразово завойовані Римом, Вавилоном євреї залишили Палестину, тому що в 70 р. н. е. був зруйнований Єрусалимський храм. Почалася їх міграція.

Єврейськими Центрами зборів стали синагоги (збори), що грали роль храмів, де головні обов'язки виконували раввини (наставники), котрі читали Тору та коментували її, пристосовуючи до змінившихся умов життя за межами Палестини, у так званих діаспорах (із грец. розсіювання). Усні тлумачення Тори були зафіксовані і склали Мішну (повторення). А тлумачення та пояснення Мішну склали Гемару (повне зібрання або повне роз'яснення). Поєднання Мішну та Гамери в результаті дали *Талмуд* (буквально «вчення»), де відбиті закони карного, цивільного, шлюбно-сімейного права, етичні норми, тлумачення догматичних та канонічних правил, практичні поради з сімейного та особистого життя тощо.

Головна ідея Талмуда – приречення. Він пропагує смиренність, терпіння,

презирство до соціального добробуту. Талмуд, як друге джерело віровчення іудаїзму, складався з початку III ст. до н. е. до кінця V ст. н. е. Так добродійні іудеї повинні пам'ятати 365 заборон і 248 велінь, що цілком регламентували все їх життя.

3) *Раввинистичний* (доба феодалізму). Основою іудаїзму став раввинат, що у своїх тлумаченнях релігійних обрядів установив цілу низку обмежень, спрямовану на ізоляцію єврейського народу, щоб тримати його в покорі.

4) *Реформований іудаїзм* (доба капіталізму до цього часу). Він характеризується прагненням до модернізму, великий вплив надається моральному догматизмові, тобто «духовним цінностям» Старого Завіту і Талмуду.

Віровчення являє собою сукупність визначених *догматів*, тобто основних положень релігії, офіційно проголошених церквою в якості «богом даних», а тому незаперечних істин.

Основні догмати іудаїзму:

1) *ідея Бога*. Віра у всемогутнього бога Яхве складає основу релігії іудеїв. Віра в нього виникає в іудеїв набагато пізніше. Яхве стає «загальнонародним» богом лише в іудаїстському рабовласницькому суспільстві в так званий період царств (доба царів Давида (XI-X ст. до н. е.) та Соломона (950-928 рр. до н. е.) – період найбільшого підйому та могутності давньоєврейської держави. Із зникненням родової організації з життя іудеїв зникають і племінні божества. На Яхве переносяться атрибути інших Богів. Він стає подавцем врожаю, наставником у ремеслі, захисником у війнах. Іудаїзм стверджує, що Бог безсмертний, вічний, усемогутній, безмежний. Образ Бога адекватний людському розуму, на цій підставі виникає догмат про душу. Душа, за уявою іудаїзму - це духовна сутність людини. Душа дарується людині Богом при народженні і відділяється від тіла після смерті. Душі приписується вічне існування у надприродному світі, вона безсмертна;

2) *святість Старого Завіту*. Старий Завіт – це частина Біблії, збірка

іудейських «священних» книг. Він складається на протязі багатьох століть, його склад витримував різні зміни, про що, зокрема, свідчать знайдені на березі Мертвого моря серед кумранських рукописів фрагменти старозавітних книг, а також збережені дві його редакції: єврейська (Масоретський список) та грецька (Септуагінта – переклад, виконаний в Олександрії у II ст. до н. е.). Згідно масоретської редакції, у склад Старого Завіту включено 39 творів, що складають 3 розділи: 1) П'ятикнижжя – п'ять книг «Мойсеєвих», що називаються в іудаїзмі також Законом, або Торой (Буття, Сход, Левіт, Числа та Другозаконня); 2) Пророки – Ісус Навин, Судді, I та II книги Самуїла, I та II книги Царів; «молодші» пророки: Ісая, Ієремія, Ієзекіїль; 12 «малих» пророків: Осія, Іоїль, Амос, Авдій, Іона, Михей, Наум, Авакум, Софонія, Аггей, Захарія та Малахія; 3) Писання, або Агіографи: Псалми (Псалтир), Притчі Соломонові, Іов, Пісня пісень, Руф, Плач Ієремії, Екклесіаст (Когелет), Есфір, Даніїл, Езра (Ездра), Неемія, I та II книги Хронік. За Септуагінтою, у склад Старого Завіту, крім перерахованих вище книг, ще входять книги Товіт, Юдиф, Премудрості Соломона, Премудрості Ісуса сина Сирахова, Варуха, II та III Езри і три Маккавейські. За своїм жанром книги Старого Завіту надзвичайно різноманітні. Сюди входять стародавні хроніки, історичні повісті, саги та міфи, переможні, весільні, похідні, похоронні гімни, притчі, молитовні пісні, релігійно-філософські трактати, любовно-еротичні новели, правила жертвоприносин, ритуальної чистоти тощо. У V ст. до н. е. єрусалимськими жрецьми була вперше оприлюднена Тора як закон іудаїзму, що повинна не тільки регламентувати все життя, але й уявлення давніх євреїв щодо світу.

На початку II ст. н. е. законовчителі Талмуда із трьох рукописних варіантів Тори відібрали один та канонізували його. Ними ж були вибрані із великої кількості іудейських творів ті, котрі, за їхньою думкою, більш за все відповідали віровченню іудаїзму. Ці твори були також включені до складу Старого Завіту. Інші були частково знищені, частково зараховані до апокрифу (неосвячені). Остаточна кодифікація Старого Завіту в іудаїзмі була завершена у

УІІ-ІХ ст. масоретами. Стародавній Завіт ідеологами іудаїзму був оголошений «богонадиханим словом»;

3) *ідея месіанізму*. Месіанізм (від євр. машіах - помазаник) – це релігійне вчення про містичного рятівника людства. В іудаїзмі він одержав назву месії (помазаника), тобто «посланця Бога». Ця ідея сформувалася у ІІІ-ІІ ст. до н. е. як вираження прагнення народу на визволення Іудеї від іноземних загарбників. Месія має встановити на землі справедливий та бажаний Богу порядок. З вірою у прихід месії пов'язані уявлення про появу божих посланців, кількість яких, за вченням іудаїзму, дорівнює 9;

4) *віра у кінець світу, розкаяння, воскресіння із мертвих*. Цей догмат тісно пов'язаний з догматом про месію. З його приходом відбудеться воскресіння померлих та суд над усіма людьми, живими та мертвими, буде встановлено 1000-річне царство та благодатне життя в ньому для всіх праведників, а нечестивці будуть покарані. Уявлення про рай та пекло в іудаїзмі були ще занадто мрячні;

5) *віра у богообиранність єврейського народу*. За цим догматом Бог, ангели та месія турбуються тільки про євреїв. Ця ідея стародавніх євреїв не є чийсь виключним. Подібні погляди мали місце і в інших релігійних вчень (наприклад, синтоїзм). Вони виникали, як правило, тоді, коли відбувався перехід від багатобожжя до уяви про єдиного Бога, коли йшло формування національної державності, проте в іудаїзмі на цій ідеї зроблено особливий акцент.

Культ. Підтримці і закріпленню іудаїзму у свідомості його прихильників служить культ, що складається з чисельних обрядів, молитов, свят. Молитви (спілкування з богом) відбуваються 3 рази на добу при наявності не менш 10 членів громади, в основному чоловічої статі, котрі досягли релігійне повноліття (13-річного віку). Саме вони складають первинну іудаїстську спільноту – *міньян* (буквальне «число», тобто кворум, необхідний для богослужіння). У відповідності з традицією місця для жінок в

ортодоксальній синагозі відокремлюються перегородкою або розташовуються на галереї, оскільки жінка в іудаїзмі вважається релігійно неповноцінною, то релігійну відповідальність за неї несе найближчий родич-чоловік (батько, чоловік, брат). У той же час у реформованих синагогах чоловіки та жінки моляться разом.

У центрі синагогального приміщення розташована *біма* – підвищення із столом для читання Тори. Крім цього, з біми вимовляються проповіді. Іудаїстське богослужіння складається із загальної та індивідуальної молитви, виконанні релігійних пісень спеціальним хором релігійної громади під керівництвом і при особистому участі особливо підготовленого співака – кантора. В іудаїзмі прийнятно три обов'язкових щоденних богослужінь, котрі здійснюються як привселюдно – у синагозі, так і індивідуально – вдома. Ці богослужіння називаються *шахарит* (вранішня), *мінха* (денна), *маарив* (вечірня.). Традиційно молитва виголошується вголос, гучно, іноді співучо, супроводжуючись частими неглибокими уклонами. Ритуальні пози не прийняті. Сакральні жести відсутні.

У зв'язку з тим, що Бог в іудаїзмі не має образної форми, то іконографія в іудаїзмі не прийнята. Із синагогального оздоблення треба відмітити *мінору* (багатосвічник), *ковчег* – скринька із сувоєм Тори, *скрижалі* – кам'яні дошки з початковими словами Десяти Заповідей; *зірку Давида* – шести кінцева зірка. Зображення людини в іудаїзмі заборонено. В іудаїзмі відсутній інститут духівництва, відсутній ієрархічний інститут церкви.

Усім євреям притаманне суворе дотримання постів, споживання тільки кошерної їжі. Особливим є обряд обрізання (на 8 день після народження дитини), це символ священного союзу, залученням немовляти до іудаїзму.

Свята: шабат – ушанування Бога, коли нічого не можна робити, навіть лікувати хворих, готувати їжу, розпалювати вогонь; паска – маца, початок жнив; судний день - перед Новим роком у вересні. У ці дні молитвами можна забезпечити благополуччя, вдачу та здоров'я на цілий рік.

У культурі іудаїзм багато запозичив у фетишизмі (одяганням під час ранкової молитви на чоло та ліву руку філактерій – маленьких ящичків на ремінцях, що заповнені старозавітними текстами – це по суті амулети), тотемізмі (заборона одночасно споживати м'ясо і молоко, їсти конину, свинину, заячину).

Мінора та зірка Давида

Скрижалі 10 заповідей Мойсея

Серед іудеїв розрізняють *караїмів* та *хасидів*.

Країми – це антиталмудська секта, котра виникла серед землеробів та ремісників у VIII ст. Головне їх релігійне джерело – Тора. Вони вважають, що її «богоданий» характер не сумісний з будь-яким тлумаченням. Таким підходом вони висловили свою позицію Талмуду та раввінам, котрих, до речі, називали раббонітами, тобто сліпими послідовниками талмудичних авторитетів, які з допомогою посилання на Талмуд виправдовували прояв соціальної несправедливості.

Хасидизм з'явився у XVIII ст., у період наростання настрою проти

несправедливих порядків. Він завоював популярність своїм прагненням стати незалежним від раввінів і кагала («общини») – основної форми організації життя середньовічних євреїв в країнах Східної Європи, які знаходилися в руках фінансових заправил.

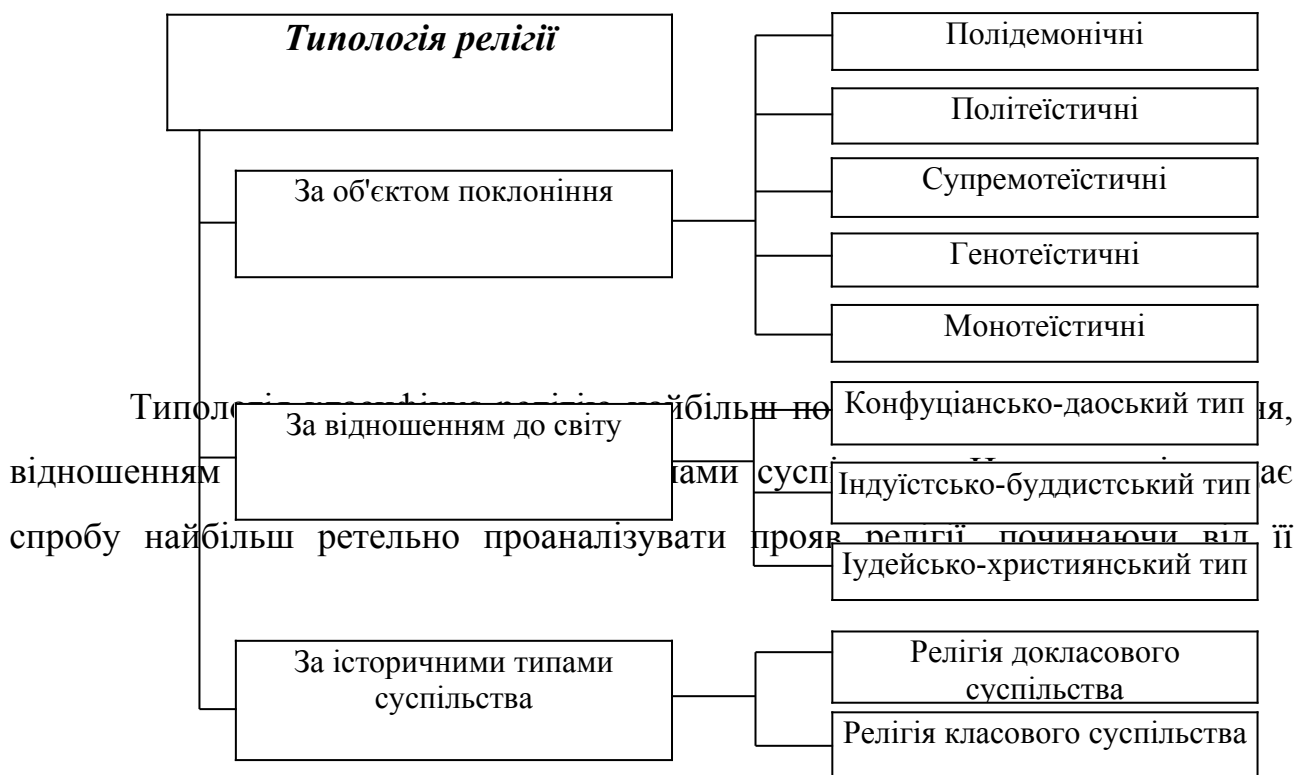
Хасидизм пропагує релігійний пантеїзм і розглядає оточуючий світ як еманацию (витоки) Бога. Хасиди проголошують необхідний зв'язок віруючого з Богом і цим заперечують раввінів з їх талмудичною «вченістю» як посередників між Богом і людьми.

Позбавлення від соціальної несправедливості хасидизм шукає в ідеї релігійно-морального вдосконалення. Сьогодні хасидизм існує як мережа обособлених релігійних общин, які у значній мірі повернулися на позиції суворої іудейської ортодоксії.

Отже, можемо зробити висновок, що по мірі розділу праці, диференціації суспільства, формування етносів, монархічних держав розвиваються політеїстичні системи.

Складається і *супремотеїзм* (лат. *supremus* - вищий) – почитання багатьох богів, але при пріоритеті одного, та *генотеїзм* (грецьк. один, перший - бог) – визнання існування великої кількості Богів, але почитання одного.

Тому типологію релігії остаточно можна зобразити у наступній схемі:

найпростіших форм до світових.

Питання для самоконтролю:

1. Проаналізуйте основні версії походження релігії?
2. Причина виникнення релігії?
3. Фактори відтворення релігії?
4. Які форми релігії ми називаємо ранніми? Їхня характеристика.
5. Яке значення в життєдіяльності первісних людей займала магія? Визначить елементи магії у сучасних релігіях.
6. Що таке анімізм? Чим можна пояснити появу в людей анімістичних уявлень?
7. Як виникли родоплемінні релігії та їхні особливості?
8. Чому давні люди поклонялися тотемам? Які особливості соціальних відносин виражені в тотемі?
9. Що загального для усіх релігій докласового суспільства?
10. Яким чином розвиток суспільних відносин обумовив зміну докласових релігій класовими.
11. Чим пізні національні релігії відрізняються від ранніх національних релігій?
12. Коли виник індуїзм? У якій країні індуїзм є найбільш поширеною релігією? Визначить основні риси цієї релігії.
13. Основою віровчення даосизму є категорія «дао». Що вона означає та як впливала на формування даоського світогляду?
14. Коли виникло конфуціанство? В якій країні воно поширилося? Що складає вищий об'єкт релігійного поклоніння в цій релігії?
15. Синтоїзм та його пантеон богів.
16. Що таке монотеїзм? Під впливом яких соціальних явищ він почав формуватися?
17. Які особливості іудаїзму? Перерахуйте основні положення його віровчення.
18. Перелічите джерела віровчення іудейської релігії?
19. Чим характеризується культ іудаїзму?

Завдання для роздумів:

1. Деякими дикими племенами при церемоніях уживалася трішчала. Це була пляшка з гарбуза, наповнена камінням, з рукояткою й отвором для рота. Але для своїх шанувальників вона була не просто трішчалкою, а й умістилищем духу, що говорив з нею, коли їй надавали руху. Тому аборигени, поставивши перед собою цю річ, зверталися до неї з промовою, приносили їй у дарунок

- їжу, палили перед нею пахощі, влаштовували в її честь щорічні свята. Які форми первісної релігії представлені в цьому фрагменті?
2. Визначите: які з нижчеперелічених рис характеризують індуїзм, синтоїзм, конфуціанство, даосизм?
- а) ідея злиття людини з Брахманом;
  - б) визнання верховною божественною силою Неба;
  - в) ідея карми;
  - г) відсутність професійного жрецтва;
  - д) ідея сансари;
  - е) шанування Вед як священних книг;
  - ж) визнання верховним божеством Шан-ді;
  - з) визнання верховним божеством богині сонця Аматерасу.
3. Які з нижчеперелічених рис характерні для віровчення і культу іудаїзму:
- а) ідея перевтілення душ,
  - б) ідея нірвани,
  - в) визнання Тори як віровченого джерела,
  - г) свято Суккот,
  - д) монотеїзм,
  - е) месіанізм,
  - ж) есхатологія,
  - з) віра в божественну природу Ісуса Христа,
  - і) культ бурханів.
4. Які із перелічених рис характерні для віровчення і культу іудаїзму:
- а) ідея перевтілення душі;
  - б) ідея нірвани;
  - в) визнання Тори як джерела віровчення;
  - г) свято Суккот;
  - д) монотеїзм;
  - е) месіанізм;
  - ж) есхатологія;
  - з) віра у божественну природу І. Христа;
  - і) культ бурханів.

Завдання для реферативної роботи:

1. Первісні релігії та їх значення у житті стародавньої людини.
2. Ранні народно-національні релігії та їх доля.
3. Пізні народно-національні релігії Китаю: порівняльна характеристика.
4. Індуїзм: джерела, особливості віровчення.
5. Іудаїзм: віровчення, культ.

Термінологічний словничок:

Аматерасу – богиня Сонця в синтоїзмі.

Аніматизм – це віра в єдину безособову силу, що має прояв у природі, керує

подіями в ній та впливає на життя людини. Це може бути «ману», «оренда», «вакан».

Анімізм – це віра в існування в матеріальних об'єктів і процесів надприродних двійників, існування духів, одухотворення сил природи, тварин, рослин і неживих предметів, приписування їм розуму, дієздатності і надприродної могутності.

Генотеїзм – визнання існування багатьох богів, але почитання одного.

Даосизм – філософське вчення в Китаї в IV-III ст. до н. е., на підставі якого в II ст. н. е. складається релігія, що одержала ту ж назву. Головне поняття в ній «дао», що являється сутністю і першопричиною світу, джерелом його різноманіття.

Землеробські культу – це переважне поклоніння двійникам тих факторів природи, що впливають на врожай.

Індуїзм – релігія, що охоплює комплекс різноманітних вірувань більшості населення сучасної Індії, від складних богословських побудов до первісних вірувань. Характерним для неї є шанування води, тварин, особливо корів, культ предків. На чолі пантеону богів знаходиться трійця (тримурті): Брахма – бог-творець, Вишну – бог-охоронець, Шива – бог-руйнівник.

Іудаїзм – релігія євреїв, головними рисами якої є ідея богообираності єврейського народу, культ єдиного бога Яхве, віра в небесного рятівника (месію), особлива обрядовість і специфічний культ.

Конфуціанство – філософсько-етичне вчення мислителя стародавнього Китаю VI-V ст. до н. е. Конфуція (Кун-цзи) і його послідовників, що перетворилося на межі н. е. у релігію. Основне в конфуціанстві – це культ нащадків, культ неба, особлива філософія моралі, виховання покірності.

Магія – це віра в існування надприродних засобів впливу на природу.

Месіанізм – вчення про прийдешнє пришестя у світ божого посланця – месії, покликаного установити справедливий і бажаний Богові порядок.

Монотеїзм – релігійне уявлення і вчення про єдиного Бога (єдинобожжя). Монотеїстами себе вважають іудаїсти, християни і мусульмани.

Полідемонізм – релігійне шанування безлічі духів, за якими закріплені визначені функції, існує їхня визначена ієрархія, що в багатьох рисах відтворює соціальну ієрархію.

Політеїзм – багатобожжя, поклоніння декільком богам на противагу монотеїзму (єдинобожжю).

Прамонотеїзм – концепція, суть якої полягає в тому, що за всім різноманіттям існуючих вірувань, можна знайти залишки найдавнішого почитання багатьох богів, але пріоритет віддається одному з них.

Пізні народностно-національні релігії – це такі релігійні вірування, що охоплюють своїм впливом усі соціальні верстви населення в межах однієї національності.

Раввін – служитель культу в іудейській релігії, керівник релігійної громади. Він робить деякі обряди, вимовляє проповіді, роз'яснює догмати, віровчення і пов'язані з ним питання.

Ранні народностно-національні релігії – це такі релігійні вірування, що охоплюють своїм впливом верхні і середні верстви населення в межах однієї національної держави.

Синагога – релігійна організація іудеїв, аналогічна християнській церкві, а так саме молитовний будинок цієї організації.

Синтоїзм (шлях богів) – релігія, що виникла в Японії в VI-VII ст. Головне в синтоїзмі – поклоніння численним духам, що спочатку виявляли собою уособлення тварин, рослин, предметів, явищ природи і душ предків.

Супрематеїзм (лат. *supremus* - вищий) – почитання багатьох Богів, але при пріоритеті одного.

Табу – релігійно-містична заборона в первісному суспільстві, за порушення якої негайно випливає кара, що накладається надприродною силою.

Танах – іудейське священне писання чи Біблія (Старий Завіт). Слово «Біблія» означає «Книги». У неї входять 39 книг, що складають 3 частини: Тора чи П'ятикнижжя, Пророки – історичні книги; Писання – агіографи.

Талісман – предмет, що має магічну здатність приносити його власнику щастя, удачу.

Талмуд – кодекс релігійних, побутових, правових розпоряджень іудеїв, складений у період близько V-II ст. до н. е. У Талмуді розроблена громіздка система іудейської обрядовості, що складається із 248 велінь і 365 заборон.

Тотемізм – це віра в надприродне споріднення людини з визначеними видами тварин чи рослин.

Удзиками – у синтоїзмі родові божества, що охороняли рід.

Фетишизм – поклоніння неживим предметам, яким приписуються надприродні властивості. Фетишизм – один з елементів релігійного світосприймання, що входить як складова частина практично в усі ранні форми релігії і розвинуті релігійні системи.

Шаманізм – особлива форма первісних релігійних вірувань і культу, специфічною рисою якої є віра в можливість особливих людей (шаманів) бути посередниками між людиною і духами.

Яхве – ім'я давньоєврейського бога. Вимовляти його ім'я заборонено. Замість нього вимовляють слово «адонай» (Господь мій).

Це цікаво знати:

Талісман

Саме слово «талісман» має арабське походження. У стародавніх греків предмети з певним зображенням називалися «телезмата», «філактерія», «стохеія», у римлян – «амулет» (від назви котла примирення, освятительної судини Амула). Зображення талісмана приписувалося велетню, котрий жив до Всесвітнього потопу. Є спомина, що перший єгипетський фараон Накраус зробив два кам'яних зображення, чарівна сила яких зупиняла грабіжників і вони не могли зрушити з місця. Арабський хроніст Абенеф пише, що ще Хам, син Ноя, увів у вжиток термін талісман.

Сьогодні талісманом називають магічно заряджений предмет, що має здатність притягати життєві блага. Це будь-який предмет природного або штучного походження, що має набір функцій, котрі допомагають його власнику в досягненні поставленої мети. На відміну від нього, амулетом вважається річ, що оберігає власника від негативних факторів. Оберіг – поняття суто слов'янське. У «Тлумачному словнику» Даля говориться, що оберіг – це «слова, обряди від нівечення, від руйнування».

Талісмани за своїм походженням бувають природними або штучними. Природні готуються із мінералів та рослин, штучні – із різних сплавів, паперу з нанесенням на нього магічних висловів. виготовлення талісману – справа складна. Він може бути призначений для певної людини, для членів однієї родини або для будь-якої людини, яка ним володіє. Програма, закладена в талісман, може боронити від хвороби, поранення, безпліддя, банкрутства.

Одним із самих простих і самих давніх талісманів – є вузлики. У норвежців та фінів є повір'я, що з їх допомогою можна управляти вітром. Велику пошану вузлики користуються у Німеччині та Австрії. Великі майстри в'язати вузлики – це китайці. Не складні конструкції із червоних ниток, зв'язаних фігурними вузликами, вішають вітряні дзвіночки (музика вітру), ліхтарики, пагоди та інші амулети.

У Стародавній Русі існували спеціальні вузли – «наузи», які передавали чарівну силу, охороняли від біди, лікували хворих. В них зав'язували лікувальні корінчики, папірці із заклинками, усілякі чудодійні предмети. Носили їх на грудях на шнурках або вішали на ланцюжку. Саме від вузликів походять ладанки, у християнську добу в них вкладали шматочки церковного ладану. Ладанки слугували талісманами щастя, оберегами від поганого глазу.

Особливою силою та особливою енергетикою володіють мінерали, які підпитуються енергією земних надр та стихій: вогню, води, повітря, землі. Тому сила каменю лікує тіло, укріплює дух, допомагає у справах. Каміння – самі дієві талісмани. Одні впливають на душевні якості людей, інші – допомагають досягати мети. Наприклад, яшма забезпечує перемогу, надає впертості і не дає зупинитися на досягнутому. Єгиптяни вважають яшму каменем богині Ізиди, китайці – символом таємниць буття. А ось сапфір – талісман мудрих. Він дарує розсудливість, почуття справедливості, оберігає від

зздності. Хризопраз – талісман ділових людей, приносить успіх у справах, притягає багатство. Гранат – дає владу над людьми, допомагає знайти правильний шлях, тому він визнається талісманом мандрівників.

Багато каменів носять для того, щоб привернути в своє життя вдачу, щастя. Рубін – камінь радості, він виганяє смуток. Індійці вважають, що він притягає любов, «дає силу лева та мудрість змії, захищає від зла, лікує серце та мозок, позбавляє від страшних снів». Але самий щасливий камінь – бірюза. Він особливо цінується в Азії та Америці. Там його вважають самим сильним амулетом.

В усі часи самим коштовним каменем був діамант, єдиний із мінералів, який здатний розкласти світло на колір спектра, і ця властивість дуже вразила уявлення древніх, що вони стали вважати його оберегом від усього взагалі. Камінь Сонця – янтар. Він прикрашав корону Тутанхамона, римляни використовували його для укріплення душевних та фізичних сил. У Китаї та Японії вважають, що янтар – це застигла крапля крові дракона. Він досі вважається каменем імператорів.

Смарагд – улюблений камінь стародавніх греків. Вони присвячували його Венері. В арабських країнах вважають, що він рятує від злих духів, епідемій. А для слов'ян – це камінь надії.

За допомогою сердоліку можна захистити людину від чар. Разом з цим це камінь вірності та любовний талісман. Він допомагає зближенню душ та відрізнити справжню любов.

За вірність відповідає перлина. У поганої людини вона стає тьмяною, а у гарної – допомагає здійснити усі бажання. У слов'ян за традицією носять багато перлин. Тоді перлини приносять вдачу, а окремі – викликають печаль та сльози.

Талісманами та амулетами можуть бути прості каміння, наприклад, річна галька; ключ – це ключ від долі людини; підкова – приносить вдачу; монети – оберігають від нечистої сили та привертають багатство; дзвоники – обереги від відьом. Але яким би не був талісман, в нього обов'язково треба вірувати. І тоді він принесе щастя, здоров'я, багатство та довголіття.

Шаманізм та джерела лікування

У стародавні часи люди не могли пояснити, від чого бувають хвороби, чому людина хчає при застуді або випивши вина - п'яніє. Захворілих нервовою хворобою називали «біснуватими», вірили, що в людину вселяються біси, що гризуть її внутрішні органи. У сучасному суспільстві дотепер збереглася народна назва однієї з хвороб – «грижа». Ця назва походить від слова «гризти», від переконання, що при грижі хворого «гризе» злий дух. Колись замість «хворіти» говорили «лядеть» («ляд» - чорт, ну ті до ляду!), називали параліч «чорною немічню» (чорною, тобто бісівською), лихоманку - ворогушею (ворог — диявол). Люди вірили, що живуть духами, які п'янять людей, щоб довідатися їхньої таємниці і змінити їхню долю.

Шаман - маньчжурське слово «саман», що означає людину, яка має владу над духами. Шаманські ритуали практично скрізь однакові. Коли шамана запрошували (ця традиція існує дотепер у народів крайньої Півночі й у деяких африканських племенах) виганяти поганих духів із хворого, він спочатку пив горілку, потім прив'язував до мотузки камінь і запитував у нього, який злий дух «гризе» тіло. Виконуючи ритуальний танець, він розгойдував мотузку в такт рухам каменю, називав імена духів, і коли камінь, як усякий маятник, зупинявся на тій або іншій назві, шаман повідомляв, що тепер йому відомо, з яким духом треба боротися. Якщо хворому було дуже погано, шаман повідомляв, що дух украв його душу і врятувати її можна тільки зробивши подорож у світ духів для того, щоб відняти в них викрадену душу. Для цього він надягав спеціальний каптан із залізними пластинками, що повинний був захищати його ребра. Крім захисних пластинок на одяг шамана нашивалися пташині лапки з пазурами і зображенням хвоста. Це давало шаманові можливість «літати». Він брав свій бубон і починав вибивати дріб. У танці шаман крутився й вихилявся, що означало його прибуття у світ духів. Шалені танці доводили шамана до несамовитості, і на губах його виступала піна. Терпляче і мовчки чекали оточуючі люди його «повернення», щоб почути його розповідь про подорож. Навіть якщо хворий вмирав після «лікування», шаман не втрачав свого авторитету, тому що стверджував, що перемиг одного духа, а їх було багато.

Віра в те, що хвороби походять від духів, тисячоріччями заважала зрозуміти причини хвороб і знайти вірні засоби боротьби з ними. Але поступово народний знахарський досвід допоміг зруйнувати ці уявлення про хвороби і способи їхнього лікування.

Інь-ян

Термін «інь-ян» має китайське походження. Китайці називають його Тань Ші — коло існування. Він символізується навкруги, розділеним на дві рівні частини S-образної кривої: темну, жіночу (інь), і світлу, чоловічу (ян).

Інь — жіночий принцип матерії, вологою, темною, пасивною, м'якою, поступливою й інтуїтивною, асоціюється з землею, долиною, деревами і квітами, тваринами і птахами. У бінарній (полярній) класифікації символізує також північ, пільму, смерть, землю, місяць, парні числа тощо.

Ян — чоловічий принцип, сухий, яскравий, активний, твердий, непохитний, раціональний, асоціюється з небом, горами, сонячними тваринами і птахами. У бінарній класифікації прирівнюється до півдня, світла, життю, небу, сонцю, непарним числам.

Це коло варто розглядати як обертове, унаслідок чого пільма неминуче змінюється світлом, а потім світло змінюється пільмою. Китайські філософи затверджують, що навіть у самому чистому світлі є визначений елемент пільми, і навпаки. Тому в центрі кожної половинки зображується

Тань Ші: символ инь-ян

маленький кружок, пофарбований у протилежний колір: чорний на білому тлі і білий — на чорному.

В основі цієї символіки, як прийнято вважати, лежать вчення стародавніх про родючість, розмноження, фалічний культ тощо. Дане трактування розглядається, наприклад, у стародавньому Китаї не як результат протиборства, але як підсумок взаємодії протилежностей, тобто їхня єдність.

Цей простий образ збалансованого динамізму символізує взаємозалежність протилежних сил і принципів у космосі. Приймаючи до уваги, що завершений андроген сформував би нерозділене коло, символ «инь-ян» має на увазі, що кожна розділена половина містить насіння іншої. Творча напруга, чергування і сплав инь-ян породжують зміну і рух, розвиток і ускладнення.

«Годинник» нашого організму

Китайці розглядають життєву енергію «ці», яка перетікає по різних частинах тіла у визначений час доби, і тому вони вважають корисним впливати на різні органи в строго визначений період. Так, якщо енергію в даному органі необхідно стимулювати, на нього варто впливати під час активності «ці» в цьому органі. Якщо ж потрібно понизити енергію, то процедури починаються в період спокою цього органа по «годиннику» організму.

Дванадцять основних органів, на які поширюється вплив медичної практики, мають по дві години активності.

GB — жовчний міхур: з 23 до 1 години.

Liv — печінка: з 1 до 3 години.

Lu — легені: з 3 до 5 години.

Li — товстий кишечник: з 5 до 7 години.

St — шлунок: з 7 до 9 години.

Sr — селезінка: з 9 до 11 години.

H — серце: з 11 до 13 години.

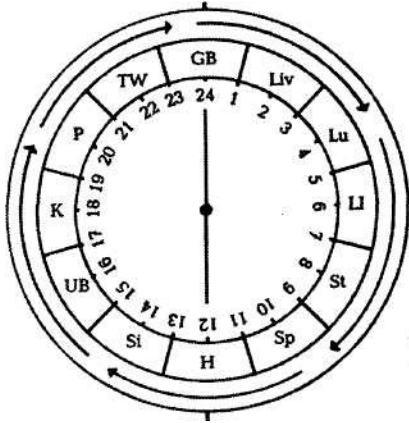
Si — тонкий кишечник: з 13 до 15 години.

UB — сечовий міхур: з 15 до 17 години.

K — нирки: з 17 до 19 години.

P — головний мозок: з 19 до 21 години.

TW — спинний мозок: з 21 до 23 години.

«Годинник» нашого організму

Циркумцизія: «pro» і «contra»

Одним з найвідоміших і розповсюджених у даний час сексуальних ритуалів є обрізання крайньої плоті статевого органа чоловіка (медичний термін «циркумцизія»). Перші письмові згадування про обрізання відносяться до третього тисячоріччя до нашої ери. Однак є всі підстави стверджувати, що цей обряд набагато старший.

Існують, як мінімум, дві версії виникнення циркумцизії — теологічна й антропологічна.

Відповідно до *теологічної версії* у джерел обряду обрізання стоїть набагато більш жорстокий ритуал — жертвопринесення немовлят чоловічої статі. Відомо, що шість тисяч років потому в Шумері панував культ бога Ану, що передбачав принесення в жертву дітей; пізніше, у IX-УІІІ ст. до н. е., подібна церемонія виникла в Сирії і Месопотамії. Поступово ритуал поширився на увесь Близький Схід, населений семітськими племенами. Однак з часом кривавий обряд дітовбивства трансформувався спочатку у викуп батьком сімейства своєї дитини у жерців, а потім і безпосередньо в ритуал обрізання крайньої плоті, що символічно приносилася в жертву Всевишньому.

Прихильниками *антропологічної версії* були відомі етнографи Леви-Стросс, Марсиро й ін. Жак Марсиро писав: «Всілякий обряд — це згадка про колишній. Неможливо зрозуміти логіку таких досить дивних звичаїв, як ритуальне покалічення і дітовбивство, якщо відкидати можливість існування гібридів, або мавполюдей. Якщо ж її допустити, стають очевидними методи, що використовували для того, щоб позбавить гібридів від рис, властивих тваринам».

Подібними причинами великий антрополог пояснював і обрізання. Тому що майже у всіх самців тварин голівка пенису оголюється тільки при половому акті, то людина прагнула шляхом відсікання крайньої плоті зробити себе несхожою на звіра. Теорія, можливо, трохи дивна, але пояснює суть обряду обрізання не тільки в семітських племен, але й в інших народностей, для яких подібний ритуал лише данина традиції, а не релігійний акт.

З приходом сексуальної революції на Заході раптово почався

«обрізальний бум». Циркумцизію стали робити як дорослим чоловікам, так і — на прохання батьків — новонародженим хлопчикам. Безумовно, ні про який релігійний обряд мови не йшло — крайньої плоті позбавлялися і християни, і буддисти, і атеїсти, тобто усі підряд.

Справа в тім, що на початку 60-х років ХХ ст. були опубліковані результати досліджень, у яких вивчався зв'язок між обрізанням і онкологічними захворюваннями статевих органів. Дані констатували, що в єврейській діаспорі й арабів злоякісні пухлини сечостатевої системи в чоловіків практично не зустрічаються, а рак шийки матки в жінок виникає в 6-7 разів рідше, ніж у представниць слабкої статі інших етнічних груп.

Захоплення «профілактичним» обрізанням зайшло так далеко, що президент США Джон Кеннеді став привселюдно пропагувати ідею усікання крайньої плоті, пишаючись тим, що і сам пройшов через цю процедуру.

Однак пізніше, у 70-80-і роки ХХ ст., мода на обрізання пішла на збиток. Так, Американська академія педіатрії в 1989 р. прийшла до соломонову висновку: «Операція обрізання в немовлят має потенційні медичні переваги, але одночасно недоліки і визначений ризик».

Головною перевагою циркумцизії залишається можливе запобігання злоякісних пухлин статевої системи як у чоловіків, так і в жінок. Друга (і найчастіше більш актуальна) причина обрізання носить скоріше сексуальний, а ніяк не медичний характер. Шкіра голівки фалоса, позбавлена її захищаючої крайньої плоті, стає більш грубою і менш чутливою до тертя під час фрикцій, що, у свою чергу, відсуває настання оргазму у чоловіка. Тобто дозволяє природним шляхом продовжити статевий акт. Саме тому лікарі іноді, рекомендують чоловікам із млявою ерекцією зробити подібну операцію.

Недоліками циркумцизії є:

- а) *релігійні*. Починаючи з 60-х років ХХ ст. католицька церква і протестантські громади на Заході повели боротьбу проти «небогоугодної справи». Зрозуміло, що релігійні розуміння ніяк не були пов'язані зі здоров'ям, але для багатьох істинно віруючих «протипоказання» священників стали істотною перешкодою;
- б) *етичні*. З розквітом у 90-і роки ХХ ст. радикальних правозахисних і екологічних організацій були підняті на щит багато етичних проблем, пов'язані зі здоров'ям. Зокрема, питання з обрізанням ставилося так: «Видалення будь-якої частини тіла організму людини без його згоди — неприпустимо». А тому новонароджена дитина не може дати дозвіл на відсікання власної крайньої плоті, то подібна процедура — споконвічно антигуманна і підлягає повній забороні;
- в) *сексологічні*. Обрізання позбавляє чоловіка такого яскравого задоволення, як мастурбація. Деякі етнографи, до речі, вважають, що виникнення обряду обрізання пов'язано саме з бажанням не допустити «рукоблудства», що вважалося тяжким гріхом;
- г) *медичні*. За результатами останніх досліджень, в обрізаних представників сильної статі в 6-8 разів частіше зустрічається інфікування сечівника. Справа в

тім, що смегма, що накопичується під крайньою плоттю, містить антибактеріальну речовину лізоцим, що перешкоджає проникненню бактерій у сечівник. Саме тому в позбавлених «природного захисту» семітських народів найчастіше практикується традиція після кожного відвідування туалету обмивати статеві органи водою.

Але у практиці є такі люди, котрі приречені до обрізання. До змушеного обрізання прибігають при фімозі і парафімозі. У першому випадку вузька крайня плоть перешкоджає повному оголенню голівки, у другому — кільце шкірочки, заведено за голівку фалоса, сильно здавлює її, викликаючи набряк. Хірургічне втручання при даних захворюваннях розглядається як найменше з лих, у порівнянні з можливістю виникнення раку і, у кінцевому рахунку, втрати «чоловічого гідності».

Говорити про «pro» і «contra» усікання крайньої плоти можна нескінченно довго, але проте картина не буде повною без думки таких авторитетних експертів, як жінки. Проведені в США опитування показують, що близько 40 % американок знаходить «це» привабливим і відзначають підвищену сексуальність обрізаних чоловіків. Інші 40 % представниць слабкої статі, навпроти, вважають відсутність крайньої плоти вкрай неестетичним і констатують збіднення відчуттів при заняттях сексом. Останні жінки (20%) - взагалі схильні не звертати увагу на подібні дріб'язки.

Тайни Мойсея (дослідження)

Виточене із суцільного шматка кварциту обличчя фараона Аменмеса дихає красою і спокоєм. Його голову увінчує корона із змією, яка її обвиває. Проте від уважного погляду не ховається легкий відтінок жалю, що фіксується у типових єгипетських рисах цього обличчя. Можливо фараон згадує спробу про невдале захоплення батьківського трону, яку він ініціював у 1204 р. до н. е., що примусило його тікати із рідних місць (зараз це територія Ізраїлю). Нам сучасникам, обличчя цієї людини, що закінчила своє життя у пустелі, в оточенні своїх прихильників, стало відомим завдяки чотирьом великим статуям, що були зведені у його честь у Фівах, де його зараховано до божества. Але чим же він став таким відомим? В історії він залишився зовсім під іншим ім'ям. А саме під ім'ям Мойсей.

«Ми не знаємо, чи існувала насправді людина, котра зуміла провести євреїв через води Червоного море, що розступилося перед ними, і на горі Сінай отримала від самого Яхве «Десять заповідей», але якщо і існувала така людина, то була вона невдалим узурпатором батьківської влади». Це заява Рольфа Краусса – наукового співробітника Берлінського музею єгипетської старовини.

До останнього часу вважалося встановленим, що Мойсей звільнив «дванадцять колін Ізраєлевих» із єгипетського полону. Для доказу факту полонення євреїв у Єгипті, посилаючись на біблійний текст, у якому говориться, що євреї працювали над виготовленням глиняних цеглин для

будівництва міст Піфрома і Рамсеса. Дійсно, єгиптологи датують початок створення метрополії фараонів Пі-Рамсеса приблизно 1270 роком до н. е. Відомий археолог із Гейдельберга Едгар Пуш, протягом 10 років перекопав 15 квадратних кілометрів розвалин Пі-Рамсеса, але не знайшов жодних слідів участі в будівництві робітників-євреїв.

Такі ж негаразди простежуються і в усій біблейській історії втечі євреїв із Єгипту і передачі Мойсеєм, котрий «досяг 120 років», влади Ісаю. Дослідження ізраїльських археологів, наприклад, Ізраеля Фінкельштейна, який вивчав історію єврейської колонізації Палестини, опосередковано підтверджують висновки Рольфа Краусса, переконаного в тому, що автором усіх п'яти книг Мойсеєва заповіту – П'ятикнижжя – був іудей, ім'я якого Яхвист. Книги, передбачає вчений, були написані після заслання еліти єврейського народу в Вавилон при царі Навуходоносорі у 587 р. до н. е. Іншими словами, сім століть потому після епопеї, яку пережив Аменмес або Мойсей.

Перед стародавнім автором, стверджує Краусс, стояла задача «героїзації» свого народу, доказ його «богообраності», що пояснює необхідність повернення в «Землю обітовану». Очолить сход повинна була людина неординарна, яскрава особистість, і тоді Яхвист, вважає берлінський єгиптолог, скористався готовою легендою, яку знайшов у трьохтомному творі стародавнього історика Манефона, яку присвятив єгипетським династіям. Насправді, запозичив він не всю легенду, а лише деякі елементи біографії фараона Аменмеса. Так, у викладці Яхвиста, Мойсей став сином дочки фараона, якого усиновили, одружився на нубійській дівчині і вимушений був бігти із Єгипту, рятуючись від звинувачення у вбивстві.

Між тим ті ж біблейські сюжети, переказані істориками Філоном та Йосифом Флавієм, а також окремі тлумачення раввинів примушують думати про повну ідентичність Мойсея з Аменмесом. У цих документах говориться, що він був «єгипетським принцом», десять років правив у нубійському Куші та вимушений був кинути батьківщину в результаті конфлікту, що був пов'язаний із спадщиною на престол.

Про Аменмеса відомо, що він управляв провінцією Куш та був одружений на місцевій принцесі. У 25-річному віці Аменмес вирішив заволодіти усією південною частиною держави і у 1204 р. до н.е., у рік коронації свого батька, у Фівах проголосив себе царем Єгипту. Протягом чотирьох років він воював з батьком, поки не отримав поразки у кровавій битві при Луксорі, після якої біг із країни.

Гіпотеза Рольфа Краусса, звичайно, викличе різні відгуки, але спеціалістам, які прагнуть відділити історичну правду, котра знаходиться у Стародавньому Заповіті, від художнього вимислу, вона здається переконливою. Адже не секрет, що сьогодні багато хто вважає Біблію скоріше літературним витвором, більш близьким до епосу Гомера, ніж історичним документом.

Невже Мойсей і насправді був єгипетським аристократом? Адже таку версію ще у 1939 р. висунув З. Фрейд у своїй роботі «Мойсей та монотеїзм».

Атрибути Асклепія як відображення медичних уявлень стародавніх

Значний інтерес не тільки для історії медицини, але й для розуміння деяких аспектів розвитку людської культури викликає походження й зміст таких стародавніх символів, як змія, чаша, смолоскип, хрест та ін. На розвиток медичної символіки справили вплив уміння не лише запозичувати, але й асимілювати культурні досягнення інших народів, роблячи їх невід'ємною частиною єдиної системи власних уявлень про природу, а також прагнення до активного використання цих досягнень.

У стародавніх греків така символіка набуває характеру системи, де кожний елемент, відображаючи певні медичні уявлення, несе інформацію й про прийоми лікування, які відображають раціональні сторони давньогрецької медицини. Ця особливість виявилася в атрибутах Асклепія (поодинокі змія, ціпок, який вона обвиває, чаша).

Змія, перебуваючи зимою в сплячці під землею, повертається навесні на поверхню омолодженою і своєю появою сповіщає про оживлення природи. А тому змію слід поважати, добиватися її милості, бо вона - володар життя й смерті, що несе добро й зло, посилає хвороби й зцілює від них. І божественна сила Асклепія уособлювалася образом поодинокі змії (символові оновлення життя, безсмертя), яка покійно обвивалася навкруги ціпка свого володаря.

Смислове значення ціпка Асклепія слід розуміти, як утвердження життя. Оскільки дерево символізувало життя взагалі, рослинний світ, який включає в собі живильні для людського організму рослини, що склали найважливішу частину лікувальних засобів Асклепія, то очевидно, що ціпок символізує збереження життя людей цілющими силами рослинного світу.

Аналіз походження смислового змісту чаші вказує на те, що вона в стародавніх народів символізувала місце знаходження життєвого початку, місце народження життя та його збереження. І разом із тим вона була й символом безсмертя як явища, яке постійно оновлюється. Чаша шанувалася стародавніми як предмет, за допомогою якого можна було видобувати й зберігати воду, яка несе життєву силу й має цілющі властивості. Отже, можна вважати, що символ чаші при Асклепії вказує на його функціональне призначення.

Таким чином, походження смислового значення атрибутів Асклепія має глибокий зв'язок із світоглядом людей стародавніх епох і було цілком обумовлене умовами їх життя, їх розумінням сутності природних явищ і залежністю людського життя від них.

На честь Асклепії в Фессалії побудовано храм у 380 р. до н. е. Феодотом. Він дуже багато прикрашений мармуровою скульптурою. На фронтонах були скульптурні групи (боротьба лапифів з кентаврами, битва еллінів з амазонками). В середині храму знаходилася велика статуя Асклепії із золота та слонової кістки.

4. СВІТОВІ РЕЛІГІЇ. БУДДИЗМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

1.4.1. Світові релігії та їхня характеристика

У релігієзнавстві сьогодні, поряд з ранніми, родоплемінними і народностно-національними релігіями виділяються універсальні чи світові релігії. *Світові релігії* - це такі релігійні вірування, що охоплюють своїм впливом усі соціальні верстви населення людей різних держав. До таких релігій відносяться *буддизм, християнство, іслам.*

Для цих релігій характерні наступні риси:

- а) широкий масштаб поширення, тобто вони *планетарні*;
- б) не мають ні політичних, ні національних кордонів, тобто вони *космополітичні*;
- в) розповсюджені в різних країнах, на різних континентах, серед людей, що говорять на різних мовах, тобто *широкомасштабні*;
- г) *соціально гнучкі*, звертаються до всіх народів, незалежно від мови, національної належності, соціального стану;
- д) *надзвичайно масові*, їх сповідають 3 млрд. людей із 7 млрд., проживаючих на Землі;
- е) вони *спростили культ*, відмовилися від специфічної національної обрядовості, що утруднював прозелітизм (новоутворення) у колишніх релігіях;
- ж) *пропагують загальну рівність перед Богом* і переносять на небо здійснення соціальної справедливості;
- з) *гарантом загробного блаженства* є не положення людини в суспільстві, а *благочестя* віруючого в земному житті;
- і) поява *релігійних організацій*.

Процес появи світових релігій - результат закономірного розвитку класового суспільства, держави, розширення контактів (економічних,

політичних, культурних) між країнами. Однією з перших світових релігій, що з'явилася, був буддизм.

1.4.2. Буддизм як світова релігія

1.4.2.1. Становлення, розвиток і поширення буддизму

Буддизм сама стародавня зі світових релігій. Він виник у VI ст. до н. е. на півострові Індостан.

Задамося питанням: При яких обставинах зародився буддизм? Для історії його становлення і розвитку характерні наступні моменти.

По-перше, засновником вчення був *Сиддхартха Гаутама Будда*. Згідно неканонічного біографічного джерела, Махавасту, після безконечного переродження (біля 100 млн. разів), накопичуючи в кожному із них чесноти, майбутній Будда потрапив на небо «Радостне».

Не задовольняючись власним спасінням, він вирішив з'явитися на Землю для того, щоб виконати місію спасителя – вказати іншим живим істотам шлях до позбавлення страждань.

Але, перш а все, щоб з'явитися до людей, йому потрібно було вирішити декілька проблем:

- 1) чи настав час появи його на Землі?
- 2) у якій країні втілитися у людський образ?
- 3) де конкретно з'явитися в обраній країні?
- 4) хто стане його матір'ю?

Свідчення про життя *Сиддхартхи Гаутами Будди* та його проповідницьку діяльність є у канонічній літературі буддизму. Більш докладніше описання його життя створено у II-III ст. н. е., де тісно переплетені легенди, релігійні міфи, події, що запозичені, безумовно, із життя буддистських проповідників.

Сиддхартха («той, що виконав своє призначення») народився в 623 р. до н. е. біля Гімалаїв на кордоні Непалу в невеликій напівзалежній державі Магадха, що розташована в середній течії р. Ганг, в царській родині. Рід цей входив у плем'я шак'їв, котрий жив за 500-600 рр. до н. е. у долині р. Ганг. Народження Гаутами оточує легенда про те, що саме зачаття Сиддхартхи було незвичайним, тобто непорочним. Його мати Махамайя (Велика Майя) у сні побачила білого слона, що увійшов їй у правий бік. Мудреці напророкували їй народження хлопчика. (Це була специфіка індійської міфології про непорочне зачаття).

Народження дитини супроводжувалося землетрусом, численними чудесами. Народилася вона незвично – через пашву. Дитина на 7-й день уже почала ходити і говорити. Відомий святий *аскет Асита* напророчив, що цей хлопчик:

- 1) або присвятить себе релігії і стане вчителем;
- 2) або стане великим правителем царства.

Однак батько був проти першого пророцтва й усунув з життя хлопчика усе, що його могло засмутити. Життя протікало в достатку: одяг з тонкої тканини, 3 палаци (Зимовий, Літній, для дощової погоди), вдень і вночі за ним ходили слуги з парасольками, щоб ні порошина, ні росинка не потрапили на його обличчя. Цар заборонив у присутності царевича говорити про страждання, хвороби, горе, смерть тощо. Перед його виїздом з палацу проганяли зі шляху калік, хворих, жебраків, старих. Тому Сиддхартха не бачив навколо себе нічого похмурого, потворного. Він навіть не підозрював, що в житті є страждання, нестаток, хвороби, горе, смерть. Хлопець отримав блискучу світську освіту та виховання.

Досягнувши повноліття, принц оженився й у нього народився син. Але! Одного разу, коли виповнилося йому 29 років, під час полювання він відстав від друзів і виїхав за межі своїх володінь, у нього відбулися 4 зустрічі, що влаштували Боги:

Скульптурне зображення Будди

- 1) із хворим —> і він зрозумів, що існує хвороба;
- 2) із старим згорбленим старцем —> і він зрозумів, що існує старість;

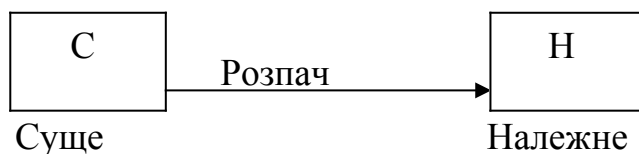
- 3) із небіжчиком—>і він зрозумів, що існує смерть;
- 4) із аскетом —> і він зрозумів, що можна відмовитися від життєвих благ, задоволень, подавити в собі природні бажання та спонукання.

Після цих зустрічей Сиддхартха відрікся від розкоші і насолод і знайшов в аскетизмі щиросердечний спокій. Царевичу стає соромно за свій спосіб життя і, у зв'язку з цим, він замислився над сенсом життя: усе тлінно, задоволення тимчасові:

- сьогодні здоровий – завтра хворий;
- сьогодні красивий, молодий – завтра старий;
- сьогодні живий – завтра небіжчик;
- сьогодні жінка посміхається, але через її посмішку просліджується смертельний оскал черепа.

Перед Гаутамою постало закономірне питання: *як позбутися страждань?* У 29 років він таємно залишає палац і йде шукати істину.

Свій шлях до просвітління Гаутама почав із постановки питання про сенс життя (необхідно звільнитися від страждань). Які життєві корені цієї проблеми?

[С – суцце, тобто те, що є; Н – належне, тобто те, що повинно бути]

1. Між тим, що є в житті, і тим, що повинно бути, знаходиться розпач. *Розпач* – це відповідь на життєві протиріччя між суццим і належним. Ще А. Мень, відомий фахівець з історії релігії і духовна особа, підкреслював, що позиція Сиддхартхи – це позиція протесту проти світу. Але цей протест був викликаний не моральним каліцтвом і гріховним життям, а переконанням тлінності людського існування. Адже царевич не зустрів лиходія, сволоти, а зустрів хворого, стару людину, аскета, небіжчика. Усе це змусило його звернутися до пошуку відповіді на питання: Чому існує страждання?

Щоб відповісти на це питання він спочатку звернувся до *мудреців*. Але їхнє вчення не задовольнили його (Притча про стрілу. Суть її в тому, що деяка людина виявилася пораненою у бою стрілою. Вона не хоче, щоб витягли стрілу з її тіла. Спочатку вона бажає довідатися ім'я лучника, касту, до якої він належить, матеріал, з якого виготовлена стріла, місце, де знаходиться лучник, довжину стріли тощо. Поки постраждала людина все це з'ясовувала, вона померла).

Потім Сиддхартха звернувся до *йогів – практиків*. На протязі семи років він безрезультатно піддавав катуванню свою плоть, розмірковував над текстами священних книг жерців. Також пораду попросив у муністів. Задовго до Сиддхартхи виник і широко поширився цей *рух муні*. Серед нього було багато молоді. Навколишнє життя їх не задовольняло. У них прокинулося прагнення до чогось вищого. Але пустельники Сиддхартху теж не задовольнили. Ця незадоволеність полягала в тому, що:

- 1) вони вірили в здатність Богів позбавити їх від страждань;
- 2) багато часу вони віддавали релігійним ритуалам й обрядам: спів гімнів, жертвоприносини («Не може бути заслуги від убитої вівці»).

Сиддхартха протягом семи років жив аскетом. Він усамітнився у джунглях для того, щоб самому пройти по шляху самокатування. Царевич став схожий на живий кістяк. Люди шарахалися від нього як від примари. Незабаром він став відомим в окрузі, у нього з'явилися учні. Але Сиддхартха залишив цей спосіб життя. Він перестав голодувати, відмовився від брехливих премудростей. У віці 36 років під час медитації під деревом бодхи (дерево пізнання або смоковця) на березі річки Напранджани, у містечку Урувина, у штаті Біхар Сиддхартха досяг «просвітління». Роки роздумів, пошуків та самовідречення, увесь внутрішній досвід, надзвичайно витончив його душу і йому відкрилися найвищі знання.

«Знання» отримані Гаутамою, були зовсім відмінні від інтелектуального розуміння, яке, звичайно мають на увазі західні вчені, використовуючи слово

знання. Для буддистів цей термін означав суто релігійне знання, котре виходить за межі розсудка та інтелекту.

Йому відкрилися всі закони світобудови. З цього моменту він стає Буддою – Проясненим і називається Шакья-муні Будда – «Мудрець істинно прояснений з (племені) шак'їв».

Слово «Будда» (від слова «будх» будити; пробудження, просвітління, символ знання) буквально означає перехід сплячої, затемненої свідомості до пробудження, тобто до проясненої свідомості. Буддизм вважає, що людина знаходиться в стані майя (ілюзії). Її наслідок – це прихильність людини до чуттєво–матеріального світу і страждання. Потрібно від цього звільнитися. Місія Будди допомогти людям це здійснити. Тому «Будда» має два значення:

- 1) позначає будь-яку людину, що досягла просвітління й у змозі показати іншим людям шлях до істини – *учитель* (у широкому розумінні);
- 2) означає буквально *ім'я* Сиддхартхи (у вузькому розумінні).

Бог смерті Мара намагався примусити «просвітленого» відмовитися від звіщення людям шляху спасіння, але Будда переміг, у тому числі і свої сумніви. Він проголосив у «Оленевому парку», що недалеко від Варанасі, першу проповідь, котра стала основою буддизму. Її слухали 5 його майбутніх учнів та два оленя. В ній він коротко сформулював головні положення релігії.

Будда прийшов до дуже вагомого висновку, що обидві крайнощі: і життя повне задоволень та розваг; і життя добровільних страждань – далекі від правильного шляху. Перший шлях – це життя мщерне, неблагородне, мізерне; другий – життя похмуре, примітивне.

Задоволення

Вірний шлях

Аскетизм

Вірний шлях лежить посередині. Це шлях самовдосконалення для пізнання істини, шлях, що веде до спокою і до просвітління духу. Відкривши «серединний шлях», Будда протягом 40 років проповідував своє вчення, не дивлячись на те, що він мав погрози з боку демонів зла і бога смерті Мара. Спочатку вчення називалося *дхармой*, тобто Закон життя. Потім нова релігія стала називатися буддизмом.

Помер Будда у 80 років (544 р. до н. е.) у день свого народження у Кушинагарі (Касія) під смоківницею у «позі лева» (лежачи на правому боці, права рука під головою, ліва витягнута вздовж випрямлених ніг). Перед смертю він звернувся до ченців та мирян із наступними словами: «Все, що створено, приречено до руйнування! Прагніть всіма силами до спасіння». Відхід Будди із життя буддисти називають «*maḥaragīrīvāna*» – «великий перехід до нирвани». Він помер у повнолуння місяця травня. Ця дата (смерті) шанується також і як момент народження Будди, і як момент «прозріння», тому її називають «тричі святим днем».

У текстах про Будду згадуються божества, духи, які з ним мали бесіду і супроводжували його. Будда окрім звичайного зору мав око мудрості на лобі і мав здібність ясно бачення. З допомогою ока мудрості він бачив минуле, сьогодення та майбутнє. Стверджується, що Будда відчував все, що робиться на Землі і в інших світах. Усі ці якості відзначаються як шестифакторне знання Будди.

Послідовниками Будди були мандрівні *бхикшу* (букв перекл. - злиденні), що відмовлялися від власності, голили голову, носили жовтий одяг (знак приналежності до нижчої касты), споживали вегетаріанську їжу тільки до полудня. Згодом у місцях їх мешкання зводилися пам'ятники-ступи і створювалися чернечі громади буддистів.

У розумінні Будди є 2 школи:

1) *історична* - Будда існував.

2) *міфологічна* – Будда не існував як особистість. Питання про чинність цих точок зору ще не вирішене наукою. Але, безумовно, лише те, що Шакья-муні не міг бути одноосібним «творцем» буддизму, котрим його розглядає буддистська канонічна література.

Сучасна наука не дає однозначної відповіді на питання про історичність Будди. Однак багато дослідників вважають Шакья-муні історичною особистістю.

Але слідувати при цьому буддській традиції, що вважає його одноособовим «засновником буддизму», немає підстав. «Сучасний стан вивченості питання, - пише відомий радянський учений Г.Ф. Ільїн, - дозволяє вважати, що Будда як одноособовий творець відомого нам віровчення - особистість неісторична, тому що буддизм складався протягом багатьох століть, але Шакья-муні - засновник буддської чернечої громади (або один з перших її засновників), проповідник, погляди і практична діяльність якого мали велике значення при виникненні буддського віровчення, цілком міг існувати реально».

По - друге, ідейним джерелом буддизму був брахманізм.

Брахманізм – це стародавня індійська релігія I тис. до н. е., як подальше поширення ведичної релігії у період становлення рабовласницького ладу. У священну літературу брахманізму входять Веди та коментарі до них («брахмани», «аран'яки», «упанішади»), котрі були складені у VIII-VI ст. до н. е. Ця релігія давала обґрунтування соціальній нерівності, суворому кастовому поділу суспільства, освячувала привілейоване положення професійних жерців. Членам кожної касту пропонувалися особливі правила поведінки, права, громадянські та релігійні обов'язки (*дхарма*).

Брахманізм вчив, що поряд із ведичними богами існує вищий абсолют – Бог-творець і управитель світу Брахман, до злиття з котрим повинні прагнути безсмерті душі усіх живих істот, котрі є частками Брахмана. Але на шляху до цієї кінцевої мети стоїть нескінченний ряд переселень душ (*сансара*), які

можуть втілюватися у самі різноманітні форми – починаючи від рослин та тварин і закінчуючи брахманами, царями.

Форма кожного нового народження душі залежить від самої людини, від її прижиттєвих діянь (закон *карми*), від ступеню її праведності. Важливими чеснотами вважалися: беззаперечна покора брахманам, обожнювання царської влади, виконання дхарми своєї касті, дотримання передбачених даній касті обрядів. Виконання цих розпоряджень призвело нібито до нового, кращого переродження душі, а порушення вимог дхарми – до нових нещасливих перероджень.

Які ідеї брахманізму увійшли до буддизму?

До буддизму увійшли наступні ідеї:

1. Вчення про *дхарму*. *Дхарма* – спосіб життя, особливі правила поведінки, цивільні і релігійні обов'язки, що нібито даються людям Богами в залежності від їхнього суспільного становища. Тобто це права, закон, що встановлюється для визначеної групи людей Богами.
2. Вчення про *сансару* (переродження) – увесь світ пов'язаний єдиним ланцюгом існування і переходом з одного тілесного стану в інший. Кожна істота після смерті своєї тілесної оболонки відроджується в іншому тілі людини чи тварини, рослини. *Сансара* – це ланцюг перероджень або «колесо життя».
3. Вчення про *карму* (розкаяння чи доля) – сила або закон життя, відповідно до якого усі вчинки людини мають прямі наслідки для її «майбутнього життя» у новому тілесному бутті після смерті.

Ці ідеї брахманізму буддизм використовував для свого віровчення.

По - третє, соціальними причинами виникнення буддизму були *кризові явища* індійського рабовласницького суспільства (І тис. до н. е.):

а) розклад в VI ст. до н. е. в Індії родоплемінного устрою і зародження рабовласництва, що породжує *Основний закон буття*: «Усяке буття, усяке існування є страждання»; «Подолання всякого буття є порятунок»;

б) *класова нерівність* в Індії доповнювалася *нерівністю кастовою* (4 каста існували в індійському суспільстві):

- *брахмани і раджі* (жерці і правителі),
- *кшатрії* (воїни),
- *вайшії* (ремісники),
- *шудри* (слуги),
- *чандали* (недоторкані).

Каста – це замкнені суспільні групи, які об'єднані певним заняттям і уявленням про загальне походження; укладання шлюбу дозволялося лише всередині каста; ця група має свої звичаї і закони; кастова система, яка поділяла людей на «вищі» та «нижчі» каста, освячувала панування багатих і експлуатацію бідних;

в) поява великих рабовласницьких держав означала, що колишні племені релігії перестали відповідати новим суспільним умовам.

Брахманізм відстоював кастовий лад. Це призвело до тривалого економічного і духовного застою в індійському суспільстві. Пошук виходу з даного положення бачився в новій релігії. І такою релігією став буддизм.

Усе вищевикладене проливає світло на передумови виникнення буддизму.

А яка подальша доля буддизму? У III ст. до н. е. з безлічі різних груп, що відійшли від брахманізму, складається більш-менш єдина буддистська організація і догматика. Перша буддистська громада одержала назву *сангха*.

Важливу роль у становленні буддизму зіграв правитель найбільшої держави Індії, а саме Кушанського царства, імператор Ашока. Його володіння були значними: від Кабулу на півночі до Мадрасу на півдні; від Карачі на заході до Калькутти на сході. Час його правління вважається «Золотим століттям» в історії буддизму. Оголосивши себе заступником буддизму, він тим самим зробив його державною релігією. Однак у XII ст. буддизм був майже витиснутий з Індії індуїзмом і одержав широке розповсюдження за її межами.

Щодо поширення буддизму, то треба відзначити:

по-перше, основна кількість його послідовників живе в країнах Центральної, Південної, Південно-Східної і Східної Азії: Японія, Бангладеш, Індія, Китай, Корея, Лаос, Монголія, Бірма, Малайзія, Таїланд, Сінгапур, Непал, Шрі-Ланка і Тайвань;

по-друге, з кінця XIX – початку XX ст. буддизм розширив свою географію і поширюється в США і Європу;

по-третє, в Україні сьогодні зареєстровано 34 буддистські громади.

Загальну чисельність буддистів у світі визначити важко. Однак, дуже приблизно, можна нарахувати близько 700 млн. буддистів.

1.4.2.2. Основні ідеї буддизму і його напрямки

Буддизм складне релігійне вчення. Про це свідчить вже те, що майже 40 років у Шрі Ланці пишеться «Енциклопедія буддизму». Написано тільки 20 томів, але в них уклався матеріал лише перших 3-х літерів алфавіту.

Виникнення буддизму було пов'язано з появою ряду письмових здобутків, що увійшли згодом до складу канонічного зводу буддизму – Типитаки. Це слово означає «три судини» (точніше три кошики). Типитака була кодифікована біля III ст. Ці збірники були написані учнями Будди в Шрі-Ланці між 83-м і 80-м рр. до н. е. на підставі варанеської проповіді, в якій Будда виклав своє віровчення. Обсяг канону у 11 разів перевищує обсяг Біблії. Основи вчення були зібрані близько 241 р. до н. е. у Питаках чи в «кошиках», канонах.

Чому кошик? Ця назва походить від того, що в Стародавній Індії писали на пальмовому листі, що збирали в кошики. Буддистські канони були розміщені в 3-х кошиках чи питаках. Звідси назва – Типитака.

У 1871 р. у Бірмі на буддистському соборі 2 400 ченцями був затверджений текст канону. Потім текст вирізували на 729 мармурових плитах,

кожна плита була поставлена в окремому мармуровому храмі. Так була створена своєрідна бібліотека із каменю.

Увесь канон складається з 29 томів, у якому 10 тис. сторінок. Яка його структура?

Тексти *Типитаки* розділені на три частини - питаки:

Виная-питака, Сутта-питака й Абхидхарма-питака.

1. *Виная-питака* («кошик статуту») присвячена переважно правилам поведінки ченців і порядкам у чернечих громадах. До неї входить 5 книг:

- 1) – Патимоккха – перелік провин, що здійснюють ченці, та види покарань за них;
- 2) – Суттавибханга – коментарії до Патимоккхи;
- 3) – Кхандхана – історія розвитку буддистських громад, починаючи від прозріння Гаутами, ретельний опис основних церемоній та свят, правила поведінки на протязі 3 днів та у сезон дощів;
- 4) – Куллавага – система покарань за провини монахів;
- 5) – Паривара – прийоми, котрі полегшують запам'ятовування правил та заборон.

2. *Сутта - питака* («кошик повчань») складає центральну і найбільшу частину Типитаки Вона містить величезну кількість оповідань про окремі епізоди життя Будди і його виречень з різних приводів, а також основні догмати буддизму, методи досягнення нирвани. Це сама велика частина канону. У неї входить 5 збірок:

- 1) – Кхуддака – короткі вірші про найважливіші питання віри;
- 2) – Суттанипата – етичні вірші;
- 3) – Тхерагатха – піснеспіви монахів;
- 4) - Тхерагатха – піснеспіви монахинь;
- 5) – Джатака – розповіді про переродження Будди.

3. *Абхидхарма-питака* («кошик пояснення закону») містить текст, в якому, головним чином, зосереджені проповіді і повчання на етичні й абстрактно-філософські теми. До нього увійшло 8 книг про розвиток ідей Будди.

У силу своєї стародавності і великої схоронності Типитака є джерелом для вивчення класичного буддизму.

Які особливості віровчення буддизму?

По-перше, це космологія, або світоуява про оточуюче нас середовище.

Всесвіт у буддійській догматиці має багат шарову будівлю. Всесвіт заснований на вченні про дхарму. *Дхарма* (на санскриті – закон, порядок, справедливість, якість) – це вічний, безперервний потік найдрібніших, невидимих часток нематеріального характеру, комбінації котрих утворюють індивідуальну свідомість людини. Спалахаючи на мить (від однієї сімдесят п'ятої секунди до однієї білліонної частки відблиску блискавки), дхарми утворюють калейдоскоп відчуттів, уявлень, ідей, емоцій, почуттів і цим самим творять увесь оточуючий світ, створюючи у нікчемних людей ілюзію об'єктивності світобудови. Прагнення до ілюзорних цінностей, ідеалів, добробуту породжують незадоволеність і страждання. Сутність буддизму полягає в ідеї позбавлення від страждання.

Якщо розглянути космологію з точки зору макрорівня, тобто з точки зору не окремої людини, а усього суспільства, то важлива особливість її в тім, що навколишня нас реальність має три світи:

а) видимий, матеріальний світ чи *сансара* (мандри, течія життя, «колесо життя»):

- це світ безупинних становлень і руйнувань;
- головною його властивістю є те, що цей світ непостійний;
- це єдиний ланцюг переходів із однієї тілесної оболонки до другої, коловерт народжень та смертей, трансміграція;

- сансара з'явилася з порожнечі, з деякого духовного початку, що існує споконвіку і не пізнаване;
- сансара виявляє себе через дхарми;
- дхарми – первинні елементи буття і свідомості, дрібні, нематеріальні, безсмертні частки;
- різна їхня комбінація створює різноманіття світу, у тому числі і людини;
- зміна сансари – є наслідком нескінченного руху дхарм.

б) вищий світ – *нірвана* (згасання, заспокоєння).

Нірвана (букв. означає відсутність павутини бажань) – небуття, житло духовного початку, стан вічного спокою. Цей термін означає повне зникнення, звільнення від сансари. Це стан свідомості людини, який зникає як вогонь світильника, в котрому висохнула олія. Це найвищий стан духу, в котрому всі земні прихильності подоланні, не має ні бажання, ні пристрастей. Нірвана – це найвища мета, що повинна притягати тих, хто прийняв вчення Будди;

в) середній, проміжний світ чи світ *бодхисаттв*.

Бодхисаттва (істота прагнуча до просвітління) - істоти, котрим залишилося зробити останній крок для досягнення нірвани, але які його не роблять, свідомо допомагаючи людям досягти порятунку.

Якщо середній світ можна досягти кожному при житті, то нірвану - тільки після смерті.

Загальним для всіх трьох світів є духовний початок, що непізнаваний (дух). Цей дух у різних світах виявляється по-різному:

- у 1-ому світі, вищому (нірвані) - у спокої й у бездіяльності;
- у 2-ому, у середньому (бодхисаттві) – знаходиться в дії і зв'язаний з нижчим світом через бодхисаттв;
- у 3-ому, у нижчому (сансарі) – дух пов'язаний узами матеріального світу і бореться за своє звільнення, за вихід із сансари.

Кожна частина Всесвіту піддається змінам та розкладу. Все, що створено, повинно зникнути. Ні людство, ні увесь світ не є досконалими

системами, незалежними від інших систем. Вони складаються із багатьох індивідуальних елементів, котрі знаходяться у постійному русі, весь час роз'єднуючись та об'єднуючись у нові комбінації.

По-друге, вчення про людину.

У буддизмі одне з найважливіших місць займає вчення про людину. Кожна людина представлена, як скупчення «мінливих» форм. Людина – це бурхливий потік дхарм, який постійно змінюється, щоб сформувати нову індивідуальність. Відповідно до висловлень Будди, *людина* складається з *п'яти елементів*: тілесності, відчуття, мислення, волі і свідомості – це прояв дхарми. Тому вона подібна колісниці, яка має колеса, осі, голобель і інші частини. І коли людина помирає, то, як колісниця розпадається на частини, так і вона розтрощується, щоб при народженні з'єднатися в нову особистість.

Відповідно до традиції, що бере початок у літературі Абхидхамми, те, що прийнято вважати особистістю, складається з:

- а) «чистої свідомості» (читта або виджняна);
- б) психічних явищ в абстракції від свідомості (чайтта);
- в) «чуттєвого» в абстракції від свідомості (рупа).

г) сил, що сплітають, формуючі попередні категорії в конкретні сполучення, конфігурації (санскара, четана). Причому нова особистість не буде випадковою, бо вона визначається всім попереднім існуванням. Енергію, силу, «зерна» життя, котрі визначають риси людини після переродження, називають кармою.

По-третьє, вчення про карму.

Карма – це дія, а в буддизмі це сума всіх вчинків і думок ества в усіх попередніх переродженнях. До буддизму брахмани вчили, що карма – це закон, це рушійна сила переселення душ у тіла від тварин до царів та богів. Будда дав закону карми новий зміст, згідно якому, не дивлячись на те, що в житті людини визначеного його кармою, вона має деяку свободу вибору у своїх вчинках, роздумах, словах, діях. У цій частковій свободі волі і закладений шлях до

спасіння, тобто людина в цьому житті є рабом минулого, але паном майбутнього життя.

Існує дві карми: - початкова, що виникає із підсвідомих дій; і карма, що породжується свідомими, цілеспрямованими діями.

Але, виходячи із результативності цих карм існує *три їх види:*

- створена добрими діяннями та думками, із яких людина стає ближче до царства напівбогів, богів та бодхисаттв;
- створена злими діяннями, що призводить до відродження людини серед тварин, духів та адських істот;
- незмінна, постійна карма, коли людина не рухається до кінцевої мети.

По-четверте, вчення про душу.

У буддійських текстах указується на те, що Будда не раз говорив, начебто душі немає. Вона не існує як якась самостійна духовна сутність, що тимчасово живе в матеріальному тілі людини і залишає її після смерті, для того, щоб за законом переселення душ знову знайти собі іншу матеріальну буцигарню. Проте буддизм не заперечував і не заперечує індивідуальної «свідомості», що «несе в собі» увесь духовний світ людини, трансформується в процесі особистих перероджень і повинний прагнути до заспокоєння в нірвані. Відповідно до навчання про драхми «потік свідомого життя» індивідуума в кінцевому рахунку є породженням «світової душі», непізнаваного надбуття.

Також має велике значення вчення про порятунок душі, знаходження нею спокою. Душа розпадається, за буддизмом, на окремі елементи (сканди), але щоб у новому народженні виявилася втілена та ж особистість, необхідно, щоб сканди з'єдналися таким чином, як вони були з'єднані в колишнім утіленні. Припинення круговерті перевтілень, вихід із сансари, остаточний і вічний спокій - це важливий елемент трактування порятунку в буддизмі. Душа, у буддистському уявленні, індивідуальна свідомість, що несе в собі увесь духовний світ людини, трансформується в процесі особистих перероджень, прагнучі до заспокоєння в нірвані. При цьому досягнення нірвани

неможливо без подавлення бажань, що досягається контролем над поглядами, мовою, поведінкою, над способом життя, над зусиллями, увагою, і повної зосередженості і рішучості.

Так як у буддизмі немає «безсмертної душі», то нова інкарнація діалектично пов'язана з конкретним попереднім життям людини з допомогою карми, яку вона успадковує і яку буде з цього моменту висловлювати.

З часом свого розвитку буддизм усе далі відходив від первісних поглядів на душу, як на потік та як «безперервність постійно мінливих індивідуальностей».

По-н'яте, вчення про шляхетні істини буддизму.

Якщо брахманізм затверджував, що страждання людини – це покарання за гріхи, а благочестя дозволяє позбутися від страждань і досягти щастя, то буддизм виклав свою програму в чотирьох «Шляхетних істинах». У чому їхня сутність?

Чотири шляхетні істини відкритих Буддою стверджують:

1) життя є *страждання*. Це обов'язковий, непереборний і головний бік земного життя; універсальний людський досвід страждання, розумового та емоційного, як і фізичного, що є наслідком минулої карми;

2) страждання мають причину. Причина страждання у шаленому бажанні до неправильних речей або до правильних речей невірним шляхом. Основна проблема людини у невірному розташуванні цінностей. Ніщо у матеріальному світі не заслуговує виключного почитання і у абсолютному сенсі не може слугувати основою існування. Джерелом страждання є жага життя або чуттєве *задоволення*:

а) *авідья* – неуцтво, незнання істини;

б) *майя* – ілюзія, якою обкутана свідомість людини;

в) *прихильність людини до матеріального світу*. Тому людина сама винна у своїх стражданнях;

3) страждання можна припинити. Людина повинна скасувати бажання (прихильність до матеріального світу, до людських почуттів, пристрастей) аж до бажання мати сім'ю, власність і бажання жити, тобто тут вказується шлях рятування від страждання;

4) шляхетний шлях, котрий веде до припинення страждання $\longrightarrow$ восьмеричний серединний шлях, що призведе до нирвани. Це:

- 1) Праведні погляди, знання (правильне розуміння 4-х шляхетних істин, бо людина, що їх не чула не може врятуватися);
- 2) Праведні прагнення (зречення від прихильності до матеріального світу);
- 3) Праведна мова (відмова від брехні, порожніх розмов);
- 4) Праведне життя, поведження (відмовлення від нанесення збитку всьому живому, відмова від брехні, алкоголю);
- 5) Праведний спосіб життя (чіткий життєвий шлях, чесним способом добувати засоби до існування);
- 6) Праведне зусилля, ретельність (викорінювання дурних намірів, самовиховання, самовладання);
- 7) Правильна свідомість, увага (зосередитися на розумінні тимчасовості усього в світі);
- 8) Праведне зосередження чи медитація (відречення від усього земного і придбання внутрішнього спокою).

Іншими словами:

- праведне знання та праведне прагнення – це мудрість та розуміння, тобто самоспоглядання;

- праведна мова, праведна дія, праведне життя – це етика поведінки, мораль;

- праведне зусилля, праведна свідомість, праведне самоволодіння – це розумова дисципліна (духовність).

Це підсумок і сутність, це вища задача буддиста, погранична ступінь, яка веде із буття до небуття. Це шлях, тобто спосіб вирішення цієї шляхетної

задачі. Проте, шлях, що вказаний іншими, може лише підвести людину до мети просвітління, але ніхто не звільнить її від необхідності докласти власні зусилля, щоб досягти вищу істину.

Якщо ми розберемо ці шляхетні істини, то, перш за все, в них говориться про:

а) *відношення до земного життя*. Перша з чотирьох «шляхетних істин» формулюється так: «У чому складається шляхетна істина про страждання? Народження - страждання; розлад здоров'я - страждання; смерть - страждання; скорбота, стогони, горе, нещастя і розпач - страждання; шлюб з не коханим - страждання; розлука з улюбленим - страждання; неотримання бажаного – страждання. Тобто прихильність до земного – страждання».

Чимало сторінок буддійської літератури присвячено тлінності всього земного. Окремі елементи свідомості переміняють один одного з величезною швидкістю. Можна лише простежити досить довгі «ланцюги моментів», що у своїй сукупності складають «потік свідомого життя» кожного індивідуума. Буддизм вимагає відходу від розгляду зовнішнього, стосовно свідомості людини, світу. Розглядати його, на думку буддійських теологів, немає ніякої необхідності, тому що свідомість не відбиває цей світ (він не існує), а породжує його своєю творчою активністю. Сам світ страждань, за вченням буддизму, тільки ілюзія, породження свідомості, що «заблукала»;

б) *шлях до порятунку*. «Друга шляхетна істина» говорить, що джерелом страждань є «спрага задоволень, спрага буття, спрага могутності». «Що ж є шляхетною істиною про припинення страждання? Це повне загасання і припинення всіх бажань і пристрастей, їхнє відкидання і відмовлення від них, звільнення і відділення від них». У своєму основному і головному значенні термін «ниббана» або санскритське «нірвана» означає «загасання», «угасання», «заспокоєння». Іншими словами, це кінцева мета релігійного порятунку, це стан «повного небуття», при якому «переродження-страждання» закінчуються. Це вічне, абсолютно надійне пристанище. Весь дух буддизму

змушує зближати поняття нирвани з досягненням стану повного небуття. Деякі дослідники з цим не згодні: «Що ж згасло в нирвані? Згасла спрага життя, жагуче бажання існування і насолоди; згасли омани і зваби і їхні відчуття і бажання; згасло мерехтливе світло низинного Я, минущої індивідуальності».

«Четверта шляхетна істина» - практичний шлях, що веде до подолання бажань. Цей шлях йменується звичайно «серединним шляхом» або «шляхетним восьмеричним шляхом» порятунку. Це:

1. Правильні погляди (саммадиттихи) – це віра у чотири «шляхетні істини», що відкрив Будда. Ця добродітель складається із правильного розуміння істин, віри в них, у згоді з вченням Будди, в моральній досконалості, що призводить до нирвани.

2. Правильна рішучість (саммасанкаппа) – це рішучий намір перетворювати життя у світлі істини. А для цього необхідно відмовитися від дурниць та ворожнечі до інших людей. Якщо віруючий повірив Будді та став на шлях спасіння, то йому слід обмежити свої пристрасті та прагнення.

3. Правильна мова (саммавача) – це контроль людини за своєю мовою, так як правильна рішучість не повинна залишатися лише релігійною установкою, а, перш за все, повинна мати можливість направляти та контролювати мову, що передбачає утриматися від брехні, клевети, жорстоких слів, фривольних розмов. Тобто мова повинна бути доброзичлива, щира, правдива.

4. Правильні справи (саммакамманта). Правильна рішучість повинна втілитися у правильні дії, гідну поведінку, а це передбачає відмову від знищення усього живого, від крадіжки, від задоволення примітивних почуттів та активне прагнення робити добрі справи.

5. Правильне життя (саммааджива). Відкидаючи погану мову та неварті вчинки, слід заробляти засоби на життя чесним шляхом, а тому треба працювати у відповідності з доброю рішучістю, вести достойне життя. Тобто шлях до нирвани через мирне, чесне, чисте життя.

6. Правильні думки (саммаваяама) – це постійне прагнення підтримувати моральний прогрес шляхом усунення шкідливих та впровадження корисних гуманних ідей. Коли людина намагається змінити своє життя для одержання спасіння, керуючись вірними поглядами, рішучістю, мовою, поведінкою та образом життя, її постійно спокушають з праведного шляху старі, глибоко укорінені в ній, шкідливі ідеї, а також нові. Якщо людина бажає досягти нірвани, то її розум повинний постійно заповнюватися ідеями добра.

7. Правильні думки (саммасаті) – це постійне збереження у пам'яті того факту, що речі по своїй природі минуці, а саме життя наповнене скорботою. Пам'ятаючи це, віруючий не буде шкодувати про втрату свого тлінного і не буде залежати від всього оточуючого, що допоможе йому звільнитися від цієї залежності і зосередитися на істині, що веде до спасіння.

8. Правдиве споглядання (саммасамадхи) – це останній щабель на шляху до спасіння, до нірвани.

Згідно буддистському вченню, той, хто веде своє життя у відповідності із сім'ю правилами і з їх допомогою звільняється від низинних пристрастей та злісних думок, гідний пройти крок за кроком чотири стадії все більш глибокого зосередження, котре невпинно приведуть його до кінцевої мети довгого та важкого шляху, що приведе до припинення страждання.

На *першій стадії* віруючий повинен зосередити свій чистий та незворушний розум на осмислення істин. На цій стадії він насолоджується радощами вільної відчуженості та чистого мислення.

Друга стадія зосередження передбачає посилене незворушне мислення.

Третя стадія наступає тоді, коли той, хто шукає відчуває досконалу незворушність і звільняється від відчуття тілесності.

На *четвертій стадії* зосередження досягається стан досконалої незворушності, байдужності та самовладання, без страждання та без звільнення.

У підсумку виконання восьмеричного шляху людина стає святою або

архатом (гідним). Після цього вона занурюється в нирвану.

Отже, за вченням буддизму, досконала мудрість, досконала чеснота, досконала незворушність – повне позбавлення від страждань – все це одночасно досягається людиною у нирвані.

По-шосте, вчення про сотеріологію.

«Притча про стрілу» має сенс: знання, що не ведуть до порятунку від страждання безплідні. Буддистська сотеріологія ґрунтується на:

- 1) ідеї сансари;
- 2) ідеї нирвани.

Сансара – це колесо переродження живих істот. Душа може перебувати у тілі людини, тварини, рослини, а її переселення відбувається у відповідності із законом *карми* (сума вчинків і думок, характерних живій істоті), тобто розкаяння людини за її вчинки і думки.

Мета спасіння людини – визволення від переродження. У залежності від виду карми існує *шість видів переродження*, головні групи яких (по трьох) – «шляхетні» і «нещасливі». До першої групи відносяться люди, злі духи і небожителі нижчого порядку. До другої - тваринні і людиноподібні істоти з найтоншим горлом і величезним животом. Як ті, так і інші переродження є джерелом страждань, і тільки вищою формою переродження, щодо сприятливої для досягнення нирвани, є переродження в «країні людей», тому що тут можна довідатися про вчення Будди, що призведе до порятунку. Сам Будда випробував мільйони перероджень, побувавши дванадцять разів шудрою, десять - пастухом, двічі - ватажком слонів, по разі - танцівником, муляром, різьбярем; неодноразово відроджувався у вигляді раджив, пустельників, царів, брахманів і богів.

Вирватися з тортур (коло обертів, перероджень) і страждань сансари може той, хто через довгий ряд перероджень досягає стану святого пустельника, що пізнав істину. Але по шляху до цього він проходить три етапи по драбині порятунку. Вона полягає в наступному:

1. Кама-дхату («щабель драбини, що має бажання»). На цьому етапі знаходяться люди, у свідомості яких не придушені елементи «прагнення», вони повні земних турбот.

2. Рупа-дхату («щабель драбини, що має чуттєвість»). Тут ті, у свідомості яких «прагнення», «жага» уже заспокоєні. У них немає місця грубим почуттям і смакам. Це мудреці-споглядальники.

3. Арупа-дхату («щабель драбини - не чуттєвих») - стан, у якому вже немає жодного чуттєвого елемента, і тут істота вільна від відволікань і здатна зробити останній крок до перемоги над сансарою, крок у небуття.

Подолавши прихильність людини до матеріального світу, зрозумівши суєтність та зло світу, можна припинити «коловорот буття», створивши собі таку *карму*, котра призведе до досягнення *мокші* (усвідомлення душею того, що вона – частина божественної душі) та *нірвани*.

По-сьоме, вчення про нірвану.

Сенс життя людини – розірвати з колесом сансари, тобто досягти *нірвани*. *Нірвана* – згасання, заспокоєння, зникнення, блаженство, ніщо, небуття. Це все відбувається одночасно. Стан абсолютної незворушності і спокою, що означає кінець страждань, «згасання» людських почуттів. У *нірвані* немає ні почуттів, ні уявлень, ні самої свідомості. Це самий досконалий вищий стан людської душі, що досягнуто людиною власними зусиллями і полягає в абсолютному спокої і відсутності будь-яких пристрастей. *Нірвана* – розрив ланцюга переродження, припинення перевтілень, абсолютний, непорушний спокій. Для неї характерні такі риси: - цілісність; - нероздільність; - єдність.

Нірвана визначається як порожнеча, що не має ні простору, ні часу, це всепроникаючий, безособовий, безпочатковий розум.

У буддизмі є два типи *нірвани*: 1) *неповна* або другорядна; 2) *кінцева* і *абсолютна*. Перша може бути досягнута кожним віруючої ще при житті, друга

- тільки після смерті. Смерть Будди - це безпосередній перехід у нірвану. Це щаслива смерть без страху знову відродитися.

Нірвана – це «спасіння», котре досягається вступом на «восьмеричний шлях» праведного життя, під котрим розуміється відмова від усіх людських інтересів, сім'ї, майна, від усього світського, подавлення в собі будь-якого інтересу до земного буття, самозосередженням. Практично таке життя можливе тільки у чернечому братстві. Мирянин міг розраховувати на «краще переродження», лише щедро жертвуючи ченцям та дотримуючись 5 моральних вимог (панча-шила): утримуйся від убивства, злодійства, блуду, брехні, збудливих напоїв.

Отже, досягнення нірвани у буддизмі розглядається як вищий сенс існування людини, як остаточне позбавлення від світу страждань, як заспокоєння дхарм даної особистості, як «вище блаженство», «вище щастя». Вчення буддизму взагалі пояснювало все земне зло провиною самої людини, нібито створивши собі у попередніх переродженнях таку долю (карму) та висувало лагідність і смиренність у число головних чеснот, котрі несуть позбавлення від страждань земного буття. Нірвана – результат розвитку вищих здібностей людини, котрими вона наділена, а спасіння останньої залежить від неї самої, від її поведінки та самореалізації.

По-восьме, вчення про Будду.

У буддизмі Будда – це особа, що досягла абсолютної досконалості і здатна вказати шлях іншим до релігійного спасіння.

Буддизм стверджує, що:

- а) Будда *не Бог*, він вище Бога, носій вищої ідеї, позбавлений страждань;
- б) Будда *не є творцем світу*, бо дхарми – дрібні духовні частки і світ є їхньою різноманітною комбінацією. Смерть у буддизмі – розпад даної комбінації дхарм;

в) Будда *не є управителем світу* і не визначає долі людства. Будда той, хто просвітлює людей, тобто сприяє звільненню від ілюзій і звертання до вищої істини;_

г) Будда *це просвітлена істота*; це істота, яка не спрямована на зречення від усього зовнішнього, зосередження на внутрішньому «Я», а звільнена від «цього».

Будди з'являються в усіх світах і, таким чином, їх кількість незлічена. Будди починають свій шлях до просвітлення як бодхисаттви. Під час багатьох *кальп* (мільйон років) вони втілюються в образи різних істот і здійснюють добрі діяння. Нарешті, після досягнення досконалості, вони перебувають довгий час на небесах. Їх народження у світі в образі людини супроводжується багатьма чудесними явищами, наприклад, з неба падають квіти тощо. Усі Будди мають *маханурушалакшану*, тобто вони володіють такими силами та здібностями, котрі перевершують всі інші істоти, у тому числі і Богів. Лише Будди мають можливість спричинити вплив не тільки на хід подій у своєму світі, але й у інших світах. Після досягнення нирвани вони проповідують своє вчення, за допомогою якого можна досягти нирвани. Вчення не є вічним, воно має особливу силу лише в перші 500 років, а потім поступово зникає. Нарешті, коли світ зануриться повністю у п'тьму настане час для появи нового Будди.

Сучасна кальпа є буддакальпою, тобто тією, коли в світі з'являються Будди, і вважається надзвичайно щасливою, бо під час усієї кальпи повинно з'явитися тисяча Будд. У світі вже було 6 Будд, котрі з'явилися до Шакья-муні – Вишвабху, Випашьіна, Шикхіна, Кракучханду, Канакамуні, Кашьяпу – і одного Будди, котрий з'явиться у майбутньому – Майтрей.

По-дев'яте, вчення про Бога.

Суть цього вчення в наступному:

- 1) буддизм - це політеїстична релігія (у ньому нараховується 100 тис. богів);
- 2) відсутня ідея верховного божества (творця світу);

- 3) Боги обмежені у своїх якостях і можливостях, вони антропоморфні (хворіють, люблять, вмирають). Як і всім людям, сприятливим виходом із сансари - є досягнення нирвани;
- 4) головна орієнтація людини не Бог та поклоніння йому, а орієнтація на своє вдосконалення;
- 5) основні напрямки буддизму мають свій пантеон богів, наприклад, ламаїзм. Шановані ламаїзмом боги називаються «бурханами». Вони бувають:
- а) *бурхани-будди* – вищий розряд. Місце їхнього перебування нирвана. Усі вони прийдуть у світ для проповіді шляху до порятунку;
  - б) *бурхани-бодхисаттви* – відмовляються від нирвани добровільно, щоб допомагати людям;
  - в) *бурхани-докишти* – грізні захисники віри (богиня Лхамо вбила свого сина за зраду буддизму);
  - г) *бурхани-сабдики* – Боги – хазяїни місцевості;
  - д) *бурхани-лами* – проповідники, що після смерті були прилічені до світу святих.
- б) смерть Будди – це безпосередній перехід до нирвани. Це щаслива смерть без страху знову віродитися.

Отже, вчення буддизму поліфонічне. Воно відобразило всі питання, починаючи від світобудови до людини, котра в ньому живе.

Буддизм не став однорідним вченням. Багато послідовників вносили свої корективи у це вчення, але глибокий розкол у ньому відбувся в I ст.н. е.

Буддизм не являє собою цілісного вчення. Всередині буддизму завжди велася боротьба багатьох сект та напрямків. Вже в перші сторіччя свого існування він розділювався на 18 сект, а остаточний розкол буддизму був пов'язаний з II собором секти махасангхиків (прихильників «великої громади»). Після нього йде дроблення сангхи на численні напрямки. По мірі поширення його в різних країнах у буддизмі з'являються різні течії і модифікації.

Сьогодні в буддизмі виділяються наступні напрямки:

1. *Хинаяна* (вузький шлях порятунку). Це чернецька форма буддизму. У хинаяні основне значення мають особисті зусилля того, хто бажає звільнитися від сансари шляхом сходження до остаточного спасіння (до нірвани) через чисельні проміжні перевтілення. Канонічне оформлення хинаяна одержала у I ст. н. е., хоча основні її положення були сформовані у більш ранніх текстах, в тому числі і у Трипитаці. Основою ранньобуддистського вчення є етика. Етика – це норми поведінки людини. Для цього напрямку буддизму характерно те, що:

- це найбільш стародавня форма буддизму, де Будда є вчитель мудрості;
- вона сформувалася відразу після смерті Будди;
- це вчення ченців і для ченців;
- вони створювали монастирі, що служили центрами поширення буддизму;
- вступаючи у монастир, відмовлявся від усього, що зв'язувало його з зовнішнім світом – від родини, власності, своєї касты. Єдиною власністю для нього повинна бути глиняна чаша для збору милостині, з якої він повинен мовчки їсти те, що йому подадуть, уважно продивляючи їжу та воду, щоб випадково не знешкодити живе єство;
- ченець залучався до світу суворих правил та заборон (253 заборони), з них 5 обітниць були обов'язкові: утримуйся від убивства; утримуйся від злодійства; утримуйся від блуду; утримуйся від брехні; утримуйся від збудливих напоїв;
- у будь-який момент послушник – це перша сходинка до чернецтва, міг повернутися до мирського життя, але, вирішивши залишитися в релігії на все життя, він проходив обряд посвяти і приймав додатково ще 5 обітниць: не співати, не танцювати, не спати на зручних ліжках, не їсти в неналежний час і не вживати речей із сильним запахом і яскраво пофарбованих, не займатися корисливістю, не мати потягу до прикрас, не вживати алкоголь;

- послушник приймав обітницю цнотливості і проходив обряд посвяти, позбувався бороди, вус, волосся і одягав жовтий чернечий одяг;
- через деякий час, вивчивши під керівництвом свого наставника основи релігійного вчення і статут, послушник отримував посвяту і ставав ченцем або біксу («злидар»);
- в певні дні та часи для біксу обов'язковий піст.

Обрядовість у хинаямі проста. Весь культ – це меморіальний акт, мета якого – повага пам'яті вчителя і спогади про нього (поклоніння «зубу Будди» у Канді, масове паломництво до «святих місць» буддизму).

Буддистський дацан

Таким чином, якщо у хинаямі буття ченця було нормоване, то буття простої людини ототожнювалося зі злом та стражданням, спастися від котрих можна було власними зусиллями, з допомогою морального та інтелектуального удосконалення. Але для цього потрібно було залучитися до вчення Будди і суворо слідувати йому. При цьому шлях до нірвани довгий та важкий, і щоб його пройти, необхідно було багато життів.

Сьогодні напрямок хинаяни зберігся в Таїланді, Кампучії, В'єтнамі, Шрі-Ланці й інших країнах.

2. **Махаяна** (широкий шлях порятунку). Сюди залучаються як ченці так і прості люди. Вона зародилася ще у стародавні часи, але отримала поширення лише на початку н. е.

Махаяна настільки відрізняється від хинаяни, що деякі вважають її зовсім новою релігією. Однак у вихідних положеннях вони мало чим відрізняються. Просто в махаяні шлях досягнення порятунку полегшується і спрощується, у зв'язку з цим це стає зрозумілим і доступним простому мирянинові. Це і зіграло вирішальну роль у становленні буддизму як світової релігії.

Розглянемо основні особливості, що виражають суть махаяни.

1) Основним у махаяні є положення про те, що вона виходить із можливості порятунку не тільки для ченців, але і для простих людей, котрі дотримуються обітниць духовної досконалості (параміти), проголошують молитви, творять заклинання, прибігають до допомоги ченців та обдаровують їх.

2) Людині власними зусиллями важко досягнути порятунку. Таке доступно деяким, тому людям потрібний більш широкий, легкий шлях. Віруючим потрібний Бог, тому із учителя мудрості Гаутама-Будда перетворюється махаянистами в Бога.

3) Створення культу бодхисаттв. Бодхисаттва (того чия сутність – знання) - богоподібна істота, що досягла вищої святості й одержала право і можливість зануритися в нірвану, але відмовивши від неї, вона використовує свою могутність для порятунку інших живих істот, рятуючи їх від несприятливої карми і даючи їм сприятливу. Бодхисаттви - небесні, неземні люди, що займаються земними справами.

Саме вони (бодхисттва) безпосередньо втручаються у судьбу кожного із співчуття до живих істот, змінюючи їм карму на більш менш сприятливу. З

бодхисаттв особливо шанують буддисти: Авалокитешвару – уособлення співчуття, Манджушрі – уособлення мудрості, Ваджрапани – уособлення чистоти віри. Як бачимо вони є проміжною ланкою між мирянами і богами.

4) Вчення про бодхисаттви відкрило шлях у нирвану не тільки ченцям, але і простим мирянам. При цьому людина могла не йти із світу, а дотримувати моральні правила, що виявляються в шести якостях (моральність, терпіння, старанність, споглядання, мудрість і щедрість у милостинях). Мета махаяни - злиття індивіда з абсолютним, загальним духом. При цьому матеріальний світ перестав розглядатися як джерело страждання. Тепер це порожнеча.

5) Для мирян вчення про нирвану найчастіше було незрозумілим, тому махаяна компенсувала це вченням про рай і пекло. Рай, утверджують вони, знаходиться в блаженній країні Сукавати. Там серед розкішних садів, що буяють усілякими благами, перебувають праведники, яким має бути ще тільки один раз утілитися на землі, перш ніж вони досягнуть нирвани. Цей рай як би займає проміжне положення між світом страждання і світом нирвани. Пекло створене для тих, хто порушує закони Будди.

6) Сам Будда в махаяні виступає в трьох якостях, пов'язаних один з одним, але в принципово різних «тілах»:

- Джармакал - вища, безособова, космічна (вихідна) стадія;
- Самбхотакая - божество або активно діюча божественна іпостась;
- Ручпакая - той, хто в людському вигляді з'являється на землю для проголошення вчення про порятунок;

- Ручпакая - не єдиний рятівник. Слідом за ним будуть нові аж до повної перемоги над стражданнями. На черзі очікується прихід Майтреїї.

7) Головна умова порятунку в махаяні буддисти вбачають не стільки у восьмеричному шляху, скільки в поклонінні Буддам, а це призводить до зміни ролі ченців у спасінні. Останні вже не тільки проповідники вчення, але й проміжна ланка між віруючими і бодхисаттвами. Саме це розвинуло, ускладнило культ і призвело до переродження буддизму у світову релігію.

Найбільше широко махаяна поширена в Китаї, Кореї, Японії.

3. *Ламаїзм* (від тибет. «лама» - найвищий).

Ламаїзм - один з напрямків буддизму, що склався в VII-XIV ст. у Тибеті на підставі махаяни і тантризму, і котрий став тут державною релігією. Він відомий як релігія «жовтої віри». Засновником цієї релігії вважається Цзонкаба (1357-1419), котрий, вивчивши усі тонкощі хінаяни і махаяни, філософію йогачаров і таємниці тантризму, створив свою головну працю «Великий шлях по щаблях мудрості», що є Біблією ламаїзму.

Визнаючи всі основні догмати буддизму, ламаїзм здобув ряд специфічних культових особливостей.

1. Не заперечуючи духовного (нірвану) і матеріального (сансару) світів, ламаїзм зображує матеріальний світ у вигляді кола, що тримає в лапах чудовисько під ім'ям «Хазяїн смерті». Символіка образу проста: все, що знаходиться в сансарі, підвладно смерті. За кількісним змістом це - шість розрядів живих істот: небожителі, люди, асури, прети, тварини, істоти з пекла. Центральною силою, що утримує їх у сансарі, є три пороки моральної природи: змія, що символізує злість (гнів, нестриманість, запальність, недоброзичливість, брутальність, агресивність, жорстокість); свиня, що символізує неуцтво (неведення, неосвіченість, тупість, дурість); півень - символ пристрасті (чуттєва прихильність, любов, бажання, похоть, скнарість, дурість, жадібність).

Людина має об'єктивну можливість вирватися із цього кола і придбати святість завдяки існуванню в кожному із одушевлених істот частки божественного духу Будди. Ця частка може бути розвинута людиною в процесі добродесного життя, або навпаки - придушена посиленням матеріальних підстав під впливом пристрастей.

По кількісному розвитку цих божественних часток люди, відповідно до ламаїзму, поділяються на п'ять родів:

1) «усунути від порятунку» - люди без сорому і без милосердя; але навіть вони можуть досягти порятунку, однак це можливо ціною великих зусиль, довгого блукання у сансарі і нескінченного числа перевтілень;

2) «несталі» - люди, котрі незнайомі з вченням Будди;

3) «праваки» - учні Будди, яким відоме вчення, але їм бракує сили волі, щоб відректися від усього матеріального, у них мало істинно добрих справ; вони намагаються чеснотами дійсного життя заслужити щасливе переродження в майбутньому, тим часом як щира чеснота припускає повну самовідмову;

4) «пратіекабудди» - істоти, що прагнуть зробитися буддистами самі і для самих себе: це дійсно Будди, тільки що не займаються порятунком людей;

5) «бодхисаттви» - істоти, що досягли вищої святості, але відмовилися від нірвани в ім'я порятунку людей.

2. Для досягнення порятунку, в кінцевому рахунку, повинні бути наявні два типи чинників: «суб'єктивні» та «об'єктивні». Під «об'єктивними» чинниками ламаїсти мають на увазі прихід на землю Будди; проповідь «вищих законів» ним самим і його учнями; неослабна підтримка на землі «законів і вчення», тобто відкриття Буддою шляху «звільнення від скорботи»; проходження цим шляхом порятунку; допомога з боку інших людей даній людині в її порятунку.

Під «суб'єктивними» факторами, котрі сприяють досягненню нірвани, мають на увазі: народження людиною, тому що тільки вона може зрозуміти «задуми» Будди; народження в тім місці, де можна знайти помічників у порятунку (такими місцями є країни, що мають буддизм); нормальний фізичний і духовний розвиток людини; відмовлення від здійснення гріхів; благоговіння перед учителем (віра, прагнення, глибоке шанування його), при цьому знаки пошани вчителів мають регламентований характер.

Найважливіші ознаки поваги до вчителя: уклони, колінопреклоніння, ходіння навколо вчителя, постійний спогад про нього і призивання до його імені; приношення жертви: забезпечення учителя необхідним домашнім

начинням, всім, що представляє для нього цінність, і, як крайній випадок, жертвування власним життям; подвижництво - виконання всілякого наказу вчителя і визнання цих наказів волею Будди.

3. Згідно Цзонкабе усі *люди* поділяються на *три категорії*. Для *першої* категорії - похвальні навіть неформальні думки про необхідність порятунку. Кожна вправа в чеснотах, яких у ламаїзмі 10, називаються «білі чесноти»:

- захист і збереження чужого життя;
- роздача милостині;
- моральна чистота у вчинках;
- правдивість у розмовах;
- умиротворення ворогуючих;
- приємні і мирні розмови;
- бесіди корисні і ті, що рятують душу;
- помірність;
- милосердя і жаль;
- прагнення до сприйняття істинного вчення.

Ці дії, вчинки і думки прямо протилежні десяти «чорним гріхам». Гріхи тіла - убивство, крадіжка; гріхи мови - неправда, плітки, наклеп, лихослів'я, марнослів'я; гріхи думки - жадібність, заздрість, злість, помилкові погляди.

Для *середньої* категорії людей необхідні пізнання «чотирьох шляхетних істин» і пошук порятунків за розпорядженнями «малої колісниці» (хинаяни).

Вища категорія - це люди, здатні піднятися до розуміння великої ролі бодхисаттв у порятунку і застосовувати прийоми містичного споглядання, що пропонуються «великою колісницею» (махаяною) і «алмазною колісницею» (ваджраяною). При цьому необхідно наслідування ділам бодхисаттв-парамити: милосердя, обітниця, терпіння, ретельність, споглядання, мудрість. На відміну від десяти «білих чеснот» у парамитах учинки складніше і більш регламентовані. Наприклад, милосердя конкретизується: яка милостиня, кому, як і коли, з якою метою вона повинна подаватися.

4. Однієї з особливостей ламаїзму є педантичне упорядкування культури і чернечої дисципліни. Цьому служить і диференціація ченців на три групи:

- «учні віри» - «непосвячені» послухники, що виконують десять чернечих заповідей;

- ченці, котрі ще не прийняли «велику посвяту», але виконують 36 обітниць;

- дійсні ченці, котрі прийняли «велику посвяту» й зобов'язані бути не молодші 26 років і дотримуються 243 обітниць.

5. Пантеон ламаїзму являє собою різноманіття божеств, котрі поділяються на вісім рангів:

I. Будди - вищі керівники, що систематично являються у світ людей для проповіді шляху до спасіння. Число таких рятівників по ламаїзму - 1000. П'ять з них уже з'явилися (п'ятий Гаутама); до їхнього числа відносять також найбільш визнані проповідники буддизму і батьки церкви.

II. Ідами (божества-охоронці).

III. Будди, що віднайшли людський вигляд. Це Кракуччандра, Канакамуни, Кашояпа і Шакья-муні.

IV. Бодхисаттви - живі істоти, що у результаті нагромадження невимірного обсягу чеснот, були вже потенційними Буддами. Головних бодхисаттв вісім, вони носять високий титул «синів Будди». Особливо шануються Манжушрі, Ваджрапани, Аваложитетвара і Майтрейя.

V. Дагини («повітряні мандрівниці»)- суто жіночий розряд. Вони вільно пересуваються в небесному просторі, керують демонами і можуть показуватися тим, хто шукає їхньої допомоги або викликає їх заклинаннями. При цьому вони з'являються у вигляді прекрасних молодих жінок або в образі вродливих баб.

VI. Страшні зберігачі закону і «жахливі кати». Це грізні захисники віри. Божества цього розряду завжди обкутані полум'ям і димом, прикрашені короною з п'яти черепів, мають троє очей, розпатлане червоне волосся, широко відкритий рот, готовий поглинути м'ясо, серце і кров ворогів буддизму.

УІІ. «Боги місцевості» і божества, що персоніфікують певний час року.

УІІІ. Сабдики – «хазяї Землі», заступники окремих конкретних гір, рік, джерел, дерев, каменів.

Отже, щодо культових особливостей ламаїзму, то:

1) підвищилася роль *релігійної обрядовості*. Саме обряд, котрий здійснюється у *дацані* (споруда для обрядової діяльності), став основною метою ламаїзму, способом спілкування віруючих з богами. Він барвистий і носить театралізований характер. У культурі широко застосовуються ікони-танка, реліквії, музичні інструменти, зображення богів, злих і добрих духів у вигляді масок і скульптур.

Застосовують «механізацію» молитви: хурде – порожні судини, що обертаються ручкою, у них вкладаються священні молитви; молитовні пристосування у вигляді палиці з прикріпленими паперовими смужками з молитовними текстами;

2) значно *підвищилася роль духівництва* в житті віруючих. Лама керує особливо важливими обрядами і є постійним наставником для віруючих;

3) шанування *лам як «живих богів»*.

4. Дзен - буддизм (дзен – сидіти, дза дзен – сидіти в медитації).

Дзен – мовчазне споглядання, самозаглиблення, внутрішнє зосередження. Він оформився в Китаї в VI ст. Засновником його був буддистський чернець Бодхидхарма. У XII-XIII ст. він одержав поширення у Кореї, В'єтнамі, а особливо в Японії. Якщо у світі 10 млн. послідовників дзен-буддизму, то в Японії - 9 млн. У XX ст. він з'явився в США й у Західній Європі. Незважаючи на те, що дзен-буддизм ґрунтується на буддизмі, він має свої особливості. Ці особливості обумовлені тим, що в основу цього вчення покладено догмат про те, що шляхом споглядання та самоспоглядання можна привести себе в стан приголомшуючого прояснення, котре є головною умовою спасіння, засобом подолання страждань та досягнення бажаної нірвани.

Особливості віровчення дзен-буддизму в тім, що:

- 1) це безпосередня передача знання «від серця до серця»;
- 2) прямий контакт з духовною сутністю людини, тобто «всезагальною істинною мудрістю Будди»;
- 3) незалежність від письмових знаків та форм (букв, слів);
- 4) досягнення удосконалення Будди з допомогою звертання до внутрішнього світу людини;
- 5) відкидається уявлення про безліч Будд. Для них єдиний Будда виступає як єдина сутність світу і, таким чином, втрачається особистісний характер божества;
- 6) протистояння світу земного і світу небесного зникає, вони виступають як одне ціле;
- 7) головне для дзен-буддизму побачити і зрозуміти Істину, що навколо нас – у красі природи, у радості праці тощо. Істину можна пізнати шляхом внутрішнього «стрибка», звільнивши свідомість від думки взагалі. Для позначення цього стану вводиться термін «*саторі*» - несподіване просвітління, що укладає в раптовому виявленні мудрості Будди в індивідуальній перетвореній свідомості людини; це шлях внутрішньої самозміни людини, у результаті якої відбувається перебудова психічного і духовного «Я». Тобто ця релігія вчить, що з Буддою можна з'єднатися у земному житті, знайшовши його «в особливому дусі, у власній природі»;
- 8) дзен-буддизм розрізнений в організаційному плані.

Поширений дзен-буддизм в Афганістані, Китаї, Кореї і т.д.

5. Ваджраяна (алмазна колісниця або тантризм) – окультна модифікація буддизму, таємне вчення про шляхи досягнення нірвани з допомогою обрядів. Вона пов'язана з Шакті, що є творчою енергією Будди, завдяки якій відбувається перетворення чого-небудь у щось нове. Ця течія буддизму вважає, що людина може злитися з Шакті і через неї злитися з самим Буддою. Це можливо досягнути через:

а) читання *мантри*. Головним засобом порятунку є не чесноти людини, а таємна мантра, що може призвести до нирвани за одне життя. *Мантра* (букв. вірш, заклинання) – це звук, звучання самого Будди. Виголошення мантри повинно бути відпрацьовано до дрібниць;

б) споглядання *янтр* – це графічне зображення мантр. Вважається, що через янтри людина споглядає самого Будду;

в) *священний статевий акт*. Якщо макрокосмос – це природа, яка збагачується енергією Шакті, то людина – мікркосмос, яка має Шакті, що і дозволяє з'явитися дитині на світ. Людина зливається з допомогою цього з самим Буддою.

В *організаційному плані* буддизм єдиного світового центру не має. Хоча є дві міжнародні організації:

1. «Всесвітнє братерство буддистів» (ВББ, 1950, Коломбо. Пізніше центр був перенесений у Таїланд);

2. «Азіатська буддистська конференція за мир» (АБКМ, 1969, центр Монголія). Важливе значення для цієї організації мала п'ята генеральна асамблея АБКМ, котра відбулася у 1979 р. в Улан-Баторі у монастирі Гандантекченлине під девізом «Мир, справедливість, єдність». Хоча засідання асамблеї супроводжувалися елементами культу, а у виступах широко використовувалися посилання на релігійну літературу, увесь зміст роботи форуму свідчив про глибоку зацікавленість буддистських організацій Азії у поглибленні розрядки, про готовність до боротьби з загрозою ядерної катастрофи.

1.4.2.3. Оцінка буддизму як світової релігії

Із віровчення буддизму безпосередньо витікають його погляди на суспільне життя, на місце та задачі людини в цьому житті. Це зосереджено у *соціальной доктрині буддизму*.

Вчення буддизму про буття як страждання, безумовно, зводить це страждання в абсолют, робить його основним законом усякого буття і тим самим узаконює той лад, котрий породжує страждання, обіцяючи в якості нагороди за покірливе їх перенесення, нирвану. Самовдосконаленням можна змінити свою долю і зміниться карма та перспектива переродження, бо закон карми обов'язковий для всіх. Йому підкорені і люди, і тварини, і боги. Ідея рівності людей у стражданнях і у праві на спасіння не тільки між собою, але й з тваринами і з богами стала важливим ідейним фактором, що визначив соціальну роль буддизму. Кожній людині буддизм обіцяв і обіцяє нове відродження раджею, божеством або навіть можливість повного припинення існування – нирвану. Навпаки, той хто користується усіма благами життя може, на думку буддистів, сам себе занурити у безодню самих несприятливих перероджень. Найбільш дійовим фактором спасіння ще при житті людини буддизм вважав вихід за межі мирського життя, тобто вступити у сангху – чернечий орден.

Даючи оцінку буддизму, варто звернути увагу на наступне:

1) *Буддизм* вперше в історії Індії, індійської релігії *розглядав чесноти особистості не в залежності від народження, не від кастової належності, а від індивідуальності і соціального поводження.* З погляду суперечливості особистості: твердження цінності особистості в порівнянні з кастовим ладом і її скасуванням у нирвані (розчинення в макрокосмосі - прикладом може бути розчинення соляної ляльки у воді). Сутність релігійного життя полягала «в дружбі, приязні та інтимних відношеннях із прекрасним».

2) *Унікальність буддизму в тім, що це єдина релігія «без душі і без Бога».* Про це свідчать наступні міркування: душа через сансару рухається до нирвани, а людина через ряд перероджень приходить до досконалості. Душі немає як цілісного, єдиного, духовного початку, що представляє собою особистість. У духовному світі не більше єдності, ніж у світі матеріальному.

Щире буття можна приписати тільки дхармам. Тому особливого буття душа не має. «Переселення душі» не суперечить її запереченню, тому що переселяється не душа, а сполучення дхарм. В іншій тілі вона являє собою вже щось інше, ніж у попередній народженні, хоча і пов'язана зі своїм минулим законом причин і наслідку – кармою. Чим досконаліше життя, тим менше в ньому страждання і будь-яких хвилювань. Коли хвилювання припиняється і зникає прихильність до життя, духовний світ переходить у нирвану і там знаходиться вічність і щире буття.

3) *Буддизм, як анти теїзм, тому що він не визнає Богів, тому що замість образу Бога, буддизм, як вищу цінність, проголошує створену особистість.*

4) Проблема визначення буддизму не як релігії, а як *філософського вчення*, тому що Будда відкидав цінність релігійного ритуалу.

Таким чином, підводячи підсумки буддизму як світової релігії, слід зазначити, що в нього є багато позитивних моментів, а саме:

- буддизм відрізняє, від інших релігій його масштабу, терпимість. В усякому разі він більш толерантний, ніж християнство. Вчення буддизму не намагається керувати або повчати;
- справедливість буддистської системи: що посієш, то й пожнеш. Добрі люди отримують нагороду, а злі – пустелю;
- висока моральність буддистської етики. Історія християнства заплямована кров'ю, в чому не можна запідозрити буддизм;
- кінцева мета людства – у його зникненні: в буддизмі - сучасно і більш природно, ніж воскресіння із мертвих у християнстві.

Проте, широта поглядів і толерантність буддизму не залежать від особистої переваги, тобто це властивості істини; буддизм – це релігія самоспонування, тобто прощення або милості; послання Будди не торкається серця і не втручається у повсякденне життя. Буддистське вчення сфокусоване на суб'єкті страждання. Тобто по суті, буддизм більше філософія та атеїзм, ніж релігія.

Питання для самоконтролю:

1. Які релігії ми називаємо світовими? Що для них характерно?
2. Де, коли і чому виник буддизм?
3. Яке відношення буддизму до кастового ладу і як це відношення віддзеркалилося на його вченні?
4. Які теоретичні джерела буддизму?
5. Хто такий Будда? Що буквально означає термін «будда», який антропологічний сенс він придбає в ученні буддизму?
6. У чому сутність віровчення буддизму?
7. Як у буддизмі уявляються боги?
8. Як у буддизмі уявляється сенс людського життя?
9. У чому буддизм вбачає джерело страждань?
10. Охарактеризуйте чотири «великі істини» в буддизмі.
11. Що таке сансара?
12. Що таке карма і в чому полягає її етичний сенс?
13. Що таке нірвана? Чому вона є метою для будь-якого буддиста?
14. Які основні напрямки буддизму й у чому їхня сутність?
15. У чому цінність буддизму як релігії?
16. А яку оцінку Ви дали б буддизму, виходячи з вивченого матеріалу?

Завдання для роздумів:

- 1) Про яку оцінку буддизму мова йде в даній притчі: Коли Будда ходив, проповідуючи своє вчення, в одному селі його зустріли погано і закидали лайками. Він сказав: «Дякую!». Люди здивувалися: «За що ти дякуєш нам?» Будда відповів: «У селі перед вами люди зустріли мене квітами і фруктами, але я їх не взяв, я в них не бідую. Ви кидаєте мені лайки, але вони не потрібні мені також. Дякую, я їх не беру».
Охарактеризуйте основні етичні норми буддизму.
- 2) «Особистість людини поєднує як фізичне тіло, так і різні розумові і чуттєві процеси, що у сукупності називається «дух». З цих двох головним є дух»/Далай-лама ХІУ. Відкриваючи око мудрості/. Чому дух у людині є головним з погляду буддизму?
- 3) Будда говорив: «Не через прикрашене волосся, не завдяки родині і народження стають брахманом. Але той, у кому існує істина і справедливість, хто чистий, той брахман». Які цінності затверджував Будда і які відкидав?
- 4) Будда розповів своїм учням притчу про стрілу. Деяка людина виявилася пораненою у бою стрілою. Він не хоче, щоб витягли стрілу з його тіла. Спочатку він бажає довідатися ім'я лучника, касту, матеріал, з якого виготовлена стріла, місце, де знаходиться лучник, довжину стріли. Поки людина все це з'ясовувала, вона померла.

Поясніть зміст даної притчі з погляду цінностей буддизму.

5) Проаналізуйте вірш Сергія Сатина «Восточная легенда» з точки зору віровчення буддизму:

«Я Индию знаю, как тело твоё, признаюсь тебе без утайки.
Люблю её жителей, климат её, легенды и прочие байки.
Особо потряс мою душу рассказ факира Декана Сагаджи.
Влюбился красавец пастух как-то раз в супругу могучего раджи.
Была, словно лотос небесный она, был юноша вылитый Кришна.
Свидетели – звёзды одни да луна, как в сад к ней он крался не слышно.
Под сенью бананов сплетались тела, распутываясь лишь под утро.
За месяц освоена ими была практически вся «Кама-сутра».
Их чувство мужало и крепло, но вдруг случилась ужасная драма:
На лоне любви их застучал супруг в позиции «Хари вакрама».
Был неописуем супружеский гнев среди апельсинов и манго.
Он проклял обоих, швырнуть повелел их в воды священного Ганга.
Сомкнулся над ними клокочущий вал, тигр в джунглях заплакал.
А раджа всё рвал и метал, и сажал слуг верных десятками на кол.
Потом в своей спальне рыдал как дитя, рычал исступленно и дико,
И челядь шепталась неделю спустя, что при смерти грозный владыка.
Да, слухи не ввали, бросало то в жар, то в холод хозяина замка.
Его укусил малярийный комар, точней, комариная самка.
И слышит он голос в предсмертном бреде на фоне каких-то мелодий:
«- Эй, раджа! Зачем ты шпионил в саду?
- Ты кто?
- - Малярийный плазмодий. Я есть подаривший тебе твой недуг
в порядке свершения мщенья, убитый тобою красавец пастух –
но в новом уже воплощенье. Учти, мы и ныне с твоею женой
по-прежнему любим друг друга.
- Ты, значит, комар, пообедавший мной.
- Твоя, рога носец, супруга!
- Ты вычеркнул нас с ней из списка людей, но снова, как видишь, мы
вместе».
Вселился в терзаемый засухой куст душа пресловутого раджи.
Такой вот рассказ я услышал из уст факира Декана Сагаджи».

Завдання для реферативної роботи:

1. Буддизм і сучасність.
2. Вчення буддизму про сутність буття.
3. Будда і боги.
4. Космологічні погляди буддизму.
5. Обрядовість та духовенство буддистської церкви.
6. Природа сансари.
7. Дзен-буддизм

8. Буддизм в Україні.

Термінологічний словничок:

Архат – у буддизмі це людина, що досягла «святості», праведник, близький до досягнення нирвани.

Бодхисаттва – відповідно до вчення буддизму істота, яка досягла вищої досконалості і має право зануритися в нирвану, але відмовляється від цього через любов і жаль до живих істот і прагненням допомогти їм у порятунку.

Брахманізм – релігія у Стародавній Індії, що з'явилася, власне кажучи, ідейним джерелом буддизму.

Будда – це істота, що досягла в ході безлічі перероджень абсолютної досконалості і здатна вказати іншим шлях до релігійного порятунку.

Бурхани – це шановані ламаїстами боги і їх скульптурні та мальовані зображення.

Ваджраяна – езотерична течія у буддизмі, де священними є тексти тантри, у котрих відбиті відкриті Буддою таємні істини.

Дацан – ламаїстський монастир.

Дзен – медитація.

Дхарма – термін, що має два основних значення: 1) сукупність етичних і культурних вимог, спосіб життя осудний людям Богами і різний для різних каст; 2) дрібні неподільні духовні безсмертні частки, з яких складається потік індивідуальної свідомості.

Карма – у брахманізмі, буддизмі й індуїзмі – містична сила чи закон, відповідно до якого усі вчинки людини мають прямі наслідки для нього в «майбутнім житті» у новому тілесному бутті після смерті.

Каста – замкнута і відособлена соціальна група зі строго визначеним родом занять, своєрідним стилем життя, звичаями, традиціями, нормами тощо.

Лама – вищий ієрарх ламаїстської церкви в Тибеті, пізніше взагалі буддистський чернець у Тибеті, Монголії і Росії.

Ламаїзм – різновид напрямку буддизму, що виник у Тибеті. Характерні риси – надзвичайний розвиток культу хубилганов (переродженців), масове поширення чернецтва і своєрідність обрядовості.

Махаяна – найбільший, поряд з хінаяною, напрямок буддизму. Основним у махаямі є положення про те, що врятуватися може не тільки чернець, як затверджувала хінаяма, але і будь-який мирянин, що дотримує обітниць духовної досконалості.

Нирвана – центральне поняття філософії буддизму. Цим терміном позначається повне зникнення, звільнення від пут сансари, вищий стан духу, у якому всі прихильності переборені, абсолютний спокій, небуття.

Сансара – в індуїзмі і буддизмі – уявлення про мінливість усього живого, єдиний ланцюг переходів з однієї оболонки в іншу, круговерть народжень і смертей.

Реінкарнація – здатність Богів, духів з'являтися серед людей у вигляді людини, тварини, рослини, предмета.

Порятунок – вище блаженство, що дарується людині надприродною силою при виконанні ряду умов і вимог, пред'явлених від його імені. У різних релігіях висувуються різні шляхи до порятунку. У буддизмі висувається вдячний восьмирічний шлях порятунку, з допомогою якого можна досягти вищого ступеня блаженства - нирвани, а після смерті припинення перероджень (сансари).

Ступа – сховище «святинь». У пізньому буддизмі – меморіали на честь історичних подій у буддизмі.

Тантризм – загальна назва різних шкіл і напрямків у буддизмі й індуїзмі.

Тіпітака – найбільш ранній і повний збірник буддистської релігійної канонічної літератури, видаваної за одкровення Будди і виклад його учнів.

Хинаяна – поряд з махаяною один з головних напрямків буддизму, його чернеча форма.

Хурде – ламаїстський молитовний обертовий барабан, що установлюється у внутрішньому дворі храму (дацану). Віруючі опускають у хурде папірця з написаними на них молитвами й обертають його. Ця дія вважається адекватною молитві.

Цзонкаба – тибетський релігійний діяч, засновник буддистської секти «жовтошапошників», що склав у буддизмі напрямок, відомий за назвою ламаїзм.

Шакья-муні – ім'я засновника буддизму, коли він одержав просвітління, тобто став Буддою.

Це цікаво знати:

Староіндійські системи оздоровлення

У наш час знову пробуджується інтерес до стародавньої індійської мудрості - Аюрведе (науці про життя). Ця область знання звичайно розглядалася як суто медична наука, а нині обговорюється навіть у засобах масової інформації багатьох країн світу.

Аюрведа, так само як і всі інші Веди, є галуззю знання і має такий же давній вік, як і саме людство: ніхто не знає часу коли їх не було. Аюрведа займається не тільки хворобами і способами їхнього лікування, але і тим, як краще прожити життя.

Корінь «аюр» означає єдність органів чуттів, розуму і душі. Коли ця єдність порушується - життя припиняється. Таким чином, корінь «аюр» означає «життя».

Головною метою застосування тієї або іншої медичної системи повинний бути пошук способів поліпшення якості життя, способів запобігання

недуги, а у випадку захворювання - правильного вибору методів лікування. Не варто ставати фанатичним прихильником якої-небудь медичної системи. Ефективні методи різних систем можуть прекрасно доповнювати один одного.

Медична освіта майже не приділяє увагу вивченню здорового способу життя і профілактичних мір. Аюрведа ж навпроти спрямована, головним чином, на підтримку здоров'я і здорового способу життя. Другий недолік сучасної медицини є те, що вона підходить до всіх людей з однієї і тією же міркою. Аюрведа завжди бере до уваги індивідуальні особливості, а її системи збереження здоров'я і лікування ґрунтуються на індивідуальній конституції.

Перші історичні свідчення, що стосуються Аюрведи, зустрічаються в Ригведі й Атхарваведі - двох з чотирьох основних вед (книг мудрості) стародавньої Індії. Вік вед повинний складати 3500 - 5000 років.

Ригведа приділяє багато уваги медицині і мистецтву цілительства, а Атхарваведа є джерелом Аюрведи, що пізніше була оформлена у вигляді окремої веди.

В Атхарваведі, розглядаються також аспекти турботи про здоров'я:

- 1) їжа і травлення;
- 2) способи розвитку інтелекту;
- 3) шляхи рятування від недуг і свідчення про лікарські рослини;
- 4) способи збереження здоров'я і збільшення тривалості життя;
- 5) посібник з поліпшення характеру й особистих якостей.

Необхідно відзначити, що система підтримки здоров'я, описана в Атхарваведі, значною мірою орієнтована на самонавіяння і зцілення за допомогою внутрішньої енергії. Аюрведа говорить, що нічого не повинно відбуватися механічно, а саме: людина зобов'язана ретельно спостерігати за собою, щоб попередити хворобу. Треба розвинути в собі тонку спостережливість, але не варто доводити це до фанатизму.

1.5. ХРИСТІЯНСТВО: ІСТОРІЯ, ВІРОВЧЕННЯ, КУЛЬТ. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ХРИСТІЯНСТВА

Християнство – це релігія, що заснована на вірі в Ісуса Христа і поклонінні йому як надприродному образу. Ще християнство, за М. Бердяєвим, називають «релігією любові». Зараз християнство найпоширеніша релігія у світі. Вона сповідується у країнах Європи, Америки, Австралії, а в результаті місіонерської діяльності, поширилася в Африці, Близькому Сході та Далекому Сході. Вона нараховує більш 1 млрд. віруючих різних конфесій.

1.5.1. Соціально-економічні, політичні передумови виникнення християнства і його ідейні джерела

Що стосується соціальних умов виникнення християнства, то тут прийдеться відповісти на 3 питання: Де? Коли? Чому і як?

1) Де виникло християнство? – У Палестині (провінція Римської імперії).

2) Коли? - II половина I ст. н. е.

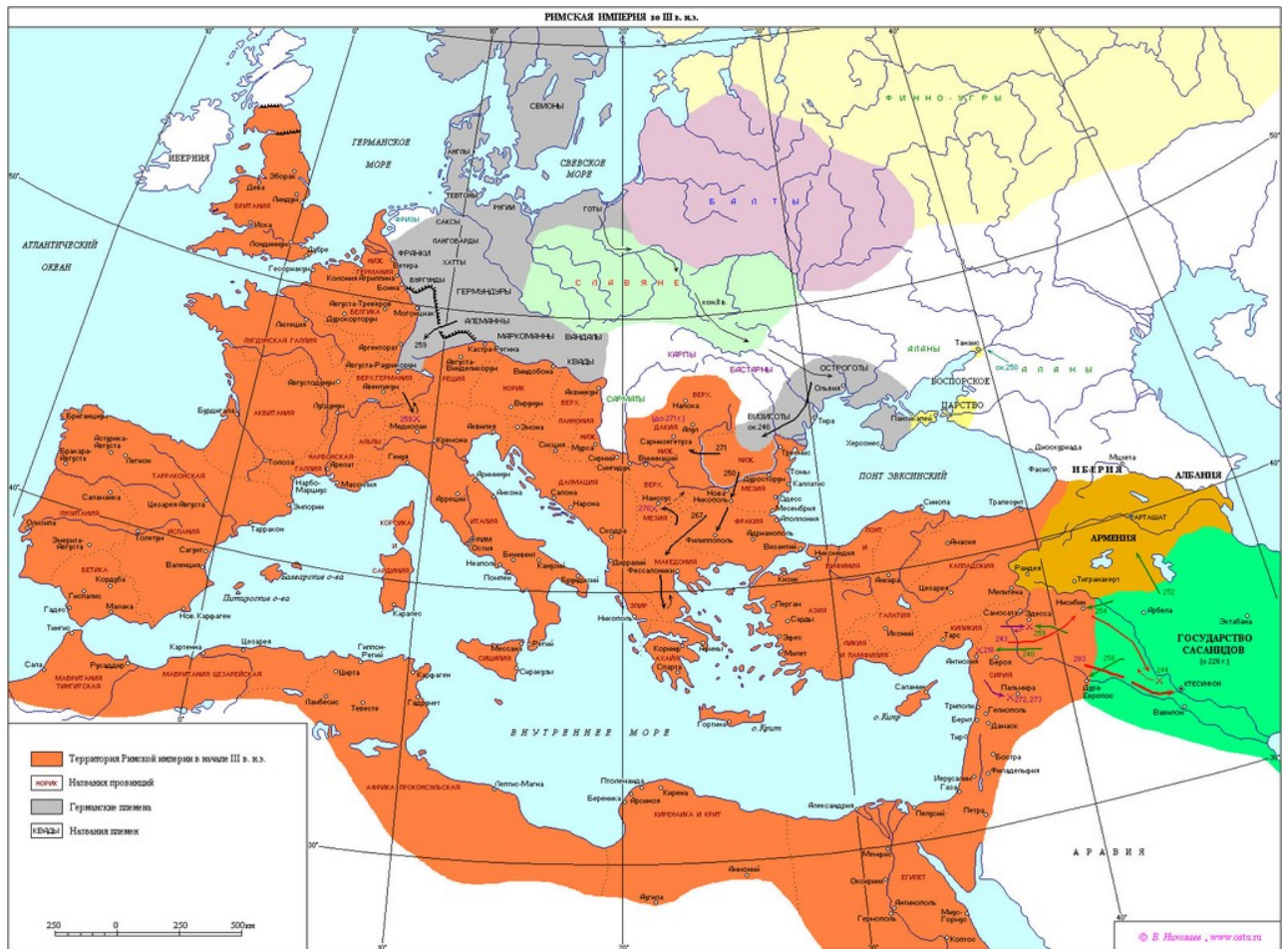
3) Чому і як? - Відповідаючи на це, варто задатися такими питаннями:

- що являв собою економічний, політичний, соціальний розвиток Римської імперії?

- яким шляхом економічний, політичний і соціальний розвиток імперії сприяли виникненню християнства?

Загалом слід зазначити, що:

1) у географічному відношенні Римська імперія, куди входила і Палестина:

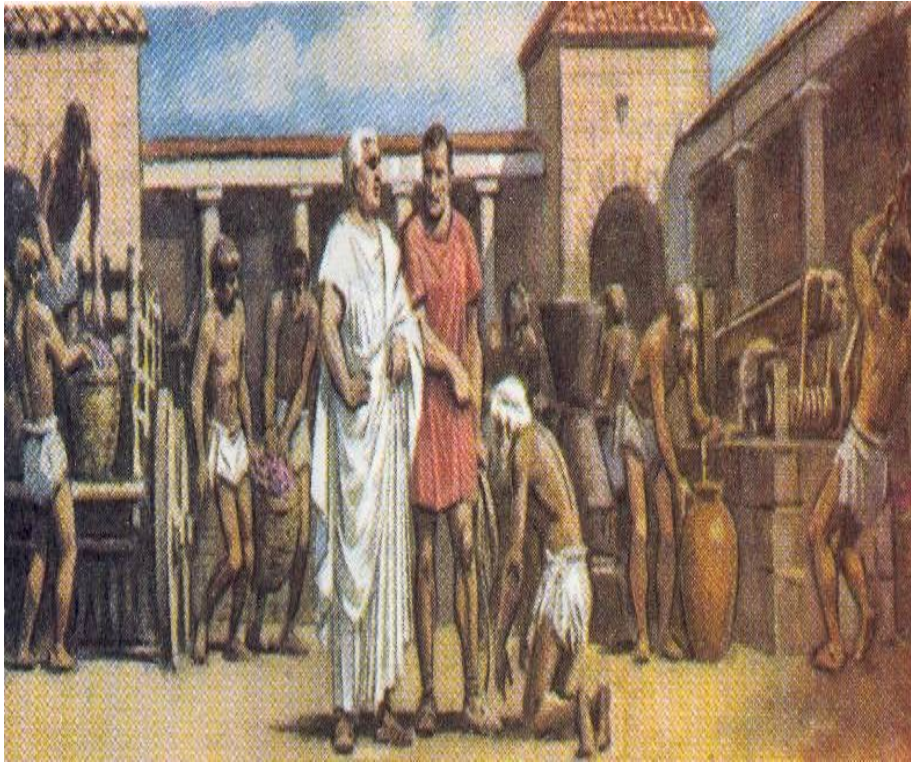

а) по площі в цей період імперія являла собою величезну державу, яка включала в себе фактично все Середземномор'я. Її кордони в Західній Європі проходили по Рейну та Дунаю. Із заходу на схід територія імперії простягнулася від Британії до кордонів сучасної Вірменії, з півночі на південь - від Піренеїв до Єгипту. Усі області, що знаходилися поза Італією, вважалися провінціями;

б) це була імперія «клаптевого» утворення, бо складалася із багатьох провінцій, які були підкорені Римом: Британія, Галльські провінції у Європі; африканські провінції: Африка, Нумідія, Мавританія; балкансько-дунайські провінції: Далмація, Реція, Норіка, Паннонія, Мезія, Дакія; малоазійські провінції: Лікія, Палестина, Памфілія, Понт, Віфінія, Галатія, Каппадокія, Ахайя (Греція) тощо.

2) в економічному відношенні у Римській імперії:

а) панував рабовласницький спосіб виробництва, бо імперія була класичною рабовласницькою державою. В I ст. до н. е. - I ст. н. е. він переживає кризу. Усе господарство імперії було засновано на праці рабів та підкорених народів, що становили більшість населення. Раби були обмежені у всьому, їх вважали «розмовляючим» знаряддям праці. Проте праця рабів в цей період стала не продуктивною та затратною;

б) економічна криза призводить до того, що основна маса населення стають злидарями і перетворюються в рабів. У підкорених країнах доросле чоловіче населення знищувалося, або оберталося у рабство;

3) у *політичному відношенні* в Римській імперії:

а) загострювалися протиріччя між рабами і рабовласниками, завойовниками (римлянами) і завойованими (мешканці провінцій);

б) населення провінцій обкладалося з боку Рима непомірними податками на користь державі та на користь її намісників;

в) прибічниками римської влади ламалися в провінціях усі національні традиції, звичаї, закони;

в) відбувалася жорстока сваволя з боку римських суддів на місцях, котрі судили за законами Риму;

г) громадянами Риму вважалися лише ті, хто народився у ньому, останні не вважалися громадянами, а оголошувалися підданими – отже обмеженими у правах та можливостях;

4) у *соціальному відношенні* населення провінцій Римської імперії ділилося на різні соціальні групи.

1001fact.ru интересные факты

Але слід зазначити, що у I ст. н. е. у Східних регіонах йде ламання політичних порядків і суспільних структур. Як це слід розуміти? Справа в тім, що завойовані регіони мали складну соціальну структуру. Вони склалися із:

1. Знаті, багатих, рабовласників
  2. Вільних, але не знатні
  3. Селян
  4. Рабів, військовополонених
- Для всіх них утрачений земний рай у зв'язку з римським завоюванням.

Подумаємо: Що було раєм для усіх, хто був завойований Римом? Що вони втратили?

1) для знаті раєм було пануюче положення в суспільстві, коли вона керувала всіма суспільними сферами життя. Із завоюванням Риму вона позбавилася цього привілею. Рим зламав цю структуру. Для нього був важливим розподіл жителів імперії на громадян (римлян) і не громадян (завойованих). Тому знать потрапила в розряд не громадян, тим самим позбавившись влади і усіх привілеїв, які мали римські громадяни.

2) для вільних людей раєм було те, що вони мали волю, полісний устрій суспільства. Але з завоюванням Риму усе було загублено, а саме, поліс зруйнований і вони позбавилися волі, полісних прав.

3) для селян рай - це родовий устрій, де селяни володіли землею. Рим зруйнував цей устрій і позбавив селян володінням землею, а разом з цим і рая.

4) для рабів і військовополонених земний рай визначався волею, яку вони втратили. Завоювання Рима посилювало гніт: гніт від своїх гнобителів і від завойовників.

У самій Римській імперії величезні маси бідноти заповнювали міста. Вони були позбавлені самих необхідних умов існування. З перетворенням Римської республіки (133-31 рр. до н. е.) в імперію плебс (народ) все більш віддалявся від участі у державній діяльності, у виборі посадових осіб і у затвердженні законів. По відношенню до імператорської влади вільна біднота була так же безправна, як раби по відношенню до своїх господарів.

Перед усім населенням римських провінцій виникло запитання - який вихід зі створеного положення? Як відновити втрачений рай?

Робляться спроби відновити земний рай за допомогою збройної боротьби. Обезземелювання селян призводило до виступів проти великих землевласників, посилення експлуатації рабів – до рабських повстань. Фактично починаючи з 30-х рр. II ст. до н. е. по 30 р. до н. е. у римській державі йшла безперервна боротьба: повстання, хвилювання, бійки на площах Риму.

Але результат боротьби для знедолених був негативний абсолютно у всіх випадках. Так, *повстання рабів в Сицилії* (104-101 рр. до н. е.) закінчилося поразкою. Воно було викликано тим, що раби поступали до маєтків римлян не тільки з числа військовополонених або людей, котрі були захоплені та продані піратами. Лихварі, котрі діяли у провінціях, постійно продавали у рабство тих провінціалів, котрі заборгували.

Зовнішня загроза, яка нависла над Римом з боку тевтонів, постійне хвилювання рабів у самій Італії змусили сенат прийняти особливі заходи, котрі повинні були забезпечити поповнення римського війська. З цією метою у 104 р. до н. е. у Сицилію був відсланий претор Ліціній Нерва. Він повинний був звільнити тих рабів, котрі були вільнонароджені. 800 чоловік були звільнені,

але за великий хабар від місцевих рабовласників претор припинив подальше визволення рабів. Тоді 80 рабів біля міста Гераклеї підняли повстання. Вони закріпилися табором на горі, куди до них стали з усіх сторін стікатися інші раби. Утворилася армія повстанців у 20 тис. чоловіків піхоти та 2 тис. кінноти. Своїм царем вони обрали раба Сальвія, який прийняв ім'я Трифона та обраної ради із ватажків повстання. Одночасно біля міста Лілібея раб Афеніон зібрав із повсталих рабів армію у 10 тис. чоловік. В армію приймалися тільки боєздатні раби, а останні, захопивши господарство рабовласників, тримали їх у зразковому порядку та постачали повстанців харчами, кіньми тощо. У місті Тріокале обидві армії з'єдналися. До рабів приєдналася і вільна біднота.

У 101 р. до н. е. проти повстанців був посланий консул Аквілій. Він зустрівся з армією повстанців біля міста Мессани, де їх вщерть розбив. Той хто потрапив у полон був відправлений до римських гладіаторських шкіл. Але останні не побажали виступати у цирку на втіху римлян і перебили один одного. Так закінчилася п'ятирічна боротьба рабів.

Повстання *Спартака* (74 – 71 рр. до н. е.). Воно охопило Південну Італію і нараховувало у 72 р. вже 120 тис. чоловік. Саме повстання примусило уряд вислати проти повстанців досвідчених полководців Марка Ліцінія Креса, Марка Ліцінія Лукулла та Помпея. У 71 р. до н. е. повстанці були розбиті. У бою загинув і Спартак, котрий бився у перших рядах з такою мужністю, яка захопила навіть ворогів. Розправа над повстанцями була жорстока: 6 тис. полонених були розтяті на хрестах по дорозі із Капуї до Риму. Окремі загони повстанців билися ще до 62 р. до н. е. Претор Октавій був направлений проти залишків військ повстанців і знищив їх на півдні Італії у м. Фурій.

Іудейська війна (66 – 70 рр. н. е.). Вона почалася як повстання антиримської народної партії зелотів проти завойовницьких планів імператора Нерона. Повстанці йшли у гори та створювали бойові загони. Найбідніші селяни та раби становили найбільш рішучу та непримириму організацію сикарієв (кинжальщиків), члени котрої нападали на римлян та місцевих

багатіїв. Римські прокуратори жорстоко розправлялися з полоненими зелотами та сикаріями. Ненависть до Риму підсилювала релігійний фанатизм, чекання божественного визволителя.

У 66 р. н. е. спалахнуло повстання. Народ відмовився платити податки, перебив римський гарнізон в Єрусалимі. Повстання поширилося по всій країні. Проте сили повстанців послабилися внутрішніми негараздами, а саме тим, що великі землевласники та жреці готові були піти на угоду з Римом.

У 68 р. н. е. загострилися суперечності у Галлії, що вилилося в рух під керівництвом бата Цивіліса. Цей рух почався з повстання допоміжних частин, котрі були набрані із батів для потреб римського війська. Утворюючи союз германських племен, Цивіліс готувався до боротьби з Римом. До нього приєдналися галльські племена лингонів та треверів під керівництвом Сабіна, Класика та Тутора – представників місцевої знаті, що мали римське громадянство, але покинули службу у допоміжних римських частинах, щоб боротися за незалежність Галлії. Майже уся прирейнська область була у руках повстанців. Але в головному місті племені ремів Дурокорторе (сучасний Реймс) було скликані збори представників галльських міст. Треверці висловилися за війну. Проте галльська аристократія не бажала зректися Риму, бо вона мала надію, що зможе грати значну роль в імперії. Більшість учасників зборів висловилися за мир з Римом. Це передумовило поразку повстання.

У 70 р. н. е. після довгої облоги та жорстокого опору повсталих було захоплено Єрусалим. Місто було зруйновано, 70 тис. чоловік були продані у рабство.

Повстання рабів та покорених народів, загальне невдоволення вільної бідноти, невпевненість у майбутнє панівної верхівки – все це свідчило про загострення суспільних протиріч рабовласницького ладу. Римська імперія вичерпала себе, можливості свого подальшого розвитку були відсутні. Назріла необхідність заміни рабовласницьких відносин, що вщент зжили себе.

Як бачимо історія свідчить про те, що усі спроби звільнитися від рабства, а одночасно і від панування Рима шляхом відкритої боротьби мали один результат - *порузку*. Повне безправ'я та втрата надії на позбавлення від рабства породжували загальну апатію, деморалізацію. Тому імператорська влада уявлялася рабам невідворотною необхідністю.

Старі племені та національно-народності релігії підкорених народів Сходу в епоху римських завоювань прийшли до занепаду. Зруйнувавши в цих країнах суспільні відносини, Рим зрік на загибель і їх релігії. Римська національна релігія, котру ненавиділи як раби, так і піддані, перестала відповідати суспільним потребам. Вона не змогла втішити мільйони знедолених людей, а також не могла стати релігією світової імперії.

Тому кожна поразка у боротьбі з могутнім Римом підривала надію знедолених на зміни умов свого життя. У свою чергу це породжувало *розпач*, тобто психологію безвихіддя. Тут і з'являється безсилля!!! А воно є основою для виникнення нової релігії.

Особливо інтенсивно нову релігію потребували в I ст. н. е. у східних провінціях, де соціальні протиріччя та ненависть до Риму були особливо гострі. Праця рабів використовувалася у рудниках та каменоломнях – це була сама важка робота. Хазяї відправляли туди непокірних рабів, а державна влада – повстанців та людей, винних у самих тяжких провинах. Римська влада не завжди рахувалася із місцевими звичаями. Так, прокуратор і префект Понтій Пілат при своєму вступі на посаду видав наказ своїм військам увійти в Єрусалим і нести зображення імператора, що образило релігійні почуття ортодоксальних іудеїв; на побудову водогіна той же прокуратор використав гроші храму, що теж було проти існуючих правил.

Також на Сході були надзвичайно сильні антиримські настрої, але усередині палестинського суспільства не було єдності: існували надзвичайно різні угруповання та течії, котрі сперечалися один з одним з політичних питань (відношення до римлян) та питанням віри. Це були:

- 1) *саддукеї*. Вони вимагали суворого дотримання установлень, записаних у священних книгах іудеїв – Біблії, не визнавали ніяких усних вчень та доповнень. Визнавали греко-римську культуру та підтримували римлян.
- 2) *фарисеї*. Це релігійна течія, представники котрої виступали за чистоту іудаїзму, проти контактів з чужинцями, проти участі у язичеських святах. Вони займалися тлумаченням священних книг, визнавали воскресіння мертвих, загробне розкаєння.
- 3) *ессеї*. Члени цієї релігійної общини мали назву кумраніти, по назві місцевості Вади-Кумран, де вперше були випадково знайдені арабськими пастухами у печерах рукописи, котрі сповідували іудаїзм. Але вони вважали, що жрецтво опоганило Єрусалимський храм, спалюжило божественне вчення. Тому кумраніти назвали себе «Новим союзом» («Новий завіт»), бо старий союз (завіт) з богом був порушений ортодоксальним іудаїзмом. Характерні риси релігійного вчення кумранітів полягало у наступному: дуалізм (уявлення про боротьбу у світі двох начал – лихого та доброго); обираність членів общини як «синів світла»; віра у кінець цього світу – есхатологізм та месіанізм – віра у прихід божественного спасителя, помазаника божого.

Серед мешканців Палестини та Малої Азії в I ст. н. е., особливо у зв'язку з іудейською війною, з'явилася надія на прихід «божественного спасителя» – месії. Як видно із рукописів кумранітів вони відкидали приватну власність, вірили, що вже приходив на землю «праведний учитель», що він страчений, воскрес і знову повернеться, щоб судити тих, хто є гріховним. Такі общини існували і за межами Палестини. У такій обстановці виникає, розвивається та кріпне християнство, спочатку як одна із сект іудаїзму.

Тому, як бачимо, *безсилля* стало тим сприятливим підґрунтям для проповідників, котрі стали поширювати соціальну програму виходу із стану розпачу та безсилля.

У чому суть цієї соціальної програми перших християнських проповідників?

Суть *соціальної програми християнства* полягає в наступному: *побудова Царства Божого*. Що ж це за Боже Царство? Які його риси?

1. Царство Боже – можливе не тільки на небі, але і на Землі.
2. Царство Боже на Землі – це *ідеальний тип суспільства*, у котре не увійде ніщо нечестиве, мерзенне, брехня і у якому не буде нічого проклятого.
3. Установленню Царства Божого на Землі передуює *всесвітня катастрофа*, що мислилася як кінець світу. Чи була ідея про *всесвітню катастрофу* приваблива людям Сходу? Так. Це тому, що вона знаменувала *загибель ненависного Риму*.
4. Кінець світу і встановлення Царства Божого не відкладалося на перспективу, а повинно відбутися *найближчим часом*.
5. Кінець світу, а саме сцена страшного суду - ця ідея була привабливою, тому що природним шляхом не можна було *знищити панування Риму*. Тому намагалися покінчити з Римом ідеєю про кінець світу, тобто з допомогою Бога та небесних сил. *Звідси виникає нове вчення – порятунок у Царстві Божому*.

Царство Боже – це є *винагорода*, на яку сподівалися *зневірені люди*, що *населяли Римську імперію*.

Ідея Царства Божого мала *особливе значення* для становлення християнства:

1. Ідея Царства Божого – це *вища ступінь людського буття*.
2. Ідея Царства Божого – це *апеляція до злиденних, зневірених людей*.
3. Ідея Царства Божого – це *буття прямо протилежне земному буттю*.

Отже, порятунок у Царстві Божому – це нове вчення, що породжує у зневірених *надію*, як психологічний стан, на краще.

Що стосується питання про *ідейні джерела християнства*, то слід зазначити, що релігія як форма духовної культури не виникає спонтанно, а ґрунтується на базі культурних традицій. А звідси і християнство виникло на визначених ідейних традиціях, що склалися до нього.

Можна виділити дві великі групи джерел. Це:

1. Східні релігії і міфологія.
2. Елліністична філософія.

1-я група джерел християнства - це: 1) *східні релігії*: а) зороастризм; б) іудаїзм; в) давньоєгипетська релігія.

Справа в тому, що на території Римської імперії встановилися досить складні релігійні відношення між носіями різних віровчень. Це було викликано рядом факторів:

по-перше, йшов процес розкладу національних релігій, котрий почався ще в елліністичну і закінчився у римську епоху;

по-друге, відбувався процес стихійної взаємодії та взаємопроникнення різних національних та племінних вірувань, звичаїв – синкретизм. Релігійний синкретизм зводився, перш за все, до проникнення близькосхідних уявлень та образів, що мали тисячолітню історію, у свідомість та релігійне життя античного суспільства. Отже, християнство запозичило своє віровчення із таких східних релігій, як:

I. Зороастризм (парсизм) – це давньоіранська дуалістична релігія, що виникла у X – VII ст. до н. е.

Великий вплив на християнство мали такі ідеї зороастризму, як:

1) *есхатологія*. Вона полягала у двох моментах: а) кінець світу; б) продовження життя після смерті;

Саме *есхатологія* дала уявлення про кінець світу і уявлення того, що в результаті кінця світу сили «світла» переможуть сили «підьми», добрий початок переможе злий і результатом цього буде перемога життя над смертю.

Зороастризм (парсизм)

2) дуалізм *добро* і *злого*; світла і підьми, тобто це два окремих світи (царства). Світло, добро, істину та життя уподобає вічно існуюча сила - Ахурамазди, а підьму, зло, брехню та смерть – Анхра-Майнью. Між ними йде постійна боротьба. Ареною її є весь світ. У боротьбу втягнені не тільки боги, але і люди, котрі мають свободу вибору. Однак ця боротьба не вічна. Прийде час, коли царство підьми буде переможене царством світла, коли зло буде переможене добром;

3) *страшний суд* та вогняна космічна катастрофа. Вони настануть тоді, коли грішники та Анхра-Майнью загинуть, а послідовники Ахурамазди очистяться у вогні з допомогою Спасителя, котрий для цього очищення воскресить мертвих;

4) *ідея Спасителя*. Роль його у цьому світі - допомогти людям перемогти злого бога і утвердити царство світла, бо сили у боротьбі із силами

підлягти та зла майже рівні. Тому Спаситель (Саашоанта) повинний допомогти встановити царство добра;

5) *потойбічний світ*. У залежності від земного життя душу покійного випробує різна доля. Благочестиві віруючі, котрі виконують усі вимоги релігії, потрапляють у рай, а нечестиві – в пекло. Наприкінці світу душі грішників будуть остаточно винищені, тобто тут просліджується *ідея спокути*.

Не менш важливим джерелом християнства є іудаїзм, який вважають у науковій літературі його генетичним виткомом.

II. Іудаїзм (XIII ст. до н. е., релігія євреїв) був найближче усього до християнства. Він генетично з ним пов'язаний, він є його предтечею. Тому що первісне християнство було спочатку сектою іудаїзма.

Християнство успадкувало всі позитивні моменти релігії іудеїв. Які саме?

1. *Ідея монотеїзму* - єдиного всемогутнього бога (бога Яхве).

Ця ідея мала важливе значення для початкового християнства, бо вона консолідувала сили для боротьби знедолених Римської імперії проти пануючої влади.

2. Ідея Старого Завіту.

Завіт означає угоду. *Старий Завіт* – це угода бога Яхве з ізраїльським народом. Це була двостороння угода, де євреї повинні були поклонятися тільки богу Яхве, а бог Яхве повинен був поселити єврейський народ на горі Сінай. Але цю угоду не дотримують ані бог Яхве, ані народ Ізраїлю. Замість пануючого положення, народ Ізраїлю потрапляє в політичну залежність від інших держав (Рима, Вавилону). Єрусалим зруйнований. Храм бога Яхве спалений. Народ ізраїльський у здивуванні: чому бог Яхве не виконав свої умови? Відповідь дали ізраїльські пророки – завинили самі люди, що стали служити і поклонятися іншим богам.

Пророки не тільки констатували зраду, але і висунули ідею про те, що треба укласти нову угоду, тобто *Новий Завіт*. Християнство і стало цим Новим Завітом.

3. *Ідея месії*. У перекладі з єврейської мови месія – «машинах», з грецької – «месіас», що означає помазаник. Звідси і утворилося слово «месія» як *помазаник*. *Машинах* у перекладі на грецьку означає *Христос*. Ісус у перекладі з єврейського означає *вождь*.

Ідея вождя й ідея помазаника божого широко поширені в іудаїзмі. Хто такий вождь? Вождь – це той хто веде. Таким вождем був для іудеїв Мойсей (Старий Завіт), що позбавив ізраїльський народ від єгипетського полону (свято єврейської паски), а у християнстві – це Ісус Христос (Новий Завіт).

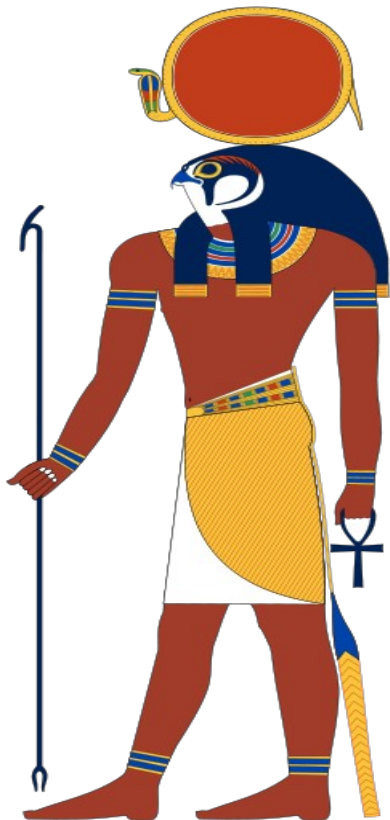
Хто такий помазаник? *Помазаник* – це представник Бога на землі, котрий звільнить народ; це цар, якого помазали на царство. Ісус Христос походив з роду царя Давида, як помазаник. У Євангеліє від Матвія даний родовід Ісуса Христа, де розглядається його походження з царського роду царя Давида.

III. Давньосгипетська релігія. Християнство запозичило в ній *ідею про втілення Бога в людському образі.* У Єгипті:

1) фараони обожнювали себе, вони вважалися живими богами. Наприклад: Атон, Ехнатон – спадкоємці бога Сонця Ра;

2) фараон був сином бога Ра;

3) фараон - посередник між богом і людьми. Тому уявлення про те, що бог може втілитися в людину і сприяло появі ідеї про Ісуса Христа як про бога-людину.

Бог Ра

Із східних релігій християнство запозичило багато елементів фетишизму, анімізму, магії. Все це є свідком впливу старих культів на нову релігію.

2) міфологія.

Широке поширення на Сході одержали міфи та культу богів таких як Осіріса та Ісиди, Аттїса та Кібели, Адонїса та Афродіти.

Аналіз міфів про східних богів Осіріса (Єгипет), Митри (Персія), Будди (Індія), Адонїса (Фінікія), Аттїса (Фрігія) виявляє збіг подій, викладених у них з подіями, що знаходяться в Євангелії, котра є життєписом Ісуса Христа. Які це моменти? А саме:

- а) культ померлих і воскреслих богів: Осіріс (Єгипет);
- б) народження бога Митри (Персія) від непорочного зачаття;
- в) бог Митра – посередник між головним богом і людьми: люди вірили і сподівалися, що з'явиться бог Митра і врятує їх від сил п'їтьми;
- г) переслідування немовляти злим царем;
- д) зцілення хворих.

Бог Осіріс (Єгипет)

Загальним для усіх культів (сірійських, фригійських, єгипетських тощо) було вчення про померлого бога та бога, що воскрес, смерть та воскресіння котрого відбувалося у таємних містеріях. Особливо широко були відомі містерії персидського сонячного бога Митри, який пролив свою кров за людей, щоб спасти їх від злого бога Арімана та привести їх до безсмертя та світла.

Бог Митра (Персія)

Як бачимо, міфологія була тим матеріалом, звідкіля писалася біографія Ісуса Христа.

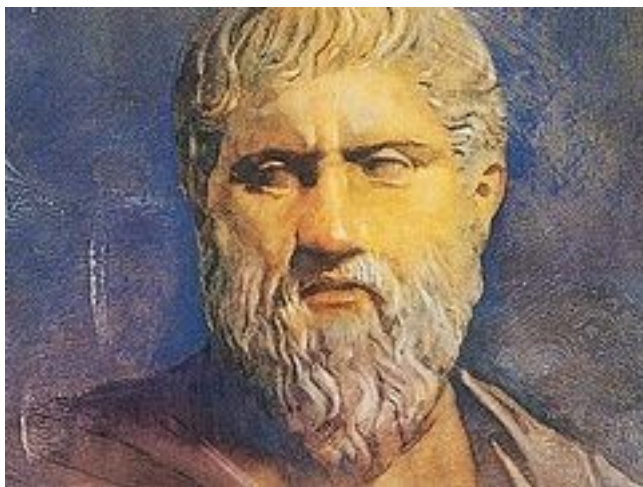
На підставі взаємопроникнення та злиття різних віровчень та культів відбувалося утворення нових релігійних общин, котрі за своїм змістом не зводилися ні до одної із національних релігій у чистому вигляді, що ставило ці общини у тій чи іншій формі у опозицію до офіційної релігії.

II-а група джерел християнства – елліністична філософія.

Ведучим філософським напрямком у I ст. н. е. був стоїцизм, представлений Сенекою, Епітетом, імператором Марком Аврелієм та ін. *Стоїцизм* – це філософське вчення, котре виникло в Греції у IV ст. до н. е. Він був поширений у Римській імперії в I-II ст. н. е. Стоїки вважали, що життя людей залежить не від їх волі, а від Долі, пізнати яку неможливо. Але в можливості людини бути добродіяльною, звільнитися від пристрастей, не боятися нещастя та смерті.

Пізній же стоїцизм займався, головним чином, питаннями етики, причому ця етика більше підходила до умов світової імперії. Стоїки невпинно

проповідували, що кожна людина є лише частиною великого організму і, що благо його значно важливіше, ніж блага його співчленів. Тому кожний повинний без боротьби та протесту зустрічати все, що посилається йому долею. Так як зовнішні обставини – багатство, становище, здоров'я, свобода та саме життя – від людини не залежать, вона повинна вважати їх для себе байдужими. Єдиний обов'язок людини – удосконалювання себе у мудрості та добродетелі, виконання обов'язку перед суспільством і збереження спокою духу в будь-якому положенні. Ніяких перспектив стоїки своїм послідовникам не відкривали. Заперечувалося по суті і безсмертя душі – душа після смерті розкладалася, як і тіло, і елементи її утягаються знову у безкінечний круговерть природи. Як бачимо, етика могла бути привабливою для правлячого класу, поки імперія здавалася ще квітучим організмом, ради котрої приносилися жертви. Але з настанням кризи ця ідеологія перестала задовольняти правлячий клас. Все більше поширення одержують нові течії, в основному пов'язані із релігійними рухами, котрі розвивалися на основі філософії піфагорійства та платонізму. Ще у I ст. до н. е., у період кризи республіки, склалася школа неопіфагорійців, котра, поєднуючи елементи філософії Піфагора, Платона, Аристотеля, розробляла містичне та дуалістичне вчення про Бога (благо) та матерію (зло). Велику роль грали демологія та магія. Самим значним, хто спирався на філософію Платона, був Філон Олександрійський.

Філон Олександрійський

Філон Олександрійський (20 р. до н. е. – 50 р. н. е.) – єврей, дуже талановита людина. Він належав до авторитетної іудейської сім'ї, дуже елінізованої, як і багато сімей багатих іудеїв, що поселилися за межами Палестини.

Філон намагався здійснити синтез біблійського богослов'я та грецької філософії. У його творах велику роль грало поняття «слова божого» – Логосу – першої еманції (поширення) божества, його творчої сили. Це посередник між Богом та людьми. Зло, на його думку, походить від недосконалості матерії, в котру втілена божественна душа; задача людини – подолання матеріальної гріховності, розкаяння та звертання до Бога. Філон намагався довести, що ці ідеї були вже втілені у біблійські історії. Іншими словами, він зробив спробу з'єднати іудаїзм із елліністичною філософією і зробити релігію інтелектуальною. Його називають «батьком християнства». У Філона Олександрійського християнство запозичило наступні ідеї:

1. Вчення *про загальну гріховність людини.*

2. Вчення *про боротьбу між душею і тілом:*

а) тіло (Т)– в'язниця душі;

б) душа (Д) – повинна звільнитися від тіла, від тілесних тортур, а саме через чесноти й умертвіння плоті. Це можна досягти через *аскетизм і чернецтво*. Аскети розглядають ліквідацію дихотомії Д / Т через *піст*. Тіло – зосередження диявола умертвляється через піст, що пов'язується зі звільненням душі.

3. Вчення *про Логос.*

Логос - з грецької означає «слово».

Бог (світ ідеальний)

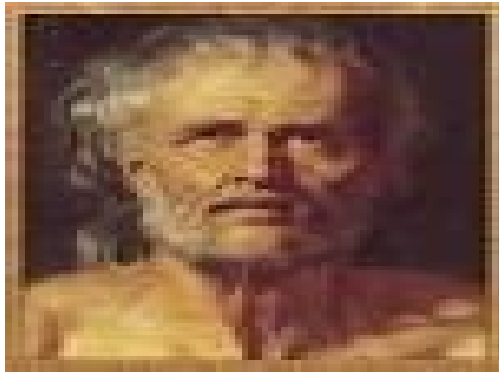
↓

Логос (посередник) - кальномія

↓

Земний світ (світ матеріальний)

Людина прагне перейти із зіпсованого, матеріального світу в ідеальний, божественний світ через «Логос». Логос виступає як би мовити перевізником у світ ідеальний. Це здійснюється за допомогою кальномії (злиття людини з Богом). Для цього людина повинна виконати одну умову - позбутися гріха.

Луцій Анней Сенека

Другим філософом був *Луцій Анней Сенека* (4 р. до н.е. – 65 р. н. е.). Його називали «дядьком християнства». Християнство запозичило у нього етичні ідеї:

- 1) ідеї рівності всіх людей перед Богом;
- 2) про порятунок душі як мети життя;
- 3) про презирство до земного життя;
- 4) про любов до ворогів;
- 5) про покірність долі («Доля веде того, хто хоче, і тягне того, хто не хоче»).

Як бачимо, до I ст. н. е. склалися об'єктивні передумови для виникнення християнства. Про це свідчать економічні, політичні, соціальні причини, а також теоретичні напрацювання, що склалися до цього часу. Але успіх християнства був підготовлений кризою античної ідеології. Положення широких народних мас було вкрай важким. Домінувала песимістична філософія і вона залишалася надбанням небагатьох. Вихід із цього стану і заспокоєння люди шукали в релігії, що обіцяла їм винагороду хоча б після смерті. Язичеські культури вже втратили своє самостійне значення, були обтяжені складними

обрядами та заборонами, що розділяли людей. Християнство ж було вільним від усього цього. Воно усувало обрядність і зверталось до всіх людей без різниці етнічного походження та положення, воно проголошувало загальну рівність у гріху та спокуті. Тому християнство виникає як рух пригноблених людей, бідняків, рабів та вільновідпущених, людей яких скорив Рим.

1.5.2. Становлення християнства як світової релігії

Перетворення християнства у світову релігію йшло поступово. У своєму становленні воно пройшло три етапи (античний, феодальний, сучасний), що відбили еволюцію суспільства і які свідчать про складні процеси в надрах самого християнства.

1. Античне християнство (ІУ -Х ст.).

Античне християнство у своєму становленні пройшло ряд періодів. Це свідчить про складність його становлення як світової релігії. Задамося питанням: Які це періоди і що для них було притаманне?

І. Первісне християнство (І ст. н. е. – середина ІІ ст. н. е.).

В середині І ст. у християнстві виразно проявилися різні напрямки, котрі жорстоко вели боротьбу один з одним, так і з іншими ідейними ворогами. Це були ворогуючі секти Миколайків, послідовників Валками, феських лжеапостолів, прибічників Іезавелі тощо.

Первісне християнство не знало догматики, культу. Їм не була відома Свята Трійця та боговтілення. Не було уяви і про Святий Дух. Громади не мали спеціальних місць для проведення богослужінь, не обирали священиків, не знали таїнств, ікон. Це християнство називали релігією пригноблених, тому що перші громади склалися, головним чином, із незаможних та малозаможних, а також із рабів. Свої збори вони проводили у катакомбах, бо там легше було сховатися від переслідувань римлян. На зборах перші християни проголошували проповіді та пророцтва про швидкий кінець світу та страшний

суд, читали послання. У кожній громаді були свої пророки, причому це могли бути і чоловіки, і жінки. Єдине, що було для усіх християн загальним – це віра у добровільну спокутну жертву, що приніс раз і назавжди за гріхи усіх людей посередник між Богом та людьми.

Тому можемо підсумувати те, що для *первісного християнства* було характерно наступне:

- а) християнство ще не виділилося в самостійну релігію, а було однією із *течій іудаїзму*;
- б) християнство ще не являло собою церковної організації – це *секта*, це катакомбне християнство, що існувало таємно від можновладців;
- в) християнство носило *есхатологічний* («есхатос» - із грецьк. – останній) характер. Есхатологія - це вчення про кінцеві долі світу. Його перші християни чекали і зовсім не боялися, бо він був пов'язаний з кінцем Римської імперії, тобто з кінцем страждань;
- г) християнство носило *революційний характер*, тому що було спрямовано на бунтарське очікування Царства Божого на землі як символу швидкого падіння Риму.

II. Раннє християнство (середина II ст. - 1-я чверть IV ст. н. е.).

У цей час з'являється нова ідея – про досягнення у віддаленому майбутньому «Царства Божого». На зміну есхатологічному християнству приходить євангельське. Саме в Євангеліях, котрі з'явилися у II ст. н. е., повідомляються факти про земне життя Ісуса, про його проповіді, розповідається про багато здійснених ним чудес. Тут вже демократичні ідеї замінюються принципом непротивлення, обіцянкою небесного благополуччя, смиренністю та покірністю. У кінці II ст. н. е. з'являється клір (священики), що пов'язано із поступовою зміною соціального складу ранньохристиянських громад.

У цей час відбувається подальше загострення протиріч рабовласницького суспільства. Занепад торгівлі, ремесел, господарства,

хвилювання серед рабів та невдоволення розорених селян поширюються все більше і більше. Тепер Рим заклопотаний не розширенням своїх кордонів, а захистом їх від нашествия з боку варварів. Безвихідь положення породжує песимізм у середині пануючих класів, не здатних зупинити розпад імперії.

Такій ситуації як неможна краще відповідали ідеї християнства, котрі закликали віруючих добровільно і покійно йти назустріч неминучій загибелі. Цим, головним чином, і пояснюється зміна соціального складу громад. Якщо раніше вони об'єднували рабів та вільну бідноту, то у II ст. н. е. до їх складу увійшли ремісники, торговці, землевласники і навіть римська знать. Заможна частина християн поступово приходить в християнські громади до управління майном та керівництвом богослужбовою практикою. Посадові особи, котрі обиралися на певний термін, а потім довічно, утворюють клір. Священики, диякони, єпископи, митрополити витісняють харизматиків і зосереджують владу у своїх руках.

Зміна соціального складу громад визначила їх напрямок. З поповненням християнських громад заможними та освіченими людьми прийшли і нові ідеї, котрі були популярні в їх середовищі. Під впливом філонівської філософії розробляється погляд на І. Христа як на втілення слова божого – Логосу; східні культу померлих та воскреслих богів укріпили вчення про безсмертя віруючих. Стоїчна мораль непротивлення та покійності, в якійсь мірі, вплинула на християнство, бо серед християн виникла легенда про те, що знаменитий стоїк Сенека запозичив ідеї у апостола Павла. Тому протест проти гнобителів змінюється закликом до вільних коритися владі, котра дана богом, а до рабів – шанувати свого пана. Багаті не повинні були тепер відмовлятися від майна. Вважалося, що для їх спасіння досить, якщо вони будуть щедрі на милостиню. Отже, як бачимо, спостерігається все більший відхід від колишніх демократичних тенденцій і наполегливе прагнення до союзу з імператорською владою. Християнство поступово встає на захист рабовласницького влади.

Все це обумовило риси *раннього християнства*:

- а) до кінця II ст. християнство цілком відокремилася від іудаїзму і перетворилося в *самостійну релігію*. Відбувається розрив з іудейськими традиціями, де замість обрізання вводиться водне хрещення, святкування щотижня не суботи, а неділі, що пов'язано із воскресінням Ісуса;
- б) створюється клір, з якого жінки поступово відсторонялися;
- в) християнство ще не являло собою єдиної організації, існували різні течії;
- г) християнство стає *євангельське* (благовіст);
- д) на зміну революційному християнству приходить *компромісне* (стосовно Римської влади).

III. Нікео-цареградське християнство (2 чверть IV ст. – середина V ст.).

Зміна соціального складу та зростання громад призвели до зміни їх організації. Потреби, що ускладнювали культ та багаті пожертвування на користь християнських громад посилювали вплив осіб, котрі розпоряджалися майном громади та керували богослужінням: дияконів, пресвітерів, єпископів. Так почалося відокремлення кліру від рядових християн, тобто почалася зароджуватися християнська церква.

Поступово християнство стає силою. Язичницькі жерці, бачачи в християнстві небезпечних конкурентів, нацьковують на них народ. Про християн розповідали, що вони отруюють колодязі, уживають в своїх обрядах кров дітей, розпусничають. Вони почали переслідуватися владою. Щоб цього запобігти, керівники християн намагалися знайти примирення з імперією. З'являються написані ними так звані «апології», котрі були звернені до імператорів і містили виправдання християнського вчення, християнських удач і, котрі доводили, що християни є самими надійними підданими імперії.

Великі зміни відбулися при імператорі Костянтині (306-337). У 311 р. християнство стає офіційно дозволеною релігією, а у 313 р. *Міланським едиктом* він дарував християнам свободу віросповідання. Християнство перетворилося в «пануючу» релігію, яка знаходилася під опікою державної

влади. Костянтин надав церкві значні привілеї. Вона отримала право приймати спадщину та дарування. Це дало можливість їй швидко збагачуватися.

Головну роль у визнанні Костянтином християнства зіграли політичні міркування. Щоправда, на початку IV ст. християнство сповідувало не більш 1/10 частини населення імперії, проте християни вже створили виключно міцну організацію, що вміла впливати на маси. Широка добродійність та надія на загробне воздаяння привертала до неї бідноту; проповідь смиренності та покори зменшувала її опір. Християнство вимагало повної підкори, беззаперечного визнання установленної догми. Саме така релігія була найбільш підходящою ідеологічною базою для імперії, щоб тримати у покорі велику масу знедолених.

Соціальні протиріччя приймали тепер релігійне забарвлення та проявлялися у жорстокій боротьбі різних напрямків. Найбільш значним із них було аріанство. Його засновник, олександрійський пресвітер Арій (256-336), стверджував, що Христос не споконвічний, так як створений Богом Отцем, а, отже, нижче Отця і не рівняється йому, а тільки подібний йому. Проти цього положення повстали «правовірні» християни, які очолювалися Афанасієм, котрий став єпископом Олександрії. Вони доводили, що Христос споконвічний, рівний та єдиносущний Богу Отцю, а виниклі з цього тези протиріччя оголосили недоступною розуму божественною таємницею. Навколо цього розпалилася суперечка, котра загрожувала церкві розколом. Цього не міг допустити Костянтин, бо тільки єдина церква могла бути йому надійною спільницею. За його бажанням у 325 р. в м. Нікеї (Мала Азія) був скликаний I Вселенський собор єпископів. Він прийняв обов'язкові для усіх християн Символи віри, що стверджували єдину сутність I. Христа та Бога Отця, а також засудив положення Арія. Християнство перетворилося у світову релігію.

На II Константинопольському Вселенському соборі у 381 р. були піддані прокляттю не тільки аріани але й інші ересі: духобори, фотиніані та ін.,

котрі відмовлялися вважати І. Христа Богом, а визнавали його лише вищим створінням.

У 431 р. на III Єфеському Вселенському соборі обґрунтували догмат про боговтілення, висунувши 6 правил по його захисту. А на IV Халкидонському Вселенському соборі у 451 р. було приділено увагу догмату обґрунтуванню спокути та боговтілення.

Вже у 553 р. на V Константинопольському Вселенському соборі вирішилася суперечка про те, як зображувати І. Христа. 82-е правило зобов'язувало зображувати Сина Божого у людському вигляді, а не у вигляді агнца. Ставилася також умова, щоб Ісус у своєму зображенні підкреслював перед віруючими всю велич свого страждання, покори, смиренності, рятівної жертви. Отже, як бачимо, із «гнаної» релігії християн стає «пануючою» релігією (відбулося зрощування релігії з державою).

Таким чином, на зміну євангельському християнству прийшло *церковно-догматичне*.

Для нього характерно:

а) утворення *церкви*;

б) процес систематизації християнського віровчення в єдину *догматику*.

Догматизм – слідування обов'язковим істинам. Основні догмати християнства викладені у Священному писанні. В античний період створюється друга частина Біблії, а саме «*Новий Завіт*» - це 27 книг:

1) 4-и Євангелія (від Матвія, Марка, Луки, Іоанна), що розповідають про життя І. Христа;

2) Діяння апостолів, що оповідає про поширення християнства;

3) 21-е Послання апостолів, що включають повчання про організацію і побут ранньохристиянських громад;

4) Апокаліпсис («Одкровення Іоанна Богослова»), що змальовує картину «кінця світу» і страшного суду.

Новий Завіт

У 364 р. Новий Завіт був остаточно канонізований (зведений у ранг священного) на Лаодикійському Вселенському соборі.

2. Феодальне християнство (V-XV ст.).

Як бачимо, християнство ніколи не становило собою єдиної течії. Поширюючись по численним провінціям Римської імперії, воно пристосовувалося до сформованих соціальних відносин та місцевих традицій.

Наслідком децентралізації Римської держави було виникнення перших 4-х автокефальних, тобто самостійних, церков: Константинопольської, Олександрійської, Антиохійської, Іерусалимської. Незабаром від Антиохійської церкви відокремилася Кіпрська, а потім Грузинська православні церкви.

Але справа була набагато складніша і не обмежувалася лише розділом християнських церков. Деякі із них відмовилися визнавати рішення Вселенських соборів і затвержену ними догматику. У середині V ст. армянське духівництво не згодилося із засудженням монофізитів Халкидонським собором і відмовилося прийняти догмат боговтілення. Христос признавався лише богом,

але не боголюдиною. Цим армянська церква поставила себе в особливе положення, прийнявши догмат, котрий заперечував догматиці ортодоксального (правовірного) християнства. Відокремлення армянської церкви було наслідком загального прагнення звільнитися від економічного та політичного впливу Візантії.

У цей період відбувся розкол християнства на православ'я і католицизм. Цей розкол назрівав на протязі декількох сторіч і був пов'язаний з особливостями розвитку феодальних відносин у східних та західних частинах Римської імперії та конкурентної боротьби між ними. Передумовою розколу послужив поділ Римської імперії на Західну (центр-Рим) і Східну (центр-Константинополь) у 395 р. На території Західної імперії утворилося безліч феодальних держав, а в Східній імперії до ХУ ст. існувала єдина держава. Це визначило політику східної та західної церкви. Між ними, починаючи з V ст., точилася боротьба за керівництво в християнстві. Особливо загострилися протиріччя в період занепаду Візантії. Коли над Візантією нависла загроза нашестя персів, римський папа Лев IX висунув їй територіальні вимоги. Одержавши відмову, він піддав анафемі (церковному прокляттю) візантійського патріарха Михайла Керулларія. У свою чергу церковний собор Візантії звинуватив папу у ересі.

У 1054 р. (XI ст.) відбувся остаточний розрив між східною та західною церквою, після чого римська церква стала називатися католицькою (від грецьк. *katholikos* – всеохоплюючий), що означало римська всесвітня церква, а константинопольська – ортодоксальною (від грецьк. *orthodoxos* - правовірний), що означало всесвітня, вірна принципам ортодоксального християнства. Слов'янською мовою східні церкви стали називаються православними.

3. Сучасне або буржуазне християнство (з ХУІ ст. до наших днів).

Початок йому поклала Реформація. *Реформація* - широкий соціально-політичний рух у Європі в ХУІ-ХУІІ ст., направлений проти католицької церкви, котрий мав в цілому антифеодальний характер. У результаті її від

католицизму відокремилася група *протестантських* релігій (від лат. - заперечувати). Головною причиною виникнення протестантизму був розвиток буржуазних відносин у Європі. Так як католицька церква у середні віки займала чільне положення в усіх сферах життя та була головним оплотом феодалізму, то Реформація, в першу чергу, була спрямована проти її панування. Реформація почалася у Німеччині виступом богослова *Мартина Лютера* (1483-1546). Приводом для його виступу був безсоромний продаж індульгенцій католицькою церквою, за допомогою котрих можна було відкупитися від будь-яких гріхів. 31 жовтня 1517 р. на брамах Виттенбергського храму М. Лютер вивісив 95 антикатолицьких тез проти вчення про спасіння заслугами святих, про чистилище, посередницьку роль духівництва. Пізніше він відкинув папську владу, з'ясував вчення про те, що кожний християнин може врятуватися тільки вірою у відпокутую жертву І. Христа, переклав на німецьку мову Біблію, висунув вимогу спростити обрядовість, ліквідувати чернецтво, підкорити церкву світській владі.

Реформаторській рух у Німеччині був підтриманий і селянсько-плебейськими прошарками, що очолив Томас Мюнцер (1490-1525). Вчення його про «царство Боже на землі» фантастично передбачило суспільство без приватної власності та класових протиріч. Керманичами Реформації у Швейцарії були *Ульріх Цвинглі* (1484-1531) та *Жан Кальвін* (1509-1564), котрі здійснили найбільш радикальні перетворення культу та церковного устрою в інтересах буржуазії. У реформі були зацікавлені і бюргерсько-помірковані прошарки та деякі государі, налаштовані проти церковної землевласності, чернецтва, сплати великих грошових коштів папському престолові і його втручання в їх політику. В 1529 р. група німецьких князів заявила «рішучу незгоду» проти відміни Шпейерським рейхстагом їх права вирішувати питання релігійності підданих, якого вони вимагали з 1526 р. Саме з цього часу пов'язано походження терміну «протестантизм», котрий став вживатися для позначення сукупності віросповідання християнства, генетично пов'язаного з

Реформацією. Протестанти висвітлювали буржуазні порядки, мораль. Церква стала більш дешевою, а гроші, що звільнилися, були використані в інтересах буржуазного розвитку.

Проте поразка у Селянській війні 1525 р. в Німеччині народного напрямку Реформації, «контрреформація» (реакція католицької церкви на останню), релігійні війни XVI-XVII ст. вплинули на становлення раннього протестантизму, який знайшов своє відображення у таких напрямках, як лютеранство, кальвінізм, англіканство, квакери тощо. Але еволюція протестантизму на цьому не закінчилася. На підставі пізнього протестантизму, а саме кальвінізму, виникли такі течії як баптизм, адвентизм, Свідки Ієгови, п'ятидесятники, мормони тощо. Виникнення нових течій в протестантизмі і дроблення старих сьогодні продовжується.

Католицька церква в XVI – XVIII ст. ще відстоювала феодальні порядки, але в XIX ст. Римська церква у своїх енцикліках (посланнях) стала висвітлювати буржуазні порядки, капіталістичну приватну власність, закликати робітників до класового миру.

Православна церква Російської імперії, яка була поширена на українських теренах, була самим останнім ідеологічним форпостом феодалізму. В XVIII ст. у ній відбувся розкол, в результаті якого виникло *старообрядництво*. Приводом для цього було нововведення в обрядах уведених патріархом Никоном (хреститься не двома перстами, а трьома; земні уклони замінялися поясними й ін.). Основну масу старообрядців склали селяни. Причиною їхньої участі в розколі було невдоволення посиленням феодального гніта, що підтримувалося церквою: наприкінці XVI ст. з ініціативи і схваленню церкви селяни були остаточно закріпачені. Наприкінці XIX ст. імперська православна церква стала на шлях переходу освячення буржуазних порядків. Однак цей процес залишився недовершений - його перервала Жовтнева революція 1917 р.

З часів Костянтина Великого (306-337), який хрестив Візантію, християнство стало державною релігією і все далі і далі відходило від принципів Нового Завіту, спираючись на авторитаризм Старого Завіту. Силу такого державного християнства становило поєднання принципу неминучості та безмежності влади, що був узятий із Біблії, з принципом покори та смирення, взятого із євангелійського вчення. Уся наступна християнська література йшла по цьому шляху: християнське духівництво приймало активну участь у розробці державного законодавства.

Організаційно християнство прийшло з готовою схемою церковного управління: на чолі – митрополит або архієпископ, у великих областях – єпископ, котрому підкорене усе обласне духівництво та ігумени монастирів.

1.5.3. Особливості християнського віровчення і його основні напрямки

Християнство М. Бердяєв назвав «релігією любові». Виникає питання: «Чому?». Розберемося.

Одиницею виміру християнського релігійного вірування є *догмат*.

Догмат (з грецьк. – обов'язкове положення) – вічна, незмінна, незаперечна істина, обов'язкова для кожного віруючого. Для християнства догмати вважаються божественними. Сукупність догматів складають *вчення*. Християнське вчення спирається на догмат про два джерела віровчення, якими є Священне писання та Священний переказ.

Священне писання - це Біблія (з грецьк. - книги), яка складається, як вже відмічалось, із 2-х частин: Старого Завіту, що шанується і іудеями, і християнами та Нового Завіту, що шанується тільки християнами. Старий Завіт включає 50 книг: 39 книг його дійшло до нас на стародавній єврейській мові і є канонічними, тобто вірними, богонадиханими, а останні 11 книг - на стародавній грецькій мові і ігноруються іудеями та протестантами, а для католиків вони є канонічними, щодо православних, то вони їх вважають

корисними для спасіння душі. Новий Завіт – це 27 книг, які включають життєпис І. Христа, розповідь про становлення християнства та діяльність перших релігійних громад.

Священний переказ – це сукупність положень віровчення, що мають усну та письмову не біблійську традицію християнської церкви. Мета його підтримати та обґрунтувати «богоустановленість» Священного писання. Священний переказ робить це з допомогою слідуєчих напрацювань:

1. Творіння святих отців церкви (патристика).

Це праці найбільших церковних авторитетів, таких, як Афанасій Олександрійський, Василь Великий, Григорій Богослов, Іоанн Дамаскин, Іоанн Златоуст. На долю цих батьків церкви приходитьсь формування основних положень віровчення.

2. Рішення Вселенських соборів.

Це собори, де розроблялася та затверджувалася система віровчень та культу, формувалися правила та норми богослужіння, давалася оцінка різним богословським концепціям. Православна церква вважає богонадиханими постанови перших семи Вселенських соборів, а католицька церква залучає більш широке коло літератури та рішення усіх Вселенських соборів.

3. Енцикліки (послання) папи римського.

В цих посланнях папа римський обґрунтовує соціальну програму католицької церкви. Ці енцикліки є богонадиханими, не підлягають обговоренню і обов'язкові до виконання.

4. Твори видатних вчених богословів.

Важливими були твори таких богословів, як Августина Блаженного, Фоми Аквінського тощо.

У філософському і теоретичному розвитку християнства чималу роль зіграло вчення Блаженного Августина. На межі V ст. він проповідував перевагу віри над знанням. Дійсність, за його вченням, незбагненна для людського розуму, оскільки за її подіями і явищами ховається воля усемогутнього Творця.

У вченні Августина про приречення говорилося, що в сферу «обраних», визначених до порятунку, може увійти будь-який увірований у Бога. Тому що віра і є критерій приречення.

Отже, і Священне писання, і Священний переказ були витокami християнського віровчення. Слід зазначити, що саме вони поклали підвалини християнського *Символу віри*, який є стислим зведенням головних догматів, що були основою віровчення церкви та будь-якої релігійної течії. У Символі віри, прийнятому на Нікейському (325 р.) і Костянтинопольському (381 р.) Вселенських соборах, ці основи були сформульовані в 12 частинах або членах:

У першому члені говориться про Бога як творця світу - першої іпостасі Святої Трійці.

В другому - про віру в Сина Божого єдиного - Ісуса Христа.

Третій - це догмат Боготілення, відповідно до якого Ісус Христос, залишаючись Богом, разом з тим став людиною, народившись від діви Марії.

Четвертий - про страждання і смерть Ісуса Христа. Це догмат спокути.

П'ятий - про воскресіння Ісуса Христа.

У шостому - говориться про тілесне піднесення Ісуса Христа на небо.

У сьомому - про друге, прийдешнє пришестя Ісуса Христа на землю.

Восьмий член Символу віри - про віру в Духа Святого.

У дев'ятому - про відношення до церкви.

У десятому - про таїнство Хрещення.

В одинадцятому - про майбутнє загальне воскресіння мертвих.

У дванадцятому - про вічне життя.

Отже, християнське віровчення мало широку джерельну базу, що дало змогу сформулювати його основні положення. Християнське віровчення включає в себе такі положення як:

1. Ідея Бога.
2. Христологія – вчення про І. Христа.
3. Сотеріологія – вчення про порятунок людини.

4. Есхатологія – вчення про кінцеві долі історії і людини.

В чому їх сутність?

1. Ідея Бога.

Для цієї ідеї характерне наступне:

а) *монотеїзм* – це принцип однобожжя, на відміну від політеїзму. У християнстві ідея монотеїзму заснована на *тринитаризмі*. Принцип тринитаризму фіксує наступне:

Бог – не тільки особиста істота, але й і духовна сутність, він виступає у трьох іпостасях: Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Святий Дух. Усі ці три особи становлять єдину Святу Трійцю, неподільну у своїй сутності і рівну у божественній гідності.

б) *вчення про Святу Трійцю*. Усі три істоти становлять єдину Святу Трійцю, котра є неподільною у своїй суті, рівну в божественному достоїнстві.

А. Рубльов «Трійця»

Вчення включає 3 догмати:

1) догмат єдності усіх трьох істот: Бог Отець – Бог Син – Бог Святий Дух.

Бог-Отець – є Дух Вічний. Він не народжується і не сходе від іншої особи. Їм створені небо і земля, Адам і Єва. Створивши людину, він поширює на неї свій промисел, зберігає її і спрямовує на добро.

Бог-Син – єдинородний син, який втілюється і олюднився в Ісуса Христа. Син Божий також вічний, як і його Отець.

Дух Святий разом з Отцем і Сином породили духовне життя людини, подарував натхнення і здатність до пізнання мудрості. Він рівний Отцю і Сину і є також істинним Богом. Згідно із Біблією, Дух Святий зійшов на апостолів на 50-й день після воскресіння Ісуса у вигляді вогняних язиків, і він може сповіщати віруючим через молитву і здійснювати таїнства;

2) догмат рівності всіх трьох істот (Бог Отець=Богу Сину=Богу Святому Духові);

3) догмат розходження:

- Бог Отець предвічно народжує Бога Сина;
- Бог Син предвічно народжується від Бога Отця;
- Бог Святий Дух предвічне відходить від Бога Отця.

Вчення про Святу Трійцю виявило декілька протиріч.

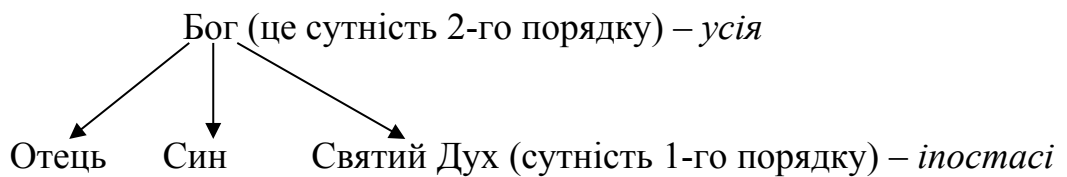

Перше протиріччя полягало між єдиним та множиною: 1=3

Бог – один, але він у дійсності проявляється у 3-х модусах (від лат. *modus* - спосіб). Проте така спроба пояснити це протиріччя не влаштувала церков, бо це було обезособлення І. Христа.

За вирішення цього протиріччя взялася капподакійська філософська школа, яка спиралася на вчення Аристотеля про сутність. Виходячи з того, що навколишній світ поділяється на сутність 1-го порядку – це конкретні поняття та сутність 2-го порядку – це абстрактні поняття, то

Якщо розглянути цю проблему саме з цієї філософської позиції, то визначене протиріччя може бути скасоване саме через те, що три іпостасі (Отець, Син, Святий Дух) мають єдину сутність – усю. Але при цьому слід пам'ятати, що кожне із трьох осіб виступають у ролі єдиного Бога.

Бог = Бог Отець + Бог Син + Бог Святий Дух

Друге протиріччя – це відношення між Богом Отцем та Богом Сином. Виникає питання: Чи може бути рівність між тим хто народжує і тим хто народжується? Олександрійський пресвітер Арій, як вже згадувалося, запропонував вважати, що І. Христос є творінням. Як ми знаємо, церква засудила це аріанське вчення.

Третє протиріччя засновувалося на тому, що рівності між іпостасями не могло бути вже тому, що Святий Дух відходить тільки від Бога Отця. Щоб

вирішити це протиріччя католики визнають вченням про філіюкве (*filioque*), за яким Святий Дух відходить не тільки від Бога Отця, але і від Бога Сина (VI ст. н.е.);

в) *теоцентризм*. Бог займає в ній значиме місце. Він не народжується і не виходить від іншої особи. Як зазначається у «Православному катехізису» він є:

1. Дух Вічний.
2. Всеблагий (- благо - цінність).
3. Всевідущ (- відущ - знання).
4. Всеправедний (- справедливий).
5. Усемогутній (- могутній).
6. Усюдисущий (- сутність - буття).
7. Незмінний (- постійний).
8. Усезадоволений (- задоволений).
9. Премудрий (- мудрий).
10. Абсолютна любов.

Як бачимо, у Богові людина втілює найвищі абсолютизовані особистісні цінності. Звідси, ідея Бога має *ціннісний* аспект і є для людини ідеалом;

г) *вчення про Творця*. Бог із нічого створив небо, землю, світ видимий та невидимий. Із землі Бог створив першу людину, а із її ребра – першу жінку Єву. Призначення людини в акті творіння полягає в тім, щоб вона пізнала, любила та прославляла Бога і за допомогою цього знаходила блаженство.

Створивши людину, Бог поширив на неї свій промисел. Це означає, що творець оберігає людей, направляє їх на шлях добра, припиняє зло.

2. Христологія .

Дане вчення – це *вчення про Ісуса Христа*. Ісус – у перекладі з єврейської мови означає «вождь», а Христос – це не прізвище і не власне ім'я, а мов би титул, звання, що людство привласнило Ісусу.

Христос – це грецька форма єврейського «машинах» - помазаник, цар, тобто місія. Біографія Ісуса Христа викладена в Євангеліє від Луки, Марка, Матвія, Іоанна.

У чому сутність христології? Вона полягає у двох основних моментах:

- 1) *Образ Ісуса Христа.*
- 2) *Вчення про місію Ісуса Христа.*

Остромирове Євангеліє

- 1) *Образ І. Христа.*

У II ст., у період раннього християнства, існувало 3 точки зору на образ Ісуса Христа:

1) *пауліністична* (Paul) - традиція апостола Павла, де Христос вважався боголюдиною;

2) *докетистська* (doceos - здаватися) - заперечення в Ісусі Христі людської суті і визнання в ньому тільки Бога. Відносини між ними як «творець і творіння». Людська природа - це було тільки удаване. Але тоді виходить, що не було і воскресіння. Тому пауліністи заперечували їхню точку зору;

3) *маркіоністська* - Ісус Христос вважався тільки людиною і заперечувалася його божественна сутність. Пауліністи повели боротьбу і з цією точкою зору, тому що виходило знецінювання самого образу Ісуса Христа.

У результаті боротьби цих трьох течій з питання про образ Ісуса Христа переміг *паулінізм*, що вважав Ісуса Христа боголюдиною.

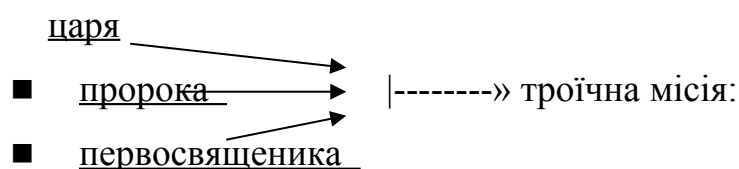

І.Христос є другою особистістю Святої Тройці, є Сином Божим, а отже істинним Богом. Він разом із Богом Отцем та Богом Святим Духом народив духовне життя людини, уселив людям страх божий, дарував благочестя, натхнення, здатність пізнання та мудрості.

Отже, І. Христос – це поєднання дві природи (божественної та людської) у одній особі.

2) Вчення про місію Ісуса Христа.

Missio (лат.) - доручення, послання. Виходячи із значення даного терміну, Ісус Христос повинний був серед людей виконати три доручення:

а) *місія царя* полягає в тому, що він як володар Царства Божого, котре заснував, повинен був його очолювати, як помазаник Божий;

б) *місія пророка* – зосереджувалася на тому, що Ісус Христос приніс людям нову віру, віру у Царство Боже;

в) *місія первосвященика* (жертвна) – мала саме високе значення, бо Ісус Христос приніс у жертву самого себе заради порятунку людства.

З христології витікають два найважливіших у християнстві догмати:

1-й догмат: Про Голгофську жертву.

2-й догмат: Про воскресіння Ісуса Христа.

Це стрижневі догмати християнства. У чому їхня сутність?

Сутність їх полягає в тому, що вони відповідають на питання: «За що?» і «В ім'я чого страждав Ісус Христос?»

Відповідаючи на питання: «За що страждав Ісус?», християнство відповідає: а) за первородний гріх; б) за бунт першої людини проти Бога.

Наслідок первородного гріха був надзвичайно сумний:

- 1) втрата людиною земного раю;
- 2) позбавлення людини безсмертя;
- 3) вічне прокляття;
- 4) вічна смерть (вічні страждання).

Христос своєю смертю викупає первородний гріх в ім'я позбавлення від його тяжкості, від вічної смерті.

Відповідаючи на питання: «В ім'я чого страждав Ісус Христос?» – В ім'я перемоги життя над смертю. В цьому суть догмату «Про воскресіння Ісуса Христа».

Значення воскресіння І. Христа - перемога життя над смертю. Цей ідеал притаманний тільки для християнства. У цьому відношенні він оригінальний.

Крім цих двох важливих догматів (догмат про Голгофську жертву та догмат про воскресіння Ісуса Христа), христологія включає:

3-й догмат: Про вознесіння Ісуса Христа.

4-й догмат: Про друге пришествя Ісуса Христа.

5-й догмат: Про боговтілення. За цим догматом Бог втілювався в людську плоть, перетворився в людину не конкретної національності, а представника всього людства.

3) Сотеріологія.

Сотеріологія – це вчення про порятунок. Порятунок – це вічне блаженство, що дарується людині Богом. Вічне блаженство (у християнстві) – це життя в раю.

Основні риси сотеріології:

- Порятунок досягається людиною у раю.
- Рай у християнстві – це вічне життя.
- Порятунок людина шукає *від невідосконаленого світу свого буття*.
- Цей порятунок здійснює Ісус Христос.
- Ісус Христос здійснює його через свій суд.
- Людина досягає порятунку в загробному житті шляхом проходження митарств і божого суду. Митарства – це піст. Кожний піст говорить про гріх, що людина робила. Суть гріха: лихослів'я; брехня; наклеп, обжерливість, пияцтво; ревності; заздрість тощо.

У сотеріології людина відбила своє *ціннісне відношення до світу*. Саме тут відображуються і реальні правові відносини, адже вся історія людства – це прагнення людини від суттєвого до належного, до ідеалу. Ще відомий філософ В. Соловйов назвав два універсальних людських прагнення: прагнення до безсмертя та прагнення до правди.

4). Есхатологія.

Есхатологія – це вчення про кінцеві долі світу і людини.

Основні ідеї християнської есхатології полягають у наступному:

- 1) Ідея про кінець світу. Кінець світу - загибель цивілізації.
- 2) Ідея про друге пришествя Ісуса Христа.

- 3) Ідея загального воскресіння душ.
- 4) Ідея страшного суду.
- 5) Ідея встановлення Царства божого. (У християнстві - на небі).

Тут спостерігається 2 основні сторони есхатології: позитивна (+) і негативна (-):

(+) - затверджує небесний світ, безгрішність, праведність;

(-) - відкидає земний світ, гріховний, несправедливий.

Людина заперечує земний світ з тими негараздами, що у ньому є, і затверджує ідеал, до якого вона прагне.

Усе вище заявлене свідчить проте, що найвища цінність християнства – це Бог, а Бог – це любов. Тому твердження М. Бердяєва, що християнство – «релігія любові» є незаперечним.

Християнство не є монолітом. Воно має декілька напрямків, що виникли в результаті його розколу. У результаті першого розколу (1054 р.) виникли православ'я і католицизм, після другого розколу (1517 р.) від католицизму відійшов протестантизм. Які особливості цих напрямків?

Православ'я.

Православ'я - один із трьох основних напрямків християнства - історично склалося, сформувалося як його східна гілка. Воно поширено головним чином у країнах Східної Європи, Близького Сходу, на Балканах. Назва «православ'я» (від грецького слова «*ортодоксія*») уперше зустрічається у християнських письменників II ст. Богословські основи православ'я сформувалися у Візантії, де воно було пануючою релігією в IV - XI ст. Основні положення православ'я викладені у Символі віри.

Особливості православ'я знаходяться у наступних моментах:

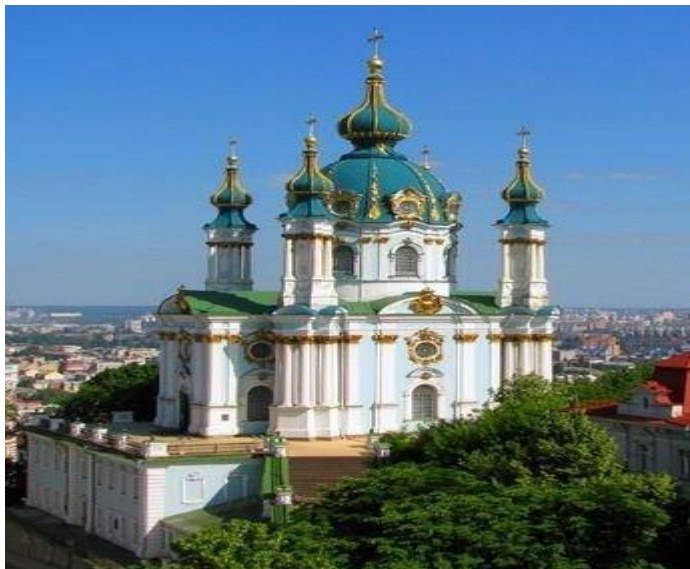
- 1) *догмат про два джерела віровчення*: Священне писання – це Біблія (39 книг Старого Завіту і 27 книг Нового Завіту) та *Священний переказ* – це рішення перших семи Вселенських соборів, деяких помісних соборів IV-VIII ст., патристика (праці отців церкви), стародавня богослужбова практика;

2) *догмат про Святу Трійцю*: усі три особи трійці – Бог Отець, Бог Син, Бог Дух Святий є нетворні, що існують вічно. Проте, тільки від Бога Отця відходить Святий Дух;

3) *догмат про рятівника Ісуса Христа*: особлива роль приділяється Ісусу Христу, що робить загальну спокуту гріхів. Цим відкривається перспектива для віруючих здійснити спасіння;

4) *догмат про рай і пекло*;

5) *догмати, які стосуються церкви*: відповідно до цього догмата перспектива потрапити в рай можна тільки в результаті обов'язкової належності віруючого до церкви.

Андріївська церква в Києві

Церква – це посередник між Богом та прихожанами.

Культ православ'я.

Релігійний культ, як вже зазначалося, це сукупність релігійних дій, пов'язаних з відношенням до надприродного. Він включає:

1) обов'язкове богослужіння, тобто сукупність релігійних церемоній: молитви, співи, магичні рухи;

2) шанування таїнств (обряди, що нібито передають людям «божу благодать» і є умовою порятунку душі): хрещення, миропомазання, сповідь, причащення, вінчання, священство, соборування;

3) елементарні культові акти: поклони, колінопреклоніння, хресне знамення тощо;

4) більш складні культові акти, наприклад, свята (Різдво, Водохрещення, Зелена неділя);

5) засоби релігійного культу: церкви, хрест, церковне начиння, одяг священика, ікони.

Святий Микола Дивотворець
(покровитель мандрівників, студентів)

Святий Пантелеймон
(покровитель медицини)

Важливе місце в православ'ї займають обряди-таїнства, під час яких, по вченню церкви, на віруючих сходять особлива благодать. Церква визнає **сім таїнств**:

Водохрещення (хрещення) - таїнство, у якому віруючий при троекратному зануренні тіла у воду з призиванням Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Святого Духа знаходить духовне народження. Справа в тому, що використання води в якості очисного засобу прийшло до нас з давніх часів. Водяні очисні обряди здійснювалися ще у релігіях Єгипту, Вавилону, Палестини. Обряд цей

складався поступово. У перші століття християни хрестилися колективно і лише дорослі, котрі могли «усвідомити» цей «божественний» акт посвячення в нову релігію. Мета цього обряду – залучити людину до церкви, виховати смиренність.

У таїнстві *миропомазання* віруючому подаються дарунки Святого Духа, що освячують і зміцнюють душевну чистоту людини, переродженого хрещенням до спасіння. У православ'ї це таїнство відбувається над немовлям безпосередньо за таїнством хрещення. Ритуал цей складається із молитов священика про даруванні людині Духа Святого та хрестоподібного змащування різних частин тіла (чола, вух, рук, ніг) особливою речовиною (миро), що виготовлено із оливкової олії, виноградного вина, ароматизованих речовин. Обряд бере початок від язичеських культів, коли наші нащадки натиралися різними речовинами, жиром тварин, вважаючи, що це може захистити від злих духів, надати людям силу та спритність тварин. Трансформувавшись у християнство цей обряд одержав нове призначення, а саме укріпляти релігійність людей.

У таїнстві *євхаристія (причастя)* віруючий під виглядом хліба і вина вкушає ніби «тіло і кров Христову» для Вічного Життя. Усі віруючі причащаються хлібом і вином. Служителі церкви стверджують, що при євхаристії дійсно відбувається таїнство перетворення хліба і вина у тіло та кров Господа, що це таїнство встановлено самим І. Христом у пам'ять своїх страждань.

На цей обряд мав вплив тотемний звичай «богоїдства», при котрому учасники містерії їли сире м'ясо священних тварин та пили їх кров. Пізніше для цих жертвоприносин стали вживати зображення тварин та богів. У ранньому християнстві це таїнство було відсутнім, бо вважалося, що Христос своєю жертвою вже відпокутував усі гріхи людства.

Сучасні богослови розглядають євхаристію як «очисну та умилоствивну» жертву за гріхи людства.

Таїнство *покаяння* або сповіді - це визнання гріхів своїх перед священиком, що відпускає їх від імені Бога. Церква вчить, що через священика сам Ісус виливає на християнина благодать прощення і тому після сповіді навіть сама підступна людина стає чистою від гріха, як немовля після хрещення.

Таїнство *священства* відбувається через єпископське рукопокладення при зведенні тієї або іншої особи в сан священнослужителя. Право здійснення цього таїнства належить тільки єпископові.

За християнським уявленням в таїнстві священства передається особлива благодать «Святого Духа», котра дає посвяченому духовну владу по відношенню до віруючих. Маючи таку владу, людина стає священнослужителем і одержує право виконувати ряд функцій: вчить «істинам» віри, здійснювати церковні таїнства, керувати моральним та релігійним життям віруючих. Церков вважає, що благодать Божа передається різним ступеням священства в неоднаковій мірі: в меншій – дияконові; в більшій – пресвітерові; в найбільшій – єпископові.

У таїнстві *шлюбу*, що відбувається в храмі при вінчанні, благословляється подружній союз нареченого і нареченої. Церква чітко регулювала цей процес, наприклад, чітко вказуючи дні, у які заборонялося вінчання. Це були дні: - напередодні середи та п'ятниці протягом року; напередодні недільних, святкових та високоурочистих днів; під час Різдвяного посту; з нагоди Масляної, Великого посту, свята Пасхи; на увесь Петров та Успенський піст; Усікновення голови Святого Іоанна Хрестителя та Воздвиження Христа Господня Розриватися цей шлюб може у двох випадках: хтось із подружжя божеволіє або вмирає.

У таїнстві *елеосвященства* (соборування), що відбувається у ліжка хворого, при помазанні тіла елеєм призивається на хворого благодать Божа, що зціляє немочі щиросердечні і тілесні. У православ'ї вважається найбільш сильним духовним засобом відпущення гріхів.

Це таїнство називається також соборуванням тому, що для здійснення його необхідно зібрати сім священиків, але при необхідності може проводити і один священик. Установлений церквою порядок виконання соборування вказує на його зв'язок із стародавніми магічними обрядами та містиккою чисел: сім священиків, сім стручків для помазання хворого, сім апостольських та сім євангельських читань. Це таїнство служить у релігії одним із засобів психологічного впливу на віруючих, з допомогою котрих священики намагаються пронизати релігією все життя людини від народження до його смерті.

Важливе значення в релігії мають пости. *Піст* – це релігійна заборона або обмеження на їжу взагалі або на її деякі види. В усіх релігіях постам надано духовно-моральне, «очисне» значення людської душі.

У православ'ї є багатоденні, одноденні пости, які займають більше 200 днів на рік. Піст має давнє дохристиянське походження. Нестача продуктів призводила до вимушеного самообмеження в їжі. Згодом це дістало релігійну санкцію. На думку богословів, пости повинні сприяти утвердженню серед віруючих духовно-моральних прагнень замість чуттєвих. Уявлення про їх тривалість і регламентацію страв у різні епохи християнства і у різних церквах були неоднаковими. До багатоденних відносяться: Великий піст – перед Великоднем, Різдвяний піст, або Пилипів, Петров піст – 14.06 – перед святом ап. Петра та Павла (від одного до 5 тижнів, в залежності від раннього чи пізнього Великодня) та Успенський піст – з 1.08 по 14.08 (два тижні).

Одноденні пости дотримуються за такими днями, як середа та п'ятниця, а також ряд свят (Хрестовоздвиження, Різдвяний святвечір та ін.).

Поряд з утриманням від їжі, віруючим забороняється у період посту здійснювати таїнства шлюбу, а ті хто знаходяться у шлюбі повинні утримуватися від статевих відносин, забороняється брати участь у світських звеселяннях.

Якщо увізьмемо для прикладу Великій піст, або Велика чотиридесятниця, то він має дві частини: святу чотиридесятницю та страсну седмицю. Перша пов'язана з такими біблійними подіями, як 40-річне блукання євреїв пустелею, 40-денний піст Мойсея, 40-денний піст Ісуса Христа. Друга частина присвячена пам'яті про страждання Спасителя на хресті («страсті господні»). В Україні по п'ятках (п'ятницях) і в перші чотири тижні Великого посту вечірньої пори відбуваються так звані пасії (від грецк. *пасхо* - страждання), де читаються місця з чотирьох євангелій.

Свята релігійні – це частина релігійного культу.

Релігійні свята – це дні, в котрі церкви та релігійні організації відмічають ті чи інші події релігійної церковної історії, релігійної міфології, пам'ятні дати тощо.

У православ'ї святкове коло складається із 12 свят. Саме головне – *Великдень* (присвячений воскресінню І. Христа), з нього починається святкове коло: *6 Ісусових, 4 Богородичних, Трійця, Хрестовоздвиження*.

Ісусові свята - це Різдво - 7.01; Водохрещення 19.01; Стрітення – 15.02; Преображення – 19.08; Вхід Господня в Єрусалим – вербна неділя за тиждень до Великодня; Вознесіння – на 40 день після Великодня (вознесіння І. Христа на небо).

Серед Ісусових свят, наприклад, знає місце належить Стрітенню (стріченню, зимобору, громниці). У народі свято вірили, що цього дня, а саме 15 лютого – мають неодмінно зустрітися Зима з Літом і повести такий діалог: «Боже поможи тобі, Зимо!» - мовить Літо. «Дай Боже здоров'я!» - «Бач, Зимо, - дорікає Літо, - що я наробило і напрацювало, ти все поїла й попила!». Селяни не працювали, а лиш стежили за поведками природи: якщо під вечір морозило, то перемагала зима, і навпаки. Крім того, намагалися принести з церкви свяченої води. Йдучи до храму, брали із собою нову невживану посудину і наповнювали її джерелицею,»бо стрітенська вода така ж помічна, як і

йорданська». Нею натирали хворі місця, давали пити од пристріту або «дання» - хвороб, викликаних «поганим оком».

Богородичні свята: Різдво (народження) Пресвятої Богородиці– 21.09; Введення у Храм – 4.12; Благовіщення – 7.04; Успіня (смерть) Богородиці – 28.08.

Щодо свята Успіння Богородиці, або Богоматір, Мати Господня, Пресвята, Пречиста Діва, Діва Марія, Мадонна. Такі поетичні імена євагельської Марії, матері Ісуса Христа. Образ цей є в багатьох релігіях, де уособлює богинь родючості землі. Згадаймо Ісиду у давніх єгиптян, Іштар у вавилонян, Астарту у фінікійців. Міфологія у всіх богинь-матерів майже однакова: завдяки чудесному, надприродному, непорочному зачаттю земні жінки народжують синів божих для спасіння людства. У цьому руслі йдуть і євангельські оповіді про Діву Марію. Але християнська Мати Господня – це образ трагізму матері, котра переживає за долю дітей, страждає, бачачи їх смертні муки. Вона ж і заступниця за всіх страждених, нещасних, скривджених. Її син Ісус Христос добровільно пішов із життя на смерть, щоб спокутувати людські гріхи. На Русі вона уславлена в багатьох богородичних іконах. Одна із них знаходиться у київській Кирилівській церкві, що належить знаменитому художнику Врубелю.

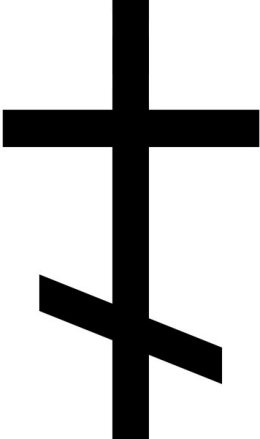
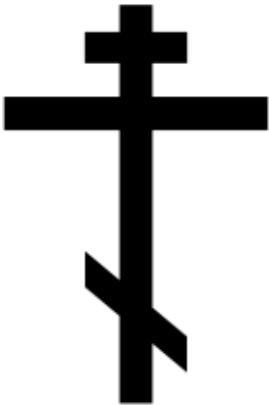
А також два свята, такі як *Трійця* – на 50 день після Великодня та *Хрестовоздвиження* – 27.09.

Є ще в християнстві і свята, які присвячені *святим*. Наприклад, свято пророка Іллі. В його образі змішалися риси давньоіудейських племінних богів та давнослов'яського бога Перуна. За міфологією Перун роз'їжджав по небу на вогняній колісниці і стрілами розганяв нечисту силу. У Старому Завіті Ілля виступає як пророк і навіть як глава товариства синів пророчих у царстві Ізраїльському. У християнську традицію ввійшов покровителем дощу і врожаю. На його честь встановлено Іллін день (2 серпня). З ним пов'язували поворот літа на осінь, кінець сінокосу і початок жнив. «На Іллю дообіду літо, а після

обіду осінь», «Пророк Ілля літо кінчає, жито зажинає» , «Ілля пророк – косовиці строк», твердить народна мудрість. Іллів день породив особливі звичаї на основі давніх святкових жертвоприношень: колективне поїдання усім селом вареного м'яса бика чи теляти коло церкви, випікання хліба з нового врожаю, яким «розговлялися», освячування у церкві меду, пива, колосся жита, стручків гороху.

Ще слід зазначити, що особливостями православного культу є:

- 1) поклоніння хресту – чотирьох -, шести -, восьмикінцевому;

		
Чотирьохкінцевий	Шестикінцевий	Восьмикінцевий

- 2) богослужіння мирянами відбувається стоячи в соборі;
- 3) мова богослужіння – старослов'янська;
- 4) особливе шанування ікон Володимирської і Казанської Божої матері;
- 5) схема церковного управління така, що на чолі православ'я знаходиться патріарх, далі йде в ієрархії митрополіт або архієпископ, у великих областях – єпископи, яким підкорене усе обласне духовенство й ігумени монастирів.

Ікона Володимирівської Божої матері

Ікона Казанської Божої матері

Святогірська Лавра на Донеччині

б) В організаційному плані православ'я не має одного центру. Сьогодні православ'я нараховує 15 автокефальних (самостійних) церков:

- 9 патріаршеств (російське, грузинське, константинопольське (Туреччина), олександрійське (Єгипет), антиохійське (Сирія, Лівія), сербське (Югославія), єрусалимське, румунське, болгарське);
- 4 митрополії (албанське, польське, чехословацьке, американське);
- 2 архієпископів (кіпрська і еладська);
- 4 автономних православних церков: синайська, фінляндська, критська, японська.

Католицитво.

Іншим найбільшим (поряд із православ'ям) напрямком у християнстві є *католицизм*. Термін «католицизм» означає - загальний, всесвітній. Його витоки взяли початок від невеликої римської християнської громади, першим єпископом якої, по переказу, був Апостол Петро. Процес відокремлення католицизму в християнстві почався ще в III - IV ст., коли наростали і поглиблювалися економічні, політичні, культурні розходження між Західною і Східною частинами Римської імперії. Початок поділу християнської церкви на

католицьку і православну було покладено суперництвом між Римськими Папами і Костянтинопільськими Патріархами за верховенство в християнському світі. Близько 867 р. відбувся розрив між папою Миколою I і Костянтинопільським патріархом Фотієм. Вони піддали один одного анафемі.

Католицизм, як один з напрямків християнської релігії, визнає її основні догмати й обряди, але має ряд особливостей у віровченні, у культурі, в організації:

1) джерела віровчення: а) *Священне писання*; б) *Священний переказ*.

Однак, на відміну від православної церкви, католицька вважає *Священним писанням* – Біблію, що включає Старий /50 книг/, і Новий /27 книг/ Завіти; *Священним переказом* - постанови не тільки семи перших Вселенських соборів, але і всіх наступних соборів, а крім того - папські послання і постанови (*енцикліки*);

2) організація католицької церкви характеризується суворою централізацією. Римський папа - голова цієї церкви. Він визначає доктрини з питань віри і моралі. Його влада вище влади Вселенських соборів. Католики сповідують догмат *про непогрішність папи* у питаннях віри, прийнятий на I Ватиканському соборі в 1870 р.;

3) централізація католицької церкви породила принцип догматичного розвитку, що виразився, зокрема, у праві нетрадиційного тлумачення віровчення. Так, у Символі віри, визнаному православною церквою, у догматі про Трійцю сказано, що Святий Дух відходить від Бога-Отця. Католицький догмат проголошує, що Святий Дух відходить не тільки від Отця, а і від Сина (*догмат про філіокве*). На Толедському соборі у 589 р. цей догмат набув чинності;

4) сформувалося і своєрідне вчення *про роль церкви* в справі порятунку. Вважається, що основа порятунку - віра і добрі справи. Церква, по вченню католицизму (у православ'ї цього немає), має скарбницю «понад належних» справ – «запасом» добрих справ, створених Ісусом Христом,

Богоматір'ю, святими, благочестивими християнами. Церква має право розпоряджатися цією скарбницею, виділяти з неї частину тому, хто в ній потребує, тобто - відпустити гріхи, дарувати прощення розкаюваним. Звідси вчення про *індульгенції* - про відпущення гріхів за гроші або за які-небудь заслуги перед церквою. Следство цього є правила молитов за померлих і право папи скорочувати термін перебування душі в *чистилище*;

5) *догмат про чистилище* (місце - проміжне між раєм і пеклом) є тільки в католицькому віровченні. Душі грішників, на яких не лежать занадто великі смертні гріхи, горять там у вогні (можливо, що це символічний образ тортур совісті і каяття), а потім одержують доступ у рай. Термін перебування душі в чистилище може бути скорочений добрими справами (молитвами, пожертвуваннями на користь церкви), що роблять у пам'ять про померлого його рідні і близькі на землі.

Догмат про чистилище був прийнятий Флорентійським собором у 1439 р. та підтвержений у 1562 р. Тридентським собором. Православна і протестантська церкви вчення про чистилище відкидають;

6) *догмат про непорочне зачаття Діви Марії* (проголошений у 1854 р.). Особлива увага західної церкви до Богородиці проявилася в тім, що в 1950 р. папа Пій XII увів догмат про тілесне Вознесіння Діви Марії. Особливе шанування *Богородиці*. Вчення про святу Діву Марії має великий вплив на жінок.

Культ католицтва.

Католицьке віровчення, як і православне, визнає сім таїнств, але розуміння цих таїнств у деяких деталях не збігається. *Євхаристія* відбувається прісним хлібом (у православних - квасним). Для мирян допускається *євхаристія* як хлібом і вином, так і тільки хлібом. При здійсненні таїнства *хрещення* окропляють водою, а не занурюють у купіль того, хто приймає обряд.

Миропомазання (конфірмація) проводиться у віці 7 - 8 років, а не в немовлятстві. При цьому підліток одержує ще одне ім'я, яке він обирає собі

сам, а разом з ім'ям - образ святого, вчинкам і ідеям якого він має намір свідомо слідувати. Таким чином, здійснення цього обряду повинно служити зміцненню у вірі.

У православ'ї обітниця безшлюбності приймає лише чорне духівництво (чернецтво). У католиків безшлюбність (*целібат*), установлене папою Григорієм VII, для всього духівництва, яких сьогодні нараховується понад 400 тис.

Центр культу католиків - костел. Готичний стиль в архітектурі, що поширився в Європі наприкінці Середньовіччя, чимало сприяв розвитку і зміцненню католицької церкви. Важливі елементи культу - свята, а також пости, що регламентують побутовий уклад життя парафіян.

Різдвяний піст у католиків називається *адвент*. Він починається в першу неділю після дня Святого Андрія - 30 листопада. Різдво Христово - найбільш урочисте свято. Воно відзначається трьома богослужіннями: опівночі, на зорі і вдень, що символізує народження Христа в лоні Отця, у череві Богоматері й у душі віруючих. У цей день у храмах виставляють ясла з фігуркою дитини Христа для поклоніння.

По католицькій ієрархії є три ступені священства: диякон, священник (кюре, патер, ксьондз), єпископ. Єпископа призначає папа. Папу обирає кардинальська колегія на конклаві більшістю не менш ніж дві третини плюс один голос при таємному голосуванні.

Культурна практика католицтва полягає ще в тому, що:

- 1) у католицькому костьолі головним богослужінням є меса (літургія);
- 2) сповідь відбувається в сповідальні, де священник схований від того, хто кається;
- 3) під час богослужіння католики сидячи слухають проповідь і богослужіння проходить під органну музику;
- 4) католики поклоняються тільки чотирьох кінцевому хресту;
- 5) хресне знамення роблять п'ятірнею.

В організаційному плані католицька церква має свій адміністративний центр – *Ватикан* (місто-держава знаходиться в Римі на площі 44 га).

Готичний католицький костюл

На чолі католицької церкви стоїть папа римський, котрий обирається кардиналами на зборах (конклаві - замурована кімната) довічно. Папа римський очолює курію. Римська курія складається із державного секретаріату, 9 конгрегацій (міністерств), 12 рад, 3 трибунали, 3 канцелярії. Усі центральні органи управління очолюють кардинали.

В організаційному плані католицтво має чернецтво, що згуртовано у братства та ордени. Зараз нараховується біля 140 чернечих орденів, котрі займаються місіонерством та добродійністю (домініканці, єзуїти, францисканці).

На II Ватиканському соборі (у 1962 - 1965 рр.) почався процес *аджорнаменто* - відновлення, осучаснення всіх сторін життя церкви. У першу

чергу це торкнулося традиції богослужіння. Наприклад, відмовлення від того, щоб службу вести обов'язково латинською мовою.

Ватикан. Площа святого Петра

Католицизм проводить значну соціальну політику. Основою її є ідея ієрократії (влади духовенства), яка виходить із вчення про теократію (влада Бога). Особливим значенням у вченні теократії є той факт, що головними в католицизмі на протязі усієї його історії незмінно залишалися політичні задачі, які б конкретні форми в різних історичних умовах вони не приймали. Філософія Фоми Аквінського – основа соціальної доктрини католицької церкви. Відправний пункт соціального вчення Фоми – природне право, під яким він розумів:

- 1) природну спрямованість людини до мети, що відповідає її природі;
- 2) акт розуму, що дозволяє відрізнити добро від зла;
- 3) співучасть у вічному божественному праві.

Окрім божественного та природного права Ф. Аквінський виділяв людське або позитивне право. Католицька церква, виходячи із божественного права, була творцем та єдиним автором теологічного тлумачення природного права.

Для сучасної католицької церкви актуальними були уявлення Ф. Аквінського про особистість, суспільство, працю, «всезагальне благо». «Всезагальне благо» у Аквінського зводилося до наступного:

- 1) «найвище благо» - Бог;
- 2) «порядок» світу;
- 3) порядок у суспільстві;
- 4) удосконалення людської природи;
- 5) соціально-етичний принцип.

Концепція Ф. Аквінського зіграла і відіграє значну роль у формуванні офіційної позиції католицизму з питань власності.

Протягом століть католицизм був пов'язаний із усіма сторонами духовного життя і культури багатьох країн. Концепція культури у Ватикані, як центру католицизму, еволюціонувала разом із самим католицизмом. Офіційну позицію Ватикану по відношенню до культури неможна ототожнювати із позицією католицького світу в цілому, бо католицька культура – це складний та багатоманітний феномен, котрий включає широкий спектр позицій: від консерватизму, що тужить по Середньовіччю, до визнання необхідності об'єднання з прогресивними силами сучасності для спасіння цивілізації від катастрофи, що загрожує, і реалізації гуманістичних ідеалів.

У середні віки церква мала духовну монополію у західноєвропейській культурі, яку значно підірвав гуманізм Відродження.

Головним у католицизмі є соціальна та економічна доктрини, котрі сформулювалися на Ватиканських соборах та в енцикліках пап, які змінювали один одного.

Основні принципи сучасної соціальної доктрини католицизму, сформульовані у енцикліках папи Лева XIII (1878-1903), були спрямовані на захист капіталізму. Понтифікати пап XX ст. почали вводити у соціальну програму католицизму нові формулювання, котрі свідчили про розуміння

Ватиканом складності цілого ряду існуючих змін, котрі відбулися протягом століття.

Особливий внесок у поглиблення та розвиток соціальної доктрини католицизму вніс папа Іоанн Павло II, розробивши ідею суб'єктивності людини, висловивши нові погляди на людське суспільство та проблеми людської цивілізації.

Суб'єктивність людини завжди була суттєвою проблемою християнської думки, так як від того чи іншого її рішення залежав спосіб розуміння відносин «людина-Бог». Відкриття християнами-мислителями природи і ролі праці, пов'язаної з першою промисловою революцією, призвело у християнську культуру розуміння того, що у своїй діяльності люди змінюють і природу, і суспільство, і самих себе. Але тільки через сотню років після цього «відкриття» християни середини XX ст. прийшли до висновку, що людина є не тільки творінням, але й творцем. У результаті католицька теологія вимушена визнати здатність творіння атрибутивних властивостей людини, переглянути свою теорію відношення між людиною і Богом: зараз і Бог, і людина розглядаються в якості суб'єктів творіння. Ця обставина спонукала значний фактичний доктринальний перелом, який пережило християнство з часу свого виникнення.

Найбільш відомими католицькими авторами цієї теорії є Е. Муньє, Д. Шеню, П. Тейяр де Шарден, К. Ранер.

Теологія людини, котра була розроблена Іоанном Павлом II, перетворює працю, яка у його попередників була лише загально онтологічною та аксіологічною проблемою, в основу історіософії та політичної ідеології: кожна людина, яка є суб'єктом, має право приймати рішення відносно своєї особистої долі та долі суспільства в цілому. Проте і філософія, і теологія людини, котру надавав Іоанн Павло II, залишаються внутрішньо протирічними, бо:

- 1) Бог залишається найвищим моральним взірцем і джерелом морального порядку у світі;

2) Бог як завжди керує людиною, хоча і опосередковано через «голос совісті», милосердя.

Онтологічною основою особистої долі людини та історії суспільства Іоанн Павло II уважав – у повній згоді із багатовіковою християнською традицією – двоїстість людської природи, яка схильна одночасно і к добру, і к злу. У відповідності із цією загальною для християнства теорією людської природи, він розглядав і джерела, і проблеми соціального зла, і несправедливості у духовній і матеріальній сферах людського існування. Духовні джерела зла і несправедливості знаходяться, згідно історіософської концепції Іоанна Павла II, у присутніх людській природі елементах добра, котрі уподібнюють людину Богу, і в елементах зла, яке схиляє людину до диявола. Матеріальні джерела зла і несправедливості пов'язані з економікою, політикою, ідеологією, а також з технічним прогресом, котрий придушує та обмежує духовне життя.

Ці два джерела ведуть до десакралізації світу, що є причиною його дегуманізації, що посилюється руйнівними діями економічних, політичних та технічних чинників. У цьому контексті Іоанн Павло II суворо засудив сучасну «цивілізацію споживачів» не тільки як гальмо на шляху духовного і морального розвитку людства, але й як пряму загрозу її фізичному та духовному існуванню взагалі.

Таким чином, історіософія Іоанна Павла II суттєво відрізняється від історіософії не тільки попередника папи Іоанна XXIII так і Павла VI. Якщо Іоанн XXIII рішуче виступав проти усього, що пропагували папи у XIX та XX ст., а саме того, що світ духовно вироджується; якщо Павло VI, критично оцінюючи сучасну цивілізацію споживачів, разом з тим проголошував можливість створення на Землі «цивілізацію любові», то Іоанн Павло II привніс у церковно-католицьку думку елементи історіософського песимізму, малюючи драматичну картину очікуваного людством недалекого майбутнього. Саме в ній підкреслювалася особлива задача людини і можливість її вирішення.

Справа в тому, що соціальне зло, за думкою Іоанна Павла II, сходить не тільки і не стільки із економічних та соціальних структур. Людина схильна до зла, що є наслідком первородного гріха, тому основною задачею людини повинна бути боротьба із злом у сфері духа і моралі. Не суспільне буття визначає мораль людини, а навпаки, його мораллю визначається соціальний порядок та соціальні відносини. Таким чином, кінцева мета соціальної програми Іоанна Павла II є переконання віруючих у тому, що їхня земна доля залежить від церкви, релігії, віри, моралі, і, отже, від священників і обмаль від людських дій в економічній, політичній і культурній сферах, якщо ці дії не запрограмовані «істиною» (релігійною) свідомістю та «істинною» (релігійною) мораллю.

Основні принципи економічної доктрини католицизму засновані на чотирьох принципах вчення про справедливість суспільства. Їх можна сформулювати саме так:

1. Реалістичне суспільство повинно враховувати присутність гріха в усьому, що робить людина. Оскільки гріховні люди не можуть створювати безгрішні структури, то не реально мріяти про утопії, а тим більше їх створювати. Усілякий людський інститут відмічений гріхом, котрий йде із людського серця.

2. Гріх і людська гідність однаково своїми коренями знаходяться у свободі. Свобода думки та свобода вибору роблять людину «образом Бога» і дають їй деякі права.

3. Бог єдиний. І людство теж єдине – це одна родина, де кожний прагне до загального блага. Кожний має право на блага, котрі призначені для усіх, і кожний повинен працювати, створюючи ці блага.

4. Для забезпечення прав кожної людини створюються уряди. Вони повинні формуватися на засадах участі та згоди усіх людей. Уряди необхідні як для забезпечення людських прав, так і для досягнення загального блага. Проте і уряд не вільний від гріха. Він одночасно і захисник загального блага, і загроза

йому. Тому влада уряду повинна бути обмеженою – уряд не мета, а засіб, допоміжне знаряддя. Католицьке вчення висуває «принцип допоміжності» державі. Не люди створені для держави, а держава для людей. Будь-яку державу, котра порушує свободу особистості, слід визначити незаконною.

Соціальна політика католицизму прослідковується через енцикліки папи Іоанна Павла II. Так він:

1. Негативно відноситься до «прірви», яка зростає між розвинутими і розвиваючими країнами. Чому це відбувається? А тому, що в межах народів існує різниця культури та системи цінностей, що тягне за собою колосальні економічні наслідки. Папа висуває ідею про «право економічної ініціативи», котра є центральним стрижнем розумного економічного облаштування. «Дух ініціативи» він перетворює у «творчу суб'єктивність громадян» (кожний громадянин створений по образу божому). Там, де це право впроваджується, тобто право економічної ініціативи, під виглядом всезагальної рівності, там виникає нерівність.

2. Розглядає різні форми злиднів, включаючи позбавлення громадян життєво важливих прав: права релігійної свободи, права створювати союзи та організації, приймати участь у житті суспільства. По оцінці Папи, умови життя стали значно гірше, не дивлячись на те, що деякими країнами досягнута самодостатність у забезпеченні себе продуктами харчування (наприклад, Китай, Індія). Особливо погіршилося життя країн «третього світу». Причина цьому – порушення права економічної ініціативи, що призвело до зруйнуванню та застою економіки.

3. Підкреслює важливість екологічної проблеми, вказуючи, що люди повинні враховувати природу усілякого єства та взаємозв'язок усього в організованій системі; природні ресурси обмежені, а деякі із них невідновні; індустріалізація не повинна призводити до забруднення оточуючого середовища.

Окрім світської мудрості Папа обґрунтовує такий ресурс, як людський розум. Його роздуми про моральність й духовність, вимір прогресу вказує на творчі можливості розуму людини. Розум людини був створений таким чином, щоб вишукувати усе нові і нові ресурси у його використанні. У цій біосфері знаходяться невичерпані ресурси, відповідні кожній історичній добі і які все ще не відкриті.

Як бачимо, католицька церква прагне зосередити свою увагу на проблемі людської особистості; вона прагне служити благу людству у широкому і позитивному співробітництві із усіма людьми доброї волі, із усіма відповідальними інститутами і організаціями.

Католиків у світі нараховується близько 900 млн., котрі в основному проживають в Західній, Південно-Західній та Центральній Європі, а саме в Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Литві, Угорщині, Чехії, Словаччині тощо.

Протестантизм – є третією течією у християнстві.

У перекладі із латини – це той, хто публічно заявляє. Проте сам термін виник у 1529 р. у зв'язку з «Протестацією 20 імперських чинів», де ряд німецьких князів і міст виступили проти постанови, яка відміняла право вирішувати питання про релігію підданих.

Протестантизм можна визначити як релігійний рух, котрий пов'язаний із Реформацією. Реформація буквально означає антикатолицький рух, що виник у Західній Європі у XVI ст. Професор Оксфордського університету Джоу Вікліф виступив проти поборів пап з Англії, проти права ієрархів відпускати гріхи і видавати індульгенції. Ці ідеї були підхоплені професором Празького університету Яном Гусом, котрий проповідував відмову церкви від багатства і від продажу індульгенцій. У 1415 р. Ян Гус був спалений на вогнищі за вироком Констанського собору. Це викликало потужний національний рух гуситів, ідейною основою котрого стала вимога триматися Священного Писання. Цей рух отримав розвиток і підтримку «таборитів» (від назви міста Табор). Таборити зреклися догматів про чистилище, вчення про заступництво

святих, а також почитання ікон, мощей, висунули вимогу віротерпимості. Розгром у 1434 р. таборитів не зупинив рух за переоблаштування церкви.

М. Лютер

Німецький богослов М. Лютер виступив, в свою чергу, проти догматів і претензій католицької церкви про відпущення гріхів за гроші, проти її панівного становища. 31 жовтня 1517 р. він прибив на церковній брамі Вітенберзького собору 95 антикатолицьких тез про відпущення гріхів, серед котрих була теза про внутрішнє розкаяння християнина. Далі він скасовував папську владу і її посередництво у спасінні, вимагав спростити обрядовість і підкорити церкву можновладцям. Таким чином, влада князів була проголошена офіційною опорою Реформації. В реформаторський рух у Німеччині включився селянсько-плебейський прошарок, що був очолений Т. Мюнцером, а у Швейцарії центрами Реформації стали міста Цюріх, Женева, де У. Цвінглі з Ж. Кальвіном здійснили радикальне перетворення церковного устрою.

Становлення протестантизму має жахливу історію. Прикладом може бути Варфоломійська ніч у Франції. 24 серпня 1572 р. Париж був залитий кров'ю. Католики розправлялися з гугенотами (протестантами). Різали всіх, хто попався під руку. А ще був використаний зручний момент, а саме весілля голови протестантів Генріха Наварського. До нього з'їхалося багато прихильників. Отож, католики і влаштували їм криваве весілля: за ніч було вбито більше 2 тисяч протестантів. Наступного дня уряд віддав наказ переслідувати їх і в провінціях. У Труа, Руані задушені усі гугеноти, арештовані напередодні. У Ліоні вбито 800, Орлеані – 500, Мо – 200. Загалом за

два дні було знищено 30 тисяч протестантів. Католики святкували перемогу. Папа Григорій XIII наказав ілюмінувати Рим і викарбувати медаль на честь цієї «богоугодної» справи та відправив до Парижу кардинала Орсіні. Той мав поздоровити з перемогою короля Карла IX та Катерину Медічі, організаторів кривавої бійні. А іспанський король Філіпп II висловив своє захоплення «сином, в якого така мати, і матір'ю, в якої такий син». Трагедія сталася у свято на честь апостола Варфоломія, тому вона увійшла в історію під назвою Варфоломієвська ніч, як символ кривавого розгулу сліпого релігійного фанатизму.

Особливості віровчення, організації та культу в протестантизмі засновані на особистісній відношенні людини до Бога. Все, що людина отримує від «свого» Бога, є вільний дар, а не сплата будь-яких послуг. Бог вимагає від людини лише повної довіри, що робить можливим інтимно-особистісні відношення. Єдиним джерелом віровчення проголошувалася Біблія. Первородний гріх спаплюжив природу людини, яка не здатна здійснювати добро. З цього приводу людина не може спастися завдяки своїм гарним справам. Спасіння може прийти тільки як результат божественного втручання і виправдатися вірою у спокуту жертву Христа. Усілякий християнин – послідовник Христової «благодаті», а протестантський пастор відрізняється від мирянина лише за професійними обов'язками. Згідно Лютеру, слугувати Богу означає служити ближньому, будь-то дитина, дружина, батько, тобто будь-кому, хто у тобі потребує, і це є богослужіння. Протестантизм надає велике значення «домашній» релігійності: читанню Біблії, співання псалмів у родинному колі.

Усіх протестантів об'єднує відмова визнати головну роль римського папи. Дуже важливим принципом є всезагальне священство. Будь-який християнин у силу хрещення отримує і посвяту, і благодать, що дається усім хрещеним по вірі. Усі члени церкви мають рівне право брати участь у виборі керівних органів. Від усіх таїнств залишені лише два: хрещення та причастя, а

самим важливим для протестантизму є таїнство, яке чується, тобто проповідь. Протестанти дотримуються свят, котрі пов'язані із життям І. Христа.

Отже, сутність протестантизму полягає в наступному:

- 1) Біблія – єдине джерело віровчення; кожний християнин має право вільно її читати;
- 2) божественна благодать дарується без посередництва церкви. Порятунком людини відбувається лише через його особисту віру в спокутну жертву Ісуса Христа;
- 3) принцип загального священства. Усякий християнин у силу хрещення одержує посвячення, благодать дається всім хрещеним по вірі. Миряни не відокремлюються від духовництва - священство поширюється на усіх віруючих;
- 4) з таїнств визнаються хрещення і євхаристія;
- 5) віруючі не підкоряються папі римському;
- 6) богослужіння складається з проповідей, спільних молитов і співу *псалмів*. Протестанти не визнають культу Богородиці, чистилище, відкидають чернецтво, хресне знамення, священний одяг, ікони;
- 7) служба ведеться в кірхи;

Таким чином, протестантизм - це скасування відособленого стану священників, усунення римської курії, чернецтва, вимога дешевої церкви, скасування авторитета папських енциклік, послань соборів. В основі протестантизму знаходяться *3 принципи*:

1. Порятунком особистою вірою.
2. Загальне священство.
3. Шанування тільки Біблії.

Протестантська кірха

Протестантизм розповсюджений в основному в Німеччині, Угорщині, країнах Прибалтики, Англії і тощо. Усього протестантів нараховується близько 408 млн. чоловік.

Протестантизм, котрий виник у боротьбі з наддержавним католицьким центризмом розпався на ряд течій у відповідності з національними та соціальними колами. Він має три напрямки: євангельське (*лютеранство*), реформаторське (*кальвінізм*) та англіканське (*англіканство*). На основі пізнього протестантизму виникли баптизм, ієсовизм, п'ятидесятництво, адвентизм тощо. Коротко розглянемо їх.

Лютеранство має свої книги, катехізиси М. Лютера, зберігає єпископат, особлива посвята у священний сан, літургію, два таїнства: хрещення та причастя. Лютеранство визнає авторитет Апостольського та Нікео-Цареградського символу віри. Ще у 1526 р. створена «Німецька меса і слідування богослужіння», що є молитовник з ритуалом хрещення. У лютеранських кірхах немає ікон, але є вівтар, розп'яття і одежа у духовенства. Лютеранство поширено у Німеччині, Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії, та США. У світі 75 млн. лютеран. У 1947 р. створений Всесвітній лютеранський союз.

Кальвінізм на відміну від лютеранства не має загальнообов'язкового символу віри. Джерелом віри є Біблія. Почитаються написані Ж. Кальвіном «Настанови у християнській вірі». Кальвіністи відкинули усі зовнішні атрибути культу: ікони, свічки, хрест. Хрещення і причастя розглядаються як символічні обряди, головний елемент богослужіння – проповідь, а також співання псалмів та молитов. Кальвіністи вважають, що Бог обрав одних до вічного блаженства, інших – до погибелі.

Ж. Кальвін повчав, що людина в будь-який час і у будь-якому місці знаходиться на службі у Бога і несе відповідальність за надані Богом дари: час, здоров'я, власність. Кальвініст повинний вірувати, що успіх у підприємстві є свідком можливої обираючості людини Богом. У світі біля 43 млн. кальвіністів, котрі проживають у Швейцарії, Голландії, Англії тощо. Утворений Всесвітній альянс, Реформаторський конгрес та Міжнародна конгрегаціоналістська рада, куди входять кальвіністи.

Англiканство було започатковано у 1534 р. в Англії, коли парламентським актом король Генріх VIII був проголошений головою церкви. В Англії зачинялися монастирі, виймалося церковне начиння, припинявся культ святих, ікон, статуй, реліквій. Була введена англiканська літургія, котра була викладена у «Книзі загальних молитов». У 1571 р. був затверджений символ віри, так звані «39 статей», в яких була розвинута ідея про силу церкви, що спасає, вчення про ієрархію, про Священне писання як джерело віровчення, визнання двох таїнств: хрещення та причастя. Термін «англiканська церква» почав застосовуватися з 1851 р. У світі біля 68 млн. англiканців. Англiканські церкви знаходяться в Великій Британії (державна релігія), Шотландії, Ірландії, США, Канаді, Новій Зеландії. Усі вони входять в Англiканський Союз церков. Священики їх можуть одружуватися, до священства долучаються і жінки.

Баптизм (букв. «занурення») з'явився у Північній Америці у першій половині ХУІІ ст. Баптисти вимагали релігійної свободи, віротерпимості, відділення церкви від держави, надання права проповіді усім членам общини.

Після випробування та покаяння на зібранні кандидати у члени общини допускаються до хрещення зануренням у воду. Послідовники цього вчення проводять хрещення (зануренням у воду) тільки дорослих людей. «Ніхто не може вибрати віру для людини, у тому числі і батьки. Людина повинна прийняти віру свідомо» - основний постулат баптистів і євангельських християн. Хрещення та хлібопреломлення розуміються як обряди, котрі символізують віру у духовне єднання з Христом. У баптистських общинах сьогодні нараховується 75 млн. чол.. У 1905 р. у Лондоні був утворений Всесвітній союз баптистів.

Адвентисти. Ця течія виникла у США у 30-і рр.. XIX ст. Адвентизм перекладається з латини як «пришестя». Із різних напрямів адвентизму найбільш поширений адвентизм сьомого дня. Самим відомим діячем адвентизму Еллен Уайт, котра проголосила «одкровення» про святкування суботи замість неділі та «санітарну норму». Їх віровчення полягає у наступному: віра у близькість «другого пришестя» Христа, страшний суд, тисячолітнє царство на небі. Людська історія розглядається як споконвічна боротьба Христа із Сатаною, яка закінчиться загибеллю останнього та його послідовників. Адвентисти вважають, що душа помирає і воскресає разом із тілом. Це воскресіння отримають праведники після Страшного суду, а грішники разом із Сатаною будуть знищені. Особливе значення надають «моральному оновленню особистості» як необхідній умові підготовки до зустрічі Христа. Також проповідують так названу «санітарну норму», накладаючи заборони на деякі харчові продукти (свинину, каву, чай, тютюн, алкоголь) та використання деяких медикаментів тощо. Вимагають від віруючих відрахування десятини та активну місіонерську діяльність.

Адвентистів нараховується 5 млн. чоловік. Вони мають організацію - Генеральну конференцію адвентистів сьомого дня з 1863 р.

П'ятидесятники. Це християни євангельської віри, а також це релігійна організація їх послідовників, основою віровчення котрої є міф про

«сошествя Святого Духу» на апостолів на 50-й день після воскресіння І. Христа, наслідком чого вони отримали «дар пророцтва» – говорити на «іншомовних мовах». Ця протестантська течія виникла на початку ХХ ст. у США.

Велике місце у віровченні останніх займає проповідь близькості другого пришествя, кінця світу та тисячолітнього правління Христа. П'ятидесятники віддають перевагу обрядам хрещення, хлібопереломлення, велике значення приділяють містичному спілкуванню з Богом. При цьому особлива роль приділяється «Святому Духу»: вважається, що бажана Богу людина може стати зброєю «зійшовшого на нього духу». Таке «сошествя» відбувається в умовах релігійної екзальтації та проявляється у глосолаліях. П'ятидесятники – це динамічна конфесія, яка об'єднує понад 50 млн. чол. З 1947 р. існує Всесвітня п'ятидесятницька конференція.

Сідки Іегови. Іеговісти – це релігійний напрямок, що виник у ХІХ ст. у США серед дрібної буржуазії. Початок їх діяльності поклав гурток «Дослідження Біблії». У 1931 р. було утворено «Спільноту свідків Іегови». Надзвичайно поширений даний напрямок у США, Канаді, Англії, де налічується 3,5 млн. чоловік. Організаційний центр знаходиться у Нью-Йорку.

Для іеговістів притаманно активне місіонерство, тому вони видають журнали «Сторожова башта», «Інформатор». Багато чого не визнають у порівнянні із ортодоксальним християнством, а саме: своєрідно розуміють Святу Трійцю, вважаючи головним її членом Бога Отця, заперечують безсмертя душі, віру в рай та пекло, І. Христа розглядають як виконавця волі Іегови. Вони вважають себе обраними Іеговою, його «свідками», вірять у вічне життя праведників, а особливо обраних у кількості 144 тис. – на небі, а останні загинуть у війні між І. Христом та Сатаною – «армагедоні». Тому вся історія суспільства розглядається як боротьба Іегови з Сатаною, котрий повстав проти нього. А звідси все суспільство ділиться на послідовників Іегови та прихильників Сатани.

Квакери. Вони становлять общину, котра була заснована ремісником Дж. Фоксом у ХУІІІ ст. і називалася «Християнська спільнота друзів внутрішнього світла». Засновник проголосив, що істинна віра виникає в акті озаріння «внутрішнім світлом», а останній досягається, коли людина перебуває у постійному «трепеті» перед Богом. За це послідовники отримали назву квакери (букв. трястися). Їх богослужіння складається із внутрішньої бесіди із Богом та проповіді. У світі нараховується 200 тис. квакерів. Ними створений «Всесвітній консультативний комітет друзів».

Методизм виник як спроба подолати релігійну байдужість в англіканстві ХУІІІ ст. Його заснували браття Уеслі, котрі стверджували, що всі люди при народженні отримують дар благодаті, котрий дозволяє їм відгукнутися на заклик Бога і вступити на шлях спасіння. Методисти приділяли особливу увагу місіонерській діяльності та її формам: проповідям у робітних будинках, буцегарнях, у полі тощо. Вони відпачкувалися від англіканської церкви у 1795 р., скоротили Символи віри з 39 до 25. Принцип спасіння вірою поєднується із вченням про добрі справи. У 1881 р. створена Всесвітня методистська рада. Методистів нараховується біля 31 млн. чоловік.

Меноніти як конфесія отримала назву у 1544 р. за ім'ям Монно Симонса, котрий відстоював принцип хрещення дорослих за вірою. Їх вчення викладено у «Декларації головних статей «Наша загальна християнська віра»» (1632 р.), в якій проголошена рівність усіх членів общини, а також вимога не служити у війську і теза непротивлення злу насиллям. Їх нараховується приблизно 0,5 млн. чоловік.

Конгрегаціоналісти (від лат. - з'єднання) - основний принцип напрямку - повна віросповідна й організаційна автономія кожної *конгрегації*. Вони є суворими *пуританами* («очищення»).

На відміну від *кальвіністів* залучають до проведення служб і проповідництва всіх мирян. Проповідують принцип мирського і релігійного колективізму, тому одержувачем благодаті вважають усю громаду. Вчення про

приречення долі людини і ідея непогрішності Біблії для них не так важливі, як для *кальвіністів*. *Конгрегаціоналізм* розповсюджений у Великій Британії і її колишніх колоніях. Послідовників їх у світі нараховується 53 тис.

Пресвітеріани (від грецьк.- найстарший) - помірні *пуритани*. Парламент Шотландії в 1592 р. прийняв рішення зробити це вчення державним. На чолі церковної громади - *пресвітер*, що обирається членами громади. Громади об'єднуються в місцеві і державні союзи. Обряд зводиться до молитви, проповіді *пресвітера*, співові *псалмів*. Літургія скасована, не читається ні «Символ віри», ні «Отче наш». Святами вважаються тільки вихідні дні. Найбільша кількість пресвітеріан проживає у США (4 млн.). А взагалі вони становлять 7 % від усіх віруючих планети.

Така в основних рисах історія виникнення протестантизму та його різновид.

Отже, християнство має центровий момент – це вчення про боголюдину Ісуса Христа, сина Бога, що прийшов на землю спокутувати первородний гріх людей своїм стражданням і смертю. Послідовники Ісуса повинні почитати його, виконувати його заповіді, терпіти негоди в цьому житті, думаючи про розкаяння, що вчиниться не в цьому світі, а в потойбічній.

Питання для самоконтролю:

1. Що Ви розумієте під християнством?
2. Чому Римська імперія стала місцем появи християнства?
3. Які склалися економічні, політичні, соціальні передумови для появи християнства?
5. Розкрийте теоретичні передумови християнства.
6. Як еволюціонувало християнство? У чому специфіка кожного етапу його становлення?
7. Що таке Священне писання та Священний переказ в християнстві?
8. Що таке месіанізм і які причини його актуалізації у I ст.?
9. Проаналізуйте ідею Бога, христологію, сотеріологію, есхатологію. У чому їхній ціннісний аспект?
10. У чому особливість догматики і культу православ'я, як християнської течії?
11. Чим католицизм відрізняється від православ'я?

12. Визначить специфіку організації римсько-католицької церкви. Який статус наданий інституту папства?
13. Назвіть основні принципи протестантизму. Чим вони були обумовлені?

Завдання для роздумів:

1. Про яке таїнство мова йде у словах Ісуса Христа: *«Я - Хліб живий, що зійшов з небес: той, хто їсть хліб цей, буде жити повік: хліб же, що Я дам, є Плоть моя, що Я віддам за життя світу...Той, хто їсть Мою Плоть і п'є мою Кров, має життя вічне, і Я воскресу його в останній день...»* (Ін. 6:51-54)?
  2. Під час православного культу таїнства хрещення священник тричі хрещеного занурив у воду, після чого одягнув на нього білу накидку, тричі обвів навколо купелі і ножицями відрізав у нього шмат волосся. Які аспекти релігійного культу віддзеркалені у цих діях?
  3. У православному богослов'ї церков тлумачиться як містичне «тіло Христове». У чому полягає принципова відмінність світського погляду на церков від богословського?
2. Визначить характерні риси віровчення і культу православ'я і католицизму:
- а) віра в непорочне зачаття Діви Марії;
  - б) віра в сходження Святого Духа від Бога-Отця і від Бога-Сина;
  - в) віра в існування чистилища;
  - г) дотримання постів;
  - д) визнання Біблії єдиним авторитетом віровчення;
  - е) поклоніння тільки Христу і Богородиці;
  - ж) заперечення в Христі людської природи;
  - з) віра в рятівну силу церкви;
  - і) визнання таїнства євхаристії.

Православ'я:	Католицизм:
--------------	-------------

3. Визначить характерні риси віровчення і культу протестантської конфесії:
- а) віра в існування чистилища;
  - б) поділ прихильників віри на клір і мирян;
  - в) культ Богородиці;
  - г) принцип порятунку тільки особистою вірою;
  - д) принцип загального священства;
  - е) здійснення обряду хлібопреломлення;
  - ж) культ ікон;
  - з) дотримання постів;
  - і) визнання віровчительним джерелом винятково Біблію;
  - к) віра в Божественну Трійцю;
  - л) віра в безсмертя душі.

4. Установіть відповідність:

№ п/п	Поняття	Назва	Відповідь № п/п
1.	Книги	Декалог	
2.	Проповідник	Апокаліпсис	
3.	Десять заповідей Мойсея	Біблія	
4.	Одкровення Іоанна	Екклезиаст	

Завдання для реферативної роботи:

1. Історичні умови виникнення християнства.
2. Образ І. Христа.
3. Догматична різниця між католицизмом та православ'ям.
4. Біблія як Священне Писання.
5. Хрест як символ християнства.
6. Ватикан як духовний центр католицизму.
7. Реформація: соціальний зміст та історичне значення.
8. Протестантизм як гілка християнства.
9. Екуменізм як інтеграція релігійної діяльності в християнстві.

Термінологічний словничок:

Античне християнство – перший етап у становленні християнства як світової релігії. Цей етап складався з трьох періодів: первісне християнство (I ст. н. е. до II ст.); раннє християнство (II ст. до поч. IV ст.); пізнє християнство (від поч. IV ст. до кінця V ст.).

Автокефалія – самоврядування, адміністративна незалежність православних церков.

Апокаліпсис, Одкровення Іоанна – одна з книг Нового Завіту, приписувана християнській традиції Іоаннові Богослову, автору 4-го Євангелія і трьох послань, що увійшли в новозавітний канон.

Апостол – у перші століття християнства так називали мандрівних проповідників, що утримувалися за рахунок релігійних громад.

Біблія – основна християнська й іудейська священна книга. Містить два розділи: Старий Завіт і Новий Завіт. Іудаїзм визнає тільки Старий Завіт, християнство - і Старий, і Новий Завіти.

Вселенський собор – з'їзд представників вищого духівництва даної християнської церкви у світовому масштабі, що збирається для вирішення яких-небудь важливих питань церковного характеру. Православні нараховують

7 Вселенських соборів. У католиків їх 21. Лютерани і сектанти Вселенські собори не визнають і не почитають.

Догмати релігійні – основні положення релігійного віровчення, що повинні беззастережно прийматися на віру послідовниками даної релігії. Усякий сумнів в істинності догматів визначається церквою як ересь.

Докетизм – течія II-III ст., що бачило в Ісусі Христі тільки Бога.

Євангеліє – загальна назва перших чотирьох новозавітних книг, що оповідають про земне життя Ісуса Христа. Відповідно до церковного переказу, Євангеліє були написані учнями Христа Матвієм, Іоанном з числа 12 апостолів і їх послідовників Марком і Лукою з числа 70 апостолів у I ст.

Єпископ – вищий ієрарх у більшості християнських церков. Серед єпископів виділяють старших єпископів, чи архієпископів.

Ікона – мальовниче зображення бога, святих.

Католицизм – один з головних, поряд із православ'ям і протестантизмом, напрямок у християнстві.

Маркіонізм – течія, що вбачала в Ісусі Христі тільки людину.

Митрополит – вищий духовний сан у православ'ї і деяких інших церквах. У церквах, де встановлене патріаршество, другий після патріарха сан у церковній ієрархії.

Монофізитство – еретична течія у раннім християнстві, прихильники якого затверджували, що Христос мав не дві природи – божественну і людську, а одну божественну.

Патріарх – у православ'ї вищий духовний сан; голова православної церкви в ряді країн.

Папство – центр католицької церкви, очолюваний папою римським і направляючий усю діяльність католицької церкви.

Паулінізм – прихильники апостола Павла, котрі в Ісусі Христі бачили боголюдину.

Православ'я – один з головних напрямків християнства, розповсюджене головним чином у країнах Східної Європи, Близького Сходу і на Балканах. Догматичні відмінності православ'я від католицизму: визнання схождення Святого Духа тільки від Бога-Отця, непогрішності церкви в цілому (а не голови її), незмінності догматів, заперечення чистилища тощо.

Протестантизм – група церков (лютеранство, кальвінізм, англіканство), що виникли в результаті реформації в XVI-XVII ст. Протестантизм відкинув віру в необхідність особливих посередників між людьми і Богом, у ньому основний натиск робиться на безпосередність відносин віруючого до Бога, на порятунок через особисту віру. Число обрядів значно скорочено, релігійний культ спрощений.

Священний переказ – одне з двох (поряд зі Священним писанням) джерел віровчення ряду течій християнства. До священного переказу відносяться: а) твори святих отців церкви; б) рішення Вселенських соборів; в) папські енцикліки; г) видатні богословські здобутки.

Сотеріологія – вчення про порятунок, що має місце в багатьох розвинутих релігіях (буддизмі, християнстві, ісламі й ін.); частина теології, що займається проблемою порятунку.

Символ віри – короткий звід головних догматів, що складають основу віровчення якої-небудь релігійної течії церкви. Загальнохристиянський символ віри складається з дванадцяти частин (основних догматів), 7 таїнств.

Таїнства – культові дії в християнстві, обумовлені церквою як «боговстановленні» священні дії, у яких повідомляється віруючим невидима благодать божа. Православні і католики визнають сім таїнств: хрещення, євхаристія, священство, покаєння (сповідь), миропомазання, шлюб, елеосвящення. Протестанти заперечують таїнства, крім хрещення і євхаристії.

Христос Ісус – засновник християнської релігії. Відповідно до християнського вчення: Ісус Христос – рятівник людей, боголюдина, що був нехибно зачатий і породжений дівою Марією, проповідував нову релігію в Палестині, зробив безліч чудес, був розіп'ятий на хресті, воскрес і піднісся на небо, але в майбутньому відбудеться його друге пришествя, відбудеться страшний суд над живими і мертвими, буде встановлене тисячолітнє царство для праведників.

Енцикліка – послання папи римського, звертання до духівництва чи до всіх католиків, з питань релігійних, суспільно-політичних, моральних тощо.

Есхатологія – релігійне вчення про «кінцеві долі» людства й усього світу. Головний зміст християнської есхатології зводиться до уявлень про антихриста, друге пришествя Христа, кінець світу, страшний суд.

Екуменізм – рух за консолідацію християнського віровчення.

Це цікаво знати:

Біблія як книга книг

Біблія і насправді заслуговує цього визначення. І не тільки тому, що, по суті, є книгою з книг, бо має в собі їх щонайменше 77. У своєрідному зводі пам'яток давньої літератури відображено думки, події, сповідання більш як тисячолітнього періоду писемної історії і, можливо, такого ж періоду усіх переказів, коли ще слово не втілювалося у знаки. Найстаріша частина Біблії з'явилася у IX ст. до н.е., наймолодша – II ст. до н.е. Звідси і розмаїття її змісту, жанрів, стилів. Розпочинається Біблія легендами про створення світу, закінчується грізними фантастичними пророцтвами про його кінець. Між ними краями є все, що народжувала людська думка: переможна пісня, скорботний плач, любовна поезія, філософські роздуми, історичні оповіді побутові повчання, моральні кодекси, правові норми, санітарні і навіть військові повчання. Наприклад, у книзі «Числа» (глава 32), скажімо, подано правила

поділу військових трофеїв – від золота до осла. Але водночас Біблія і «священа книга» християн та іудеїв. З неї вони черпають віросповідні догмати, культові приписи, моральні установки. В буденній свідомості Біблія здебільшого й ототожнюється з релігійним джерелом. Насправді її значення набагато ширше. Це – цінна пам'ятка історії культури.

Вода у традиційній культурі християнства

Вода в календарній обрядовості відіграє значну роль, бо життя без води неможливе. Вона є основною складовою частиною живих організмів, рослин, тварин, людини.

Відому роль в становленні і розвитку обрядів, пов'язаних з водою, відіграли психологічні фактори. Страх перед водною стихією, нездатність зрозуміти чи пояснити ті чи інші явища, викликали у людей шановне ставлення до води, сприяли появі водних культів.

За уявленням давніх поклоніння водам і джерелам повинно було заступити від засухи, оросити дощами ниви. Про значимість водяних божеств у повсякденні східних слов'ян засвідчує хоча б те, що вони присягалися ними, очищалися водою, як священною стихією, приносили в жертву їй квіти, півнів і навіть людей.

Поклоніння воді також пов'язане з тим, що слов'яни вважали воду стихією, з якої утворився світ.

З давнини отримали широке розповсюдження різноманітні магічні обряди, які були пов'язані з цілющими властивостями води. До них відносяться очисні водяні обряди: обряд очищення водою породіллі, перша купель немовля, занурення і обливання водою на свято Водохрещі, очищувальне миття до схід сонця на Чистий четвер перед Великоднем. Ці обряди містили у собі як релігійно-магічні ритуали - очищення від нечистих сил, так і гігієнічні дії.

Священна вода використовувалась від наврочень, хвороби від «лихого» ока. Неодмінним атрибутом лікувальної та господарської магії українців вважалась освячена йорданська вода, якою кропили обійстя, худобу, щоб відігнати нечисту силу. Чудодійна сила приписувалась наговореній, нашептаний воді, над якою проказав примову знахар.

В очисних косметичних та цілющих цілях велику роль в календарній обрядовості відігравала роса. Вона використовувалась для лікування деяких шкіряних хвороб, а також болів у суглобах. Немічним потрібно було добре викачатись у росянистій траві і всі болячки минуться.

До косметичних обрядів відносяться магічні вмивання дівчат на Благовіщення водою з пролісками - на красу.

Відбиття культу води можна знайти і в українських міфах та казках на прикладі «живої» та «мертвої» води. Жива вода - це джерельна вода,

напившись якої людина набуває великої сили, хворі одужують, зцілюються. На противагу їй існує ще і мертва вода, яка відбирає в людини життя: нею користуються злі сили, щоб зашкодити.

Вода у всіх видах оспівувана колядками й щедрівками.

Досягнення цивілізації, що не визнає церква

Про негативне відношення церкви до деяких досягнень цивілізації говориться у документі «Засади соціальної концепції», який був прийнятий на Архирейському соборі православної церкви 2000 р. Серед них **аборт**, який прирівнюється до вбивства. Проте, деяким жінкам дозволяють аборт, у яких існує загроза життю при подовженні вагітності. Види **контрацепції**, які фактично мають абортивні дії, що штучно переривають життя ембріону на самих ранніх стадіях. Фетальна терапія (лікування та омолодження з допомогою тканин абортированих людських зародків). Зачаття з допомогою **донорських статевих клітин** порушує виключність шлюбних відносин. **Сурогатне материнство** морально травмує жінку, що виношує дитину, а у майбутньому і саму дитину. Усі різновиди **екстракорпорального зачаття** (діти із пробірки) передбачають руйнування «збиткових» ембріонів. Деякі методи **пренатальної (допологової) діагностики** можуть бути загрозою для життя та цілісності ембріона або плоду. А виявлення генетичних захворювань нерідко стає збудником до преривання вагітності. **Клонування** – виклик самій природі людини, закладеному в ньому образу Божому. (Окрім колування ізольованих клітин та тканин організму, яке у ряду випадків є корисним у біологічній та медичній практиці). **Евтаназія** - форма вбивства або самогубства, якщо в ній приймає участь пацієнт. Операції по **зміні статі** – супротив проти Творця. Якщо зміна статі відбулася до хрещення, людина може бути допущена до таїнства, але церква хрестить його як належного до тієї статі, в котрому вона народжена. Вступ людини, яка змінила стать, у церковний шлюб заборонено.

1.6. ІСЛАМ – СВІТОВА РЕЛІГІЯ: ВІРОВЧЕННЯ, КУЛЬТ, НАПРЯМКИ

Іслам - у перекладі з арабської мови є «покірність», а *мусульманин* («муслім») - це той, хто сповідає ісламську віру і буквально означає відданий. Це друга за поширеністю світова релігія після християнства. Зараз нараховується 900 млн. мусульман. Однак за прогнозами до 2025 р. мусульман у світі стане 1,9 млрд. чол.

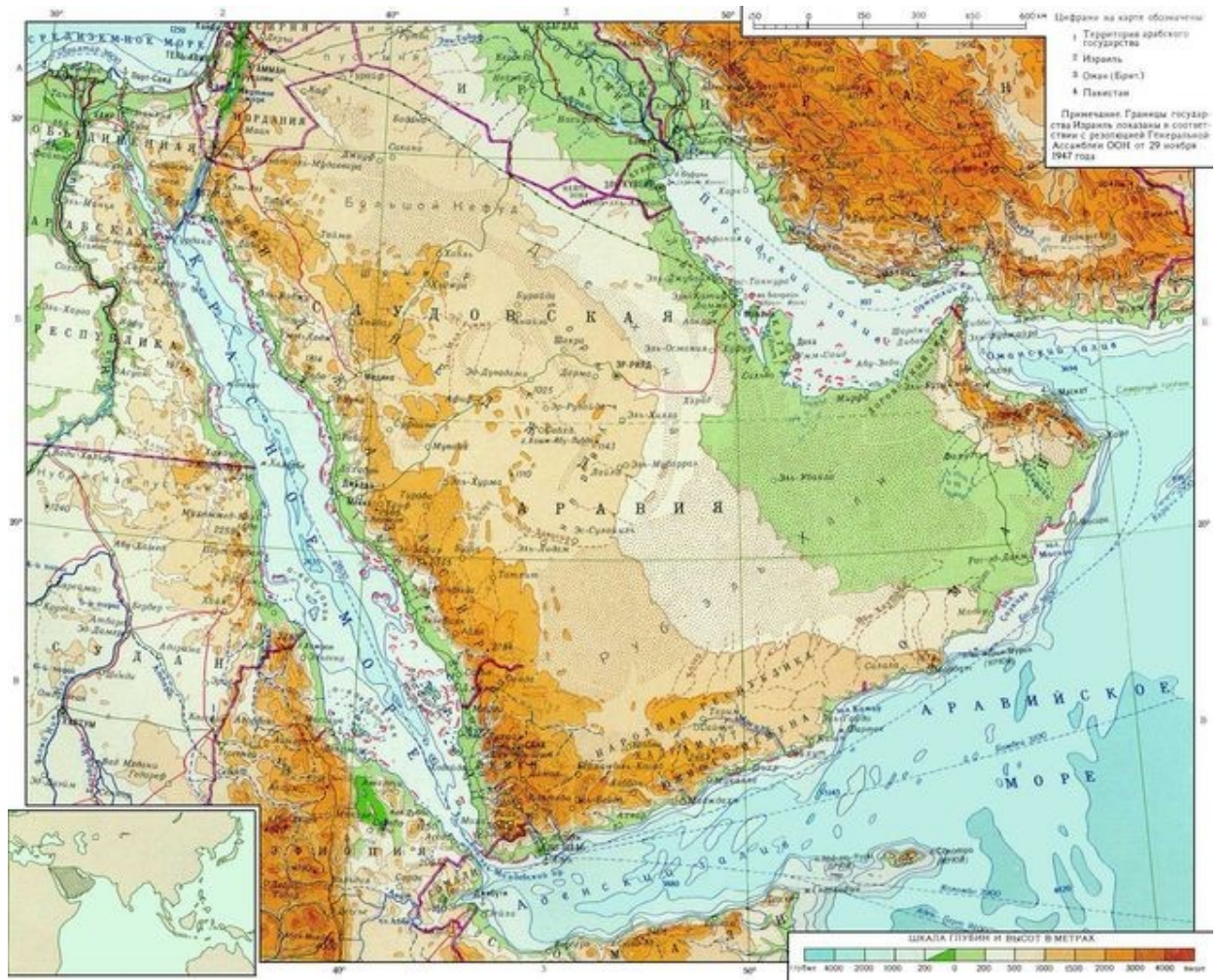
В основному іслам розповсюджений в Афро-Азіатських країнах. Арабоязичні народи майже всі сповідають іслам, тюркоязичній та ірано-язичні - у переважній більшості. Багато мусульман також серед північно-індійських народів. Населення Індонезії майже цілком дотримується ісламу. Іслам займає різне положення у соціумі: у 28 країнах - це державна релігія (Іран, Пакистан, Мавританія тощо); у 20 країнах - це панівна релігія (Афганістан, Сенегал, Чад, Судан тощо).

1.6.1. Виникнення ісламу: об'єктивні і суб'єктивні причини

Аравія була здавна населена семітськими племенами, нащадками теперішніх арабів. Частина їх жила осіло в оазисах і містах, займаючись землеробством, ремеслами і торгівлею, частина кочувала в степах і пустелях, розводячи верблюдів, коней, овець і кіз. Аравія була економічно і культурно зв'язана із сусідніми країнами - Месопотамією, Сирією, Палестиною, Єгиптом, Ефіопією. Торговельні шляхи між цими країнами йшли через Аравію. Один з важливих вузлів перетинання торговельних доріг знаходився в Мекканському оазисі, біля узбережжя Червоного моря. Родоплемінна знать племені курайші, що тут жила, мала для себе багато вигод із торгівлі.

Були в Аравії і поселення іноземців, зокрема іудейські і християнські громади. Люди різних мов і релігій спілкувалися між собою, вірування їх

впливали один на одного. В IV ст. в Аравії почався занепад караванної торгівлі, тому що торговельні шляхи перемістилися на схід у Сасанідський Іран. Це порушило економічну рівновагу, що трималася століттями. Кочівники, що втратили прибуток від караванного руху, стали схилятися до осілого способу життя, переходити до землеробства. Зріс нестаток у землі, загострилися зіткнення між племенами.

Іслам виникає у VII ст. н. е. серед арабських племен на Аравійському півострові. Для цього малися всі *об'єктивні причини*:

1. На межі VI - VII ст. у арабів відбувся розклад родоплемінних відносин і зародження феодальних. Це призвело до поляризації арабського суспільства. З одного боку, розорялася величезна маса кочівників, з іншого - збагачувалася родова знать, вожді (шейхи). Шейхи підкорили всіх навколо себе. Середні і дрібні торговці розорялися, поповнюючи прошарки незаможних, значну

частину населення складали бедуїни. Раби, у свою чергу, прагнули звільнитися. Підсумок був важкий: розклад устояних соціальних зв'язків, посилення конфліктів між різними прошарками суспільства.

2. У той же час народжувався новий світ Аравії. З'явилися держави нового типу, виникли нові союзи кочових племен та мешканців міст. Посилилися внутрішньо-аравійські торговельні зв'язки, що спиралися на систему аравійських ярмарок; підвищилася роль торговельно-політичних центрів (Мекка, Медина). У розділеній на племінні території Внутрішній Аравії особливе значення придбали «заповідні території» (харами) – сакральні та торговельні центри, що мали право надавати притулок бажаним.

3. У VII ст. відбувся економічний занепад арабського суспільства. Стан занепаду підсилювався тим, що розвиток мореплавання призводить до запустіння караванних шляхів, що йдуть із Азії до Європи, котрі проходять через такі великі аравійські міста як Мекка і Медина. Останні також терплять постійні набіги сусідніх племен, що остаточно призводить їх до економічного занепаду.

4. Криза арабського суспільства доповнювалася загостренням внутрішніх протиріч у ньому. Мешканці Аравії, а це 300 кочових і осілих племен, прагнуть до першості, що породжували перші спалахи міжусобної боротьби.

5. У цей період всі арабські племена піддаються небезпеці зовнішніх вторгнень з боку Ірану, Візантії, що роблять життя цього суспільства хитким і небезпечним.

Тому на початку VII ст. перед арабами стоїть проблема об'єднання племен, щоб вижити й устояти перед зовнішніми ворогами, та й своїми внутрішніми проблемами. Основа для такого об'єднання вже склалася:

1) *економічна основа* - зв'язки між арабськими племенами, утворення союзу племен;

2) *політична основа* - захист проти зовнішніх ворогів. Необхідність та потреба ідеологічних, економічних та соціальних перемін породили в усіх частинах Аравії подібні одне на одне явище – політичний рух, що прагнув об'єднати племена та міста, протистояти зовнішнім ворогам. Ці рухи очолювали ті, хто зазіхав на прямий зв'язок з божеством і обґрунтовував свою діяльність «божественним» надиханням. Божество вони розглядали як єдине, що називалося або Рахман, або Аллах. Це божество спілкувалося прямо або через своїх пророків. Один з таких пророків був Мухаммед.

3) *ідеологічна основа* - це релігійний рух VI—VII ст. в Аравії. Виник рух за злиття племінних культів, за шанування єдиного верховного Бога, тим більше що євреї і почасти християни подавали арабам приклад єдинобожжя, аскетизму, ідеї пророків. Серед арабів виникла секта *ханіфів*, що шанували єдиного Бога. Прихильники ханіфів іменували бога Аллахом, а Коран розглядав їх як послідовників «віри прямої». Ханіфи відбивали прагнення арабів до політичного об'єднання. Ідея монотеїзму в релігійній формі відобразила потребу в міцній державі, що могло забезпечити арабам благоденство за рахунок торгівлі і воєн;

4) *ідейною основою* ісламу були іудаїзм і християнство. Їх вчення на той час добре відомі в Аравії, у вигляді протирічних один одному світоглядів. Відомі були і розповіді із їх священних книг, які часто губили свій релігійний зміст, придбавали арабійські реалії і ставали суспільними історико-епічними сюжетами. Мухаммед позичав образи і мотиви, придбавав їх із знань оточуючого світу. Те, що знали мешканці Аравії (язичники, християни) він проголошував по новому, перетлумачував і робив підтвердженням та проповіддю своїх ідей та уявлень, що здавалося йому відтворенням первинного та істинного єдинобожжя Ібрахіма (Авраама). Відмова іудеїв та християн підтримувати «очисну» діяльність, сприяла посиленню в ісламі арабійських елементів. Поступово у мусульман склалася не тільки особлива система

догматів та ритуалу, але і гостре відчуття своєї виключеності на відміну від інших монотеїстів.

Іслам запозичив наступні ідеї у іудеїв та християн:

- а) єдинобожжя (монотеїзм);
- б) богонадиханість священного писання;
- в) загробне воздаяння;
- г) есхатологічні уявлення.

Також ідейною основою були язичеські вірування арабів:

- а) культ аль-Кааби (чорного каменю);
- б) віра в духів, джинів.

Пророки-проповідники ханіфи, незважаючи на свою загадковість (закриті обличчя, закутані в плащі, під час молитви входили в транс), не мали великого успіху серед населення. Однак:

- 1) розрізнені племена арабського півострова, поступовий розклад родоплемінного устрою, перехід до державності;
- 2) міста, що уникали консолідації із сусідами;
- 3) релігійна незалежність євреїв, що проживали в арабському суспільстві;
- 4) звістки з півночі про самоствердження християнства;
- 5) протидія Ірану, Візантії, які намагалися захопити територію Аравії, – усе це викликало до життя великі, об'єднуючі арабів ідеї – ідею створення арабського халіфату. І вирішити цю проблему могла тільки нова релігія, якою і став іслам.

Суб'єктивною причиною виникнення ісламу була особистість, котра ідею єднання арабів реалізувала на практиці. Цією особистістю був *Мухаммед* - засновник ісламу, історично достовірна особистість. Магомет чи Мухаммед (Мухаммад), а точніше Абу Касим ібн Абдулла народився в 570 р., а вмер у 632 р. Він був з роду хашим родоплемінної групи курайші.

Отже, Мухаммед – реальна людина. Щасливий і нещасливий, філософ по життю і життєлюб, політик і полководець, чоловік 13 дружин і батько рано померлих дітей. Народився він у бідній родині. Батько його був торговець, який помер до народження сина, а мати померла тоді, коли йому виповнилося усього шість років. Виховувався він своїм дідусем Абд аль-Мутталібом, людиною виключно набожною, та дядьком Абу Талібом, котрий торгував. У молодості Мухаммед не був наділений ніякими яскравими талантами. У дитинстві пас череди своїх багатих родичів, працював погоничем верблюдів.

Коли йому виповнилося 23 років, далека родичка – багата вдова Хадиджи бинт Хувайлід – доручила йому супроводжувати караван у Сирію. За гарну роботу, в знак поваги за набожність, чесність, справедливість та розважливість він був відзначений прізвищем «ель-Амін» («що заслуговує довіру») і стає прикажчиком у вдови. Ще через рік, коли Мухаммеду виповнилося 25 років вони одружилися, незважаючи на те, що Хадиджа була старшою від нього на 15 років. Але шлюб Мухаммеда був щасливий. За подружнє життя у них народилося шестеро дітей.

Нове положення надало Мухаммеду бажану забезпеченість і звільнило багато часу для молитов та роздумів. Він полюбляв усамітнюватися у печері гори Хіра (Гора Світла). Коли Мухаммеду було 40 років, оточуючі стали помічати, що він часто усамітнюється в пустелі. Одного разу (610 р.), у годинну своїх усамітнень, він заснув у печері й архангел Джібраїл, що з'явився йому у ві сні, повелів, щоб він дав «знати людям те, чого він не знав». Сам Мухаммед і

його родина були дуже схвильовані цим визнанням, але вірили йому, тому що розповіді його не переслідували ніякої своєкорисливої мети. Наступне спілкування з Богом, що супроводжувалося сильним нервовим потрясінням, призвело його до ясного усвідомлення свого земного призначення: 1) він лише посланник Божий; 2) він лише проповідник довіреного йому вчення; 3) він породжений бути пророком (поширювачем нового вчення).

Як людина, Мухаммед суворо дотримувався добрих манер. Він завжди сердечно вітав людей, надавав повагу старшим, перемежовував свої серйозні настанови та умовляння з добрим жартом. Він віддавав перевагу людині увічливій та добре вихованій, а людина, котра була нудною та багатослівною викликала у нього зневагу. Мухаммед ніколи не пишався і не ставив себе вище оточуючих, він ніколи не давав людям відчутти себе нікчемними, він закликав своїх послідовників до благочестивого та скромного життя, до повсякденного милосердя без будь-якої думки про винагороду. Він казав: «В ім'я любові до Аллаха давайте їжу незаможним, сироті та невільників, говорячи їм: ми даємо вам харчуватися тільки лише заради Аллаха і не бажаємо ні вдячності вашої, ні винагороди».

В особистому житті Мухаммед був надзвичайно поміркований; їв замало, тільки простий харч, і привчив себе ніколи не наїдатися вдосталь. Іноді по кілька днів він зовсім не їв і лише обходився сирими плодами. Спав він на простій циновці, постеленій долі, не визнавав майже ніяких домашніх зручностей та прикрас.

Усі свідчення про Мухаммеда говорять про те, що він був людиною найбільшої чемності, добросердечності, смиренності, доброзичливості, чудової розсудливості, що любив людей, особливо близьких та тварин.

Уся діяльність Мухаммеда як пророка поділяється на два періоди:

І період – *мекканський (610-622 рр.)*, що характеризується:

1) виникненням першої ісламської громади у м. Мекка. У неї ввійшли його однодумці: дружина, дочки, племінник Алі, раб Сеїд, якого він усиновив,

Абу Бакр, друг Мухаммеда і батько тільки що народженої дівчинки, на якій Мухаммед згодом оженився (йому було 54 р., їй – 9 р.);

2) проповідницькою діяльністю Мухаммеда, котра полягала у наступному: а) проголошення єдиного бога Аллаха; б) заклик до покірності; в) попередження людей про прийдешнє воскресіння мертвих і судному дні; г) проголошення себе посланником Аллаха.

Однак знатні люди Мекки були проти Мухаммеда, тому що він апелював до найбідніших верств міста. Його проповіді викликали у них посмішку. Курайшити заборонили торгові, ділові, військові і особисті стосунки з кланом Хашим. Прибічники Мухаммеда, яких стали називати мусульманами, стали переслідуватися і притіснятися. Багато хто з них виїхав в Ефіопію. Також Мухаммед позбавляється в місті підтримки: помирає Хадиджа (619 р.), вмер Абу Таліб – голова роду, що підтримував Мухаммеда. Останній позбавився значної моральної підтримки і захисту.

Ставши головою роду Абу Лахаб, відмовив йому в заступництві. Тому Мухаммед став шукати підтримку за межами Мекки. У 620 р. він вступив у таємну змову з групою мешканців Іасриба – великого землеробського оазису, що знаходився в 400 км від Мекки. Мешканцями там були язичники та прийнявши іудаїзм племена, що знаходилися у стані міжусобиць і мали надію покінчити з цим за допомогою авторитетного третейського судді. Таку роль прийняв на себе Мухаммед. Згодом більшість мусульман і сам пророк біжать до Іасриба, котрий став називатися Мединою, або містом пророка. З ним залишили місто і інші люди, які підтримували його і які стали називатися «мухаджири», тобто «переселенці». Це сталося у 622 р. Так закінчився мекканський період становлення ісламу.

II період – *мединський (622 - 632 рр.)*. Мухаммед переселився до Медини. Саме звідси (з 16 липня 622 р.) починається мусульманство, *мусульманська ера (по-арабські хиджра)*. У Медині Мухаммед перетворився з простого проповідника в політичного лідера громади. Мусульманська громада

набирає силу. У 630 р. вона остаточно була сформована. Її основний принцип побудови - не родинні зв'язки, а приналежність до однієї віри. Громада виробляє свій статут, перші закони і розпорядження у культовій практиці, норми повсякденного життя.

Мухаммед все значуще говорить про особливу роль ісламу, про себе як про останнього пророка – «печатки пророків», іудеї і християни клеймуються як погані віруючі, а іслам є виправленням допущених ними перекручувань волі Аллаха. У протигагу суботі встановлюється особливий мусульманський день загальної молитви – п'ятниця, встановлюється догмат про святість аль-Кааби і першорядному значенні паломництва до неї (ті, хто моляться, починають звертатися до неї під час молитви - кібла). Будується перша мечеть (будинок Мухаммеда), встановлюються основи мусульманського культу – правила молитви, обмивання, пости, заклик до молитви, зборів на благочестиві нестатки тощо.

У проповідях Мухаммеда стали фіксуватися правила життя громади – принципи спадкування, розподілу майна, одруження. З'являються заборони на вино, свинину, азартні ігри. Починає особливо виділятися положення Мухаммеда як посланника Аллаха.

Змінюється і характер діяльності громади: Мухаммед апелює до заможних верств міста. Вони його підтримують, субсидують грошима. Однією із головних форм об'єднання общини та її розширення стала боротьба із невіруючими мекканцями.

У Медині Мухаммед поступово приходить до влади, створює сильне мусульманське військо, стає його військовим начальником і здійснює завоювання, приєднуючи скорені території: Хайбар, Фадак, Ємен. На завойованих територіях поширюється іслам. Тепер Мухаммед діяв не силою переконання, а силою примусу. Сам Мухаммед говорив, що він посланий Богом, щоб продемонструвати не мудрість, не милосердя, як Мойсей і ін. пророки, а силу меча.

У 623 р. почалися напади на мекканські каравани, а в 624 р. мусульмани, що були очолені Мухаммедом, перемогли мекканський загін, і ця перемога була сприйнята і витлумачена як доказ того, що Аллах на боці мусульман. З цих часів мусульманство стало розширюватися і охопило нові племена і країни. Вже у 631-632 рр. більша частина Аравії увійшла до політичного об'єднання, що очолив Мухаммед.

8 червня 632 р., на 63-м році життя, в результаті застуди, Мухаммед помер. Закінчуючи свою останню в житті проповідь, він сказав: «Воістину, я виконав те, що було мені доручене». Похований він був у кімнаті своєї останньої дружини Айши. Сьогодні ця святиня є частина головного храмового комплексу Медини.

Таким чином, своїм життям і смертю Мухаммед зробив те, в чому потребували араби: він дав їм нову релігію, що дозволила їм створити свою державу й уберегти себе від поневолення.

Після смерті Мухаммеда Мекка стає центром об'єднання всіх арабських племен. Утворилася єдина держава – Арабський халіфат, на чолі з халіфами. Халіфи (замісники пророка) представляли як вищу духовну владу - імамат, так і вищу світську владу - емірат.

До середини VIII ст. іслам стає державною релігією. В 634 р. халіфом стає Омар - спадкоємець пророка, що ввів нове літочислення, де часом відліку стало 16 липня 622 р.—1-й день місячного календаря, першого місяця нового року - *мухаррам* (початок Нового року). Так почалася ера ісламу.

1.6.2. Віровчення і культ ісламу

У момент смерті Мухаммеда (632 р.) нове віровчення було ще зовсім не оформлене. Сам Мухаммед нічого не писав: він мабуть був, нажаль, неписьменний. Після нього залишилися розрізнені записи його виречень і повчань, зроблені в різний час. Мухаммеду приписуються тексти і більш

раннього часу і більш пізні. Близько 650 р. (при третьому спадкоємці Мухаммеда - Османі) з цих записів було зроблено зведення, що одержало назву Коран. Ті записи, що не ввійшли до Корану були знищені.

Коран («читання вголос») – Священне писання, головна книга мусульман. Це книга Аллаха, що знаходилася на «сьомому небі» і віддана на землю для повчання правовірних. Неземний характер виникнення Корану полягає й у тім, що він був переданий Аллахом Мухаммеду через архангела Джібраїла. Це продовжувалося 23 роки. Перші рукописні тексти Корана з'являються в 651 р. Написані вони були з вуст хоронителів ісламу.

Коран, як Священне писання, структурований:

- він складається з 114 глав—*сур* («найважливіше»);
- сура складається із віршів—*айятов* («знак»). Їх у Корані 6 204.

Коран – це запис проповідей, які виголосив Мухаммед у формі пророцьких одкровенень. Для прихильників ісламу Коран – це промова самого Бога, котру Мухаммед лише повторював у своїх проповідях. У мекканських проповідях він проявив обдарованість поета, прагнучи переконати слухачів, перш за все, силою ораторського мистецтва. У Медині, де пророк виступав, як законодавець, правитель, суддя, військовий - мова його стає менш образною. Але і в цих сурах переважають притчі, повчальні порівняння, риторичні питання. Поетика та мова Корану мекканського періоду генетично пов'язані із до ісламською арабською поезією. Аналіз деяких сур показав зв'язок їх із монологами каханів, тобто давньоарабськими жрецькими-гатателями.

Сури в Корані розташовані хаотично. По своєму змісту вони суперечливі, тому що складаються з мекканських і мединських проповідей Мухаммеда, які різні за своєю соціальною спрямованістю. Вони розташовані без усякого порядку, просто по розмірах: більш довгі ближче до початку, більш короткі - до кінця. Сури *мекканські* (більш ранні) і *мединські* (більш пізні) перемішані. Одно те саме повторюється багатослівно в різних сурах. Вигуки і прославляння величі і могутності Аллаха чергуються з розпорядженнями,

заборонами і погрозами «геєною» у майбутнім житті всім не послушникам. У Корані зовсім непомітно слідів такої редакційно-літературної обробки, як у християнському Євангелії: це зовсім сирі, неопрацьовані тексти.

Головна ідея Корану – ствердження монотеїзму, що сформувалося під впливом іудаїзму та християнства. Коран повторював біблійські сюжети про пророків, це могло бути пояснено схожістю багатьох легенд євреїв та арабів, які були пов'язані із загальносемітськими джерелами. Від протиставлення ісламу іншим релігіям Мухаммед поступово перейшов до ствердження виключності цієї релігії. Боротьба з іудеями та християнами була викликана прагненням позбавитися економічних конкурентів. У Медині та інших містах Аравії серед членів іудейських та християнських купців було багато заможних лихварів та купців. Коран засудив іновірців у відході від єдинобожжя, стверджуючи, що Аллах не брав собі ніякого сина і не було з ним ніякого божества.

Коран є цінним історико-етнографічним пам'ятником. У багатьох віршах його повідомляються географо-кліматичні особливості Західної Аравії, свідчення з історії, головні риси господарства арабів тощо. Ідеологія Корану віддзеркалила соціальну структуру тогочасного арабського суспільства, використавши в трансформованому вигляді родоплемінні традиції та психологію і об'єднавши кочових та осілих арабів.

Коран - це божественне одкровення. До Корану Аллах посилав людям Одкровення у вигляді Тори через пророків Мусу і через Ісу (зв'язок з іудаїзмом і християнством). Коран же був посланий людям через Джибраїла і Мухаммеда. Сам оригінал Корана знаходиться під престолом Аллаха, і тільки один Аллах затверджує, що вважає потрібним.

На відміну від Євангелія, яке можна тлумачити по-різному і навіть обговорювати, Коран - не обговорюється. Халіф Осман (зять Мухаммеда) говорив, що всі книги, крім Корана, варто знищити. Якщо вони повторюють Коран - вони зайві, якщо суперечать йому - шкідливі. Разом з тим сам Мухаммед не вважав Коран вищою ступінню релігійного розвитку і

заперечував винятковість ісламу, визнаючи рівноправність іудаїзму і християнства, як «ширих» релігій. Правда, саме поняття «істинності» було досить розпливчастим. Тому що Коран говорить: «Якщо зустрінете невірних, боріться з ними, поки не зробите великого побиття...Бог міг би винищити їх і без вашої допомоги, але Він хоче випробувати вас...»(Сура ХҮІІ, 4-6).

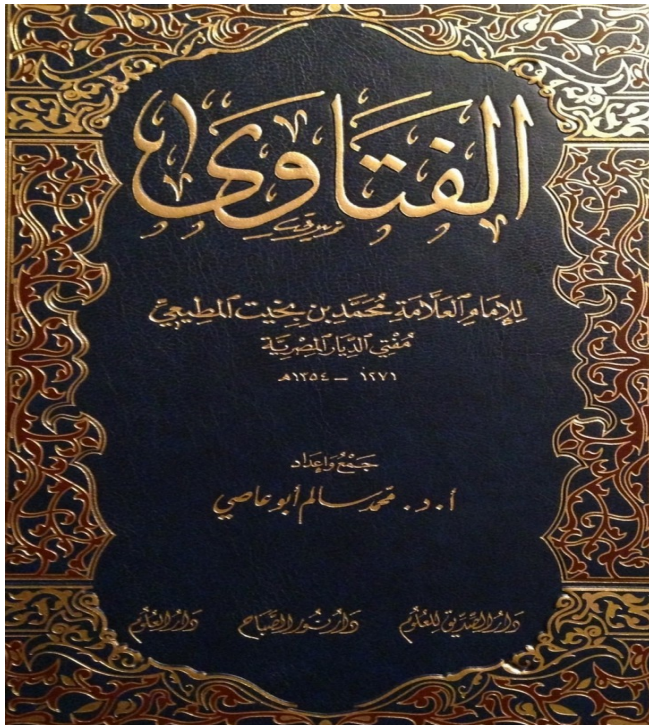
Інша частина релігійної літератури мусульман - це *Сунна* (або Сонна). *Сунна* («спосіб дії», «поводження») - це Священний переказ ісламу. У VII ст. після смерті Мухаммеда були зафіксовані *хадиси* (розповіді) про його життя і діяльність, що повідомляли його сподвижники – *сахаби*. Збірки хадисів склалися до IX ст. мусульманськими богословами - Бухари, Муслімом та ін. У VIII ст. хадиси затвердилися як авторитетне джерело. До цього часу їх нараховувалося 1,5 млн. І лише у IX ст. вони були оформлені в Сунну, що розповідає про проповідницьку діяльність Мухаммеда. На основі Корана і хадисів мусульманські богослови намагалися відновити біографію Мухаммеда. Сама рання зі збережених біографій складена мединцем Ібн Ісхаком (VIII ст.) і дійшла до нас у редакції IX ст.

Тому Сунна складається із вчинків Мухаммеда, його висловлювань. Вона шанується усіма течіями ісламу як наступне після Корану джерело відомостей про те, яка поведінка або гадка шанується Аллахом.

Слідування Сунні вважається головним змістом життя мусульманина. Навчання Сунні – важлива частина мусульманської освіти. Знання Сунни – один із головних критеріїв для визнання авторитетності халіфа, його права бути імамом.

Мусульмани свідчать: «Якщо Сунна може обійтися без Корану, то Коран не може обійтись без Сунни».

Похідним від Корану і Сунни був *Шаріат*. Шаріат («ясний, прямий, вірний шлях») – це Священний переказ; це звід феодально-мусульманського права; це комплекс правил, котрі визначають переконання, моральні цінності та релігійну совість мусульман.

Сунна

Шаріат регламентував усе життя мусульманина як громадське (державне, карне, шлюбно-сімейне право, судочинство, опіку) так і особисте. У такому широкому сенсі Шаріат часто називають релігійним законом, коли термін «закон» вживається не в юридичному, а загально соціальному значенні. Оформлено Шаріат було у XI-XII ст.

Догматика ісламу дуже проста. Віровчення його, виходячи зі Священного писання і Священного переказу, полягає в наступному:

1). *Ідея Бога: Таухід та Ширк.*

У мусульманському усвідомленні Бога існує три основних поняття – Його Одичність, Його Зверхність, Його Присутність. Одичність Бога називається *таухід*. Сутність його полягає в наступних моментах:

а) *ідея монотеїзму*. Мусульманин повинний твердо вірити, що є тільки один бог – Аллах. Головна особливість ісламу зафіксована у формулі: «Немає бога, крім Аллаха...». У світі не існує нічого подібного Богові, і ніщо не може порівнятися з ним. Ніщо не розділяє Його влади, і у Нього, звичайно, не має ні

співтоваришів, ні родичів. «Він – Бог – єдиний, кріпкий Бог. Він не народжував і не народжений: рівного Йому кого-небудь не було» (Коран, Сура 112:1 - 4).

Бога традиційно називають «Він», хоча Він і не має роду; тому мусульмани переважно використовують слово «Аллах» замість слова «Бог». Аллах як Бог має 100 визначень. Всі імена Бога, котрі названі у Корані, відображають якості, а не статеvu його приналежність; наприклад, аль-Баді (Творець), аль-Батин (Таємний); аль-Мукит (Подавець їжі) та ін.. З них 99 імен повинний знати правовірний мусульманин, а 100 - священнослужитель.

Багато разів Він був названий Рабб, або Господь, але ніколи на протязі 23 р. періоду одкровення Він не назвав Себе Абб, тобто Отцем. Це не випадково. Слово «Отець» має суто людські родинні асоціації, а Бог в усвідомленні мусульман більше Творець, аніж Отець. Для мусульманина поняття «Отець» може мати небезпечні наслідки, котрі ведуть у *ширк* (поділ єдності Бога).

Аллах уявляється в людському вигляді, а може являтися й у вигляді Духу всюдисущого;

б) *ідея бога Творця*. Аллах створив світ за 6 днів. Він зробив сонце сяйвом, а місяць - світлом. Людину зробив із глини. З краплі створив згусток крові, зі згустку крові - шматок м'яса, з цього шматка - кістки і наділив кістки м'ясом. Після цього він вдунув у нього від свого духу й улаштував людині слух, зір, серце. Аллах діє і в даний час. Наприклад, кожній людині він дає визначену форму ще в утробі матері. Якщо він вирішить яку-небудь справу, йому досить вимовити слово «Будь!»;

в) *ідея Бога вседержителя*. Аллаху належить усе, що на небесах і на землі. Після створення світу на 7-й день він затвердився на троні, звідкіля усім керує. Звідси виходить ідея покірності всіх людей волі Аллаха. Якщо в християнстві стрижневою ідеєю є любов до Бога, то в ісламі - покірність. Іслам називають «дін аль-іслам», тобто віроустав покірності.

Виникає питання: Чому не існує зображення Аллаха? Та тому, що він дух. Однак у той же час Аллах *антропоморфний* (тобто це означає уособлення явищ природи, релігійних і міфологічних образів, перенесення на них властивостей властивій людині). Аллах зображується в Корані як істота з суто людськими моральними якостями, але в найвищому ступені. Він, то гнівається на людей, то вибачає їх; одних любить, інших ненавидить. Отже, Аллаху притаманні такі якості:

- він все чує - має орган слуху;
- він усевидючий - має орган зору;
- він усезнаючий - має знання;
- він має руки (створив людини своїми руками);
- він самий хитрий (ніхто не може його перехитрити: «Хитрість у всій повноті в Аллаха» (Коран, Сура 3, 47). Він уособлює абсолютний Порядок, Правосуддя, Милосердя, Істинну.

Отже, Бог зовсім відмінний від створеного Ним Всесвіту, він існує поза часом, вічний, без початку та кінця;

г) *Ідея співчуття Аллаха*. Бог є не лише Творець, Він ще і Суддя. І вічна доля усякої живої істоти знаходиться у Його руках. Правосуддя Аллаха не схоже на суд людей, знання котрих недосконалі. Богові відомі усілякі думки, кожний мотив, кожний вплив, що діє на людину. Його милосердя перевершує усі людські чекання і зовсім незрівнянно із співчуттям, що існує між людьми;

д) *ідея божественного приречення*. Як і іудейський, і християнський боги, Аллах заздалегідь націлив одних людей до праведного життя і майбутнього блаженства, інших - до беззаконь і потойбічних тортур. Проте в Корані, як і в Євангелії, Бог багаторазово іменується милостивим, що вибачає. Найважливіша якість Аллаха - це його могутність і велич. Тому найважливіше догматичне і моральне розпорядження в Корані - це вимога повної, беззастережної покірності людини волі Аллаха.

2) *Вчення про божественного посередника Мухаммеда*.

Якщо мусульманин повинен служити Богу та виконувати волю Його, то обов'язок Бога – чітко пояснити, з чого складається ця воля, щоб мусульманин не був в омані. Таким каналом, що поєднує останнього з Богом – є *рисала*. Значним в рисалі вважається Мухаммед. Він займає особливе місце у віровченні ісламу. У священних книгах зафіксовано, що:

- Він не Бог, не боголюдина.
- Він людина, обрана Богом.
- Він пророк і посланник. Ці дві категорії не можна змішувати: пророки – «*набі*» - що пророкують вчення Аллаха; посланники - «*расуль*» - це ті ж пророки, але вони одержали ще особливе одкровення від бога. Наприклад, Муса одержав Тору; Дауд - Псалтир; Іса - Євангеліє.

Відповідно до мусульманства, усього було послано на землю Аллахом 124 тис. пророків, тобто *набі* – це ті, які тільки вчили і не записували своїх висловів, хоча в Корані згадано лише 26. Але з них тільки 9 надзвичайно «стійких»: Ібрахим (Авраам), Нух (Ной), Якуб (Іаков), Ісаак (Іоан), Йусуф (Йосип), Ільяс (Ілля), Сулейман (Соломон), Аййуб (Іов), Іса (Ісус-син Марії). У Корані вони названі посланниками Аллаха, тобто *расуль* – це ті, хто залишив книги, де були їх вислови, що повідомляли людям благу звістку від Бога, тобто віру. Але усякий раз, люди називали їх брехунами, і тоді Аллах відправляв чергового посланника. Наприклад, Ібрагим не був іудеєм, а ханіфом, що проповідував вчення Аллаха. Ной (Нух)—також ханіф. Він говорив народу: «О, народ мій! Поклоняйтеся Аллаху, немає у вас іншого божества, крім Нього». Він також посланник Аллаха, який робив чудеса з дозволу Аллаха. Іса вчив боятися Аллаха і коритися йому.

Мухаммед – завершальний серед пророків, найбільший з них. 107 аят 21 сура Корана говорить, що Бог дав Мухаммеда як милість для світу, а багато богословів стверджують, що його місія має всесвітнє історичне значення. Іслам не наділяє Мухаммеда надприродними рисами. У Корані підкреслюється, що він така ж людина, як і усі. Мухаммед передав людям Коран. *Коран* – це

самостійне явище, незалежно існуючий священний текст. Він не просто натхненний Богом, як Біблія, але є для мусульман прямою мовою Аллаха. Мухаммед не склав Коран, але він пройшов через його думки і почуття, тому особистість Мухаммеда стала і сама по собі великою духовною спадщиною, великим прикладом ісламу. «Вірую, що немає ніякого божества, крім Аллаха, і що Мухаммед - посланник Аллаха».

Отже, на відміну від Ісуса Христа Мухаммед:

- 1) ніколи не називав себе сином Божим;
- 2) не зараховував себе до святого;
- 3) не зціляв, не творив чудеса;
- 4) ніколи не говорив про своє безсмертя.

Мухаммед – це лише посланець Аллаха, проповідник довіреного йому вчення, породжений бути пророком. Він найдосконаліша людина. Тому усі віруючі повинні наслідувати та шанувати його.

3. Сотериологія (вчення про порятунок).

Порятунок в ісламі розуміється в загробному світі. Для цього існує рай і пекло.

1) Що таке рай?

Рай (джаннам)– це життя в достатку. У раї сади, а в садах – плоди. Ними будуть харчуватися ті, хто живе у раю. У раю люди будуть відпочивати в «садах благоденства» на ложах один проти одного. Їх будуть обходити з келихом води з джерела прозорого, із судин зі срібла і кубками із кришталю (76-а сура). Одяг людей буде із парчі зеленого кольору, прикраси – намиста зі срібла. Життя усіх, хто у раю буде супроводжуватися усілякими задоволеннями, включаючи і любовні. І не буде там ні балаканини, ні неправди, ні шаленства. Вік усіх у раю – 33 роки.

2) Що таке пекло?

Пекло (джаханнам). У пеклі грішники зв'язані ланцюгами. Там вогонь, туди потрапляють невірні. Усякий раз, коли шкіра в них обгоряє, Аллах замінює

її іншою для покарання. У цьому мудрість Аллаха. У пеклі – дерево закуль. Воно виходить з коріння гієни огненної. Плоди його майже як голови дияволів. Ними харчуються приречені до страждань. Вони їдять плоди і наповняють ними свої животи. А вода для них – гаряче питво з окропу. Коли мешканці пекла будуть волати до мешканців раю: «Пролейте на нас воду». А ті відповідають: «Аллах заборонив це для невірних». Між раєм і пеклом завіса. Браму охороняє варта з ангелів на чолі з Маликом.

У після ханіфській традиції придбав популярність образ «*sirat*» («шлях») – це тонкий міст наче волос чи вістря меча, протягнений над пеклом. По ньому після смерті не усі люди пройдуть, а лише праведники.

Рай та Пекло зовсім не є фізичними вимірами, і наш майбутній стан знаходиться далеко за межами обмеженого людського знання. Іслам вчить, що Бог не бажає нікого посилати до Пекла, і тільки ті люди приречені до Пекла, котрі здійснюють погані вчинки, не збираються каятися у своїх гріхах і вважають Божу істину брехнею.

4. *Есхатологія* (маад – вчення про кінець світу, кияма – воскресіння мертвих).

Незадовго до кінця світу настане доба зневіри та нечестивості; всі цінності ісламу будуть знехтувані.

Кінець світу складне явище. Воно пов'язане з декількома моментами. Перший раз протрублять ангели у трубу і настане кінець світу. Кінець світу пов'язаний:

- 1) зі страшними нещастями: у цей день затьмариться Місяць; Сонце і Місяць об'єднаються; небо розколеться і стане жовтим як шкіра; послано буде на людей полум'я без диму; і не знайдуть люди допомоги; грішники будуть кусати руки і шкодувати про те, що не були разом із посланником;
- 2) зі страшним судом (йаум – пекло, дин – день суду).

Другий раз протрублять ангели у трубу. Земля засяє світлом Аллаха. Ангели понесуть трон Його. Усі стануть на суд; кому буде дана книга (де будуть записані усі справи про кожну людину) у правицю, підуть у рай і

скажуть їм: «Увійдіть зі світом». Кому в ліву руку – у пекло, там грішників зв'яжуть і в пекельному вогні сплять. Хто підлягає осуду? Це: а) невірні; б) хто обважують; в) лихварі (Аллах дозволяє торгівлю і забороняє лихварство); г) багаті (хто не сповідує «сірату», відмовляється нагодувати бідних, любить багатство);

3) із ідеєю заступництва пророка Мухаммеда. Він заступиться за тих, чий гріх не дуже великі.

5) *Віра в ангелів, демонів та джинів.*

Те, що ми бачимо і розуміємо – є лише частина того, що зробив Бог. Є також нефізичні істоти, про які знають деякі люди. Серед них є і мусульмани. Ці істоти – ангели та джини. Вони можуть приймати різні обличчя, всіляку форму, щоб стати, за своїм бажанням, видимими для оточуючих.

Ангели – це вісники Аллаха, котрі виконують усі його доручення. Саме з допомогою їх Він управляє Всесвітом та віддає розпорядження людям. Вони іноді, особливо у кризові часи, становляться видимими; багато із них відчують їх присутність, особливо, під час роздумів та молитов.

До кожної людини приставлені два особливих ангели в якості охоронців та «літописців». Вони старанно відмічають кожну добру і погану справу в особистій «книзі» людини, яка буде тримати за свої вчинки відповідь у Судний день. Якщо людина кається, то запис про поганий вчинок буде стерта.

Ангелів багато: одні з подвійними крилами, інші — з потрійними, треті — з чотирма. У деяких із них є імена та особливі повноваження: Джібраїл доправляє послання обраним та часто згадується у Корані як «Святий Дух»; Михаїл є захисником святих місць; Азраїл забирає душі померлих, Ісрафіл скликає душі на Судний день; Мункар та Надир – це ті, хто катують; Малик – охоронець Пекла; Ридван – охоронець Раю.

Джини також нефізичні істоти. Вони можуть бути і злими, і добрими. Вони живуть у поганих місцях і можуть часто лякати та бентежити людей, з'являючись в їх житті та домівках. Час від часу вони намагаються оволодіти

людськими тілами, тому їх доводиться виганяти. Проте джини, котрі перейшли в іслам із давньоарабських вірувань, не завжди злі, вони також знаходяться під владою Аллаха і виконують його волю.

Диявол, Шайтан, або Ібліс – голова джинів. Він непокірливий ангел, що став дияволом — шайтаном. Коли була створена перша людина Адам, то Аллах велів всім ангелам поклонитися йому. Ібліс відмовився. Він заперечив Аллаху: «Я краще його! Ти зробив мене з вогню, а його з глини». Аллах вигукнув: «Скинеш звідси!». Ібліс: «Дай мені відстрочку доти, поки вони будуть відроджені». Аллах погодився: «Ібліс буде спокушати усіх, крім чистих рабів Бога. Наповню я гієну тобою і тими, хто пішов за тобою».

б)Вчення про життя після смерті (ахіра).

Мусульмани вірують, що людська душа живе на Землі один раз і після смерті стане перед Судним днем, щоб вислухати остаточний вирок на перебування або в Раю, або в Пеклі. Після смерті тіло віддається землі, а душа праведника отримує повну свободу, тоді як душа грішника змушена тулитися у могилі. У Судний день Господь відродить усіх людей і знову створить їх такими, якими вони були, майже «до кінцівок пальців».

Культова практика ісламу.

Культова практика ісламу ґрунтується на *ібаді* – поклонінні Аллаху. Термін «ібада» походить від слова «абад», що означає «раб» або «служник». Отже, ібада – це служіння Аллаху або поклоніння йому, тобто це є богопочитання.

Мусульманська *концепція ібади* (поклоніння Аллаху) у своїй сукупності складається із ісхана, імана, амала, джихада. У чому суть такої концепції?

1. Мусульманське богопочитання починається з *ісхану*. Ісхан буквально означає здійснення. Це особливий стан, який свідчить про те, що людина дійсно намагається здійснити усвідомлені зусилля до входження в спілкування із Богом. Ісхан означає, перш за все, постійне усвідомлення присутності в житті людини Всебачущого Бога. Усвідомлення Бога, веде до поглибленого

розуміння важливості та значущості дарунка людського життя і до бажання як краще розпорядитися цим дарунком.

2. Важливе значення для ібади має «іман», що означає «віру». Це не тільки віра в Бога, Його ангелів, Його Писання, Його пророків, в Судний день, але й у розкаянні за добро й зло.

3. «Амал» означає «дію». Це поняття можна розділити на дві частини. Перша частина свідчить про підпорядкування Аллахові у практиці п'яти «стовпів» (про це буде докладніше розповідатися), а друга - полягає у ретельному слідуванні на протязі усього життєвого шляху Сунні або принципам, що установила ісламська громада. Мусульмани вважають, що, дотримуючись цього праведного шляху, можливо знайти спокій, задоволення, справедливість та щастя.

4. *Джихад*. Дуже часто вважають, що джихад означає ведення військових дій. Проте правдиве значення його – «сумлінність». Джихад – це битва проти того, що мусульмани називають словом «дунья», тобто «світ». Світ, що є творінням Бога, сам по собі не є злим, але в ньому присутні деякі аспекти матеріального існування, котре суперечить волі Бога. *Дунья* приваблює слабких людей світськими пристрастями, розкішшю, відвертаючи їх від праведного життя і роблячи їх жадібними, жорстокими, боягузливими, зарозумілими. Джихад і є боротьбою проти цієї спокуси. Це «духовний джихад».

Отже, *концепція ібади* стає зрозумілою, чому іслам не обмежується тільки лише молитвами, обрядами, постами та святами. Іслам, перш за все, полягає в усвідомленні переживань кожної життєвої миті, кожної думки, кожної дії людини у відповідності із власним розумінням волі Аллаха.

Іслам ґрунтується на 5 *стовпах віри* - це обов'язки віруючих:

1) першим стовпом віри ісламу є *шахада*, або свідectво віри. Це просте свідectво, що складається із двох частин: «Бога крім Аллаха, і Мухаммед – посланник Його» На арабській мові це звучить так: «Ашхаду ан ля іляха ілля Ллаху ва Мухаммедун Расулу Ллахи». Люди, котрі це проголошують

становляться мусульманами. Церемоній при цьому не відбувається. Достатньо усвідомлено й впевнено увірувати віруючому у проголошені ним слів. Але прийняття віри не обмежується лише словами. Треба, щоб людина повірила в них усім серцем, бо слідуючи цій заяві мусульманин повинен довіритися Богу всім серцем та положити життя своє в служіння Богу.

Прийняття шахади свідчить, що життя віруючого повинно стати доказом істинності цього рішення. Це знаходить своє відображення у життєвому укладі: не відвідувати барів та ресторанів, не носити нескромного одягу, не їсти продуктів із свинини, не вживати алкоголю. Слід позбавитися людині облудності, себелюбності, зарозумілості та багатьох інших слабкостей.

Шахада використовується також для запрошення на молитву 5 раз на день. Якщо при мечеті (мусульманська церков) є мінарет, то на нього піднімається людина, котру звать *муедзин*, і яка голосно проголошує:

Аллаху Акбар! (Бог превеликий!).

Ашхаду ан ля іляха ілля Ллаху. (Засвідчую, немає Бога, крім Аллаха).

Ашхаду анна Мухаммадун Расулу Ллахи. (Засвідчую, і Мухаммад – Посланник Його).

Хаййя аля с-саят! (Збирайтеся на молитву!).

Хаййя аля ль-фалях! (Шукайте спасіння!).

Аллаху Акбар! (Бог превеликий!).

Ля іляха ілля Ллаху! (Немає Бога, крім Аллаха!).

У завершенні першої денної молитви може бути добавлено висловлення: «Ас-саяту хейр мин аннаум» («Краще молитися, ніж спати»);

2) другий стовп віри є *саят*, тобто молитва. Саят – це особливий ритуал, що складається із рухів та слів (кожний цикл яких називається *рака'ата*). П'ять стародавніх молитов, таких як Фаджр (ранкова молитва між світанком і сходом сонця), Зухр (опівдні), Аср (перед заходом сонця), Магриб (після заходу сонця), Іша (пізно ввечері), називаються *намаз*. Перед молитвою

— омивання (ніг, рук, обличчя, а жінкам усе тіло). Якщо немає води, то можна здійснити «сухе» омивання, котре називається *тайаммум*, яке складається із доторкання до чистої землі і ніби протирання обличчя, рук та ніг. Мусульманин здимає руки, вкладає одну в одну, присідає, знову встає, здимає руки догори. Після цього він опускається на коліна і робить земний уклін. При цьому він вимовляє молитовні тексти: а) славослів'я Аллаха: «Аллах превеликий»; б) символ віри; в) сури з Корану; г) інші обряди.

Молитва мусульман

Мусульманин схиляється перед Аллахом і простирається перед ним, торкаючись чолом землі. Такий цикл називається *рака'атом*. Під час намазу роблять від 2 до 4 уклонів. По п'ятницях більше, а під час посту — до 20 разів. Молитва відбувається як індивідуально, так і в мечеті за бажанням. Але молитва в мечеті опівдні по п'ятницям є обов'язкова, бо п'ятниця в ісламі є священний день.

В ісламі священників немає. Монополія на духовне звання або особливу святість не може бути перешкодою між віруючим та Богом. Людина, котра може вести збори та читати молитву, не є священником. Такою людиною може бути будь-хто, проте він повинний користуватися повагою, розбиратися в

основах мусульманської віри та володіти достатніми знаннями Корана. Така людина називається *імамом*.

Іноді для здійснення безмовної молитви і роздумів мусульмани використовують читки, що складаються із 99 бусин, кожна із яких відповідає одному із 99 імен Аллаха, які є в Корані. Такі читки називаються *тасбих* (*субха*). Вони розділені на три частини бусинами великого розміру. Під час молитов по читкам мусульмани по 33 рази виголошують «субхана Ляхи» («хвала Аллаху»), «Аль-хамду лі Ляхи» («слава Аллаху») та «Аллаху Акбар» («Аллах превеликий»);

3) *закят* – релігійний податок. Це третій стовп ісламу. Закят буквально означає очищення, очисна милостиня, що робиться 1 раз на рік. Аллах не тільки заповів віруючим здійснювати молитви, але й вимагав від них здійснення матеріальної допомоги тим, хто в ній потребує. В Корані перераховані категорії людей, котрим слід допомагати: бідним, злидарям, боржникам тощо. Це особлива форма милосердя, що відома в ісламі як *садака*. А *закят* – це регулярна священна милостиня, в основі якої знаходиться не почуття симпатії. Справа в тому, що мусульмани зобов'язані піклуватися про себе, свої сім'ї та тих, хто потребує допомоги. Релігійний податок вираховується в розмірі сорокової частини (2,5 %) від усього добробуту при умові володіння ним на протязі цілого року. Причому мусульмани не повинні за це очікувати ні винагороди, ні подяки. Здійснюють закят анонімно, щоб запобігти усіляких труднощів, але він може здійснюватися і публічно з метою спонукати останніх віруючих до виконання цієї богоугодної справи. Ніхто не може змусити мусульманина платити закят, він не є державним податком. Закят очищає від гріхів, а також це випробування та перевірка на благочестя та щирість;

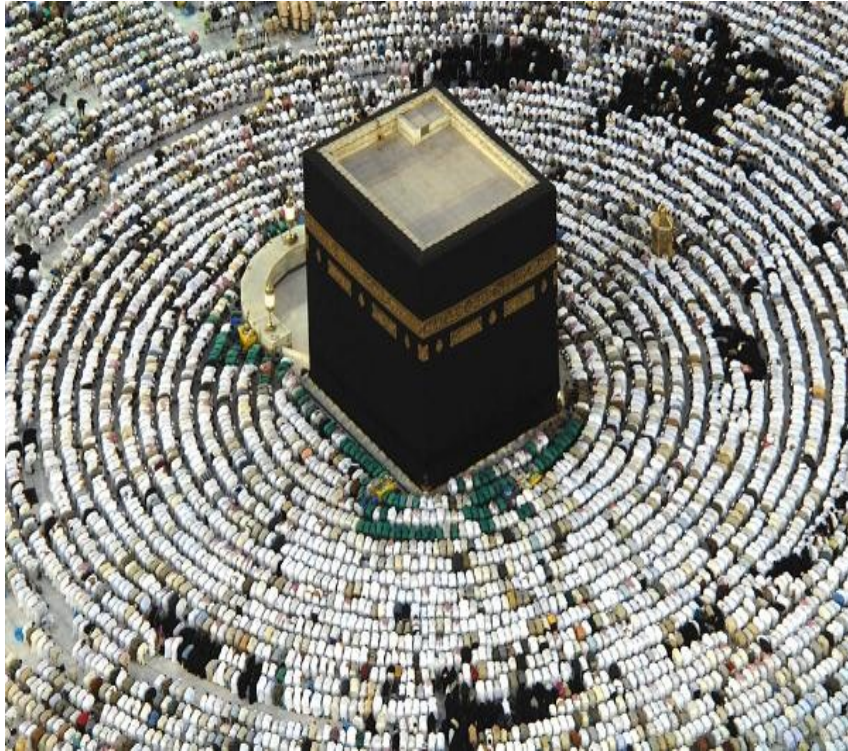
4) *ураза* - четвертий стовп ісламу — 30-денний піст в місяць рамадан, дев'ятий місяць мусульманського календаря. Це пам'ять про дарування на землю Корана. Тому рамадан самий значний із усіх місяців, що сповіщає про

наступ часу духовного і фізичного самообмеження, часу додаткових зусиль до розповсюдження любові, спокою, миру. Головне — віддати свою душу Аллаху. Деякі мусульмани в останні 10 днів рамадана шукають усамітнення, тобто *ітикафу*. Вони повністю віддаляються від повсякденних справ і присвячують увесь свій час молитвам та читанню Корана. В пошуках усамітнення чоловіки відвідують мечеть, а жінки усуваються від життєвої рутини, залишаючись удома.

Ураза був установлений Мухаммедом у 624 р. Він полягав у повному стримуванні від їжі у світлий час, питва, тютюнового диму, наркотиків, виконання подружніх обов'язків. У нічний час заборони знімаються. Однак не рекомендується віддаватися надмірностям.

Під час посту рекомендується проводити час у міркуваннях, бесідах, читанні, роздавати милостиню. Від посту звільняються: а) той, хто не може його дотримувати (війна, полон, хвороба); б) несамовиті; в) ті, кому піст заподіє шкоду (матері, що годують дітей, хворі, вагітні, старі); г) ті, хто знаходяться в стані нечистоти (менструація); д) опоганені (злочинці). Звільнені по тимчасових обставинах повинні витримати піст потім, у зручний для них час.

5) *хадж* («мандрівка з певною метою») — паломництво в Мекку (хоча б один раз у житті). Це п'ятий стовп ісламу. Паломництво здійснюється до святилища Кааба («куб»). Це кубоподібна будівля висотою 15 м з основою 12x10 м. Розташована у центрі Мекки. Це головна мечеть. Кути Кааби розташовані приблизно за сторонами світу. Східний кут називається «чорним». У ньому знаходиться сама свята частина – чорний камінь (*аль-хаджар аль-асвад*), вправлений у кут на висоті = 1,5м. Камінь укладений у срібне обрамлення. Камінь – це символ могутності Аллаха, що послав його людям.

Кааба

Припускають, що він метеоритного походження. По переказу - це був білий яхонт, але він почорнів від гріховності людей. Камінь був дарований Адамові Аллахом і той побудував над ним перше спорудження на горі Абу Кубейс. Коли пророк Ібрагім взявся за будівництво Кааби, він приніс його звідти і встановив на теперішньому місці для того, щоб почати навколо нього обхід (*тавах*), що вважається формою поклоніння Аллаху. Кааба накрита *кісвою*, тобто чорним покривалом. На ньому золотом вишиті кораничні аїяти. У північно-східній стіні знаходяться двері, які зачинені та покриті покривалом і які піднімаються над землею приблизно на 2 м. Під час відвідання Кааби до дверей приставляють драбину. Всередині приміщення знаходяться три колони, висять численні лампи, розписані емаллю, зберігаються дарувальні списки Корану. Після закінчення хаджу покривало знімають, розрізають на шматочки і продають прочанам на сувеніри, а також розсилають по мечетям усього світу. Прочани повинні бути одягнені у *іхрам* (простий безшовний одяг), щоб засвідчити Аллаху, що вони всі рівні. Каабу оточують доріжки, по яких прочани роблять *тавах* (семиразове ритуальне обходження святилища проти

годинникової стрілки улюбий час доби). Поруч з Каабой знаходиться священне джерело Замзам. Вода його цілюща. Актом особливого благочестя вважається намочити у воді Замзаму саван, у якому віруючого покладуть у могилу. Також, мусульмани поклоняються *мазарам*: це святі могили, святі місця.

Джихад – важлива концептуальна частина ісламу, котра по суті вважається шостим стовпом віри. Більшість не мусульман вважають, що джихад означає ведення воєнних дій з єдиною метою – схилити народи до прийняття ісламу. Але це твердження є помилковим, бо ісламський джихад завжди наполягає на тому, що вбивство в ім'я релігії – небезпечна омана. Гноблення в ім'я релігії неможливе. Людей ні в якому разі не слід насильно схилити до того, в що вони не вірують. Принцип джихада – боротьба проти тиранії та гноблення, встановлення істинного та надійного миру. Вже підкреслювалося, що слово «джихад» буквально означає «сумлінність» і в духовному розумінні знаменує постійне протистояння гріху в усіх його проявах.

Що стосується «військового джихаду», то він оголошується лише тоді, якщо треба виступити на захист віри Аллаха; коли назріла необхідність визволення від тиранії. Це цілком зрозуміло, якщо згадати, що сам мусульманський рух виник з потреби арабів в об'єднанні й у добуванні нової землі. У Корані це розпорядження викладене ясно: протягом восьми місяців у році (тому що чотири місяці вважаються «заборонними») слід воювати з багатобожниками, з невірними, винищувати їх, захоплювати їхнє майно. У цьому яскраво проявилися фанатизм і нетерпимість до іновірців, властиві ісламові навіть у більшій ступені, ніж іншим світовим релігіям. Однак згодом і мусульманські богослови, і світські вчені по-різному тлумачили заповідь *джихада*. Дійсно, у Корані проводиться деяке розходження між прихильниками різних не мусульманських релігій. До багатобожників, тобто послідовників племінних і політеїстичних культів, відношення різко вороже. До людей же, хто має Священне писання, тобто іудеям і християнам, укладачі Корану

висловлюють повагу: це і зрозуміло, адже на ідейному ґрунті саме цих релігій, на шляхах їхнього спрощення виросла ідеологія ісламу. Однак у Корані є розпорядження воювати з тими, «яким послано писання», - з іудеями і християнами, - якщо вони не вірують в Аллаха і не підкоряються «релігії істини». На практиці в ісламі всякий поділ між прихильниками інших релігій стерлося: усі вони розглядалися і розглядаються як невірні (*джяур*), котрі підлягають або винищенню, або скоренню. Під прапором джихада (*газавату*) мусульманські лідери не раз, аж до наших днів, спонукували віруючих до винищувальної війни проти всіх іновірців.

Культові свята ісламу.

1) *Ураза-байрам* – свято з нагоди закінчення урази. Він триває 3 дні, що означає розговіння. Бідним роздають милостиню *закят аль-фитр*.

2) *Курбан-байрам* (свято жертвоприносини) – на 70 день по закінченню урази. Триває не менш 4-х днів. У ці дні приносять криваву жертву: забивають вівцю, барана, бика чи корову, верблюда. Ця жертва приноситься Богу, щоб він дарував їм зростання поголів'я худоби, врожай.

3) *Мавлюд* — народження пророка Мухаммеда. Мавлюд виник під явним впливом християнського свята Різдва і присвячений до дня смерті Мухаммеда. Тут слід зазначити, що в ісламі дні народження відзначаються скромніше, а іноді і зовсім не відзначаються, у той час як дати смерті, звичайно тлумаченні як народження для вічного життя, справляються більш урочисто. З нагоди Мавлюду читаються проповіді в мечетях, відбувається загальна молитва на честь Мухаммеда, лунає милостиня. Свято містить у собі меджліси (збори) з декламацією віршів Корана, що вихваляють Пророка. У багатьох країнах проходять урочисті процесії з запаленими ліхтарями і смолоскипами, прославлянням матері пророка – Аміні.

4) *Мірадж (Ніч Вознесіння)* — свято в ознаменування чудесної подорожі Мухаммеда з Мекки в Єрусалим і його піднесення (мірадж) до небесного престолу Аллаха. Одного разу Мухаммед заснув біля мечеті. До нього вночі

з'явився архангел Джібраїл із крилатою твариною Бураком (араб. - блискавичний). Осідлавши Бурака, Мухаммед і Джібраїл відправилися в Єрусалим, по дорозі відвідавши гору Сіон і Вифлеєм. У Єрусалимі Бурак приземлився на гору Морія, де за мусульманською версією був розп'ятий Ісус Христос. Там Мухаммед стояв у молитві разом із стародавніми пророками, своїми попередниками, що з цієї нагоди спустилися з небес. Після цього Мухаммед із Джібраїлом пройшов сім небес і з'явився до престолу Аллаха, де розмовляв з ним, сказавши 99 тисяч слів. Потім Мухаммед був повернутий у Мекку. Уся ця подорож відбулася миттєво і, коли Мухаммед повернувся, то постіль його ще не остигнула, а з перекинутої судини не устигла витекти вода. Ніч на 1 лютого мусульмани проводять у пильнуванні, читають Коран, моляться і переказують переказ про чудесну подорож і піднесення пророка.

Голуба мечеть у Стамбулі

Місце, де здійснюють мусульмани релігійний культ, називається *мечеттю*, що буквально означає «*місце колінопреклоніння*». Мечеть виконує декілька функцій: 1) це місце здійснення загальної молитви; 2) це місце зустрічі і відпочинку друзів (після молитви мусульмани можуть залишитися у мечеті, щоб поспілкуватися, пограти у такі ігри, як, наприклад, нарди, теніс настільний,

більярд); 3) це місце для школи, або медресе, де віруючі можуть вивчати арабську мову, Коран і різні ісламські дисципліни; 4) це місце для весіль, ювілеїв, свят дня народження, обрізання, або збори у випадку жалоби. На чолі мечеті стоїть *імам*. Він управляє молитовним обрядом, виголошує *хутбу*, або подвійну проповідь по п'ятницям, організовує заняття з ісламських дисциплін для молоді.

Етика раннього ісламу досить елементарна. Пропонується бути справедливим, відплачувати за добро добром, за зло злом, бути щедрим, допомагати бідним тощо. Нездійснених моральних розпоряджень в ісламі, на відміну від християнства, немає.

У сімейній моралі і в погляді ісламу на взаємини статей відбилися поняття патріархально-родового укладу. Жінка - підлегла істота, створена Аллахом для тішення чоловіка. Разом з тим у Корані визнаються людські і цивільні права жінки: засуджується зайва жорстокість чоловіка у відношенні до дружини, обмовляються майнові права жінки: право на придане, на спадщину. Коран трохи полегшив положення жінки в порівнянні з патріархальним звичайним правом арабів.

У соціальних принципах раннього ісламу знайшов відображення той же патріархально-родовий уклад. Усі мусульмани рівні перед Богом, але майнові розходження, багатство і бідність визнаються природним фактом, установленим самим Аллахом.

Обов'язковий податок на користь бідних покликаний начебто зм'якшувати майнові протиріччя; однак приватна власність захищається Кораном.

Торговельний прибуток оголошується цілком законним, лихварство ж засуджується, що, очевидно, є результатом компромісу між інтересами торговельного класу і масами хліборобів і кочівників, що страждали від лихварства і кабали. Поневолювання за борги заборонено.

Чотири із п'яти «стовпів» віри мають моральні та обрядові приписи, відображаючи увагу Мухаммеда до обрядовості та правилам релігійного життя. Ця обставина в подальшому сприяла більше розвитку права у порівнянні з догматикою.

Розглядаючи догматику, обрядовість, етику раннього ісламу, необхідно відзначити, що в основі цієї ідеології лежить іудейсько-християнський світогляд, але пристосований до більш примітивного суспільного укладу - до родоплемінного побуту арабів, що розкладався.

Ідеологія арабів простіша, грубіша, зрозуміліша для широкої маси віруючих, особливо для кочівників і хліборобів Азії; розпорядження його нескладні і цілком здійсненні.

1.6.3. Основні напрямки ісламу. «Ісламізація» сучасного арабського суспільства

Хоча іслам у якійсь мірі і згуртовував людей на основі спільності релігії, але національні протиріччя в країнах ісламу аж ніяк не зникли, навпроти, вони поступово усе загострювалися. Одночасно теократичний характер влади пророка ісламу, котрий і досі слугує ідеалом «ісламського правління», стверджував неподільність духовної та світської влади в руках голови мусульманства. Проте, після смерті пророка цей принцип зіштовхнувся із невирішеними протиріччями, що розколов мусульманську общину на релігійно-політичні групи, створивши тим самим великий вплив на формування ідеології ісламу і на політичну долю усього ісламського світу. В ісламі склалися наступні основні ідейні напрямки:

- а) проблема верховенства влади;
- б) проблема віри;
- в) проблема предоприділення і свободи волі;
- г) проблема сутності та атрибутів Аллаха;

д) проблема права. Це знайшло відображення в різних течіях у мусульманській релігії, у розколах і сектах.

По своїй структурі іслам поліфонічне вчення. Ще в 2-й пол. VII ст. у ньому виникло три напрямки, у ході боротьби за престол халіфа, а також багато розгалужень:

Хариджити.

Хариджити (у перекладі «розкольник») – які виступали за рівність усіх мусульман, незалежно від їхнього походження (50 рр. VII ст.). Вони визнавали виборність голови релігійної общини, а також держави. При цьому походження кандидата не грало ніякої ролі, бо головне – це слідувати Корану і Сунні, справедливість і здатність із зброєю виступати проти тирана-правителя.

Хариджити були прихильниками «чистоти» Корану. Віроотступників вбивали, у тому числі і халіфів. З часом за фанатизм, нетерпимість та жорстокість ця течя ослабла та отримала поразку. Де-не-де хариджити збереглися на сьогоднішній день в Омані, Лівії, Алжирі, Ірані та Іраку.

Шиїзм.

Самий великий (і один із самих ранніх: друга половина VII ст.) розкол був викликаний появою *шиїзму* («шия» по-арабськи - партія, секта). *Шиїти* перебувають у Ірані, Іраку, Афганістані, Індії, Сирії, Лівані.

Вважають, що в шиїтському русі проявилось невдоволення і боротьба персів проти завойовників - арабів, тобто що це була свого роду релігійна оболонка національного антиарабського руху в Ірану. Це почасти вірно, але такий характер шиїзм прийняв не відразу, а лише згодом. Почалася справа з внутрішньої боротьби серед арабів - з боротьби за владу між спадкоємцями Мухаммеда. Четвертий халіф Алі був кривим родичем пророка, його двоюрідним братом і зятем; прихильники Алі не визнавали законності попередніх халіфів, тому що вони були не з роду пророка, а «обрані» релігійною громадою, тобто узурпували владу. Боротьба за владу прийняла форму суперечки про наступність влади в халіфаті. Прихильники Алі потерпіли

поразку, Алі був убитий, але його послідовники зміцнилися в Ірану й Іраку, і там шиїзм широко поширився як вираження протесту проти влади Арабського халіфату. По шиїтському переказі, Алі б Абу Таліб і його сини Хасан і Хусейн були страчені за віру (1661 р.). У пам'ять цього шиїти щорічно справляють жалобне свято *шахсей-вахсей*, при якому фанатично налаштовані віруючі наносять собі рани холодною зброєю, виражаючи свою релігійну відданість пам'яті мучеників.

Головна риса шиїзму - віра в те, що законними спадкоємцями пророка Мухаммеда - *імамами* - можуть бути тільки його родичі-нащадки, а «обрані» громадою халіфи незаконні. У зв'язку з цим шиїти відкидають Сунну, складену при перших халіфах з переказів про пророка. Але шиїзм не залишився єдиним, всередині його виникли різні течії. Пануючою стала течія, що визнає одинадцять законних *імамів* - нащадків Алі; дванадцятий імам нібито ще в IX ст. таємниче зник і десь перебуває невідомо, однак він повинний з'явитися як рятівник - *Магді*. Це найбільш розповсюджена в шиїзмі течія особливо зміцнилася в Ірані і з початку XVI ст. (при династії Сефевидів) стала там офіційною державною релігією.

Впливовими духовними особами у шиїтів є авторитетні мулли, котрі мають назву *аятола* («божественне знамення») та великий аятола («віддзеркалення Аллаха»).

Інші відгалуження шиїзму нараховують набагато менше послідовників і складають скоріше секти. Така секта *ісмаїлітів* (по імені Ісмаїла, її засновника в VII ст.), поширена нині в гірських районах Афганістану, Бадахшана й ін. Ісмаїліти вірять у те, що в їхніх імамів послідовно втілюється «світова душа». Ці імами утворюють спадкоємну династію Агаханов, котрі ведуть світське, розкішне життя і збирають з відусіль данину з членів секти. У вченні ісмаїлітів втілювалося багато ідей з домусульманських релігійно-філософських систем Азії і з місцевих народних вірувань.

Від ісмаїлітської секти відокремилася в IX ст. група *карматів* - демократична секта, члени якої, переважно селяни і бедуїни Аравії, установлювали спільність майна. Секта карматів проіснувала до кінця IX ст.

Від того ж ісмаїлізму відокремилася секта *ассасинів*, що поєднувала містицизм із фанатичною боротьбою проти не мусульман. В роки хрестових походів ассасини були самими зятими ворогами хрестоносців (до речі, від назви секти походить французьке слово «assassin» – убивця).

Нарешті в IX ст. від того ж кореня відокремилася група послідовників халіфа Хакима. По імені видатного проводиря секти Ісмаїла Дарази послідовники секти дотепер відомі як *друзи* (у Лівану).

Сунізм.

На відміну від шиїтського напрямку, ортодоксальний іслам, що охопив більшість мусульман світу, називають *сунізмом*.

Суніти («люди суні та згідно думки общини»)- це ортодоксальний іслам. Буквально це означає «спосіб дії». Перша частина назви «суніти» - походить від терміну «суна» - приклад, шлях життя Мухаммеда як взірця для мусульманської общини. Він зафіксований у хадисах Пророка, його висловлюваннях та вчинках. Друга частина назви – «згідно думки общини» - віддзеркалює ідею особливої ролі общини в рішеннях основних релігійних та суспільних проблем, котрі виникли перед мусульманами після смерті Мухаммеда, коли «контакт» общини з Аллахом припинився, і тепер життя общини повинне засновуватися на строгому виконанні Корану та Суні. Це вимагало згоди общини та думки найбільш авторитетних учених-богословів.

Це офіційна релігія Арабського халіфату. Самий численний напрямок ісламу (90 % мусульман). Розповсюджений в Пакистані, Індії, Єгипті, Індонезії, Китаї, Афганістані, Туреччині, Сирії, Ірану, Балканах, СНД. Цей напрямок приймає святість Корана і Сунні.

Сунізм почитає *сім основних положень* ісламу:

1) Вчення про надприродні сили - єдиний бог Аллах, ангели і пророки -

божественні посланці для проповіді щирої віри. Пророків—6, головний Мухаммед.

2) Вчення про священні книги:

Священне Писання – Коран (слово боже). Священний Переказ - Сунна-життєопис Мухаммеда. На їхній основі був розроблений Шаріат (ясний шлях) — звід правових норм поведження.

3) Вчення про надприродну душу - душа незалежна від тіла, тому мусульмани боялися повішення вважаючи, що душа не вийде з тіла.

4) Вчення про загробне життя – пекло та рай (муки в пеклі будуть вічними тільки для не мусульман).

5) Вчення про кінець світу, що його організує Аллах.

6) Вчення про священну війну «джихад» чи «газават» захист ісламу.

7) Вчення про приречення.

Згідно цієї концепції політична та духовна влада повинна належить халіфу, який найбільш підходить за особистими якостями і знаннями. Таким чином, суніти, на відміну від хариджитів, обрали середню лінію між божественним та колективним джерелом влади. Цей шлях сьогодні використовується ніби для доказу «демократичності» ісламу.

Сунізм теж не залишився цілком єдиним. У VIII-IX ст. у ньому виникло *мутазилітська* течія. Мутазиліти намагалися витлумачити мусульманське віровчення в раціональному дусі, доводили «справедливість» Бога, наявність свободної волі в людини, визнавали Коран книгою, написаною людьми, а не створеною Богом. Мутазилітів підтримували деякі халіфи, що шукали в цій секті опору для своєї влади. Але незабаром (кінець IX ст.) реакційне фанатичне духівництво узяло верх у халіфаті і мутазилітів стали переслідувати. Зміцнилося вчення про вічність, «не створення» Корану. Однак ідеї мутазилітів залишили слід на подальшому розвитку мусульманського богослов'я.

У VIII-IX ст. у правовірному мусульманському богослов'ї склалися чотири школи: *ханіфитів*, *шафіїтів*, *малікітів* і *ханбалитів* (по іменах їхніх

засновників). Остання з цих шкіл була перейнята духом крайнього фанатизму, буквального тлумачення релігійних догматів; вона зміцнилася серед відсталого бедуїнського населення Аравії; близька до неї була і школа малікітів, що одержала панівне становище в Північній Африці. Інші дві школи, що поширилися в більш культурних областях мусульманського світу, допускали більш вільне тлумачення вчення. Особливої взаємної відчуженості і ворожнечі між прихильниками цих чотирьох богословських шкіл немає.

Суфізм.

У тих же межах VIII-IX ст. в ісламі виникла містична, напівччернеча течія *суфізму* (від слова «суфі» - груба вовняна тканина). Вона зародилася в надрах шиїзму, але проникла й у середовище сунітів. У суфійському віровченні позначився вплив ідей буддизму і навіть *неоплатонізму*. Суфії не додавали великого значення зовнішньої обрядовості, а шукали щирого богопізнання, містичного злиття з божеством. Деякі суфії доходили до пантеїстичного світогляду (бог - в усім світі, увесь світ - прояв або емансипація бога) і тим самим віддалялися від грубо антропоморфного уявлення про Аллаха, яке дано в Корані. Суфії надавали особливого значення іменам божим, що зустрічається в Корані.

Містико-пантеїстична течія суфізму спочатку піддалася гонінням з боку мусульманських фанатиків-ортодоксів, але поступово обидві сторони пішли на поступки. Послідовники суфійського вчення стали утворювати ордена мандрівних ченців - *дервішів* - на чолі із шейхами, або *ішанами*. Ці ордена були визнані законними й у сунітів, і у шиїтів. Деякі дервішські ордени застосовують у своїх молебнях так називані *зикри* - екстатичні танці (це форма танцю вільного в потоці, де немає завчених рухів і правил, де учасники повністю віддають себе ритму) й інші суто шаманські засоби спілкування із божеством. Надається велике значення містичному вигукові: «Ху!».

Основне заняття суфіїв або точніше аскетів – роздуми над змістом кораничного тексту, молитви, відмова від співпраці із владою, надання себе

волі божій. Для них характерний культ бідності, вічне покаяння, задоволеність земним життям, стоїчне перенесення страждань. Суфії приділяли багато уваги внутрішньому життю, дали ретельний його опис. Вони розробили вчення про «намір» і спосіб самоспостереження та самоконтролю з точки зору безкорисливості. У XIII-XIV ст. суфії розробили концепції «удосконаленої людини», «єдності буття», «самопрояву Абсолюту», «еманації». Сьогодні, коли відроджується ісламський фундаменталізм, суфізм переживає важкі часи, але більш за все до нього проявляється інтерес у США та Європі.

Рух тариката.

Із суфізмом був історично пов'язаний рух *тариката*. Це поняття первісно означало благочестивий шлях життя для спілкування з Богом (слово «*тари кат*» з арабської означає *шлях*). Але згодом тарикатом стали називати вчення фанатиків, що проповідували «священну війну» проти християн і інших невірних. Під прапором тариката вели, наприклад, війну імами на Кавказі (Кази-Мулла, Шаміль) проти росіян. Бойову силу тариката складали мюриди - послухники, що сліпо коряться своєму *мюршиду* - духовному наставникові. Звідси рух Шаміля іноді називали мюридизмом.

Ваххабитизм.

У новітній час ускладнення соціально-економічних і політичних умов викликали появу нових сект в ісламі. Серед бедуїнів Аравії в XVIII ст. виникла течія *ваххабитів* (послідовників Мухаммеда ібн Абдель Ваххаба), у якому відбився стихійний протест проти багатства і розкоші міських купців і багатіїв. Ваххабити вимагали повернення до патріархальної простоти життя перших століть ісламу, строгого виконання запропонованих обрядів і заборон, знищення розкоші, боролися з європейськими культурними впливами, не визнавали культу святих, поклонялися тільки одному богові. Після жорстокої боротьби із супротивниками ваххаби на початку XX ст. узяли першість у державі Неджд (Внутрішня Аравія), а потім підкорили собі Хиджас з містами

Меккою та Мединою. У державі Саудівської Аравії, що об'єднали обидві області, ваххабітизм зробився пануючою релігією.

Бабистський рух.

Релігійну оболонку прийняло і масове невдоволення міської бідноти та селян Персії в середині XIX ст. Їхнім ідейним вождем виступив Мохаммед Алі, що прийняв прізвисько «Баб» («брама» у розумінні посередника між людьми і богом). Рух одержав назву *бабистського*. Баб проповідував рівність і братерство всіх людей, але, звичайно, тільки віруючих мусульман. Баб оголосив себе спадкоємцем пророка, що покликаний оголосити людям новий закон. Вчення Баба було повно містичних уявлень і близько пантеїзмові. Рух бабистів, що широко поширився в народних масах, був жорстоко придушений владою багатіїв; ватажки піддалися суворій страти (1850 р.). Однак рух мав своїх продовжувачів, хоча і позбавився бойового настрою. Один з колишніх послідовників Баби - Мірза Хусейн Алі, що прийняв прізвисько «Бехаулла», істотно змінив бабистське вчення. Він теж проповідував рівність усіх людей, право всіх людей на плоди землі й ін. Але він не визнавав насильства, відкритої боротьби, проголошував любов, прощення, непотівлення злу; у цьому, може бути, позначився вплив християнських ідей. Мусульманські догмати і правові норми в Бехаулли піддалися зм'якшенню. По імені проповідника нове вчення стало називатися *бехаїзмом*. Воно вже не відповідало настроям народних мас і поширювалося більше в інтелігентському середовищі. Бехаїзм, як витончена, реформована, модернізована редакція ісламу, знайшов собі послідовників навіть у Західній Європі й в Америці.

Махдистський рух.

Під знаком ісламу відбувалися і деякі масові визвольні рухи в колоніальних країнах. Найвідоміше - *махдистський* рух у Судані (Африка) в 1881-1898 рр. Голова його - Мухаммед Ахмед - оголосив себе *Магді* (тобто рятівником, месією), покликаним керувати боротьбою мусульман Африки проти колонізаторів. Рух охопив увесь Східний Судан і області, аж до

Червоного моря. Воно продовжувалося близько 20 років і було подавлено англо-французьким альянсом.

«Ісламізація» арабського суспільства.

Говорячи про сучасний стан ісламу, слід відмітити, що велика кількість мусульман не послабляє свого релігійного стану. Зміна у релігійній практиці простежується лише у людей із західною освітою, але вони залишаються у меншості. Продовжують процвітати деякі суфійські ордени. Найбільш важливим моментом у сучасному ісламі є збереження влади улемів. І хоча вони втратили більшу частину своїх функцій у сферах освіти та права, улеми все ще володіють значним впливом на свідомість рядових мусульман. Самою суттєвою характеристикою улемів є відсутність гнучкості. Мусульмани взагалі успадкували від арабів-кочевників ідеал незалежності. Улеми постійно прагнуть зберегти іслам таким, яким він був спочатку. Це означає приналежність тому первинному образу ісламу, котрий був створений улемами у сиву давнину. Цей образ обмальовує усі боки ісламу: закон та соціальну мораль, інтерпретацію Корану, теологію і навіть історію. Він зберігся та передавався протягом віків безпосередньо традиційною ісламською освітою, в межах якої виключалися будь-які альтернативи цьому образу. Мусульмани практично можуть уявляти свою релігію і свою общину тільки через призму цього образу.

Середньовічний «самообраз» ісламу був скоріше продуктом уявлення, ніж розуму. Це стає очевидним, якщо поглянути на ті моменти, значення котрих все ще підкреслюється. Так, підкреслюється, що іслам самодостатній, тобто він нічим не зобов'язаний іншим релігіям та культурам (за виключенням філософії греків). Для традиційних мусульман легко дотримуватися такого переконання, оскільки вони повністю позбавлені ідеї росту або розвитку у релігійній сфері. З цим переконанням пов'язана думка, що іслам переважає іудаїзм, християнство та інші релігії. Самообраз ісламу включає твердження, що іслам містить в собі остаточну істину для усього людства на усі часи. Це

твердження пов'язано із уявленням про статичність Всесвіту і про статичність людства. Висувається і претензія на те, що шаріат може бути застосований для усіх народів і на всі часи. Проте дуже мало робиться для того, щоб пристосувати його до сучасних умов або показати, як він може бути придатним для усього людства.

Треба відмітити, що консервативні традиційні улеми, замикають віруючих, котрі слідкують за ними, у власне гетто та ізолюють їх від усього людства. Нарешті, такий стан повинний привести до катастрофи. Отже, у традиційному самообразі ісламу багато слабостей та протиріч.

Іслам, розповсюджений на Близькому Сході, не є сьогодні монолітним. У різних країнах він розвивається в різних соціально-економічних умовах і тому став різноманітним і має протиріччя. Доктринальний характер носять протиріччя між шіїтами та сунітами, множинністю сект. Поряд з мусульманами в країнах розповсюдження ісламу проживають представники інших релігій. При цьому поділ релігійний переплітається із поділом класово-прошарковим. Наприклад, у Лівані буржуазія в основному представлена християнами, а більшість трудящих є представниками мусульманства. Різний рівень економічного розвитку, а також різниця політичних режимів у країнах поширення ісламу, не об'єднують іслам, а навпаки – роз'єднують. У цих країнах діють понад 140 тис. партій, рухів, котрі займають різні програмні релігійні позиції. Вони не єдині і питання про владу вирішується з допомогою зброї.

Вченими-дослідниками виділяються декілька типів релігійної свідомості в ісламі:

- 1) традиційне або ортодоксальне: виступає за збереження ісламу таким, яким він склався в давнину;
- 2) модерністський або реформаторський напрямок, який пристосовує мусульманську догматику до потреб сучасного розвитку;
- 3) фундаменталістське, яке прагне відновити у сучасному житті

мусульман інститути та норми ісламу часів пророка Мухаммеда.

Сучасний іслам використовує у своїх цілях реакційні соціально-класові цілі. Проповідь «милосердя», «терпимості» поєднується із використанням мусульманськими релігійними організаціями терористичних методів політичної боротьби, а мова про «мусульманську солідарність» - з війнами між «мусульманськими країнами».

У другій половині ХХ ст. у країнах Сходу пожвавилися релігійні течії. Дослідники почали говорити про «ісламізацію політики» та «політизацію ісламу». Що це таке?

Характерна риса ісламу сьогодні – енергійне втручання в усі сфери життя суспільства. Особисте, сімейне, громадське життя мусульман, політика, право, суд - все повинно підкорятися релігійним законам. Цей процес називається «ІСЛАМІЗАЦІЄЮ» - де економічне, соціальне, політичне життя визначається нормами ісламу. «ІСЛАМІЗАЦІЄЮ» називається тривале поширення цієї релігії в районах Азії, Африки, Індії, Далекого Сходу.

За старих часів у мусульманських країнах мало місце повне зрощування державної і церковної влади: голова держави (халіф, падишах) вважався спадкоємцем пророка, вище духовництво складало штат його радників, суд знаходився цілком у руках духовних осіб. І карне, і цивільне право було побудовано цілком на релігійному законі - Шаріаті. Стежили за виконанням норм шаріату і тлумачили їх мусульманські богослови.

Тому і мусульманське духовництво виконувало і виконує більше світські, ніж суто релігійні функції. *Мулла*, що знаходиться при мечеті, - це, власне, вчитель у церковній школі. *Кади* - це суддя, знавець Шаріату. *Муфтії* - більш високий духовний чин - головний авторитет у питаннях Шаріату. *Улем* - вчений богослов, викладач у вищій релігійній школі; рада улемів давала свої висновки з питань релігії і права. На чолі мусульманського духовництва в окремих країнах стояв - *шейх-уль-іслам* – відомий як богослов, він же радник

государя. Роз'яснення, що дається шейх-уль-ісламом по тим або інших спірних питаннях догматики, політики, права вважалися незаперечним законом.

Навчання молоді в мусульманських країнах колись було теж суто релігійним. Нижчі школи - *мектеби* - знаходилися при мечетях. Вищі школи - *медресе* - являли собою свого роду духовні академії. У них студенти вивчали Коран і іншу релігійну літературу, богословські питання. Мова викладання, мова церковної літератури була арабська. До речі, арабська система письма була прийнята й у тюркських, і в іранських мовах, хоча вона для них і мало пристосована. Мусульманська церква в країнах ісламу була звичайно і великою економічною силою. Відповідно до шаріату, церква може володіти майном, і це майно вважається невідчужуваним (*вакуф*). Вакуфні землі склалися з пожалувань від халіфів (в добу завоювань), з пожертвувань і ін. Вони були дуже великі: наприклад, у країнах Середньої Азії до половини всіх оброблюваних земель належало церкві, і вони приносили величезні прибутки; за рахунок вакуфного майна і годувалося численне духівництво.

Хоча правовірний іслам не йде ні на які компроміси з іншими релігіями (у відмінність, наприклад, від буддизму), але в народних масах мусульманські вірування дуже часто переплітаються з стародавніми, домусульманськими. Майже повсюдно, особливо в слаборозвинених країнах, розповсюджений культ місцевих святих. Мусульманські святі найчастіше виявляються не чим іншим, як стародавніми місцевими божествами-заступниками, яким дані мусульманські імена. У багатьох місцях, особливо в Середній Азії, культ святих пов'язаний з культом *мазарів* - нібито гробниць цих святих, а, насправді, стародавніх місцевих святилищ. Більш того, останнім часом в ісламі виявлене (особливо у народів Середньої Азії) цілий прошарок архаїчних вірувань і обрядів, що відносяться до культу землеробських божеств родючості, до родового культу предків, до шаманізму. Всюди в середовищі мусульман поширена також віра в магію, носіння амулетів (часто з текстом з Корану). Багато муллів виконують функції заклинателів, знахарів.

Цікаво відзначити, що в багатовікових зіткненнях ісламу з християнством іслам майже завжди виходив переможцем. У більшості країн Середземномор'я, де зараз панує іслам, він витиснув християнство, що переважало тут колись (Північна Африка, Єгипет, Сирія, Мала Азія). На Кавказі більшість народів до поширення ісламу дотримувала християнства, пізніше багато хто з них був ісламізований (черкеси, кабардинці, аджарці, частина осетин і абхазців). На Балканському півострові в іслам були залучені деякі групи болгар, македонців, боснійців, албанців, що були колись християнами. Зворотних випадків масового повертання якого-небудь мусульманського народу в християнство історія не знає. Правда, з Піренейського півострова (Іспанія, Португалія) мусульмани в результаті християнської Реконкісти (XII-XV ст.) були витиснуті, але це відбулося в результаті процесу насильницького вигнання сповідуючих іслам, а не ідейної перемоги однієї релігії над іншою. Чому ж релігія Мухаммеда так часто брала гору над релігією Христа? Вочевидь, унаслідок більшої простоти, доступності, зрозумілості народним масам, особливо в східних країнах, де переважав патріархально-феодалний побут.

В останні десятиліття, після першої світової війни, у багатьох країнах відбулися буржуазні реформи, що обмежили вплив релігії. Широкий демократичний прогресивний рух, що розгорнувся після другої світової війни в країнах «третього світу», сприяв до ще більш радикальних змін у мусульманських традиціях і до їхнього загального послаблення. Характер змін відбувався згідно різним соціально-політичним умовам.

Мова йде не тільки про дрібні і зовнішні поступки мусульманського духівництва вимогам часу: зм'якшення або скасування старих заборон, модернізація культури й інше, але і про більш глибокі зрушення. У ряді країн проведені прогресивні реформи, що означають рішучу перебудову правових норм і культурно-побутового укладу, конфіскацію церковних земель, обмеження сфери дії Шаріату (не в приклад повернення до законів Шаріату в

Чечні), введення світського шкільного й університетського навчання. Зокрема, особливо радикальні реформи відбулися в Туреччині після скасування султанату й установи республіки (реформи Кемаля Ататюрка, 1920-і роки).

Сьогодні мета «ісламізації» – перетворити ісламський світ у ведучу силу на міжнародній арені. Це особливо спостерігається в Лівії, Саудівській Аравії, Єгипті, Марокко. Наприклад, Лівія й ОАЕ підписали угоду про виділення 20 млн. дол. на утримання культурних центрів ісламу і проведення там заходів щодо насадження мусульманської релігії. Процес ісламізації суперечливий. З одного боку – він відбиває прагнення народів країн, що розвиваються, звільнитися від залишків колоніалізму. З іншого боку - у руках релігійних екстремістів ісламські гасла можуть принести і вже приносять людству незлічимі лиха у вигляді тероризму.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть об'єктивні і суб'єктивні причини виникнення ісламу.
2. Чи можна довести ідейний зв'язок ісламу та іудаїзму і християнства?
3. Які основні етапи становлення ісламу?
4. Що є Священним писанням і Священним переказом ісламу?
5. Коли і чому іслам стає державною релігією?
6. Розкрийте риси мусульманського вчення про Бога. У яких релігіях зустрічаються аналогічні ідеї?
7. Яка роль в ісламі відводиться пророку Мухаммеду?
8. Розкрийте основні догмати ісламу.
9. У чому сутність 5-ти стовпів мусульманської віри?
10. Чи можна джихад назвати 6-м стовпом ісламської віри?
11. Сформулюйте головну віросповідальну формулу ісламу. Які важливі ідеї віровчення в ній висловлені?
12. Які Ви знаєте найбільш значні мусульманські свята?
13. Які Ви знаєте напрямки ісламу й у чому їх особливості?
14. Що Ви розумієте під «ісламізацією» арабського суспільства?

Завдання для роздумів:

1. Який догмат зафіксований у наступному виразі з Корану: *«Якщо зустрінете невірних, боріться з ними, поки не зробите великого побиття. На полонених накладіть ланцюга... Захищайте справу божу!»*. У чому його сутність і

історичне значення для мусульман? Які трансформації він перетерпів у сучасному суспільстві?

2. Визначить характерні ісламу віровченні риси:

- а) монотеїзм;
- б) визнання пророка Мухаммеда втіленим божеством;
- в) наявність есхатологічного вчення;
- г) віра в існування раю і пекла;
- д) ідея нірвани;
- е) ідея сансари;
- ж) визнання Ісуса Христа пророком Аллаха;
- з) визнання Мойсея пророком Аллаха;
- і) вчення про відродження душ;
- к) вчення про страшний суд.

3. Установіть відповідність

№ п/п	Релігії	Час виникнення	Відповідь № п/п
1.	Християнство	VI ст. до н.е.	
2.	Іслам	VII ст. н.е.	
3.	Буддизм	I ст. н.е.	

4. Поясніть наступне висловлення: «Він – той, хто послав свого посланника для керівництва людьми і релігією істини, щоб виявити її вище всякої релігії, хоча б і ненависно було це багатобожникам» (Коран. 61:9).

Завдання для реферативної роботи:

- 1. Історія створення Корану.
- 2. Коран про всесвіт, Землю, флору, фауну.
- 3. Коран та соціальні проблеми.
- 4. Образ Мухаммеда.
- 5. Релігійно-культурні традиції ісламу.
- 6. Модернізм в сучасному ісламі.
- 7. Іслам в Україні.

Термінологічний словничок:

Аллах – бог в ісламі, творець усього суцього: небес, землі і людини, управитель світу.

Аятола – почесне найвище звання священників.

Джихад (газават) – старанність у справі поширення ісламу і забезпечення його торжества. Спочатку під джихадом малося на увазі війна за віру, запропонована Кораном.

Джибраїл – ангел (у православ'ї Гавриїл).

Залят – обов'язкова очисна милостиня, один з п'яти стовпів ісламу, передбачений у Корані.

Ібліс – диявол ісламу.

Іслам – одна з трьох світових релігій. Слово іслам у перекладі з арабського означає «переказ себе Богу» чи «покірність», а той хто прийняв цю релігію називається відданим, що з арабської – мусульманин. Звідси друга назва цієї релігії – мусульманство.

Кааба – мусульманський храм у Мекці, святиня, місце паломництва віруючих.

Коран – головна священна книга мусульман, що за твердженням ісламського духівництва, є «богодуховною», тобто продиктованої самим Аллахом, а отже, що містить вічні істини, обов'язкові для усіх віруючих.

Курбан-Байрам – один з головних щорічних релігійних свят у мусульман, що влаштовується через 70 днів після закінчення урази (поста). Центральним ритуалом свята є жертвопринесення барана чи верблюда.

Маулід – мусульманське релігійне свято в ознаменування народження Мухаммеда. Відзначається в третьому місяці мусульманського місячного календаря.

Мекка – з VII ст. священне місто мусульман і місце їхнього паломництва.

Мечеть – культовий будинок в ісламі.

Мірадж (піднесення) – свято в мусульман на честь фантастичної подорожі Мухаммеда на казковій тварині Бураці з Мекки до Єрусалиму.

Мухаммед – один з перших проповідників ісламу, шанований мусульманами як найбільший пророк, посланник Аллаха.

Намаз - щоденна молитва в мусульман, чинена на світанку, опівдні, у другій половині дня, при заході сонця і на початку ночі.

Рамадан – місяць посту;

– піст у мусульман, під час якого забороняється приймати їжу і пити від ранкової зорі до вечірньої зорі протягом місяця.

Суна – життєпис Мухаммеда.

Сунізм – основний напрямок в ісламі, розглянуте переважною більшістю мусульман як ортодоксальне, «правовірне», на відміну від шіїзму.

Ураза – піст у мусульман.

Ураза-байрам – мусульманське свято з нагоди закінчення місячного поста-урази.

Хиджра – переїзд Мухаммеда з Мекки до Медини у 622 р. Ця подія дала початок мусульманському літочисленню.

Хадж – паломництво мусульман у Мекку до мусульманської святини Кааба чи в Медину до труни Мухаммеда, що вважається подвигом благочестя.

Шіїзм – друге по чисельності своїх послідовників напрямком в ісламі, розповсюджений, головним чином, в Ірані й Іракові. Прихильники шіїзму називаються шіїтами.

Шаріат – звід норм мусульманського права, моралі, релігійних розпоряджень і ритуалів, покликаний охопити все життя мусульман від колиски до могили.

Це цікаво знати:

Шаріа – ісламський шлях життя

Життя — сама значна з усіх відповідальностей, якими Бог наділив всяку живу істоту. Мусульмани вірять, що ніхто не має автоматичного права на життя, це Божий дарунок. Якщо Бог побажає інакше, то жива істота припинить своє життя або ж йому взагалі не буде дароване життя. Дарувати життя і віднімати її — привілеї Бога.

ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ

Людське тіло — частина матеріального світу, але індивідуальна душа цьому тілу дається Богом «у борг» на певний термін, наскільки Він того побажає; у деякому розумінні душа — гостя людського тіла. Більш того, Богові споконвічно відомо ще до народження тієї або іншої людини точна тривалість його життя.

Привілеї Бога полягають не тільки в бажанні дарувати життя, але й у визначенні точного терміну цього життя укупі з рішенням про завершення перебування душі в тілі. Мусульмани вважають грубою самовпевненістю всякі спроби людини втручатися в те, що визначено Богом, які б не були його наміри. Не схвалюються також усілякі спроби вгадати Його волю. Усе знаходиться за межами людського знання.

ПОДЯКА І НАДІЯ

Велика перевага віруючого перед атеїстом полягає в тому, що він вважає смерть благом, тому що вона несе із собою надію і спокій розуму. Людині на час її земного життя дарується воля між вірою і невір'ям у життя після смерті. Така воля зникає відразу ж після смерті, тому що людям має бути зустрітися з новими обставинами і діяти згідно з ними.

Усі люди вмирають, і зовсім безглуздо пручатися неминучому кінцеві існування людської плоті.

САМОГУБСТВО

Усяка людська душа створена Аллахом і належить Йому, тому ніхто не має права нанести шкоду або спробувати умертвити тіло, у якому гостює душа. Самогубство так само заборонене, як і незаконне убивство іншої людини. Люди, що роблять самогубство, досить ймовірно, були подавлені і стурбовані, здавалося б із нерозв'язними проблемами. Однак самогубство — не вихід, тому що мучення, яким самогубці піддавалися у своєму земному житті, стануть зовсім нестерпними в житті потойбічному, тому що в силу свідомості, що звільнилося від земних ланцюгів, вони зрозуміють усю глибину своєї

безпорадності в полегшенні горя тих, хто любив їх і кого вони так нерозважливо залишили.

«Існує три категорії людей, чії дії залишаються безкарними: спляча людина, поки вона не прокинеться; людина, що страждає божевіллям, поки вона не прийде в розум; і дитя, що не досягло зрілості» (хадис Абу Дауда).

Шаріатський закон установлює, що якщо яка-небудь людина, що підпадає під одну з названих трьох категорій, учинить злочин, то карати її за це не слід. І під час підписання такою людиною якого-небудь контракту треба вважати контракт недійсним і ні до чого не зобов'язуючим. А якщо такі люди, знаходячись у стані запаморочення, зроблять самогубство, то з них цілком знімається усяка відповідальність за подібну дію.

Однак, навмисне і ретельно розраховане самогубство розглядається як абсолютна втрата віри в Бога і вважається жахливим гріхом. Утім, подібні випадки досить рідкі в ісламському суспільстві, тому що щирий мусульманин не дозволить собі навіть подумати про це.

ЕВТАНАЗІЯ

Іноді життя якої-небудь людини здається настільки болісним і важким, що співчутливі і жалісливі люди починають подумувати: а чи не краще покласти кінець такого життя? Подібно людині, якій органічно нестерпно бачити страждання тварин і бажаючи скоріше позбавити їх від мучень, деяким людям евтаназія («блага смерть») здається кращим виходом для людини з нещасливого, болісного життя. Під евтаназією звичайно розуміють безболісне «приспання», можливо передозуванням снотворного.

Багато клінічних випадків вважаються безнадійними, і лікарі можуть вирішити, що подальші, більш тверді і рішучі заходи, покликані продовжити життя пацієнта, марні і власне кажучи лише продовжують його страждання. Після ухвалення подібного рішення в медичній карті хворого з'являється запис — «не підлягає видужанню», свідчачи про бажання лікарів (які в такий спосіб офіційно відмовилися від зусиль по порятунку життя пацієнта) надати хворого самому собі, думаючи, що подальші міри можуть призвести лише до ще великих страждань.

Мусульмани відкидають евтаназію, тому що Бог ніколи і нікого не прирікає безпричинно на страждання і мучення. До того ж подібне «милосердне убивство» практично не надає приреченій людині права вибору в ухваленні рішення і позбавляє її можливого усвідомлення з волі Божої причин своїх болів. Для віруючого навіть сама думка про те, що когось можна піддати смерті всупереч звичним суспільним установам, неймовірно жахлива.

СТРАТА

В ісламі існує три категорії злочинів, що караються стратою: навмисне убивство, демонстративна подружня зрада і явна, відверта огуда ісламу, що може підірвати основні підвалини віри.

У випадку вбивства іслам керується справедливим принципом — життя за життя, хоча це не означає, що окремим громадянам дозволяється

самоособисто вершити суд у несамовитій спразі помсти. Покарання у вигляді страти виноситься тільки по вироку законного суду, після повної перевірки розумового стану вбивці, мотивів, обставин тощо. Пророк також дарував родичам убитого право простити убивцю або прийняти грошову компенсацію і всіляко заохочував людей до знаходження у своїх серцях милосердя і взаємного прощення.

Говорячи про страту за огуду ісламу, варто помітити, що мусульмани не присуджують до смерті за зраду вірі. Нікого не можна зобов'язати вірою.

Злочин, за яке в ісламі покладається страта, складається в негамовній образі, свідомому ослабленні і віроломному зрадництві *умми*. Будь-які образи, спрямовані проти Бога, лежать на совісті ганьбителя і підлягають лише судові самого Бога. Мусульмани не можуть вимагати страти для тих, хто, сам будучи не мусульманином, ображає іслам, не розуміючи усієї благодаті життєвого шляху в ширій смиренності перед Божою волею.

АБОРТ

«Не убивайте дітей своїх через бідність — Ми прокормимо і вас, і їх» (Коран, сура 6:152).

Ісламом не забороняється контроль за народжуваністю, якщо батьки ясно усвідомлюють його доцільність і використовують в основному прості протизаплідні засоби. Штучне переривання небажаної вагітності в загальному не допускається, за винятком випадків, коли життя матері загрожує небезпека і тоді *реальне* життя матері стає переважніше *потенційного* життя ненародженої дитини.

З приводу абортів існують дві крайні точки зору. Деякі мусульмани, виступаючи в захист штучного переривання вагітності на ранній стадії, затверджують, що внутрішньоутробний плід, що не досяг 16-тижневого віку, душею не володіє і тому, у випадку крайньої необхідності, аборт може бути зроблений до витікання цього терміну.

Інші ж затверджують, що нікому не дане знати, чим по суті своєї є дух або душа, тому що коли Пророка запитали про це, Він по велінню Аллаха відповів, що знання про це цілком належить тільки лише Богові. Отже, внутрішньоутробний плід, починаючи із самого моменту зачаття, наділений уже потенційним життям, а тому його слід захищати, надавши йому усі права людського життя.

Звичайна практика контролю за народжуваністю, що існувала серед арабів задовго до появи Пророка, складалася в закапуванні в пісок обличчям вниз новонароджених немовлят (головним чином дівчаток) ще до того, як вони зроблять перший свій вдих. Ця практика була цілком заборонена Кораном:

«Не убивайте дітей ваших... убивати їх є великий гріх» (Коран, сура 17:33).

ВІДСІКАННЯ РУКИ ЗА ЗЛОДІЙСТВО

Спробуємо пояснити на прикладі. Відсікання руки — це ісламське покарання за злодійство, але Близький Схід аж ніяк не переповнений

однорукими людьми. В істинно ісламському суспільстві абсолютно немислимо саме поняття злодійства, і першим, найголовнішим стримуючим фактором є те, що Аллах може бачити всі діяння людини — і гарні, і погані, котрі послідовно записуються в Книгу Доль кожного правовірного і за які усім згодом має бути тримати відповідь у Судний день. Сором — другий стримуючий фактор, тому що звістка про злодійство дуже швидко стає загальним надбанням, особливо в малих громадах.

Місцеві закони можуть бути суворому і невблаганними, однак це не виходить, що в ісламському суспільстві відсікання руки приймається поспішно і недбало: обвинуватили людини в злодійстві, відразу поволокли на плаху і без зволікання відрубали йому руку. Кожне обвинувачення в злодійстві завжди ретельно розглядається, обов'язково повинні бути опитані свідки правопорушення. Якщо буде доведено, що злодійство зроблене в силу якихось недоглядів і недоліків з боку держави, місцевого уряду або громади, наприклад, крадіжка їжі голодною людиною, що довгий час не могла знайти роботу, то провина за злочин ляже на громаду, що у цьому випадку повинна забезпечити роботою і грішми людини, що вимушено зробив злодійство.

Однак, якщо буде доведено, що злодійство зроблене людиною, що звикла без зазору совісті прихоплювати чуже добро, то шаріатський закон, не коливаючись, присудить його до відсікання руки.

ПОРОТТЯ ЗА ПИЯЦТВО

Шаріатським законом, що виходить з тих же принципів, для осіб, викритих у пияцтві, передбачаються тілесні покарання — пороття. Суворість покарання, ймовірно, особливо хвилює західне суспільство, що звикло до повсюдного вживання алкоголю. В ісламському суспільстві спиртних напоїв не вживають, і не з остраху жорстокого покарання, а із сорому перед Всевидючим і Всезнаючим Аллахом.

Варто помітити, що по ісламському закону здійснення тілесних покарань обставляється цілим рядом численних правил. Правосуддя вершиться розумно, у повній відповідності з законом, дотримуючись довгого переліку встановлень, що забороняють, наприклад, карати хвору людину, бити по обличчю, голові або ж іншим досить уразливим місцям; жінкам дозволяється бути цілком одягненими і дозволено сидіти під час езекуції, у випадку настання виняткових холодів або жари покарання не відбувається тощо.

ПОКАРАННЯ ЗА ПОДРУЖНЮ ЗРАДУ

Говорячи про подружню невірність, варто помітити, що честь жінки в ісламі поважається і досить високо розцінюється, а тому жінка будь-якого віку має право на те, щоб до неї зверталися відповідно її положенню. Дівчина може розраховувати на захист і заступництво, дружина — на повагу, а мати або бабуся — на пошану. Якщо шлюб розвалюється — подружжю дозволене розлучення, тому що іслам не може жадати від людей продовжувати жити нещасливим шлюбним життям. Подружня зрада розглядається як злодійство,

причому злодійство найважчої і серйозної властивості. Кожен або чоловік, або жінка, що уступили подібній спокусі, будуть приречені на загальне презирство.

Як відомо, Пророку особисто довелося випробувати на Собі всю гіркоту обвинувачень у подружній зраді, висунутих проти Його коханої дружини *Айши*, і піддатися найтяжким сумнівам і підозрам з цього приводу. У результаті Аллах дарував Йому особливе особисте одкровення: смертний вирок виноситься вільним мусульманським громадянам, що складається в шлюбі, що лише явно зробив цей злочин; ніхто не може бути визнаний винним і покараний за подружню зраду, якщо тільки така провина не зроблена відкрито і не підтверджена чотирма свідками; лжесвідок і донощик, чиї зведення виявляться бездоказовим наклепом, повинні бути піддані тілесним покаранням.

1.7. РЕЛІГІЯ І СУЧАСНІСТЬ: СУЧАСНІ НЕТРАДИЦІЙНІ КУЛЬТИ

1.7.1. Позаконфесійні релігійні філософії

У сучасному світі існують позаконфесійні релігійні філософії, які привертають увагу багатьох. До них відносяться теософія, антропософія, Агни Йога. Чим же вони цікаві?

Теософія – це мудрість Бога або мудрість про Бога. Вперше у вжиток цей термін увів неоплатонік Амоній Саккас ще у III ст. н. е. А у XVIII-XIX ст. з цим поняттям пов'язували індивідуальні пошуки способів поєднання із всесвітнім Богом. Теософами треба назвати Мейстера Екхарта, Я. Беме, Е. Сведенборга. Пізніше основні інтереси теософів перемістилися у галузь езотерики та релігій Сходу. Теософ Х. Рудольф, визначаючи цей термін, писав, що теософія – це не знання чогось, а саме знання, тобто самовикриття істини в людині. Теософ є таким остільки, оскільки він відкриває себе у своїй істинній сутності як вічну, неперехідну самість (теос) у всіх явищах світового цілого. Для Х. Рудольфа теософ – це втілений Бог, котрий усвідомив свою єдність із всесвітнім атманом.

Сьогодні теософська спільнота переслідує три основні мети:

- 1) сформуванню основу для всеохоплюючого людського братерства без різниці щодо раси, релігії, статі, касты, коліра шкіри;
- 2) звернутися до порівняльного вивчення релігії, філософії та природознавства;
- 3) досліджувати не вивчені закони природи і зміцнювати сховані сили людини.

Отже, теософія намагається, на наш погляд, спробувати бути синтезом філософії, релігії та науки. Це не якийсь певний культ, а сукупність різних культів; не релігія, а синкретична суміш усіх віросповідальних систем; не наука, а конгломерат із псевдонаукових спекуляцій. Тому під *теософією* слід

розуміти певний світогляд у широкому розумінні, що дає відповідь на життєві питання.

Історія теософської спільноти тісно пов'язана із особистістю і працями Олени Петрівни Блаватської (1831-1891). Після смерті її матері, О.О. Долгорукової, вона виховувалася у будинку діда у Саратові і там під його впливом зацікавилася магією та алхімією, читала окультну літературу. У 1849 р. Олена вийшла заміж за віце-губернатора ереванської провінції Н.В. Блаватського, але з часом збігла із дому і відправилася мандрувати. В Єгипті вона відвідувала відомого окультиста Паулоса Метамова, а у Лондоні влітку 1850 р. у Гайд-Парку зустрілася із таємним вчителем (махатмой) Морьей із Тибету, який став з часом таємним вождем теософської спільноти. У 1851 р. Блаватська відправилася до Північної та Південної Америки, жила із індіями та мормонами, вивчала у Новому Орлеані культ Воду (гаїтянський синтез християнства із африканським шаманізмом). Після невдалої спроби потрапити до Тибету вона знову у Лондоні зустрілася в 1853-1854 рр. із махатмой Морьей. У 1854 р. вона перетнула Американський континент і через Японію добралася до Індії, звідки, нарешті, їй вдалося проїхати до Тибету к Морье. У 1857 р. та 1858 р. вона повернулася до Європи. У 1865 р. мандрувала по Балканам, у 1867 р. прийняла участь у поході Дж. Гарібальді, у грудні 1870 р. в Єгипті зустрілася із махатмой Іларіоном. 17 листопада 1875 р. вона створила у Нью-Йорку теософське товариство, президентом якої був обраний її чоловік Г.С. Олкотт, а Блаватська стала його кореспондентом-секретарем.

У 1886 р. Блаватська заснувала езотеричну секцію товариства. У цей час вийшли її головні твори «Изида без покрывала» (1875), «Тайная доктрина» (1888), «Ключ к теософии» (1889). Двотомна книга «Изида без покрывала» - це нарис стародавньої релігійної мудрості як загального зерна усіх світових релігій, в ній надані езотеричні тлумачення Біблії та інших релігійних текстів, а також полеміка із християнством. Більша частина «Тайной доктрины»

присвячена тлумаченню тексту лише відомій Блаватській, а також з'ясуванню зв'язків між наукою та релігійним символізмом.

Справу Блаватської продовжив її чоловік – полковник Генрі Стіл Олкотт, який починав свою окультну кар'єру як спірит і як член масонської ложі. Він також був учнем махатми Морьї, заснував журнал, написав «Буддистський катехизис» і до своєї смерті керував товариством із штаб-квартири в Адиарі (Індія). Головний його внесок у теософську справу – талант організатора та адміністратора.

Теософський рух супроводжувався шулерством та невдачними аферами із спасінням людства, такими як Кришнапурті (1895-1896), розколами на регіональні відділення в Індії, Європі, США.

Щодо сучасного стану теософського руху, то слід відзначити, що Адіарська теософська спільнота нараховує 35 тис. чоловік, найбільш численна група у США – 4,5 тис. членів. Відділення спільноти маються у 50 країнах світу і видаються численні журнали. Теософська спільнота Пасадени нараховує близько 1,5 тис. членів (самі значні групи знаходяться у США, Голландії, Німеччині). Вона має видавництво у Пасадені (Каліфорнія), що видається на декількох мовах з 1951 р. журналом «Санрайз». Американська об'єднана ложа теософістів нараховує 1,2 тис. членів і видає журнал «Теософія». Останні групи є не чисельними.

Вчення теософської спільноти про Бога міцно пов'язано із питанням про народження космосу. У «Тайной доктрині» Блаватська писала про вічний, безмежний та не приходящий принцип, котрий абсолютно недосяжний для людського розуміння. Слідом за Ведантою вона називала його парабрамою. Бог і природа у теософській системі складають неподільну єдність. Бог – це не частина матерії. Бог не знаходиться у матерії. Він є сама матерія, тобто є основна субстанція усього, що сприймає людина. В процесі космогенеза первинна материнська субстанція парабрами розвивається у троїчність отця-матері-сина. Від неї далі сходять сім синів або логосів, котрі різняться по

ступеню вдосконалення. Перший логос безособистий, він перша причина усього. Другий – дух-речовина, життя, світовий дух. Третій логос – душа світу, що називається «Маха-будхи». У кожній сонячній системі маєтся свій сонячний логос, усі сім логосів андрогени і носять імена Юпітера, Зевса, Аполлона, Брами, Гора, Христа та Махата. Бог для Блаватської – бозособиста сила; Адам – не перша людина, а божественна андрогенна сутність і його справжнє ім'я – Адам-Кадмон. Для неї Іегова, Елохім та Каїн – ідентичні. Усе це повністю входить у протиріччя із біблійською теологією. В християнстві Бог робиться збагненим через Ісуса Христа, тому людина через уподібнення Христу має реальну можливість осягнути божественне єство. Бог для Біблії - особистість, причому це поняття зовсім не передбачає його кінцевість. У християнстві Бог не еманує у світ, а творить його з нічого. На відміну від теософів християни визнають не трьох Богів, а триєдність одного.

Ісус із Назарету для теософів один із багатьох аватар, учитель, котрий отримав освіту у буддистському монастирі, маг, котрий прийняв смерть не по своїй волі, а зовсім не іскупитель людства. Блаватська стверджувала, що у момент хрещення на нього зійшла аватара Христа та небесної діви Софії. Як тільки Ісуса розіп'яли, Христос та Софія покинули його тіло і повернулися до своїх небесних сфер.

Разом з тим, теософи чекають пришествя у майбутньому нового аватара, комбінації богів Крішни і Будди. Тема ця детально розроблена А. Бейлі у книзі «Второе пришествие Христа». Христос з'явиться у майбутню добу Водолія і навчить людство містеріям, істинам про ієрархії та реінкарнації. У християнстві, навпаки, Христос – це Бог, природний Месія та Спаситель людства.

«Картина світу» для теософів підкорена закону періодичності. Сприймаючи світове ціле і людину в ньому, необхідно засвоїти той факт, що світ з усіма його речами утворює велику єдність, єдину сутність, таке життя, усі одушевлені речі якої є лише різні засоби вираження цієї сутності. Вчення про

еманацію світу у Блаватської поєднується із дарвінським вченням про еволюцію. Увесь сприймаючий світ для неї – ілюзія, котра існує лише в уявленні людини. Дійсний лише світ духовний. Разом з тим теософи говорять про світ як про живий організм, де свідомість мають навіть мінерали. Космогенезис, за їх думкою, здійснюється як поєднання двох астральних, ментального, казуального та фізичного тіла зірок. Глобус нашої планети стає видимим тільки на четвертій фазі еволюції. «П'ятіркою» визначається і наша планетарна еволюція: через мінеральну, рослинну, тваринну, людську та надлюдську стадії. Наступні етапи через дематеріалізацію повинні повернути людство до преображеної божественності.

Антропология теософської спільноти стверджує, що людство у ході еволюції проходить сім корінних рас. Перша раса «самонароджених», які були ефірними та безгрішними ествами 60 м заввишки, котрі не мали статі, не мали язика, розсудку, бажань, страждань та смерті. Друга раса «гіперборейців» вже мала плоть та були заввишки 40 м, вони також були без статі, але із зачатками інтелекту. Їх контингент загинув з причин землетрусу. Новий контингент дав місце «лемурам» (третя раса), котрі були двостатевими, людиноподібними та яйцекладними. Цивілізація існувала 18 млн. років і також загинула від геологічної катастрофи. Нащадками лемурів є чорношкіра раса та аборигени Австралії. Четверту расу сформували мешканці Атлантиди, котра знаходилася між Африкою та Америкою. Їх цивілізація вже досягла сучасного рівня, люди були заввишки 9 м, ними управляли обожнені королі. Королівство загинуло у 9564 р. до н.е. від повені, що сталася із-за чаклунства і чорної магії. Їх спадкоємці – монголоїди. Після потопу виникла біла раса аріїв у Центральній Азії, котра розділилася на сучасних індійців, ариосемитів, іранців, кельтів та германців. Характерна риса п'ятої раси – затвердження в ній ідеї братерства людей. Шоста під раса формується у США, сьома - ще не виникла.

Характерною рисою теософської антропологии є вчення про карму та перевтілення. За вчення Блаватської, людина у ході еволюції через сім корінних

рас перевтілюється у середньому 700-800 разів. Людина складається із семи оболонок:

- 1 – тіла або групи;
- 2 – вітального принципу або прани;
- 3 – астрального тіла;
- 4 - тіла тваринних бажань;
- 5 - розсудка або манаса;
- 6 - душі або будхи;
- 7 - духу або атми.

Чотири перші частини є приходящими, три останні – безсмертні – це істинна самость та божественне в людині. Після смерті людина вступає в область «камалока» або потреб, бажань. Саме тут перебувають усі астральні тіла, включаючи і тварин. Зокрема, людина тут позбавляється від своїх нижчих бажань і звільняє свою Атма-Будхи-Манас для «країни Богів» або «девахан». У цьому стані найвище «Я» людини придбає заспокоєння від усіх несправедливостей і страждань інкарнації. Час перебування у «девахані» залежить від страждань у земному житті, і, як правило, продовжується від 700 до 1,5 тис. років. У кінці ланцюжку перевтілення людської сутності як монада і божественна іскра повертається до божественного першопочатку. Тут на сьомому рівні юнацтва учень входить у «святую трійцю», юнак перетворюється у нового вчителя та адепта. Людина йде в Єдине. Щоб досягнути цього стану нірвани, необхідна боротьба проти усього, що приходить, проти матерії, проти тваринних потягів у людині. Цей шлях звільнення проходить через пізнання себе у своїй божественності. Божественне самопізнання – це звільнення, свобода та безсмертя, це вище, що може досягти людина. Відповідно етика теософії вимагає шаленої любові і самопожертви. Зло у світі і в людині існує тому, що втрачена гармонія, добро ж досягає індивідуальною гармонізацією.

Теософія негативно відноситься до спіритизму. Блаватська навіть називає спіритів «побратимами чорних магів», бо дух, з яким вступають вони у

зв'язок на сеансах складається із оболонки померлих. На відміну від спиритів теософи припускають множинність різного роду інтелігенції, а не тільки людських духів, але радять дослідити дух, а не контакти з померлими. Згідно вчення теософів, розвиток нашої планети визначає «велике біле братство». Члени його – адепти – досконалі люди, котрі здатні перейти до нирвани, проте відмовляються від цього заради свого служіння. Вони володіють життєвою енергією логосу, мають владу над простором, часом, духом та матерією, знаходяться у контакті з Богами і можуть покидати свої фізичні тіла, маючи владу над життям і смертю. У «великому білому братстві» знаходяться посвячені різного рівня: адепти, махатми, майстри та посвячені. До представників адептів відносяться Я. Беме, Каліостро, Парацельс, Месмер, О. Блаватська. Під диктування адептів у техніці автоматичного письма Блаватська писала свої книги.

Слід звернути увагу на відношення Блаватської до сатанізму. Сатана в теософії – не є зло, а є зовсім інший полюс божества. Сатана, за Блаватською, є єдиним богом нашої планети. У християнстві, навпроти, окультизм визначається як протистояння божественному. «Біблія не знає ніяких тайних адептів, що зв'язує світ своїми окультними здібностями. Космос розуміється скоріш як поле боротьби між царством Бога та сатани, а друге пришествя Христа буде останньою перемогою Бога над своїми суперниками». Йога також розглядається християнами як «служування божкам», в той час як вона практикується в теософії. Адже власна мета йоги – не заспокоєність, а «повторне об'єднання із божественним». Вищим пунктом протиріччя між біблейським віровченням і теософією є зрівняння сатани із Богом.

Цікавим у позаконфесійній релігійній філософії є антропософія. *Антропософія* (у перекладі з грецької означає «людська мудрість») – це окультно-філософське вчення про людину, котре стверджує, що людина є носієм таємних вищих сил і здібностей. Воно спрямоване на розвиток надчуттєвого сприйняття і мислення для пізнання потойбічних світів.

Засновник антропософії - Р. Штайнер, котрий започаткував у 1913 р. «Всезагальне антропософське товариство» з центром у швейцарському місті Дорнах. Р. Штайнер визначив людину як громадянина трьох світів: фізичного, душевного і духовного. Людина складається із семи частин: 1) фізичне тіло; 2) ефірне тіло або життєве тіло; 3) душевне тіло, що відчуває; 4) душа розсудочна; 5) душа свідома, яка виконана духом; 6) життєдух; 7) духолюдина. За Штайнером тіло залежить від законів спадковості, душа – від долі, доля – від карми, а дух підкоряється закону перевтілення. Вважається, що дух непреходящ, тіло смертне, душевне життя знаходиться посередині між духом і тілом протягом земного життя людини.

Людина має «ефірного двійника», котре є «дублікатом» фізичного тіла. У двійнику знаходяться психічні центри у формі лотосів, які всмоктують із космосу психічну енергію і передають її через чакри фізичному тілу. Астральне тіло є «організм душі», у середині якого – фізичне тіло людини, і в цьому тілі проглядаються усі його бажання, прагнення.

Душевне протистоїть зовнішньому світові. У душевному світі є наступні області: полум'яні примхи, поточні збудники, бажання, радощі і смуток, душевного світла, діяльної душевної сили, душевного життя. Основне в душі – симпатія та антипатія.

Дух – більш складне утворення. Духовна оболонка є особливе утворення, вона відокремлює Дух людини від єдиного духовного світу і робить її самостійною духовною істотою.

Антропософія вчить, що макро- і мікрокосмос, або світ і людина – це аналоги. Світ схожий на людину. Проте цілі і задачі втілення виробляються не на Землі, а в країні духів. Штайнер стверджує, що антропософія ставить задачу розвитку нового способу пізнання там, де закінчує його наука.

У надконфесійній релігійній філософії знаходиться і *Агни-Йога* – філософсько-етичне вчення, котре ставить своєю задачею оволодіння людиною космічною енергією. Її ще називають Живою Етикою, тому що вона дає людині

правила, з допомогою яких можна розкрити внутрішні здібності і сили людського організму. Започаткував це вчення О.І. Реріх – дружина художника М.К. Реріха.

Вчення Агні-Йоги виділяє у структурі світу: - Людський світ; - Тонкий світ; - Вогняний світ; - Вищі сфери. Людина не помічає вищих світів. У Тонкому світі немає щільних істот, а земний світ виглядає як вторинний по відношенню до Тонкого. Вогняний світ складається із вищої психічної енергії і цей світ – є джерело процесів, як Тонкого, так і земного світу. Усе будується у Вогняному світі, потім сходить у більш тонке тіло, а усе створене на Землі – лише тінь Вогняного світу. Земний світ і вищі світи між собою пов'язані і обмінюються енергіями. Кожна людська недосконалість духу руйнує фізичний світ, викликаючи катастрофи, землетруси, повені тощо.

Важливим вченням Агні-Йоги є вчення про космічну ієрархію. Стверджується, що ієрархія Світла пронизує усю структуру світу. Це ієрархія розумів на різних ступенях еволюційної драбини. Той, хто на вищих ступенях пройшов свій шлях розвитку та реалізував свою боголюдську сутність, зараз допомагає іншим. Ієрархія Світла протистоїть ієрархії Сутінок. Наближується їх остаточна битва.

Агні-Йога вказує, що від нижчих негативних якостей (озлоблення, сумнівів, недовіри, нетерпіння, брехні тощо) людина повинна позбавитися, щоб досягнути вищих світів.

Як бачимо, позаконфесійна релігійна філософія велику увагу приділяє проблемі людини, маючи свою позицію та концептуальне осмислення.

1.7.2. Особливості і класифікація нетрадиційних культів

Кінець будь-якого століття, а тим більш тисячоліття, завжди характеризувався виникненням різноманітних світоглядних утворень. Кількість релігій у світі росте неухильно. Вірять у Сатану, принцесу Діану, комету Галяя.

Вже з'явилася релігія епохи Інтернету – кибологія. У західному світі широкого поширення одержали численні релігійні культу (організації), що мають самі різні назви: «нетрадиційні культу», «релігії Нового століття», «позаконфесійні вірування», «альтернативні культу», «молодіжні релігії» тощо.

Нетрадиційними прийнято називати релігійні вчення, що історично не передавалися від попередніх поколінь, що не укорінені на даній території, або одержали значне поширення внаслідок місіонерства проповідників.

Новорелігійні течії неоднорідні за своїм походженням, формами релігійної організації, діяльності і нагадують релігійний калейдоскоп. У сучасній науковій літературі усе частіше зустрічається поняття - нові релігійні течії (НРТ).

Нетрадиційні релігії створили «шукачам істини» альтернативу для вибору «духовного притулку». Нетрадиційні вчення проповідують своїм прихильникам рішення глобальних проблем сучасної людини, держави й усього світу в цілому.

Почавши своє існування в Америці і Європі, хвиля цих релігій дійшла до просторів України, що активно інтегрує у світове співтовариство. Тому наша держава, наше місто, та й ми самі сьогодні зіштовхуємося з місіонерами, гуру (учителями), проповідниками цих нових релігій, вчень, філософських систем, що раніш для нас були невідомі.

Сьогодні в Україні існує близько 560 неорелігійних громад, що складає 3 % від їхньої загальної чисельності. В основному це організації християнського напрямку, але своїх представників мають і рухи Харе Крішна, Трансцендентальна Медитація, Дзен-буддизм, Церква Об'єднання (муніти). Не слабшає в нашій країні і неоязичництво, представлене Рідна Віра, Рунвіра. Однак більше всього в нашій країні неохристиян: мормони (близько 25 громад), Новоапостольська Церква (близько 35 громад з центрами в Києві на Березняках), Церква Христа, Нова Церква, Родина, а також протестантські рухи – адвентисти, п'ятидесятники, євангелісти, Свідки Іегови й ін. Усі ці і неназвані

релігії дуже різноманітні, до того ж вони змінюються, пристосовуючись до сучасних умов. Так, мормони відмовляються від багатошлюбності, іеговісти пом'якшують заборони по пересадці органів, рух Родина переглядає принцип вербування «новачків» за допомогою проституції. Але є загальні риси всіх цих нових релігій, за допомогою яких, вони *відрізняються* від «старих».

Які ці загальні риси нетрадиційних культів, що дозволяють говорити про їхню відмінність, новизну, ноу-хау поряд з традиційними релігіями? Те, що поєднує релігійні нетрадиційні культури в один конгломерат підсумовані в наступних *особливостях*:

1) *Опозиційність до офіційних цінностей і ідеалів.* Про що це свідчить? По-перше, нові культури майже зовсім не пов'язані з вже існуючими в країні релігійними віруваннями (православ'ям, католицизмом і т.д.); по-друге, вони ігнорують традиційні церкви, обвинувачуючи їх у прислужництві «стародавньому Вавилону».

2) *Специфічний соціальний склад.* Якщо раніше до «месії», «пророків» тяглися в основному найменш забезпечені верстви населення; люди похилого віку, то нові культури відрізняються своїм молодіжним складом, високим освітнім цензом, представниками, як правило, середнього класу.

3) *Авторитаризм харизматичного лідера.* («Харизма» — особлива божественна сила). Харизматичний лідер створює особливу комуну з обов'язковими для всіх нормами поведінки. Він сприймається як неповторний рятувальник, небесний обранець, що одержав унікальне «одкровення» щодо Бога і реальності. Вчення своє він вважає єдиною щирою вірою, обіцяючи «присвяченим» зцілення від недуг, гармонію душі і владу над навколишнім світом на Землі, а потім входження в Царство Божіє легко і негайно.

4) *Переважає колективний культ.* Це пов'язано з духовною і фізичною ізоляцією членів громад, що відмовляються від власного майна, змінюють місце проживання. До них застосовується визначена «техніка» психічного маніпулювання і контролю над поведінкою.

5) *Своя мова, «сектантський» жаргон, свої вербувальні структури і механізми.*

6) *Своє «позитивне» емоційне поле для залучення нового контингенту, де його «підсаджують» на імпульс задоволення і де людина одержує давно забуте почуття захищеності усередині групи, що призводить багатьох до емоційної стабільності.*

7) *Повний контроль над поведженням віруючого, усунення впливу на нього «інших» джерел інформації, орієнтація віруючого на безоцінне сприйняття істинності віри.*

8) *Незвичайний режим життя – часті і довгі молитви чи медитація, безбілкова дієта, скорочений сон, що формує особливий параноїдальний стан свідомості, а це породжує приступи тривоги, паніки, депресії, почуття провини, страху, апатії.*

Такі загальні відмінні риси нетрадиційних культів. В Україні вже склався портрет «нового віруючого». Учасниками і організаторами нетрадиційних культів є, як годиться, молоді люди, котрі організують релігії із жорсткою ієрархією, авторитаризмом, часто знаходяться в опозиції до офіційних цінностей і традиційним церковним організаціям, з використанням потужних досягнень психогенної «техніки». Вони, як правило, займаються значним бізнесом, створюють великі міжнаціональні корпорації, мають філіали по всьому світу. 54% з них мають вищу або незакінчену вищу освіту, обмаль робітників і селян, жінок на 20% більше, ніж чоловіків, більше половини становлять молоді люди віком від 20 до 29 років. Групою ризику, звідки рекрутуються «нові віруючі», є авторитарні сім'ї, люди з емоційною реакцією на життєві труднощі та ті, хто відчуває потребу в керівництві для їх подолання, люди в кризовій ситуації: різка зміна соціального статусу, руйнування відносин з близькою людиною, смерть її, важка хвороба тощо.

Палітра нетрадиційних релігій у сучасній Україні вражає. Більшість з цих релігійних напрямків знаходяться в зародку, однак багато які з них уже

відомі своєю діяльністю. Особливістю для України можна вважати, що всі ці релігійні напрямки прийшли через посередників, не з Батьківщини релігії, а через західних учнів.

Всі нетрадиційні культу умовно можна об'єднати в наступні напрямки:

I. Неохристиянські. II. Неоорієнталістські. III. Сцієнтистські. IV. Сатанинські. V. Неопротестантські. VI. Неоязичницькі. VII. Містико-оздоровчі. VIII. Тоталітарні. IX. Штучні релігії. Дамо їм характеристику.

I. Неохристиянський напрямок.

Сюди входять культу, що рекламують себе, як «новітній варіант християнства» і тією чи іншою мірою спираються на вчення й окремі фрагменти Біблії. Ці культу пропонують унікальну «богооб'явлену» істину і єдиний шлях до порятунку людства. Їхнє віровчення – це продукт оригінальної творчості засновника культу.

У групу «нові християни» відносяться наступні організації: «Родина любові» (раніше «Діти Бога»), «Церква «Армагедона»», «Церква живого слова», «Життєвий шлях», «Місцева церква», «Церква біблійного розуміння», «Міжнародний шлях», «Віра вівтаря».

Це релігійні течії, що виникають у рамках традиційного християнства з урахуванням вимог часу. Основним віроповідним джерелом неоохристиянських церков виступає Біблія, центральною фігурою релігійних доктрин — Ісус Христос. Неоохристиянство від історичного християнства відрізняється своїм розумінням природи Ісуса Христа, Трійці, сутності Святого Духа, пекла і раю. В Україні до неоохристиянських рухів відносяться принесені через кордон місії і нові церкви (Міжнародна Церква Христа, Київський християнський центр «Нове життя», Християнська церква «Хвала і поклоніння», проросійське неоохристиянське утворення Церква Воскресаючої Богородиці й інші), християнські об'єднання українського походження — союз християнського міжконфесійного договору «Логос» і Собор євангельських церков тощо.

II. Неоорієнталістський напрямок. Назва напрямку походить від слова «орієнталіс» (тобто, східний). Цей напрямок включає культури, що не пов'язані з європейською культурою; не пов'язані з християнським віровченням, а являють собою Східні релігії, що пересаджено на ґрунт Заходу. Хто стоїть у колісці цього напрямку? Звичайно, це гуру, свамі, йоги, махараджи й ін. Професійні проповідники – іммігранти. Що ж цементує цей напрямок?

Загальними для віровчення цих груп є положення про те, що все існуюче ілюзорно, що за ним схована божественна щира природа, що природа ця гармонічна і справедлива. *Завдання* полягає в тім, щоб, використовуючи різні способи медитації, злитися з цією справжньою природою.

До цього напрямку звичайно відносять: «Рух Махер Баби», «Суспільство трансцендентної медитації», «Рух за повне злиття з Богом», «Місія божественного світла».

Релігії *неоорієнталістського* напрямку представлені в Україні і неоіндуїзмом, течіями буддистського напрямку, рухами синтоїстської орієнтації. Характерним для неоіндуїстських течій є опір на стародавню ведичну традицію з використанням досягнень інших культур, цінностей багатьох релігій. В усіх неоіндуїстських течіях популярні ідеї універсалізму, рівності усіх релігій, як різних шляхів до Бога. В Україні неоіндуїзм представлений громадами і центрами Міжнародного Співтовариства Свідомості Крішні, Ошо Раджниша, Шри-Чинмоя, Місії «Світло душі», Міжнародного співтовариства «Світова чиста релігія» (сахаджи), Саї-Баби, послідовниками Трансцендентальної медитації й іншими.

Буддистські течії представлені в Україні переважно їхніми модерністськими гілками, що у своїй сукупності одержали назву необуддизм. Необуддистські течії претендують на ортодоксальне тлумачення вчення Будди, поєднуючи у своїх релігійних системах ідеї різних схожих традицій, включаючи християнство. Буддизм в Україні представлений такими

напрямами як дзен-буддизм, різними школами тибетського буддизму (карма, каг'ю, дзогчен, гелугпа).

Найбільш яскравою культовою практикою цього напрямку є *«Міжнародне Співтовариство Свідомості Крішни»*. Засновник його – індійський проповідник Абхай Черін Де, який отримав ритуальне ім'я Бхактіведанта Свами Прабхупада. Згідно його вчення існує абсолютний Бог – Крішна (Усепривабливий), котрий виступав у трьох аспектах:

- 1) Верховенствующою Особистістю, котра наділена недосягаючими якостями, багатством, славою, красою;
- 2) випромінювання тіла особистості Бога як усепрониклива істина;
- 3) Верховної Душі, котра знаходиться у серці кожної людини поряд з індивідуальною душею.

Бог вічний і має два види енергії: вищої (духовної) та нижчої (тілесної). Обидві ці енергії творять світ. Сам Крішна зображується як гарний юнак з темною шкірою. Всі останні боги розглядаються як втілення Крішни. Так, Ісус Христос – це одна із інкарнацій Крішни.

Людина складається із душі та тіла. Її душа – частина Верховної Душі. Душа отримує тіло людини тоді, коли вона зловживає свободою і тоді потрапляє на землю під владу трьох станів: страсті, благосні, невігластв. Саме тут душа забуває про Свою божественну сутність і віддається до влади карми, що означає причинно-наслідкові зв'язки. Становлячись людиною, душа може звільнитися від перетілення і повернутися до Бога, але це можливо на шляху удосконалення та розвитку в собі Свідомості Крішни.

Стверджується, що у світі є три рівня планет. Вищий рівень знаходиться у стані благості. Він заселений напівбогами, брахманами, ученими, філософами, коровами. Середній рівень – у тому ж сенсі і Земля – охоплює страсті, означає прагнення до родини, до домівки, до почесі. Тут треба важко працювати. На нижчому рівні в стані невігласу (лінь, шаленість) ества отримують тіла тварин. Матеріальні цінності перетворюються в духовні. Це

відбувається шляхом використання їх в слугуванні Крішні, тобто віддаючи більшу частину прибутку «Спільноти Свідомості Крішні». Любов до Крішні простежується у медитації. Протягом дня кришнаїт повинний проговорити мантру 1728 разів. Кришнаїти живуть в комунах, харчуються обмежено. Керує життям спільноти гуру.

III. Сциєнтистський напрямок («сциєнтія» - лат. знання, наука).

У цей напрямок входять т. зв. «онаучені» культу. Вони народжуються в надрах модерністських захоплень окремими напрямками теоретичного знання. Спекулюючи на тих чи інших досягненнях науки, на її можливостях, новоявлені пророки створюють нові вірування, де наукові марновірства зводяться до рангу «божественного останнього чуда».

У цю групу відносять «Спільнота Антаріус», «Церква сайєнтології» та ін.

«Церква сайєнтології» була створена письменником-фантастом Рональдом Хаббардом (помер у 1986 р.). Основи свого віровчення він виклав у книзі «Дианетика: сучасна наука про щиросердечне здоров'я». Воно являє собою симбіоз вчень Ф. Аквінського, З. Фрейда і буддизму, що пофарбовані «дианетикою» - наукою про логіку. Усе це було покладено в основу створення в 1953 р. «Церкви сайєнтології». Центральним у вченні культу Хаббарда є наступне:

1. За період життя людини в її психіці накопичуються роздратування, що виникають від пережитих прикростей і негод. Вони запам'ятовуються у свідомості у вигляді т. зв. «енграмм», що передаються в спадщину.

2. Сама людина не здатна позбутися від «енграмм». Для цього необхідний особливий апарат «Е-вимірник» («Вимірник Хаббарда»). Після його застосування (це своєрідний культ) різко збільшуються «розумові здібності» і «очищається душа».

3. «Душа людська безсмертна і вічна». Вона постійно переселяється (інкарнація). А раз так, то «вимірник Хаббарда» — це інструмент не тільки для

порятунку «одноразового» людського існування, а єдиний спосіб ліквідації хворобливих наслідків у всьому Всесвіті.

IV. «Сатанинський напрямок». Сюди відносяться ті культу, що звеличують зло і насильство, проповідують спілкування з містичними джерелами зла – демонами і Сатаною.

Сатана – це проводир зла, головний супротивник Бога, ворог порятунку людства. У релігійній літературі його малюють звичайно занепалим ангелом найвищого рангу. Сатана нібито не захотів підкоритися Богу, і той вигнав його з небес. От чому передбачається, начебто диявол здатний діяти чудеса, і він потрібний людям. Ще французький письменник П. Гольбах іронічно писав про те, що «диявол не менше необхідний людству, ніж Бог». І ця ідея сьогодні всіляко культивується.

Однієї з перших організацій цього напрямку є «Церква Сатани». Вона була створена в США колишнім циркачем і приборкувачем хижих тварин Ентоні Лавеєм. У 1966 р. він написав «Сатанинську Біблію», де Сатана був проголошений утіленням мудрості. Сам Лавей так визначив зміст власного віровчення: «Сатана – прояв темних сторін людської культури. У кожному з нас сидить Сатана. Завдання полягає в тому, щоб пізнати і виявити його. Сатанинський початок, закладений у людях, - головне і найбільш могутнє. Їм треба пишатися, а не гребувати. Його треба культивувати». Сатанисти поклоняються не Богові, а Сатані, читають Біблію перевернуто, проводять так звані «чорні меси» з використанням чорних свічок, перевернутих розп'ять, ритуальних жертвоприносин. Моральна програма сатанистів відрізняється крайнім індивідуалізмом, прагматизмом, егоїзмом, затверджують культ сили.

Групи сатанистів існують і в Україні. Користаючись безкарністю, що панує в суспільстві, вони стали відкрито робити блюзнірство і наругу над святими речами православної віри, церквою і навіть християнськими могилами.

V. Неопротестантський напрямок. Це новий прояв протестантизму. Відомо, що протестантизм – це релігійний напрямок, що виник на основі

католицизму. Він представляє сукупність численних, самостійних церков і сект. Розрізняють ранній і пізній протестантизм. Ранній протестантизм – виник у XVI ст. Це лютеранство, кальвінізм і англіканство. На основі кальвінізму з'явився пізній протестантизм. І початок йому поклав у XVIII ст. баптизм. Потім з'явилися мормони, адвентизм, іеговізм, п'ятидесятники. Деякі з цих протестантських культів виявили себе у свій час і в Росії, і в Україні. Однак, коли мова йде про неопротестантські об'єднання, то тут маються на увазі ті групи, що створені і створюються в нас західними, головним чином північноамериканськими, місіонерами порівняно недавно. Найбільш активними сьогодні є: адвентисти, свідки Іегови, мормони, п'ятидесятники.

Від християн-католиків ці культу відрізняються наступним:

- 1). Заперечується влада папи Римського.
- 2). Джерелом віри визнається тільки Біблія.
- 3). Дотримується принцип «виправдання вірою».
- 4). Духівництво позбавлене особливого статусу.
- 5). Культ спрощений.

VI. Неоязичеський напрямок. Сюди входять культу, що ставлять перед собою мету – реабілітувати ті релігії, що існували в стародавні часи на визначеній території.

А оскільки стародавні елементарні релігії називають язичеськими, остільки і напрямок одержав назву «неоязичництво», тобто сучасне язичництво.

Подібні групи з'явилися в Росії, Прибалтиці, Вірменії й ін. країнах.

Стосовно до України такою релігією є «Рідна Українська національна віра» (Рунвіра). Вона сьогодні має 2 течії:

1-а течія з'явилася в 1934 р. і створена в Канаді вихідцем з України В. Шаяном і одержала назву «Об'єднання Української Рідної Віри» (ОУРВ). Джерелом цього віровчення є книга Шаяна «Віра предків наших».

2-а течія була утворена Левом Силенко в 1965 р. Основи віровчення викладені в книзі «Мага Віра». Офіційна назва – «Об'єднання Синів і Дочок

Української РУНВіри» (ОС і Д РУНВіри). Зараз робляться спроби об'єднати два плинни.

Ці релігійні напрямки не реконструюють давні вірування українців, а дають нову модель тих релігійних проявів, до яких прийшли б українці в релігійному розвитку без впливу інших релігій. Серед неоязичників одні проповідують пантеїзм, інші монотеїзм. Основний контингент неоязичників - національно орієнтована інтелігенція, що розцінює християнство як далеку релігію, а процес відродження язичества як основну можливість відродження України.

Язичницькі церкви відродилися в Україні кілька років тому, але силу набрали тільки зараз. Судячи з висловлень їх «батьків», вони цілком упевнено йдуть до своєї основної мети - вигнанню «загарбницької християнської церкви» із усієї споконвічної території Київської Русі. Керовані з далекого американського центра, вони непогано матеріально забезпечені й у свої ряди пускають людей з гарним статусом і, переважно, вищою освітою. У їхніх рядах - письменники, художники й інша інтелігенція країни. У сферу інтересів «поборників історичної правди на Київській Русі» входять і Росія, і Білорусія, де вони намагаються створити свої представництва. Церковний батько Рунвіри («Рідної української національної віри» так розшифровується назва найбільш могутньої з неоязичеських церков) письменник і доктор наук Степан Пінчук. Художники, поети і письменники стали кістяком неоязичної церкви, що сформувалася в Києві на підставі Союзу письменників України.

УІІ. Містико-оздоровчий напрямок. У цей напрямок входять культу, що у своїх вченнях і діях поєднують релігійні й оздоровчі елементи. Подібні культу існували і раніше. Але в останні роки з'явилися і нові.

У цю групу можна віднести: «Синанон» (1958 р., засновник Ч. Дедарник), «Церковна організація тисячолітнього царства» (1974 р. засновник Роберт і Марія Энн Гримстон) і ін.

Що стосується України, то прикладом цього напрямку може бути «Івановство». Цю організацію створив Порфирій Іванов у Луганській області. В центрі цього вчення знаходиться теза про те, що І. Христос приніс на землю соборність між людьми, а Іванов, у якого вселився Святий Дух, дав вищий ступінь соборності: людей і природи. Тут природа обожнюється, вона з'являється як би новою іпостассю Бога, а людина через злиття з нею здобуває порятунок. Для злиття людині необхідно здобувати особливі властивості: обливатися холодною водою, узимку ходити голим, купатися в ополонці, тобто прилучати свій організм до природи. Івановці не ходять до церкви, не сповідаються, не читають Біблію. Їхній культ – здоров'я, Бог їх – Іванов.

УІІІ. Тоталітарний напрямок. Сюди входять культу з відкритою деструктивною спрямованістю своєї діяльності. Найбільш активною і небезпечною релігією цієї групи, з якою бореться громадськість у багатьох країнах, є «АУМ Сінрікьо». Вона створена була в Японії. Засновником її і головою є Сако Асахара. У Японії нараховується 100 тис. чол.; у Росії – 25-35 тис., багато членів цієї організації знаходиться в Німеччині, США, Шрі-Ланці й ін. країнах.

16 травня 1995 р. у підозрі в організації масових убивств в Японії арештовано 100 керівників цієї організації. Судовим порядком установлена її причетність до виробництва хімічної зброї і його використання в терористичних цілях, доведена винність в організації цілого ряду вбивств провинених послухників організації і її активних супротивників. Судом нижньої інстанції прийняте рішення про позбавлення культу статусу релігійної організації, вилучення майна і розпуску «АУМ Сінрікьо». Однак організація поки існує.

До тоталітарного напрямку відноситься в Україні «Біле Братерство». «Білі брати» виникли як організація в 1990 р. у Києві, створивши незалежну релігійну громаду Присвячених. Поставили вони собі завдання: зібрати під свої прапори 144 тисячі одновірців, що повинні протистояти прийдешньому

антихристові і врятувати «овець, що заблукали». А щоб не виникало ніяких сумнівів у правомочності цієї організації, вони оголосили про втілення серед них самих Матері Світу і Бога Отця.

В галузі ідеології Біле братерство вважає себе «Єдиною всесвітньою Релігією»; білі брати – завзяті расисти, антисеміти, що проповідують перевагу слов'янської раси, які вважають, що «Бог – росіянин». Організатор цієї секти кандидат технічних наук Юрій Кривоногов з кінця 70-х рр. захоплювався окультизмом, психологією і релігійними вченнями. Кривоногов зі своєю дружиною Марією Цвигун (журналістською за фахом) оголосили себе утіленням божества і розробили власне еклектичне релігійне вчення «Юсмалос». Найважливішим елементом цього вчення стало напружене очікування кінця світу, коли «діти Сатани – еммануїлівці» повинні загинути, а юсмаліані будуть вести нескінченне життя в раю, що запанує на землі.

Створюючи і формулюючи юсмаліанське вчення, Ю. Кривоногов використовував деякі християнські сюжети, рерихівські, буддійські і кришнаїтські духовні практики, якими сам займався протягом декількох років. Таким чином, вчення «Юсмалос» являє собою набір з «чотирьох блюд»: йоги (дієта), кришнаїзму (медитаційна практика), вчення Рерихів (етика і міфологія, зв'язана із Шамбалою, таємничим Білим братерством і з «Матір'ю світу»), християнства. З християнства Кривоногов узяв і проексплуатував імена власні й ідею троїчності Бога, котрі наповнив іншим змістом, а також ідею Воскресіння Бога на третій день і Страшний суд. Вчення і секта стали рости і розвиватися. За Цвигун закріпилося остаточне ім'я: Матір Світу Марія Деві Христос, скорочено МСМ-ДХ. «Божественна дуада» розробила особливу «програму», розраховану на 3,5 роки (1260 днів). Відповідно до цієї «програми», дуада і вірні послідовники повинні були проповідувати протягом цього терміну юсмаліанське вчення, призивати усіх до покаяння і визнання Марії Деві «живим Богом». На осінь 1993 р., коли М. Цвигун уже повинна була досягти повних 33 років, був призначений кінець світу. У жовтні 1993 р.

практично всі члени секти з'їхалися до Києва, де очікували зустріти кінець світу, захопили Св. Софію. Кривоногов і Цвигун, а також найбільш активні члени секти були арештовані київською міліцією. Члени секти поводитися мужньо, від своїх переконань не відмовлялися, голодували. Більшість з них було відпущено, а «божественна дуада» була в 1996 р. присуджена до тривалих термінів тюремного ув'язнення: Ю. Кривоногов одержав 7 років, а М. Цвигун - 4 роки.

IX. Штучні релігії.

Нетрадиційними є також *штучні релігії*, що хочуть об'єднати елементи східних і західних традицій стародавніх і сучасних культур, філософських, екзотеричних і релігійних вчень та вивести якусь загальну формулу. Синтетичні релігії різняться віровченням, філософією, соціальними настановами, однак усі вони пропагують створення системи етичного оздоровлення держави. Об'єднання елементів християнства і буддизму, християнства й ісламу, ведичних вчень спостерігаються в релігійних новотворах, що діють зараз в Україні, як Віра Бахаї, Товариство ведичної культури, Церква Уніфікації (Об'єднання) Муна.

Прикладом може бути **«Церква уніфікації» Муна**. Вона була заснована у 1954 р. Очільником її став Мун (засновник судноверфі, фармацевтичних фірм, риболовецького флоту, газет та журналів), тому її ще називають церквою Муна. Згідно його вчення історія складається із трьох періодів:

- 1) «доба Старого Завіту»;
- 2) «доба Нового Завіту»;
- 3) «доба Завершеного Завіту», котра почалася у 1960 р.

Мун проголосив свою працю «Божественний принцип», що є суттєвим доповненням Одкровення, а себе проголосив місією третього періоду. Це означає, що він бореться із сатанізмом, що проявляється у війнах, бідності, катастрофах. Він очікує соціальну революцію, але їй повинна передувати духовна революція всередині кожної людини. Мун бажав об'єднати в одну

родину увесь світ з високою моральністю, любов'ю і вірою. Церков Муна функціонує як сім'я. В ній усі турбуються один про одного. Муністи жертвують церкві гроші, майно, і все це використовується для створення інфраструктури нового світу у бізнесі, інформації і т.д.

Отже, розглянуті напрямки: неохристиянське, неоорієнталістське, сциєнтистське, сатаністське, неопротестантське, неоязичницьке, містико-оздоровче, тоталітарне, штучні релігії. Однак ця класифікація носить умовний характер. У кожній групі можна знайти ті чи інші риси іншої групи. «Особливо небезпечними» і деструктивними рухами вчені вважають сатанізм і сайєнтологію, проти яких активно ведуться процеси в багатьох країнах світу. Сатанізм зафіксований у Києві, Донецьку, Харкові, Чернівцях, Криму, Львівській і Полтавській областях. У Києві 17 % опитаних мешканців вважають потрібним заборонити нові нетрадиційні релігії, 38 % відносяться до питання байдуже. Так як віру заборонити неможливо за законом України, то накласти заборону на її прояви, що торкаються права людини, необхідно.

Отже, нетрадиційні релігії створили «шукачам істини» альтернативу для вибору «духовного притулку». Нетрадиційні вчення проповідують своїм прихильникам рішення глобальних проблем сучасної людини, держави й усього світу в цілому.

1.7.3. Релігійний модернізм

Релігійний модернізм - це процес пристосування релігії до сучасних умов. У процесі модернізму оновлюються різні елементи релігійного комплексу: віровчення, культ, релігійні структури.

Це здійснюється завдяки тому, що релігійний модернізм – це процес пристосування релігії до сучасних умов. Особливо інтенсивно модернізм здійснюється у галузі богословських вчень (теологічний модернізм). Модерністські налаштовані релігійні кола вважають, що традиційна віра вже

себе знесила. Уява про Ісуса як про чудотворця вже не задовольняє сучасну свідомість, яка орієнтується на науку та гуманізм. Із цих обставин витікає прагнення орієнтувати релігію і теологію на актуальні питання сучасності, використовувати науку та загально гуманістичні цінності в інтересах теології, вивести останню на нові засади. Прибічники модернізму виступають за активний діалог і співробітництво релігії і науки, релігії та світської культури, релігійних організацій з нерелігійними у галузі рішення глобальних проблем сучасності.

Ще в недалекому минулому відомий католицький теолог П. Тейяр де Шарден висловив думку про необхідність «перекладові на мову нашого часу» традиційного християнства як «християнства Хрещення, Хреста й Євхаристії». Висунута ним програма створення нового богослов'я ґрунтувалася на синтезі основних християнських ідей з ідеями гуманізму й еволюціонізму. Активне прагнення до відновлення релігійних принципів з опором на науку і сучасний гуманізм простежується в середовищі богословів різних конфесій - християнських, мусульманських та ін.

Вищою формою прояву релігійного модернізму є *«постмодернізм»*. Постмодернізм у релігії знайшов своє вираження в сектах, котрі виникли на основі радянського і пострадянського «компосту». Звертання до сект пов'язано з кризою традиційних релігійних течій. В умовах останнього, секти нібито пропагують новий рівень знань. Звідси унікальність їх полягає в тім, що з'явилися вони в урбанізованому соціальному просторі з високорозвиненою інфраструктурою культурного й освітнього порядку. Звідси соціальний склад цих неосект характеризується високим освітнім рівнем. Це в основному фахівці вищої і середньої ланки, тобто еліта нашого суспільства, яких перебудовчі процеси виштовхнули зі звичних норм їхнього буття і які намагаються за допомогою їх вирішити багато своїх проблем. Тому для них характерна активна професійна орієнтація. Вони намагаються релігійно осмислити і «освятити»

діяльність людини як фахівця. Звідси, саме професійні знання, спеціальність є областю інтенсивної сектантської самосвідомості і самовизначення.

Це сприяє тому, що новітнє сектантство генерується на професійних ознаках. Тому неосекти створюються серед фізиків, медиків, істориків, літераторів, що намагаються інтерпретувати галузь своїх пошуків, свої наукові інтереси за допомогою релігії. При цьому виявляється, як уже відзначалося, еклектика, котра при цьому знаходить своє вираження в догматі віри, що складається з професійних розпоряджень і заборон, котрі включають набір спеціальних тлумачень у релігійному дусі. Так, наприклад, у медиків виник рух «болесвятства», що пов'язаний із прагненням не просто полегшити страждання, але івилікувати хворого, а також, одночасно, «взяти на себе» його біль, «співчувати» йому особисто. А у фізиків особливого значення набувають суто специфічні категорії, такі як «світло», «енергія». Інтерпретацію їх вони знаходять у трактатах батьків церкви, намагаючись з'єднати останні з досягненнями своєї науки. Філологи ж, узагалі, намагаються створити культ «Слова», що виявляється в «граматиці промислу», «божественному інтелекті». А історики разом з літераторами екстраполують в історичне минуле, намагаючись довести «богоносність», «богообраність» свого народу. Все це свідчить про те, що всі неосектанти об'єднані одним стрижневим моментом - це інтерес до «таємниці». У підтвердженні останнього виступають ряд працівників НДІ й академічних вузів. А це веде до окультизму, таємноведенню, що є небезпекою відриву від «великої науки», мистецтва, політики. Таким чином, вони виявляються в повному розумінні «на краю» суспільства, або в маргінальній ситуації.

В організаційному плані «крайність» неосектантів виявляється, наприклад, в історичному ракурсі. Прикладом може стати позиція ліквідаторів у післяжовтневий період, що в політичній боротьбі зайняли архівну позицію й у кінці-кінців скотилися на позиції богобудівництва і богошукання; або позиція відокремлення німецьких учених від світової науки призвела останніх до

містицизму у фашистській Німеччині, де користувалися підтримкою «арійська фізика», «арійська антропологія», «льодова космогонія». Як бачимо, результативність трансформації «наукового» або «політичного» сектантства дає феномен релігійного сектантства, що підтверджується історичною практикою.

Для новітніх сект характерно і те, що знаходячись у системі координат суспільного простору, вони інтегруються мовби «по-вертикалі» і «по-горизонталі». Якщо «по-горизонталі» - це об'єднання соціальними зв'язками (людина-людина-суспільство), то «по-вертикалі» - типом релігійного світогляду, зверненого до «Всевишнього», до «неба». При цьому «вертикальні відносини» (людина - Бог) домінують і визначають спрямованість цих утворень. Тому вони скоріше не реально діючі організації, а ідейні і духовні спільноти. По чисельності останні невеликі, в організаційному плані в них відсутня чітка структура. Звідси вони страждають аморфністю і розмитістю. Тому називати їх сектами, у буквальному значенні цього слова, немає повної підстави. Їх можна розглядати як крайню форму прояву секти. І в літературі, утворення такого типу, одержали назву «версія». *Версія (версіоністи)* - це не стільки реальна, скільки ідеальна спільнота віруючих, котра може навіть не усвідомлюватися останніми; це, свого роду, релігійний тип, конструйований його теоретиком або пропагандистом. Та й самі вони не люблять називати себе неосектантами, віддаючи переваги таким назвам як «навчання», «згода», «віра», «позиція», «версія».

Прекрасно орієнтуючись у суспільстві, «версіоністи» рекрутують для себе велику армію послідовників, роблячи опір на цінностях нашого життя: домівка, батьківщина, діти, молодість, етнос, робота і т. ін. Відповідаючи запитам сьогодення, «версіоністи» постійно рекрутують своїх послідовників, не відгороджуючись від проблем нашого буття. Це імпонує багатьом, котрі страждають від самотності, безвихіддя, тягарів життєвих проблем, знаходячись повною мірою «на краю» суспільства. У цьому зв'язку не дивно, що утворилася широка палітра «версіоністів», яка поділяє світ на ряд

вузьких секторів життєвого простору: «домовитяни», «болесвятці», «стравосвятці» тощо. Світоглядна спрямованість у них різна: релігійно-побутова, релігійно-міщанська, релігійно-національна, релігійно-атеїстична, релігійно-есхатологічна. «Сектуючи» наше буття, ідеалізуючи його, «версіоністи» розривають його, формуючи «клаптевий» світогляд, псевдобачення багатьох проблем, що можуть бути зрозумілі тільки в контексті цілісного сприйняття світу. Це добре простежується на прикладі «версіоністів» у їхньому відношенні до «традиційної релігії» і до атеїзму. Знаходячись між ними, причому максимально наближаючись до останнього, вони вважають, що атеїзм просто заперечує існування бога, має свою вищу стадію прояву, свій апогей, котрий полягає в тім, що він затверджує й освячує цінності нашого життя. Звідси, свою позицію «версіоністи» називають творчою. «Творчий атеїзм», по своїй суті, в уяві неосектантів, не просто заперечує існування бога, як атеїзм, а затверджує й освячує позитивні цінності буття. У цьому контексті «творчий атеїзм» ближче до споконвічного одкровення про Бога-творця, ніж традиційні релігії, що перетворюють його в ідола. Атеїзм, на їхню думку, є теж віра, причому рафінована, очищена від натуралістичних уявлень про «особливу богоістоту», ніж ортодоксальна релігія. Виходячи з цього, за своїми світоглядними позиціями, «версіоністи» ближче усього знаходяться до матеріалізму, ніж до ідеалізму, тому що Бог, за їх міркуванням, створивши людину з плоті, освятив саму плоть. Мова неосектантів заземлена. Під час богослужіння вживаються такі земні терміни, як «земля», «мова» тощо, що здатні відкрити істину в релігії і самій вірі. Також модернізм, спрямований на відновлення релігійних структур і лібералізацію характеру відносин релігії до суспільства, спричиняє не тільки зміцнення суспільної ролі релігії, але і сприяє її дискредитації в масовій свідомості. Це добре розуміє більшість прихильників модернізму. Тому в сучасній практиці релігійних організацій домінує тенденція помірною модернізму, що прагне витримати баланс між відновленням

релігійних структур і збереженням їхньої традиційної основи. А це завжди буде джерелом для його відтворення.

Проявом релігійного модернізму є *квазирелігія*. Цікавим її зразком слугує «цивільна релігія» в українському варіанті. Світоглядним ядром останньої є віра в Абсолют і в особливу місію України. «Цивільна релігія» не конкурує з віровченням і культовою практикою сакральних релігійних течій, а як би надбудовується над ними, вказуючи на віру в особливу місію українського народу як носія волі, справедливості і глибокої релігійності. Релігія цивільна здійснює легітимізацію (узаконення) вищих політичних авторитетів, національної держави. Історичний досвід указує, що український варіант «цивільної релігії» нагадує експеримент із релігією в 30-х рр. у Німеччині, коли держава модифікувала квазирелігії відповідно до еволюції націонал-соціалізму. Спектр квазирелігій був надзвичайно широкий: від Volks-релігії німецької нації і расистського арійського язичництва до німецького християнства, де відкидався інститут Церкви і християнства як релігії індивідуальної волі й особистої гідності. Єдина функція німецьких квазирелігій - бути ідеологічним фундаментом націонал-соціалізму, легітимізувати й освячувати його авторитетом єдиної церкви Рейха.

Ідеологізація релігії, що виявляється в такій формі як квазирелігія, особливого авторитету серед населення України не має, тому що велика кількість населення останньої ще від комуністичного періоду придбала досвід індивідуальної автономізації від держави, досить стійкий імунітет до ідеології, але при цьому не менш щиро люблячи свій народ і свою державу.

Протилежною тенденцією модернізмові виступає *фундаменталізм*. Він – своєрідна реакція на модернізм. Фундаменталізм представляє найбільше консервативні церковні кола, що закликають до відродження традиційних релігійних цінностей і зміцненню їхньої ролі в системі релігійного і громадського життя. Фундаменталісти проповідують буквально сприйняття «священних текстів» (Біблії, Корану, Тори), відкидають будь-які спроби

відновлення релігії, світський гуманізм, проголошують монополію релігії на духовне життя, перешкоджають діалогові і співробітництву релігійних об'єднань зі світськими громадськими організаціями, претендують на релігійну і моральну винятковість. Так, наприклад, прихильники «мусульманського відродження» активно виступають з вимогами очистити іслам від пізніших нашарувань цивілізації і відновити його в «первозданній чистоті» – у душі основних принципів Корану і встановлень Шаріату. Простежуються спроби здійснення в ряді країн вимог мусульманських фундаменталістів по «відродженню» ісламу – в Ірані, Пакистані, Судані й інших країнах. Режимми, що проводять політику «ісламізації», вводять обов'язкове носіння жінками «шаріатського одягу», що закриває все тіло. За законами шаріату злодіям відтинають руки, розбійникам – ноги і руки, п'яниць піддають привселюдному пороттю. На місцях уводяться шаріатські суди, що здійснюють свою діяльність на принципах «ісламської конституції».

Як бачимо, релігія в сучасних умовах є строкатою. Вона тонко відчуває зміни в суспільстві і, миттєво реагуючи на них, відтворює себе в різноманітних формах та іпостасях.

Питання для самоконтролю:

1. Що означає надконфесійна релігійна філософія?
2. Що таке теософія і в чому її сутність?
3. Антропософія: сутність та значення для особистості.
4. Агні-Йога та її спрямованість.
5. Яка соціально-психологічна природа нетрадиційних культів? Ваша думка як майбутнього лікаря.
6. Які причини впливу нетрадиційних культів і як їм удається вписуватися в суспільне світовідчуття?
7. Чому іноді сучасні нетрадиційні культу називають «молодіжними релігіями»?
8. Перелічіть основні напрямки сучасних нетрадиційних культів.
9. Які загальні риси характеризують сучасні нетрадиційні культу?
10. Дайте характеристику нетрадиційним культурам, вказавши на їх специфіку.
11. Як проявляється модернізм в релігії?

Завдання для роздумів:

1. Нетрадиційні культу – це данина моді чи це об'єктивне явище?
2. Який нетрадиційний культ притаманний тій місцевості, де живе Ви? Які його особливості?
3. Чи є Ви членом секти? Якщо так, то хто Ваш улюблений гуру? Як Ви відноситеся до сект взагалі?
4. У наших містах з'явилося багато релігійних проповідників. І кожний проголошує себе носієм істини, яка здатна вирішити усі Ваші проблеми. Як взнати, чи істинні ці обіцянки, чи не належить людина, котра до Вас підійшла, представником тоталітарної секти?

Завдання для реферативної роботи:

1. Нові релігійні течії в Україні.
2. Рунвіра: особливості культу та церковної організації.
3. Сучасні східні містичні вчення і культу.
4. Тоталітарні культу: «Біле братство», «АУМ Сінрікьо».
5. Містико-оздоровчі культу та їх значення для здоров'я людини.
6. Рух Харе Крішна.
7. Церков І. Христа святих останніх днів (мормони).
8. Церков сайєнтології.
9. Секта «Свідки Іегови».
10. Секта «Богородничного центру».

Термінологічний словничок:

.....*Бхактиведанта Свами Прабхупада* - ритуальне ім'я індійського проповідника Абхай Ширан Де, який в 1966 р. створив в США «Міжнародне товариство свідомості Крішни». Філософськи-релігійною основою цієї спільноти була оголошена книга «Бхагавад-Гіта яка вона є». Її автором є Абхай Ширан Де.

.....«*Божественний принцип*» - основна праця засновника «Церкви уніфікації» Преподобного Сан Муна. Він оголосив її істотним доповненням Біблії.

.....*Гуру* - старший духовний наставник, учитель в комунах (ашрамах), в яких живуть кришнаїти.

.....*Махамантру* - це чудодійна пісня для «очищення розуму», це і молитва і обряд. У кришнаїзмі вона складається з повторюваних слів: «Харе Крішна Харе Крішна Крішна Крішна Харе Харе Харе Рама Харе Рама Рама Харе Харе».

.....*Медитація* - розумова дія, спрямоване на привид психіки людини в стан поглибленої зосередженості.

.....*Містико-оздоровчий напрямок* - це культу, які в своїх вченнях і діях об'єднують релігійні та оздоровчі елементи («Івановство», яке виникло в Україні).

.....*Муніти* - послідовники вчення Сан Муна, засновника «Асоціації Святого Духа за об'єднання світового християнства» («Церква уніфікації»).

.....*Неохристиянські культу* - культу, для яких характерний синкретизм християнської ідеології з елементами східних релігій і наділення керівника статусом посланника Бога, який повідомляє нове одкровення, моральні вищі приписи («Церква уніфікації»).

.....*Неоорієнталістські культу* - культу, які ведуть родовід зі Сходу, модернізуючи різні варіанти індуїзму, буддизму. Ці культу вважають, що все існуюче ілюзорно, за ним прихована божественна справжня природа, яка гармонійна і справедлива («Товариство Свідомості Крішні»).

.....*Неопротестантські напрямки* - це новий прояв протестантизму на основі пізнього протестантизму. Початок йому поклав у ХУІІІ ст. баптизм. Найбільш активними є: адвентисти, свідки Іегови, мормони, п'ятидесятники. Особливості цих культів: 1) Заперечується влада папи Римського. 2) Джерелом віри визнається тільки Біблія. 3) Дотримується принцип «виправдання вірою». 4) Духовенство позбавлене особливого статусу. 5) Культ спрощений.

.....*Неоязичницькі культу* - це свого роду реабілітація тих язичницьких релігій, які існували в давнину на певній території («Рідна Українська Національна віра»).

.....*Свами* - «пан», «вчитель», форма шанобливого звернення. В індуїзмі цей почесний титул дається зазвичай аскетам, монахам, керівникам або творцям релігійних різних груп.

.....*Свідомість Крішні* - це «дух», надприродний феномен, який в той же час являє собою суб'єкт, божественну особистість - Крішну.

.....*Сцієнтистські культу* - назва походить від лат. слова «сцієнта» - знання, наука. У цих культух має місце дивовижне об'єднання наукового раціонального і ірраціонального («Церква сайєнтології»).

.....*Сатанинські культу* - культу, які звеличують зло і насильство, проповідують спілкування з демонами, Сатаною і ін. («Церква Сатани»).

.....*Теософія* – це мудрість Бога або мудрість про Бога.

.....*Тоталітарні культу* - це культу з відкритою деструктивною спрямованістю своєї діяльності («Велике Біле братство»).

Це цікаво знати.

Дієтика Порфірія Іванова

Ти сповнений бажанням принести користь усьому народові. Для цього постарайся бути здоровим. Прийми від мене декілька порад:

Двічі на день купайся в холодній природній воді: озері, річці або ванні, приймай душ, обливайся. Гаряче купання заверш холодним.

Перед купанням або після нього вийди на природу, стань босоніж на землю, а взимку на сніг хоча б на 1-2 хвилини. Вдихни ротом кілька разів повітря і подумки попроси собі й усім людям здоров'я.

Не споживай алкоголю і не пали.

Старайся раз на тиждень обходитися без їжі і води (з 18 – 20-ої години у п'ятницю та до 12-ої години в неділю).

О 12-й годині дня в неділю вийди на природу босоніж і кілька разів подихай і помисли. Після цього можеш їсти все, що тобі подобається.

Люби навколишню природу. Не плюйся довкола і не випльовуй із себе нічого. Це твоє здоров'я.

Здоровкайся з усіма скрізь і усюди, особливо з людьми літнього віку.

Допомагай людям, особливо бідному, хворому, скривдженому. Роби це з радістю.

Подолай в собі жадібність, лінощі, самовдоволення, користолюбство, страх, лицемірство, гордість. Вір людям і люби їх. Не говори про них несправедливо і не бери близько до серця недобрих думок про них.

Звільни свою голову від думок про хвороби, немочі, смерть. Це твоя перемога.

Думку не відокремлюй від діла.

Розповідай і передавай досвід цього діла, але не хвались і не звеличуйся. Будь скромним.

1.8. РЕЛІГІЯ В УКРАЇНІ

1.8.1. Стародавнє минуле східнослов'янського язичництва.

Київський пантеон богів

Говорячи про релігійні вірування слов'ян, слід зазначити, що тут можна виділити два періоди: дохристиянський і християнський.

1. *Дохристиянський період* охоплює первісне суспільство слов'ян, що існувало до VI ст., а також період з VI ст. по VIII ст., коли відбувається їхній перехід від первісного суспільства до феодального ладу, аж до X ст.

2. *Християнський період* пов'язаний з історією Київської Русі.

Початок становлення Київської Русі датується IX ст. У її історії виділяються два етапи:

I етап охоплює кінець IX ст. і до початку XII ст. – це час ранньофеодальної монархії, коли давньоруська держава являла собою відносно цілісне утворення з центром у Києві. На чолі цієї держави стояв великий князь. У цей час Київською Руссю правили князі Ігор, Володимир, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах і ін.

II етап охоплює час з початку XII ст. і до I пол. XIII ст. У цей час Київська Русь переживала феодальну роздробленість, татаро-монгольську навалу, руйнування останніми Києва в 1240 р., після чого давньоруська держава припинила своє фізичне існування.

Що стосується релігійних вірувань слов'ян цього історичного відрізка часу, то слід зазначити, що релігійні вірування східних слов'ян були багатощаровими. На них лежав рельєфний відбиток різних епох. Як і в інших народів, у слов'ян епохи первісного суспільства були поширені релігійні уявлення:

- анімістичні;

- тотемістичні;
- фетишистські.

Тотемізм і культ предків був пройдений східними слов'янами до кінця VI ст. Еволюція релігійних уявлень призвела до появи культу антропоморфних (людиноподібних) богів і ускладненню язичництва.

Термін «язичництво» має літературне походження. Він походить від церковнослов'янського слова «язиці», тобто «народи». Таким чином, книгарі епохи Київської Русі - християни по вірі - як би «відгороджувалися» від народів, ще не хрещених.

Язичництво у слов'ян

У сучасній науці під *язичництвом* розуміється комплекс релігійних обрядів, вірувань, уявлень заснованих на багатобожжі, це сукупність обрядів і свят, вироблених протягом багатовікової історії розвитку людства до появи монотеїзму. Язичництво стародавніх слов'ян має глибокі корені. Джерела його бачаться за багато тисячоріч до нашої доби. А відгомони зберігалися аж до недавнього часу.

До нашого часу дійшли джерела, що свідчать про поклоніння стародавніх слов'ян таким предметам і явищам, які були об'єктом і матеріалом, що входили в безпосереднє оточення людини і мали для неї життєве значення. Тому і релігійні уявлення спочатку відносилися до предметів і явищ найближчого оточення, що були вплетені в життєдіяльність людини.

Автор «Ходіння Богородиці по тортурях» (XII-XIII ст.) - пише, що «вони усі бога прозваша: сонце і місяць, землю і воду, звірі і чади». Знаменитий церковний діяч XII ст. Кирило Туровський в одній зі своїх проповідей наголошував: «Уже бо не наречуться Богом стихія, ні сонце, ні вогонь, ні джерела, ні дерева!». Звідси видно, що на ранній стадії язичники-слов'яни поклонялися різним неживим і живим предметам, обожнювали сили природи.

У східних слов'ян відгомонами фетишизму й анімізму було поклоніння, наприклад, каменям, деревам, гаям. Культ кам'яних фетишів - дуже стародавній. Цілком можливо, що в стародавніх слов'ян він виник із шанування кам'яних знарядь, необхідних у полюванні і господарстві. У всякому разі, в стародавніх римлян існував культ первісного кремінного знаряддя – «ударника» (звідси і бог Юпітер носив ще ім'я Феретрий - ударник). «Культ каменів» виявився в слов'ян досить живучим. «Слово Іоанна Златоуста» при перерахуванні місць, куди слов'яни «приходаше моляться» і «жертву, приносящу», називають «каменя». Серед білорусів донедавна існувало повір'я, що в сиву старовину камені говорили, почували, росли і розмножувалися, як люди.

На березі Плещеєва озера в стародавньому місті Переяславлі-Залеському дотепер лежить камінь-валун - Синь-камінь, вагою 12 т. У дослав'янські часи йому поклонялося туземне населення язичників-мерян. Слов'яни, що змінили їх у XI ст. продовжували поклонятися каменеві. При зустрічі весни камінь прикрашали квітами і стрічками, довкола нього водили танок. Незважаючи на запеклу боротьбу церковників з каменем (його і топили, і закопували), камінь «дожив» до наших днів. Відомі й інші кам'яні фетиші, наприклад, «Кінь-камінь» у росичів, якому місцеві мешканці приносили в жертву коней. Фетиші могли виготовлятися і самими людьми. Існують казки, у яких перед смертю мати заповідає дочці містичну ляльку. Лялька - дух материнського роду. Відповідно до звичаю душу покійної треба годувати, а вона буде захищати пасербицю.

Об'єктом поклоніння східних слов'ян були також дерева, гаї, ліс. Про шанування дерев згадується в «Житті Костянтина Муромського» і «Слово Іоанна Златоуста». У Наддніпрянщині був розповсюджений культ дуба. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своєму творі «Про управління державою» (948-952), ґрунтуючись на особистих враженнях, писав про росів, що вони в поході «у досить великого дуба приносили в жертву живих птахів». Два могутніх «священних» дуби були виявлені вже в ХХ ст. на перехресті двох торговельних шляхів середньовіччя: «з варяг у греки» і з Києва у Чернігів. Їх підняли з дна Десни і Дніпра в 1909 р. і 1975 р. при розчищенні русла цих річок. Радіовуглецевий аналіз другого з цих дубів показав, що він перестав існувати (ймовірно, упав унаслідок підмиву берега) у середині УІІІ ст. Учені вважають, що, очевидно, «священні» дуби росли в «священних» гаях, що також були об'єктом поклоніння стародавніх слов'ян.

Виявлені дуби вказали і на інший аспект вірувань язичників-слов'ян. У стовбури дерев на висоті декількох метрів (там, де починали розходитися гілки) були симетрично і міцно засаджені кабанячі щелепи. Поряд із шануванням дуба дніпровські слов'яни поклонялися священній тварині - дикому кабану-вепру. Тут ми зустрічаємося вже з тотемізмом і культом тварин.

Питання про тотемістичний культ у східних слов'ян досить складний. Можливо, що в ряді випадків ми зіштовхуємося з трансформацією тотемізму в культ предків в образі тварин. Відгомони «звіриних» культів простежуються в ранніх церковних вченнях. У «Ходінні Богородиці по тортурях» повідомляється, що слов'яни «бога прозваша» звірів («тварів»). Батьки церкви шаленіли, коли християни продовжували дотримуватися «бісівських» обрядів, при яких їхні учасники «надягали на себе звірині шкіри», танцювали, стрибали і співали «бісівські» пісні. Тотемістичні ігри у ведмедя («комосдица») зберігалися в білоруському селі до другої половини ХІХ ст.

Різновидом культу предків у вигляді тварин є *перевертничество*. У билинах Вольга полює в образі сокола, обертається в мураха, коли треба

пролізти через підвороття з риб'ячого зуба. Казка широко використовує мотив перетворення прекрасної дівчини-нареченої в лебедя, качку, жабу: «Царівна обернулася білою лебідкою і полетіла з корабля»; «А жаба уночі вистригнула на ганок, об землю грякнулась і стала царівною-красунею». У східних слов'ян цікаві повір'я про людей-вовків - вовкулаків. Віра у вовкулаків і розповіді про них були особливо поширені у білорусів, великорусів, українців. Одні розповіді говорять про чаклунів, що вміють перетворюватися на час у вовків, інші - про людей, перетворених у вовків. Віра у перевертничество недостатньо ще вивчена наукою – це свідчення про поклоніння східних слов'ян тваринам.

Невидимі духи - душі предків і родичів, двійники фетишизованих предметів і явищ, об'єкти тотемістичного культу поступово «населюють» навколишній світ стародавнього слов'янина. Уже не сам предмет є об'єктом шанування. Поклоніння відноситься до живучого в ньому духу, демону. Не сам предмет, а саме вони роблять позитивний або негативний вплив на хід подій у світі і на долі людей.

Язичництво піднімається на новий щабель. Це - *стадія полідемонізму*. Демони - раніше двійники реальних речей і явищ об'єктивного світу, а також людей, але вони покинули своїх реальних носіїв і стали самостійними істотами. Вони здобувають антропоморфний образ. Тепер і ліс, і вода-матінка, і навіть житло - земне і неземне, де знаходяться душі мертвих, стають населеними, у них поселяються демони. Саме демонів, що населяють той або інший природний простір, мають на увазі середньовічні автори, коли пишуть, що слов'яни поклоняються водяним і лісовим стихіям.

Як відзначає візантійський письменник VI ст. Прокопій Кесарійський, слов'яни «почитають річки і німфи, і всякі інші божества». Митрополит Іоанн у «Правилі церковному коротенько» - наставлянні для давньоруських церковників XI ст., - як про повальне явище, повідомляє про поклоніння болотам, колодязям з живучими там духами.

Таким чином, з часом духи, що спочатку представляли однорідну масу, починають розрізнятися. Насамперед, по місцю перебування, стаючи «хазяїнами місця»: ліс, поле, озеро і т.п. Відрізняються вони і відношенням до людини: злі і добрі.

У водній стихії, вважали стародавні слов'яни, жили берегині і водяники. Берегині, а пізніше і русалки - це жіночі духи рік, озер, ставків, колодязів тощо. За народними повір'ями, навесні русалки виходять на берег, гойдаються на гілках, розчісують своє довге зелене волосся, співають пісні, заманюють перехожих і намагаються залоскотати їх до смерті. З русалками пов'язані також уявлення про загиблих у воді жінках, дівчатах, про нехрещених померлих дітей. Їх душі, що померли наглою смертю (утопленики) представляють *мавки*. Мавки є лісові, польові, гірські, річкові. Мабуть, тут на образ русалок нашарувалися відгомони культу померлих. Але *русалки* - і *духи рослинності*: дерев, трав, квітів, хлібів, - адже вони дають рослинам життєву вологу, посилають благодатний дощ на поле. *Водяник* – втілення водяної стихії в образі водяного царя. Він уявляється в образі кошлатого, з бородою по коліно, злий, пустотливий і мстивий старий, живе на дні рік і озер, у вирах.

Ліс - це царство *лісовика*. Він є дух лісу, живе на деревах або в дуплах. По ночах він «диком» кричить, визираючи через старий дуб (згадаємо, що дуб теж зв'язаний з язичницькими віруваннями). Доброму і працьовитому господарю лісовик допомагає збирати дари лісу, а злого й лінивого заведе у нетрі.

На полях у високій траві або у високих колоссях живуть *польовики* - козлоподібні істоти. Виникнення їхнього образу говорить нам про розвиток землеробства. Бо саме він втілює дух, який живе у полі. Його функція охороняти та примножувати врожай. Польовики могли бути чоловічої і жіночої статі.

У житлі «хазяїном» є *домовик* - маленький горбатенький старець. Він - заступник будинку, домашнього господарства, дух хати, домашнього вогнища.

В залежності від конкретного «місцеперебування» його називали двірським, овинником, гуменником, банником. Якщо про нього піклуватися, то він допомагає в господарстві, береже достаток, затишок оселі. Домовики люблять свійську худобу, особливо козу та кішку. Але жах на них наводить сорока.

Таким чином, у східних слов'ян протягом багатьох століть складався своєрідний пантеон демонів, або нижчих божеств. З часом на їхні первісні функції нашаровувалися нові.

Зі сказаного очевидно, що в східних слов'ян склалася досить розвинута система так названої демонології.

Демонічні вірування наближали східних слов'ян до наступного етапу розвитку язичницької релігії - *політеїзму*, тобто вірі в богів. Але поступальний рух язичництва, поява його нових форм і різновидів у той же час не заважали збереженню старих вірувань. До кінця I тис. н. е. у східних слов'ян мало місце дивне співіснування всіх шарів язичницьких вірувань. Утім, мабуть, тільки нам це змішання уявляється якимсь хаосом, для наших же предків усе було природно і гармонійно. У цілому ж в цей час східне слов'янство стояло вже у порога політеїстичних поглядів. Про це свідчать боги київського пантеону.

Майбутні *боги київського пантеону* не відразу зійшли на свій Олімп. Їхнє походження - у тих же фетишистських і анімістичних уявленнях і природних культах праслав'ян II-I тис. до н. е. У X ст. вони вже з'являються зримо.

З княжінням у Києві Володимира - майбутнього «хрестителя» Русі - утворюється дійсний давньоруський Олімп - пантеон язичницьких богів. «І нача княжити Володимир у Києві єдиний, - повідомляє літопис від 980 р., - і постави кумири на пагорбові поза двором теремного: Перуна древяна, а главу його срібляну, а вус - злат, і Хорса, Дажбога, і Стрибога, і Симаргла, і Мокошь, і Велеса».

Учені з більшою або меншою ймовірністю з'ясували їхнє можливе походження. Перун виступає як бог родючості, грози, блискавки, грому. Разом

з тим у процесі суспільних відносин Перуну-громовержцю становляться властиві і військові функції. У Київській Русі Перун шанувався як князівсько-дружинний бог, саме він стояв на самому теремному подвір'ї спершу Олега, а потім Ігоря у Києві.

Велес

Хорс

Мокошь

Важливе значення мав і Велес - бог худоби, торгівлі і багатства, бо худоба у стародавні часи найчастіше грала роль грошової одиниці і була критерієм багатства. Це свідчить, що Велес був божеством пануючої торгівельної верхівки Русі.

Дажбог у літописі ототожнюється із сонцем. Він носій добра, багатства, світла, життєвої сили. Дажбог є сином Сварога, тому він стежить за тим, як виконується встановлений його батьком порядок. За деякими даними можна припустити, що Дажбог - верховний бог племінного союзу мешканців півночі.

Хорс з'являється в пантеоні під впливом племен так названої салтово-маяцької культури в Україні. Він бог сонячного диску, божество небес, але доповнює Дажбога, що дарував людям живильну силу, перемогу добра над злом. Тхорі - теж бог сонця. Тому деякі дослідники вважали, що Тхорі і Дажбог - дві іпостасі того самого сонячного божества, подібно тому як у Стародавній Греції існували Феб - Аполлон, Вакх - Діонис тощо.

Стрибог - бог вітру, бурі, вихру, хуртовини. Можливо, він був уособленням ворожих сил, злою істотою на давньоруському Олімпі.

Баган, за уявленням давніх українців, – це божество, яке дбало про домашню рогату худобу, охороняло її від хвороб, сприяло доброму приплодові. У гніві (якщо господарі не пошанують його) могло зробити тварин безплідними, наслати падіж. За повір'ям Баган допомагав селянинові стати заможнішим, надбати багатство (звідси термін «багач»).

Берегиня (оберега) – то найдавніша богиня добра та захисту людини від усякого зла. З часом вона стає «хатньою» богинею, оберігаючи домівку, всю родину, а особливо малих дітей від хвороб, лютого звіра, смерті. Її образ українці вишивали на рушниках, які вішали над вікнами і дверима для захисту від «чорних» сил, на одязі, вирізблювали на віконцях, ганках, дверях. Невеликі мідні чи глиняні обереги носили на грудях. Графічне зображення Берегині згодом трансформувалося у малюнок тризуба, що за доби України_Русі став національним гербом.

Раніш вважали, що Мокошь - жіноче божество пантеону - була запозичена у фінно-угорських племен. Але аналіз топонімічних матеріалів показав, що вона є праслов'янським божеством. По реконструйованих міфах вона - земна дружина громовержця-Перуна. Мокошь веде свій початок від русалок і «матері сирій землі». У давньоруський час вона - богиня родючості, води, згодом покровителька жіночих робіт і дівочої долі. Мокрини – це стародавнє українське свято, під час якого вшановували Мокошь та просили відвернути посуху. Цього дня жінки і дівчата одягнутими купалися в річці та обливали чоловіків водою.

Овсень (Авсень, Оксень, Осінь, Усень) – бог поліття й осені, щедрого врожаю, достатку та благополуччя. Його зображували верхи на коні з плодами в руках. Свято на честь цього бога відбувалося тоді, коли закінчувалися всі осінні польові роботи.

Мара (Марена) – богиня пільми, зла, страшних сновидінь, хвороб, смерті. Донька Чорнобога. За давньоукраїнською легендою вона, узявши голову під пахву, ходить у ночі попід людськими оселями і вигукує імена господарів. Хто озветься, той невдовзі зустріне свою смерть. Мати 13 доньок – міфічних потвр, яких вона пустила по світу нести хвороби (Вогневиця, Глуханя, Гризачка, Жовтяниця, Кікімора, Каркуша, Лідниця, Ломота, Лякливиця, Навія, Очниця, Трясовиця, Черевуха). За повір'ям Мара вічно ганяється за богинею неба Колядою, щоб перешкодити народженню нового сонця і встановити вічну ніч. Щовесни давні українці спалювали або топили у воді опудало Марі.

Нарешті, Смаргл - єдина зооморфна істота пантеону. Це священний крилатий пес, можливо, іранського походження. Смаргл є божеством нижчого гатунку, що охороняє насіння і посіви. Звертає на себе увага і той факт, що в літописах і повчаннях проти язичництва він ставиться поруч із Мокошь – «матір'ю врожаю». Можливо, що він не був самостійним богом, а був супутником Мокші, подібно тому, як давньогрецьку Афіну «супроводжувала» сова, а Артеміду - лань.

Про кількість східнослов'янських богів ми можемо судити лише приблизно. Можливо, що не всі боги були представлені в київському пантеоні. Але те, що усі вони були племінними богами східних слов'ян - не викликає сумнівів.

Отже *язичництво* – це загальна назва первісних релігій, заснованих на багатобожжі; це сукупність релігійних вірувань, обрядів і свят, вироблених протягом багатовікової історії розвитку людства до появи монотеїзму.

1.8.2. Прийняття християнства в Київській Русі і його еволюція

У середині X ст. Київська Русь була сильною феодальною державою з високим рівнем розвитку ремесла, торгівлі, матеріальною і духовною культурою. Зміцненню нової суспільної системи, зміцненню великокнязівської централізованої влади не міг сприяти родоплемінний політеїзм. Він утратив здатність бути соціальним регулятором і інтегратором суспільства. Тому що всі ранньослов'янські боги були «зшиті» за племінною ознакою, по племінному масштабі. Тому боги одного племені не мали ніякого значення для інших племен.

У силу цього логіка історичного розвитку підказувала, що потрібна була об'єднуюча ідея єдиного Бога. Русь мала потребу в релігії з єдиним, позбавленим етнічних розходжень Богом, вільним від родоплемінних традицій. Це було необхідно, тому що Київську Русь вважали на міжнародній арені варварською державою.

Запровадити нову релігію в Київську Русь, було призначено князю Володимирові Святославовичу. Спочатку він намагався реанімувати язичництво, вважаючи, що бог Перун зможе виконати місію об'єднувача слов'янських земель.

Однак, розрахунок не виправдався, з'ясувалося, що простіше і швидше одержати бажаний результат, якщо запозичити готову монотеїстичну релігію з новим змістом і формою.

В історичному пам'ятнику «Повість минулих літ» є розповідь про «вибір віри». Представники різних релігій демонстрували князю Володимирові свої віровчення: волзькі болгари – іслам; хазари – іудаїзм. Але Володимир обрав християнство. Чому?

У теологічній літературі розглядаються причини християнізації Русі декількома моментами:

- 1) введення християнства - це промисел божий (вище приречення);
- 2) соціальна аргументація – християнство прискорило розклад родового ладу, зміцнювало феодальні відносини, що зароджувалися;
- 3) витоки християнства на Русі богослови відносять до I ст. н. е., пов'язуючи цей процес з Андрієм Первозванним. Андрій Первозванний – перший апостол. Уперше згадується він у літописі «Повість минулих літ», де відзначається, що він створив ґрунт для щирої віри на Русі, живучи на березі Дніпра. Іншими словами, щоб підняти престиж православної церкви, богослови вважають, що її засновник не простий смертний, а перший апостол (у католиків це апостол Петро);
- 4) богослови наголошують на свідомий вибір релігії Володимиром у 988 р. Тому що вони зображують Русь до 988 р., як щось примітивне, збиткове у всіх відносинах. Вони також вважають, що до 988 р. не було державності і саме християнство поклато цьому початок (але це суперечить дійсності, тому що договори з Візантією до 988 р. Київська Русь підписувала як держава);
- 5) також богослови доводять, що 988 р. поклав початок культурному розвитку, духовному життю на Русі взагалі. І ще один аргумент – це те, що прийняття християнства є основною передумовою появи писемності в Київській Русі (тут велика історична натяжка, тому що «глаголиця» була відома

до християнської Русі (XVIII ст. до н.е.) – підписання договорів з Візантією про це свідчать).

В історичній літературі також склався певний погляд на прийняття християнства на Русі.

Причинами прийняття християнства на Русі були:

- 1) тісні економічні і культурні зв'язки Русі з Візантією, де панувало православ'я;
- 2) близькість релігійного центру, що знаходився в Константинополі (православний);
- 3) існування ще до прийняття християнства православних віруючих на Русі (члени князівських дружин, що ходили в похід на Константинополь; у 860 р. була споруджена церков святого Іллі у Києві, що відвідували дружинники, які «ходили» на Константинополь);
- 4) таємна діяльність візантійської влади і духовництва на території Русі;
- 5) християнство було в цей момент найбільш розвинутою релігією;
- 6) візантійська церква була найбільш терпима, ніж римсько-католицька. Вона допускала існування національних церков, давала їм визначену самостійність у своєму житті;
- 7) візантійське православ'я було більш прийнятним і за своєю формою. Шанування безлічі святих і ікон могло полегшити заміну язичеських богів;
- 8) православ'я припускало підпорядкування духовної влади світській;
- 9) можливість здійснювати богослужіння рідною мовою;
- 10) родинні зв'язки князів Київської Русі з Візантією (усі дружини їх були з Константинополя).

Таким чином, зазначені причини сприяли прийняттю Києвом греко-візантійського християнства, тобто православ'я.

Особливість православ'я полягає в тому, що воно існувало в умовах дужої централізації державної влади в Візантії. Це обумовило перетворення церкви у придаток держави і її головою став імператор.

Із IV ст. православ'я практично ніколи не було самостійною духовною силою. У Київській Русі християнство стало державною релігією з 988 р. Але до цього була пророблена велика і тонка робота по узгодженню язичества та християнства.

Порівняємо пантеон Володимира 980 р. і християнства.

<i>Пантеон Володимира 980 р.</i>	<i>Християнство</i>
Бог-Отець Стрибог, може бути названий і Сварогом	Бог-Отець
Бог-Син – Сонце, син Сварогів; в якості «прибога» при Дажбогу указаний Хорс як божество Сонця	Бог-Син
Мокошь, жіноче божество, «мати долі», «мати врожаю»	Божа Матір

У пантеоні Володимира відображені наступні особливості:

- немає впливу варягів;
- стверджував княжу владу, ставлячи на чільне місце Перуна, перед яким клялися, поклавши мечи та золото;
- відображав найважливіші елементи стародавньої картини світу і сили, які управляли її частинами: небо – Стрибог, Сонце – Дажбог, посередник між небом і землею Семаргл, родюча земля – Мокошь;
- не були залучені в пантеон ні Род, ні Волос, що були пов'язані із розгульними «вовчими святами» зимових свят. Обидва ці божества, які широко почиталися на Русі, були не досить пристойними для державного пантеону, створеного в умовах суперництва з християнством (що свідчить про тактовність волхвів);
- утримував як засіб протистояння християнству три божественні образи, котрі могли бути співставлені або протиставлені християнству: Бог-Отець –

Стрибог; Бог-Син – Дажбог; Мокошь – жіноче божество, що аналогічне Богородиці.

У кінці 980-х рр. Київська Русь прийняла християнство як державну релігію. Після облоги і взяття столиці візантійських володінь князь Володимир міг вже не боятися того, що Візантія буде вважати Русь своїм васалом.

Прийняття християнства одразу поставило Русь на один рівень з просунутими державами того часу, полегшило дипломатичні стосунки, так як для доби Середньовіччя велике значення мала релігія. Християнство на той час охопило три чверті Європи і значну частину Близького Сходу. В Європі стало три монарха вищого рангу: цесар Візантії, імператор «Священної Римської Імперії» (Німеччина), цар Русі, великий князь Київський.

Прийняття християнства Київською Руссю в 988 р. мало свої наслідки і вони очевидні. Тут можна відзначити наступне:

- 1) утвердження прогресивного способу виробництва (феодалного);
- 2) зміцнення дипломатичних зв'язків Київської Русі з іншими державами;
- 3) стимулювання розвитку сільського господарства (особливо городництва, що було пов'язано з постами);
- 4) додатковий стимул для розвитку мистецтва, літератури (хронографи, богословські канонічні книги, юридичні збірники), живопису (ікони), будівництва (будівля кам'яних церков у Новгороді, Чернігові, Києві);
- 5) поштовх до подальшого розвитку освіти.

Що стосується еволюції християнства на Русі, то можна виділити наступні віхи його історичного розвитку:

Насамперед, це 988 р., коли київський князь Володимир Святославович здійснив водохрещення Русі. Після прийняття християнства вже при сині Володимира, Ярославі Мудрому, у Києві була створена митрополія на чолі з митрополитом Леонтієм (греком). Митрополит – це духовний сан у християнській церкві; це голова великої єпархії. Митрополія стала поділятися на єпархії (церковний адміністративний округ на чолі з єпископом, яким

підкорялося усе обласне духовенство та ігумени монастирів. Єпископами в основному також були греки). У цей період Ярослав Мудрий заклав собор Святої Софії, Києво-Печерський монастир.

ОДИГІТРІЯ

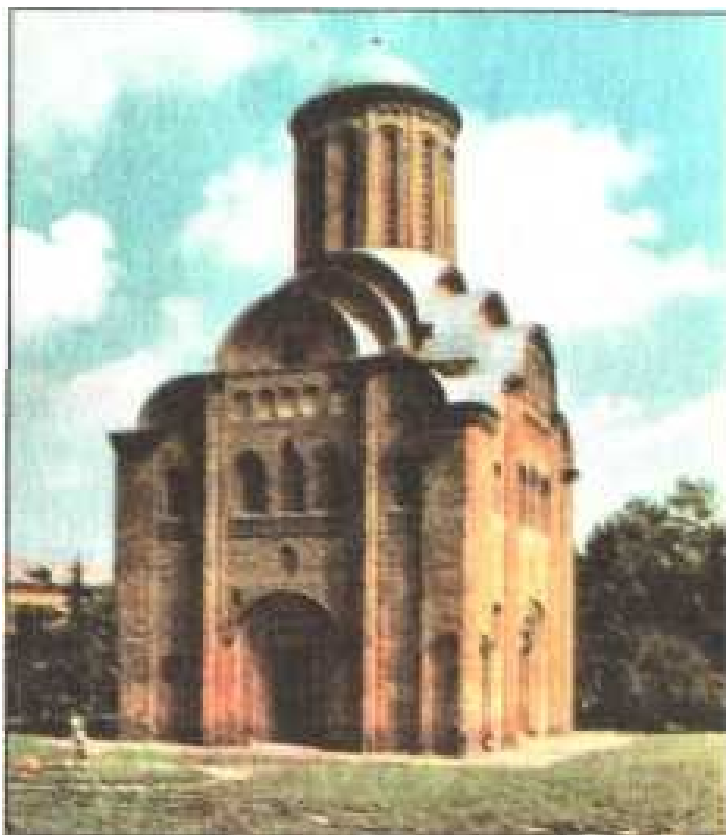
РОЗЧУЛЕННЯ

ОРАНТА

Церква Успіня Богородиці на Подолі (1073-1078)

- **П'ятницька церква в Чернігові (кінець XII ст.)**

Собор Святої Софії у Києві

Києво-Печерський монастир

На Русі стали поширюватися перекладні біблійні книги, патристика, церковно-учительська література, середньовічно-православні енциклопедії.

Разом з тим з'являється і своя релігійна література. Це прогресивне явище. Тут слід зазначити такі здобутки як:

1) «Слово про Закон і Благодать», який написав митрополит Іларіон:

2) «Послання до Хоми» - його автор Климент Смолятич, другий митрополит з росіян;

3) Феодосій Печерський, засновник Києво-Печерського монастиря, написав свої твори, з яких збереглося 11, і одним з найважливіших є «Слово про терпіння і любов»;

4) відомим проповідником на Русі був Кирило Туровський. Його кращі здобутки ввійшли в збірники: «Златоуст» і «Торжественник»;

5) Володимир Мономах є автором «Повчання», де представлений етичний кодекс поведіння мирян:

- 6) цікавими пам'ятниками вітчизняної літератури цього періоду є «Слово», «Моління» Данила Заточника;
- 7) в основі майже всіх рукописних літописів, що розповідають про початкову історію Русі, лежить літописний звід, що називається «Повість минулих літ». Його укладачем був чернець Києво-Печерської лаври Нестор.

Уся література цього періоду зіграла істотне значення в становленні і розвитку християнства на Русі.

Важливим питанням для церкви в Київській Русі – це було питання самостійності. Самостійність стала проблемою. Православна церква, до якої належали усі без виключення українці та білоруси, управлялася Київським митрополитом «Усія Русі». Проте він залежав від царградського патріархату. Останні самі призначали митрополитів із греків. Спроби призначати їх із українців стикалися із складностями, а якщо це вдавалося, то українські митрополити мешкали найчастіше у Володимирі, Суздалі або в Москві. Москва будь-якими шляхами прагнула до окремої митрополії.

З XII ст. почався процес занепаду Київської держави. Він був довершений монгольською навалою. У 1240 р. хан Батий здійснив облогу Києва і зруйнував його. Щоб врятувати церкву єпископ Федір переносить у 1299 р. кафедру митрополита у Володимир-на-Клязьмі, а потім у Москву (1325 р.).

Значною віхою православ'я був 1448 р. У результаті того, що Візантія виявилася в руках хрестоносців, вітчизняні митрополити стали присвячуватися

вдома, а в Константинополь їздили тільки за затвердженням. У 1448 р. православна церква оголосила себе автокефальною (самостійною), обравши в Москві нового митрополита Іону. Відбулося становище РПЦ. З 1458 р. реанімувалася Київська митрополія і митрополіт отримав титул «Київського і Усіє Русі», а з XVII ст. - «Київського, Галицького і Усіє Русі».

В Україні в XIV ст. склалася непроста ситуація. Литва, Польща, Угорщина захопили частину українських земель, і церква України цілком розділила долю своєї батьківщини. У 1569 р. між Польщею і Литвою була підписана Люблінська унія (союз), підсумком якої було утворення єдиної держави Речі Посполитої. Унія сприяла наступу католицизму на православ'я.

Ситуацію в українських землях загострилася в 1596 р. створенням в Україні греко-католицької чи уніатської церкви. *Уніатська церква* – це об'єднання двох чи декількох церков на засадах верховенства однієї з них при збереженні іншими своєрідності обрядовості.

Угоду про утворення нової церкви в Україні було підписано в Бресті (1596 р.). Звідси – *Брестська унія*. За цією угодою українське православ'я вступало в союз з католицькою церквою на умовах визнання першими релігійного верховенства папи римського і католицької догматики при збереженні місцевого культу і використання місцевої мови при богослужінні.

Чому з'явився такий союз? Справа в тім, що Україна була під пануванням Польщі. Її руками папа римський прагнув включити українське православ'я під свій вплив. Брестська Унія покликана була виконати цю функцію. У тій чи іншій мірі Уніатська церква існувала в Україні аж до 1946 р. Саме в 1946 р. 6-10 березня відбувся Собор у церкві св. Юра у Львові, де значна більшість кардиналів проголосували за ліквідацію Унії. Таким чином, Унія була саморозпущена. Після Собору більшість уніатських єпархій воз'єдналося з православними.

Однак не всі в Україні погодилися з Унією. Боротьбу за відновлення православ'я вели ієрусалимський патріарх, що спирався на братства і

запорізьких козаків. У 1620 р. була відновлена Київська православна митрополія, що підпорядковувалася Костянтинопольському патріарху.

Особливу роль у відродженні православ'я в Україні зіграв обраний у 1633 р. митрополитом Петро Могила. Він реставрував Святу Софію, Видубицький Храм, Трьохсвятительську церкву і церков Спаса на Берестові. Було видано багато богословських творів, створена Академія, виданий «Катехісис православної віри». Він підняв православну церкву до такого рівня, що вона могла успішно протистояти католицизму.

Новий етап у житті православної церкви України почався в 1686 р., підпорядкуванням Київської митрополії Москві. Це відбулося поступово, після возз'єднання України з Росією (1654 р.). З тих пір православ'я України було під юрисдикцією Московського патріарха. І тільки в середині ХІХ ст. громадськість України починає активно порушувати питання щодо автокефалії своєї церкви. Однак це було безуспішним.

Жовтнева революція уможливило в Україні повернутися до питання про положення православної церкви. У 1917 р. створюється «Всеукраїнська православна церковна рада» (ВПЦР), що веде активну діяльність у реалізації цього питання. У 1920 р. ВПЦР проголошує *автокефалію* (незалежність) української православної церкви (УАПЦ). Вихідними положеннями цієї церкви були незалежність від російської православної церкви (РПЦ), соборність (єднання) і національний характер. У 1930 р. відбувся саморозпуск УАПЦ. Це було зроблено під тиском Москви. Почалися дії по припиненню діяльності громад церкви. Митрополит, 32 єпископа, 1500 священників і багато тисяч віруючих загинули в сталінських катівнях.

У цей період домінуюче значення в Україні займали церкви РПЦ. У 1918 р. на помісному соборі РПЦ був створений Український екзархат. *Екзархат* – це великий округ, що володіє деякою самостійністю, але підкоряється РПЦ. У нього входило 18 єпархій, 2 чоловічих і 7 жіночих монастирів, 1 семінарія (м. Одеса), видавництво «Православного вісника».

До кінця 1932 р. в Україні припинило свою діяльність понад 1000 церков. У Києві, який протягом століть прикрашали сотні церков, до кінця 1935 р. їх залишилося тільки дві.

З 1928 р. по 1938 р. у в'язницях загинуло 13 архієпископів та єпископів УАПЦ. Вижило тільки двоє єпископів. На рівні парафій було заарештовано 2400 священників.

За даними НКВД СРСР, якщо у 1917 р. в країні було 106356 діючих молитовних будинків, то у 1930 р. – 37194. На початку 40-х рр. в Україні не діяло жодної православної та інших конфесій церков у Вінницькій, Донецькій, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях. По одній було в Луганській, Полтавській, Харківській областях.

Як бачимо, у Радянській Україні масовою церквою була РПЦ, а також малася незначна кількість дрібних конфесій, серед яких були громади римсько-католицької церкви, протестантські громади, а також українська греко-католицька церква, що знаходилася в підпіллі. Перебудова в Україні 1985- 1991 рр. розставила акценти в діяльності всіх конфесій.

1.8.3. Сучасна релігійна ситуація в Україні

Як бачимо історія релігії нерозривно пов'язана з історією держави. Тому, коли відбувся розвал Радянського Союзу, то і «релігія» комуністів – «науковий атеїзм» - перестала відповідати потребам нової держави. Необхідна була нова релігія, або стара, але оновлена.

В Україні починається бурхливий розвиток різних релігійних конфесій, котрі, у боротьбі за паству, часто вступають у протиріччя.

Духовне розкріпачення супроводжувалося в Україні відродженням заборонених і знищених сталінським режимом релігійних конфесій і, насамперед, Української греко-католицької церкви (УГКЦ).

У 1987-1989 рр. українські греко-католики провели ряд масових акцій, спрямованих на легалізацію і відновлення свого статусу. Вони мали характер переважно самовільного захоплення храмів, котрі у свій час належали їм. Улітку 1988 р. питання про долю УГКЦ був піднятий у листі папи римського Іоанна-Павла II до М. Горбачова, з яким на святкування 1000-річчя хрещення Русі прибув кардинал Коразолі. Однак радянський уряд і особливо Московський патріархат чинили запеклий опір наданню українським греко-католикам легального статусу. Лише у грудні 1989 р., після зустрічі М. Горбачова з папою Іоанном-Павлом II, численних масових демонстрацій і акцій намітилися значні зрушення в легалізації уніатської церкви. У квітні 1990 р. за вимогою УГКЦ Львівська міська Рада передала греко-католикам собор Святого Юрія у Львові. Визнаним лідером церкви виступив кардинал Любачивський.

Логічним продовженням відродження релігійного життя стало проведення 4 червня 1990 р. першого Собору Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Церква об'єднала приходи переважно західних і центральних областей республіки. Патріархом Київським і всієї України був проголошений Мстислав (Степан Скрипник). До цього святіший патріарх проживав у США.

Російська православна церква в особі Московської патріархії пішла на розширення прав своїх єпархій в Україні. У січні 1990 р. Собор Російської православної церкви вирішив, що єпархія, приходи і монастирі на території Української РСР будуть канонічно складати Український екзархат Московського патріархату й офіційно будуть називатися Українською православною церквою (УПЦ). Керівником УПЦ Московський патріархат призначив митрополита Філарета (Денисенко).

У цих умовах активізувалися також релігійні громади інших напрямків: римо-католики, євангельські християни-баптисти, християни євангельської

віри, свідки Ієгови, адвентисти сьомого дня і т.п. Наприкінці 80-х років функціонувало близько 30 різних конфесій.

Проголошення незалежності України активізувало елементи Російської православної церкви в Україні, що прагнули до відокремлення від Московського патріархату і консолідації православ'я на автокефальних засадах. В основі цих прагнень була та обставина, що християнство на Русі бере початок від Києва, а також те, що самостійна Українська держава повинна мати свою незалежну від Москви церкву.

Виходячи з цього, частина духовництва УПЦ і УАПЦ дійшла згоди про об'єднання двох православних церков. У червні 1992 р. відбувся об'єднавчий собор. Патріархом Української православної церкви - Київського патріархату (УПЦ-КП так стала вона називатися після об'єднання.) був обраний Мстислав (Скрипник), а його заступником - Філарет (Денисенко).

Однак об'єднання православ'я в Україні не відбулося. По-перше об'єднавчий собор викликав невдоволення Московського патріархату, що втрачає в результаті цього одну із самих впливових і самих багатих церков. Прихильники Московського патріархату взяли під свій контроль більшість українських приходів - понад 5 тисяч храмів. Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ-МП) очолив митрополит Володимир (В. Сабадан).

По-друге, не визнав об'єднання проголошений патріархом УПЦ-КП 92-річний Мстислав, за яким пішла частина автокефальних приходів. Після смерті Мстислава в 1993р. розкол поглибився. Він одержав закріплення відповідним собором УАПЦ і обранням на ньому патріархом Димитрія (В. Ярема), до цього він очолював одну з автокефальних громад у Львові. У свою чергу на соборі УПЦ - після смерті Мстислава на патріарший престол був обраний Володимир (Романюк) - відомий богослов, український правозахисник. Його заступником став митрополит Філарет .

Таким чином, українське православ'я виявилось розколотим на 3 гілки, що впливало на міжконфесіональні відносини і духовне життя в цілому.

В умовах державної незалежності продовжували поширювати свій вплив Українська греко-католицька церква на чолі з Мирославом Іваном, кардиналом Любачивським, що об'єднувала 2,9 тис. громад і Римо-католицька церква - понад 600 тис.

Кінець 80 - початок 90-х років були характерні зростанням впливу протестантства на релігійне життя республіки. Це особливо стосується Свідків Іегови, адвентистів сьомого дня і т.п.. Через засоби масової інформації - поширювалася місіонерська діяльність закордонних протестантських церков.

Сам факт існування молодого великої самостійної держави об'єктивно підштовхує політичну еліту до думки про необхідність існування «своєї» церкви. Саме цієї могутньої тенденції протистояла і протистоїть зараз найбільша конфесія — УПЦ МП. Перший етап «приватизації» Церкви українською державою в 1991-1992 рр. був зірваний завдяки радянському менталітетові державних чиновників — які своїм натиском і твердістю викликали активний опір. Внутрішні закони Церкви і бажання віруючих у розрахунок не приймалися.

Другий етап, що почався кілька років тому, більш компромісний: влада і конкуренти в боротьбі за душі віруючих (УПЦ КП у першу чергу) пропонують УПЦ МП зберегтися в якості єдиної організаційної структури, але попросити в РПЦ автокефалію, тобто повну самостійність. У середині самої УПЦ МП теж є прихильники автокефалії. Наприклад, у серпні 1997 р. священники Володимиро-Волинської і Ковельської єпархії звернулися до митрополита Володимира (Сабодана) з листом про необхідність домагатися автокефалії. У цих вимогах їх підтримав і підтримує їхній єпископ — Симеон (Шостацький).

Прихильником утворення канонічного Патріархату в Києві був широко відомий митрополит Полтавський Феодосій (Дикун). Є досить високопосадові прихильники автокефалії й у митрополичій резиденції в Києві. І хоча ще

наприкінці 1996 р. Священний Синод УПЦ МП однозначно заявив, що необхідності в автокефалії немає, згодом ситуація може змінитися. Чим довше буде існувати самостійна Українська держава, тим сутужніше буде пояснювати віруючим (особливо Центрального регіону) необхідність підпорядкування Москві. Тим більше, що православ'я на Русі почалося з Києва.

Сама велика церква, УПЦ МП, випробує сильне протиріччя між звичним їй уніфікованим підходом до віруючих, управлінню єпархіями, приходами і складною регіональною специфікою, властивій сучасній Україні. Фактично УПЦ МП зараз поєднує як мінімум три «Церкви» — Церква в більшому або меншому ступені дозрілих автокефалістів (західний і центральний регіони), звичну і єдино законну Церкву для українців і росіян (південний схід, частина центрального регіону), етнічну російську Церкву (Малоросія, Донбас, російські приходи у Західній і Центральній Україні).

Проблемність УПЦ МП, зв'язана із складною регіональною ситуацією, яка породжує серйозні труднощі при її спілкуванні із зовнішнім світом. Настоятелеві або Священному Синодові УПЦ МП треба мати великий дипломатичний талант, щоб своїми заявами на загальнонаціональному рівні задовольнити усіх: і віруючих, і державних чиновників, і громадськість.

Третя проблема УПЦ МП стосується ефективності керування Церквою, зокрема, питання церковних фінансів. Відсутність ясних і чітких писаних інструкцій, що робити священникові або єпископові в тій або іншій ситуації, призводить до різних зловживань з тієї й іншої сторони. Розв'язати цю проблему суто адміністративним методами (написати побільше інструкцій, когось покарати) не можна. По-перше, ті, для кого писалися б ці інструкції, повинні усвідомити необхідність їхнього дотримання, що в ситуації нинішньої кадрової плутанини зовсім непросто. По-друге, в умовах сучасної України твердий натиск може призвести до відходу священнослужителя в іншу юрисдикцію. На Західній і Центральній Україні досить єпархій, у яких єпископ не може назвати навіть точної кількості своїх приходів.

УПЦ МП розуміє, що Галичина цілком випала з-під її впливу, і не плекає особливих надій на її повернення. Що стосується «філаретовських приходів» в інших областях, то священнослужителі УПЦ МП в один голос стверджують, що туди «не ходять люди», що вони створені при сприянні місцевої влади, тобто вихідцями з Галичини. У їхньому розумінні УПЦ МП возз'єднуватися попросту немає з ким. «Анафема» (так іменують Архієрейським собором РПЦ 1997 р. колишнього митрополита Філарета) і його прихильники повинні повернути РПЦ захоплені храми і монастирі та покаятися. Національне відродження українського народу активізувало діяльність різних конфесій. У той же час воно поставило на порядок денний питання про місце релігії в житті нації. Існують спроби представити ту або іншу християнську конфесію як єдиного виразника національної самосвідомості українців, творця їхньої національної культури.

За короткий період існування нашої держави в сфері релігійного життя відбулися зміни, що не спостерігалися в жодній зі сфер сучасного соціуму. Наша держава у своєму відношенні до церкви виходить із загальноприйнятих норм. По всіх основних питаннях життєдіяльності релігійних організацій прийняті відповідні закони, що поклали початок новій фазі відносин держави і церкви. Відповідно до Конституції України (ст. 50) церква відокремлена від держави і школа від церкви. Держава йде по шляху забезпечення повноцінного правового статусу всім релігійним організаціям, визначення рівноправності всіх конфесій. На кінець першого десятиріччя XXI ст. в Україні нараховувалося майже 29 тис. релігійних організацій біля 80 напрямків, причому більше тисячі з них діють без реєстрації. Продовжувала збільшуватися кількість релігійних громад - на 1020 одиниць протягом року. Кількість релігійних організацій: монастирів нараховується - 378, діють 298 місій, 173 навчальних закладів (9,5 тис. слухачів навчаються на денному відділенні і майже 10,3 тис. - одержують заочну освіту). Релігійним організаціям належить також 12 тис. недільних шкіл і 351 періодичне видання.

Значним роком в церкві України був січень 2019 р., коли був прийнятий Томос (грец. «том» - різати, ділити) – наказ предстоятеля помісної православної церкви по деяким важливим питанням церковного устрою. За цим Томосом з'явилася Правосла́вна це́рква Украї́ни (ПЦУ) — автокефальна православна церква на території України. Ця церква з'явилася у 988 р. з появою Київської митрополії й була визнана самостійною лише 6 січня 2019 р. Першим сучасним предстоятелем після визнання Православної церкви України самостійною став митрополит Київський і всієї України Епіфаній (Думенко). Підписання та отримання томосу про автокефалію Православної церкви України відбулося 5—6 січня 2019 р. в соборі святого Юрія, кафедральному соборі Вселенського Патріархату.

Православна церква України керується Святим Письмом та Священним Переданням, канонами Православної церкви, Патріаршим та Синодальним Томосом, Статутом і рішеннями власних статутних органів. Членами ПЦУ є православні християни України незалежно від їхнього походження. Оскільки, згідно з Томосом, межі канонічної території ПЦУ визначаються кордонами української держави, на православних українців за кордоном поширюється юрисдикція Константинопольського патріархату. Кафедральний собор Православної церкви України — Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. Згідно з дослідженням, проведеним у січні 2019 р. трьома соціологічними компаніями ([SOCIS](#), [КМІС](#), [Центр Разумкова](#)), 70,7 % українців назвали себе православними. Серед них більшість (43,9 %) ідентифікувала себе з Православною церквою України. Не зараховували себе до певної юрисдикції 38,4 % православних, а про вірність [УПЦ \(МП\)](#) заявили 15,2 % православних українців. Станом на травень 2019 р. 79 % відсотків українців вважали себе православними, при цьому найбільше (49 % опитаних) вважали себе вірянами Православної церкви України. До УПЦ (МП) зараховували себе 16 % українців, а 14 % православних українців не визначилися з конкретною юрисдикцією. Згідно з опитуванням Українського інституту соціальних досліджень імені

Олександра Яременка (січень 2020 р.) парафіянами ПЦУ вважають себе 38,6 % українців, вірянами ж УПЦ (МП) назвалися 20,7 % опитаних. Виголошуючи доповідь на архієрейському соборі з нагоди першої річниці існування ПЦУ, митрополит Епіфаній повідомив, що станом на грудень 2019 р. ПЦУ складається з 45 єпархій, які об'єднують понад сім тисяч парафій. У них служать понад 4,5 тисячі кліриків, зокрема 62 архієреї.

Дата	Єпархій	Парафій	Монастирів	Ченців і черниць	Місій	Братств	Навч. закладів	Слухачів в них	Свящ.
1.01.2019	45	6534	77	248	31	15	26	1475	

28 липня 2019 р. вийшов друком перший номер газети «Моя Церква», офіційного видання Київської Митрополії Православної Церкви України, заснованого 16 липня 2019 р. Розповсюджується також у електронному вигляді. Наприкінці вересня 2019 р. з'явилося ще одне офіційне друковане видання — Український церковний вісник «Помісна Церква».

Щодо новітніх релігійних культів, то вони складають 4,5 % від загальної кількості релігійних громад. Кількість культових споруджень в Україні збільшилося на 478 об'єктів і досягло 19 112. Сьогодні в Україні будуються більше 2 200 культових споруджень, 439 з них - при сприянні держави.

Священнослужителів різних конфесій в Україні сьогодні близько 28 тис. чоловік, причому 704 з них - іноземці.

Європейська конвенція з захисту прав та основних свобод людини визначила межі свободи релігій в інтересах демократичного суспільства з метою охорони суспільної безпеки, для збереження суспільного порядку, здоров'я або моралі.

Як відомо, у середовищі українського православ'я є серйозні проблеми. Починаючи з 1989 р., тут почали діяти відцентрові сили, що оформилися згодом у самостійні церкви. Підґрунтям цих процесів було, звичайно, бажання значної частини українців мати свою незалежну автокефальну помісну

православну церкву. У кінцевому рахунку це призвело до утворення в Україні чотирьох православних релігійних організацій:

- Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП);
- Української автокефальної православної церкви (УАПЦ);
- Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП);
- Православна церква України (ПЦУ).

Незважаючи на те, що в Україні сьогодні діють послідовники більше 80 різних, офіційно зареєстрованих конфесій, ми можемо констатувати, що деякі урядовців, декларуючи рівність усіх конфесій перед Законом, фактично лобіюють інтереси найбільш великих релігійних течій. Найбільш характерні приклади порушення Закону «Про свободу совісті і релігійних організацій»:

- підтримка державою на збиток іншим численним християнським конфесіям *ідеології православ'я*, що відбивається не тільки в активній пропаганді ідей православ'я державними засобами масової інформації, але й в оголошенні як державні свята, свят, за юліанським календарем. Це призводить до того, що більше 2,5 млн. громадян України, які належать до різних християнських конфесій, що відзначають свята за григоріанським календарем, не мають аналогічної підтримки з боку держави, не говорячи вже про те, що вона відсутня у відношенні численних нехристиянських конфесій;

- запровадження в деяких силових відомствах держави *інституту військового духівництва*, проведення військової присяги за православною традицією, що є образою релігійних почуттів громадян України, покликаних у ряди збройних сил на підставі Закону про загальну військову повинність, але не є прихильниками православ'я або ж є нерелігійною частиною населення;

- будівництво на території військових частин, в'язниць, лікарень і інших державних установ православних *культових будинків*;

- звільнення від сплати податків релігійних організацій і їх дочірніх комерційних підприємств, що призводить до формування під егідою релігійних громад тіньового кримінального бізнесу;
- розробка урядовими структурами заходів щодо впровадження в системі освіти Закону Божого;
- недостатність культових приміщень. Це виявляється в тім, що спостерігається тенденція випереджаючого зростання кількісних показників релігійних організацій стосовно наявності культових будинків. Забезпеченість культовими будинками складає 66 %.

На жаль, усе це говорить про те, що реалізовані на практиці принципи *побудови демократичного суспільства в Україні* не відповідають законодавчій базі, розробленої на підставі Конституції. *У суспільстві, на шкоду науковому, нерелігійному світоглядові, йде тотальна обробка суспільної свідомості, спрямована на формування в більшій частини населення релігійного світогляду.* Під час цієї пропагандистської кампанії прихильники наукового світогляду дискредитуються як представники реакційних сил, що втягують суспільство в трясовину аморальності.

Разом з тим, можна констатувати, що спроба формування суспільної свідомості, побудованої на принципах релігійної свободи совісті, також не призводить до консолідації українського суспільства. *Серед найбільш великих християнських конфесій відбувся розкол, що свідчить про кризу в середовищі ортодоксальних течій.* Місіонерські листівки і брошури деяких православних конфесій України, пронизані ненавистю у відношенні братів по вірі, котрі належать до інших конфесій, що, у свою чергу, є порушенням статей Конституції України, відповідно до яких порушення ворожнечі і ненависті на ґрунті релігійної приналежності заборонені.

Що стосується сьогоднішнього, то треба відзначити наступне.

Сьогодні за своїм соціальним складом українське суспільство є досить сучасним, розвинутим, високоосвіченим та світським. Більшість його громадян

складають атеїсти або «стихійні віруючі», тобто ті, котрі вірять в існування Бога-Творця, Вищі Сили, але не відносять себе ні до якої визначеної релігійної конфесії, не відвідують церков, не дотримуються відповідних розпоряджень і не здійснюють церковних обрядів. Тому багатьох людей, котрі внутрішньо позитивно сприймають високий моральний зміст релігійних заповідей, наприклад, того ж християнства, часто не влаштовує фундаментально-догматична, архаїчна, і часто примітивно-довільне їх тлумачення деякими представниками різних церковних інституцій. Викликають роздратування, відштовхують людей і такі явища, як релігійний фанатизм, виключність, екстремізм та політико-мирське прагнення певних церковних кіл, що об'єктивно несумісне з істинною вірою та служінням Богу.

У такій ситуації важко сподіватися на те, що суспільство з радістю і розумінням зустріне штучне та насильницьке нав'язування йому, в якості офіційно прийнятих, поглядів та ідей якої-небудь існуючої в Україні церков. Більш за все, такий крок міг би викликати рішуче неприйняття як, з одного боку, інших релігійних конфесій, так і більшості громадян, тим самим ще більш загострив соціальні конфлікти.

Ще меншим впливом в суспільстві користуються різні альтернативні партії та рухи, наприклад, партія «зелених», Українська духовна республіка, Рерихівське товариство, послідовники П.К. Іванова тощо, основою ідейних доктрин яких виступають нова постматеріальна система цінностей та необхідність першочергової зміни духовно-морального обличчя суспільства. Очевидно, не дивлячись на це, їх прагнення у майбутнє, віра у добро, розум, справедливість, у необхідність морального та духовного удосконалення людини, її гармонічної єдності з природою тощо, - з співчуттям, розумінням та зацікавленістю сприймаються людьми.

Таким чином, у принципі погоджуючись з окремими положеннями тих або інших запропонованих сьогодні соціально-політичних доктрин, суспільство об'єктивно не може зробити вибір на користь якої-небудь однієї із них.

Відбувається це, вочевидь, від того, що жодна із цих доктрин, узята цілком і сама по собі, не відповідає сучасному стану суспільства, інтересам та потребам його членів, новим історичним задачам, що стоять перед Україною. Напевно, тому більшість українських громадян залишаються байдужими як до самих цих ідей та поглядів, так і до політичних сил, котрі їх пропонують.

Проте, звертає на себе увагу той факт, що найбільш зрозумілими і придатними для громадян стають як раз ті окремі елементи всіх цих доктрин, які мають чітку гуманістичну спрямованість, безпосередньо орієнтовані на людину, її інтереси та проблеми або мають яке-небудь відношення до загальнолюдських цінностей. Також в українському суспільстві помітні досить значні патріотичні настрої, які далеко не завжди залежать від конкретних політичних поглядів або соціально-демографічних факторів.

Безумовно, кожна релігійна організація стикається із своїми труднощами, породженими особливостями її внутрішньої структури або догматами, що сповідують, але є проблеми, загальні для усіх основних конфесій. Переважно вони дісталися у спадщину від радянського атеїстичного режиму. Це низька релігійна культура народу, особливо у Центральних та Південно-Східних регіонах. Хоча домінуюча більшість населення тут вважають себе віруючими, досвіду церковного життя у них немає. Щорічне, в крайньому випадку, відвідування храму, наприклад, на Паску, невміння тримати себе у церкві – ось самі відмінні риси таких віруючих. Церквам слід витратити значні зусилля, щоб просто привчити людей, віруючих «у принципі», ходити до церкви хоча б у неділю.

Розглянувши сучасний розвиток релігії в Україні, треба зробити висновок, що теперішня Україна дуже потребує рішучої гуманізації усіх сторін суспільного життя і всіх суспільних відносин. Україні необхідний свій власний, новий та оригінальний шлях розвитку, який би зміг, на підставі інтеграції та синтезу, сполучити у собі найбільш прогресивні риси сучасних соціальних

систем, забезпечити спадковість та безперервність українського історичного процесу, який би відповідав загальному напрямку розвитку усього людства.

Зараз українське суспільство потребує зовсім нової світської «філософії життя», яка змогла б вказати йому цей новий шлях розвитку, чітко визначити соціально важливі цілі та орієнтири, котрі припустимі для громадян та суспільства, засоби і методи вирішення нових історичних завдань.

Нова «філософія життя» ні в якому разі не повинна уявляти собою простий, незв'язаний, еkleктичний набір ідей та положень, що «насмикані» із різних, часто протилежних та протиборчих учень. Це, по суті, повинна бути нова, прогресивна, наукова ідеологія, гуманістична і народно-патріотична за спрямованістю, яка б, за своїм масштабом, не поступалася попередній комуністичній ідеології.

Все частіше повстає питання про національну релігію, національну церкву. Кожна офіційна релігія несумісна з поняттями «правова демократична держава» та «громадянське суспільство», де повинні мати місце справжні свобода совісті, духовний плюралізм, віротерпимість.

Говорячи в цілому про нові релігії і їхнє поширення, наприклад, на території України, слід зазначити, що умови для їхнього поширення надзвичайно сприятливі. Це обумовлюється особливостями соціально-політичної, релігійної, психологічної ситуації на Україні.

В Україні на сьогоднішній день представлені майже усі форми нетрадиційної релігії. Серед нових релігійних течій — *неохристиянство*. Це релігійні течії, що виникають у рамках традиційного християнства з урахуванням вимог часу. В Україні до неохристиянських рухів відносяться принесені через кордон місії і нові церкви (Християнська місія «Еммануїл», «Армія порятунку», Церква Христа Святих Останніх Днів (мормони), Церква повного Євангелія, Міжнародна Церква Христа, Київський християнський центр «Нове життя»), християнські об'єднання українського походження —

союз християнського міжконфесійного договору «Логос» і Собор євангельських церков тощо.

Релігії *неоорієнталістського* напрямку представлені в Україні неоіндуїзмом, течіями буддистського напрямку, рухами синтоїстської орієнтації. Характерним для неоіндуїстських течій є опора на стародавню ведичну традицію з використанням досягнень інших культур, цінностей багатьох релігій. В Україні неоіндуїзм представлений громадами і центрами Міжнародного Співтовариства Свідомості Крішні, Саї-Баби, послідовниками Трансцендентальної медитації й іншими.

Буддистські течії представлені в Україні переважно їхніми модерністськими гілками, що у своїй сукупності одержали назву необуддизм. Необуддистські течії претендують на ортодоксальне тлумачення вчення Будди, поєднуючи у своїх релігійних системах ідеї різних схожих традицій, включаючи християнство. Буддизм в Україні представлений такими напрямками як: дзен-буддизм, різними школами тибетського буддизму.

Великою різноманітністю відрізняються штучні релігії, а саме *теософські* і *ізоцеричні* угруповання, що розвивають вчення Рерихів, О. Блаватської, А. Безант, Д. Андрєєва, О. Бердника. Усі теософські вчення надають величезного значення містичному досвіду.

Цікаво також *неоязичництво*, що на Україні представлено багатьма течіями (Рідна Віра, Рунвіра, Ладовіра, Ягновіра й інші), що об'єднані ідеєю дохристиянських вірувань українців. Серед неоязичників одні проповідують пантеїзм, інші монотеїзм. Основний контингент неоязичників - національно орієнтована інтелігенція, що розцінює християнство як далеку релігію, а процес відродження язичества як основну можливість відродження України.

Ще одним представником нових релігійних течій на Україні є *сциєнтистський напрямок*, або *онаучені культу*, до яких відноситься Сайєнтологія (від англійського science — наука і грецького logos — вчення).

Сайєнтологія намагається об'єднати в собі науку і релігію («Міжнародний альянс нового мислення», у який входить Київський центр Науки Розуму).

Крім названих нетрадиційних релігійних течій, що існують в Україні, є група віруючих, що відносяться до *сатанинського напрямку*. *Сатанинські культу* - культу, які звеличують зло і насильство, проповідують спілкування з демонами, Сатаною і ін. («Церква Сатани»).

Особливу увагу треба приділити *тоталітарному напрямку*. Сюди входять культу з відкритою деструктивною спрямованістю своєї діяльності. До такого напрямку відноситься «Біле Братерство». «Білі брати» виникли як організація в 1990 р. у Києві, створивши незалежну релігійну громаду Присвячених.

Ще слід зазначити містико-оздоровчий напрямок. У цей напрямок входять культу, що у своїх вченнях і діях поєднують релігійні й оздоровчі елементи. Прикладом цього напрямку може бути «Івановство». Тут природа обожнюється, вона з'являється як би новою іпостассю Бога, а людина, через злиття з нею, здобуває порятунок.

Поліфонічність нетрадиційних релігій очевидна і Україна ніби віддзеркалює ті зсуви, котрі прослідковуються у релігії в межах планетарного масштабу.

Питання для самоконтролю:

1. Яку релігію сповідали стародавні слов'яни і що для неї було характерно?
2. Назвіть передумови прийняття християнства на Русі.
3. Дайте оцінку прийняття християнства, як на рівні всієї Київської Русі, як держави, так і на рівні її представників.
4. Простежте еволюцію християнства до прийняття Україною незалежності.
5. Що таке уніатство, екзархат, автокефалія?
6. Коли виникла Українська автокефальна православна церква?
7. Що таке «клір» і хто такі «миряни»? Чим обумовлений такий поділ?
8. Чим відрізняється один від одного «біле» та «чорне» духовенство?

9. Що уявляє собою інститут чернецтва? Що Вам відомо про монастирі України?
10. Яка релігійна ситуація в сучасній Україні?
11. Які нові релігійні течії з'явилися за останні роки в Україні?
12. Які основні положення містить Конституція України в питанні регулювання відносин між державою і церквою, а також віруючими?

Завдання для роздумів:

1. Подумайте, яка релігійна тенденція (секуляризація чи сакралізація) сьогодні в Україні є домінуючою?
2. Що Вам відомо про релігійні конфесії Харківської області?

Завдання для реферативної роботи:

1. Дохристиянські вірування східних слов'ян.
2. Введення християнства в Київській Русі та його наслідки.
3. Доля Української Автокефальної церкви.
4. Українська православна церква.
5. Українська православна церква Київського Патріархата.
6. Греко-католицька церква.
7. Єдність церкви та церковні унії.
8. Протестантські конфесії в Україні.
9. Іслам в Україні.
10. Релігійна ситуація в сучасній Україні.

Термінологічний словничок:

Автокефалія – незалежність церкви від інших церков.

Автономна церква – самостійно обирає на своєму Помісному соборі голову церкви з наступним затвердженням його патріархом автокефальної церкви, у рамках якої автономна церква існує.

Діаспора – релігійна чи етнічна група людей, що живе в нових для себе районах.

Духівництво – служителі культу. Вони задовольняють релігійні потреби віруючих, здійснюють культові обряди, проповідують вчення.

Єпархія – це церковно-адміністративний округ у православній церкві, що складається з приходів і який очолюється єпископом.

Клір – це священнослужителі, церковнослужителі і духівництво в православній церкві.

Водохрещення Русі – це процес прийняття християнства.

Конфесія – релігійна течія.

Мирянни – це парафіяни, рядові члени християнської громади.

Митрополит – духовний сан у християнській церкві, глава великої єпархії.

Монастир – громада ченців, що спільно проживають відповідно до визначених правил і норм.

Неохристиянські культу - культу, для яких характерний синкретизм християнської ідеології з елементами східних релігій і наділення керівника статусом посланника Бога, що повідомляє нове одкровення, моральні вищі розпорядження. До цих культів відносяться «Церква Уніфікації», «Церква Тіла Христового» і ін..

Неоорієнталістські культу - культу, що ведуть родовід зі Сходу, найчастіше модернізуючи різні варіанти індуїзму, буддизму. Подібні культу вважають, що все існуюче ілюзорно, за ним схована божественна щира природа, що гармонічна і справедлива. До цих культів відносяться «Спільнота Свідомості Крішни», «Трансцендентальна медитація» і ін.

Неязичницькі культу - це свого роду реабілітація тих язичеських релігій, що існували в стародавності на визначеній території. Примітно для України такою релігією є «Рідна Українська Національна віра» (РУН віра).

Свами – «вчитель», форма шанобливого звертання. В індуїзмі цей почесний титул дається звичайно аскетам, ченцям, керівникам чи творцям різних релігійних груп.

Свідомість Крішни - це «дух», надприродний феномен, що у той же час являє собою суб'єкт, божественну особистість - Крішну.

Сциєнтистські культу - назва походить від латинського слова «сциєнта» - знання, наука. У цих культу має місце дивовижне об'єднання наукового раціонального й ірраціонального. До них відносяться, наприклад, «Спільнота Аетариус», «Церква сайєнтології» і ін.

Сатанинські культу - культу, що звеличують зло і насильство, проповідують спілкування з містичними джерелами зла - демонами, сатаною й ін. («Церква Сатани»).

Священик – служитель релігійного культу в православ'ї, якому дозволене самостійно вести богослужіння.

Священний Синод – у православних автокефальних церквах один з вищих органів церковної влади, що здійснює центральну законодавчу, виконавчу, судову владу в період між соборами.

Семінарія духовна - це середній навчальний заклад, призначений для підготовки служителів культу.

.....*Томос* (грец. «том» - різати, ділити) – наказ предстоятеля помісної православної церкви по деяким важливим питанням церковного устрою.

Тоталітарні культу - це культу з відкритою деструктивною спрямованістю своєї діяльності. До них варто віднести «Церква Христа», «Велике Біле братерство», «АУМ Синрике» і ін.

Унія церковна – це об'єднання двох чи більше церков на засадах верховенства однієї з них і при збереженні іншими своєї ідентичності обрядовості.

Храм православний – спеціальний будинок для богослужіння.

Екзарх – архієрей, що керує великою церковною областю, що знаходиться за межами країни.

Екзархат – у православних помісних церквах так називається церковний округ, що має деяку самостійність.

Язичництво – термін, що означає первісні вірування й обряди, що передували виникненню розвинутих релігій.

Це цікаво знати:

Віра в цілющі і магічні сили каменю

Віра в цілющі і магічні сили каменю сьогодні переживає друге народження. Але вважається, що застосування каменів повинне бути виключно індивідуальним, тому що дія амулета залежить від стану його власника, його думок і настрою.

Сьогодні, у пік відродження народної медицини, ми починаємо розуміти, як багато може нам дати це джерело народної мудрості. Стародавні греки ще в VІІ-VІ ст. до н. е. через фінікійців познайомилися з мінеральними багатствами Сходу, але після походів Олександра Македонського (336-323 рр. до н. е.) камені заповнили Грецію. Так, Аристотель займався спеціальними дослідженнями властивостей мінералів; автором книги «Про камені» був його учень Теофраст (327-287 рр. до н. е.). Окремі камені входили до складу складних ліків, що рекомендували Корнелій Цельс, Квінт Серен Самонік (111 р. н.е.) і ін.

Одним з перших письмових джерел, що розповідають про цілющі властивості каменів є «Лapidарій» Марбода Ренського (1035-1123 рр.) Поема відома під різними назвами. Кожна з її 60 розділів присвячена описові якогонебудь каменю. Серед них дорогоцінні і напівкоштовні камені, ряд мінералів, а також деякі утворення органічного характеру, такі як перли. Цінність каменів для Марбода не визначається їхнім місцем серед прикрас. Його цікавлять властивості каменів - легендарні і реальні, але особливо цілющі.

На Русі перші описи каменів і їхніх якостей зустрічаються в «Ізборнику Святослава» (1073 р.).

На територію України дорогоцінні камені почали завозитися у кінці IX ст., коли Київська Русь налагодила торговельні контакти з багатьма країнами Півночі і Сходу.

Спочатку самі торговці або супровідні їх, спеціально навчені ченці, пояснювали покупцеві призначення, особливості і магічні можливості того або іншого каменю, писали рецепти і навчали техніці лікування. Пізніше вже при кожному князівстві мався свій, заїжджий або місцевий фахівець. Знання ці передавалися від батька синові або онуку і вважалися священною справою, а майстри - позначеними Богом.

Перед тим як почати роботу над каменем, майстер відвідував лазню, постився й очищав свою душу від гріхів, щоб піт упалий у процесі роботи на камінь, був чистим як сльози Бога.

Напівкоштовними каменями в достатку прикрашали одяг у селах. Визначена послідовність розташування самоцвітів і строгий геометричний малюнок - це палітра, за зовнішньою красою якої сховані цілі системи оберегів і традиційних прикмет.

Смерть та переродження в східнослов'янських русаліях

Сформовані, в основному, у рамках анімалістичних уявлень, похоронні обряди східних слов'ян відбивають загально міфологічну переконаність у просторовому характері смерті. Смерть усвідомлюється міфологічною свідомістю як переселення, відправлення в шлях, відплиття в інше місце. Таке розуміння створює проблему циклічного співіснування світу живучих зі світом померлих, приймаючи вид амбівалентних відносин: або як транспонування духами предків шкідливих чарів, або як транспонування ними допомоги. Так складається обрядово-побутова, щоденна практика спілкування стародавнього слов'янина зі смертю і її «мешканцями»: поминальні задобрювання, вироки, шепотіння, обереги тощо.

Слов'янські міфологічні бестії, по перевазі, є духами померлих предків, культ яких складає самі основи слов'янської ритуальної практики. Вони не просто шанувалися, але в їхній безпосередній присутності протікало все життя стародавнього слов'янина: жертвні требища-пири, богатирські грища-тризни, сватовські весняні хороводи й ігри, купальське «весілля», свята врожаю, ініціації, новомісячні і новорічні ритуали. Їхня заохочувальна підтримка забезпечувалася у свій час такими трагічними із сучасного погляду обрядами, як купальські жертвоприносини наречених, жертва первістка і новорічні жертвоприносини старих-«дедухів».

Співіснування життя стародавнього слов'янина зі смертю пов'язано із семантикою запліднення, умирання і переродження насіння в лоні землі і жінки. Ці значення очевидні не тільки в календарно-аграрних обрядах, але й у похованнях. Нагадаємо про весняно-новорічні «перекидання» юнаків на землі, що оголилася від снігу, її фактичному, а не символічному заплідненні і «засіванні» юними чоловіками, що пройшли ініціацію; про дефлорації жертцем незайманої на ріллі тощо. Труни-колодки слов'янського поховання використовуються у весняних еротичних обрядових іграх «волочіння колодки». Жертвоприношення дружини під час поховання чоловіка найчастіше в стародавніх слов'ян також супроводжувалося ритуальним сполученням. Так, арабський мандрівник Ібн-Фадлан вказує в записах 922 р.: спорядивши корабель з мертвим чоловіком їжею, начинням, напоями, зброєю, русичі приводять його дружину, «і от вона зняла два браслети і дала їх тій жінці, що убиває її... Потім увійшли на корабель 6 чоловіків і совокупились усі з

дівчиною. Потім поклали її на бік поруч з її паном», баба-жриця коле дівчину ножом між ребрами, чоловіки душать її мотузкою, потім підпалюють корабель із двома тілами.

Показовим і цікавим з'єднанням аграрних і похоронних значень характеризуються образи русалок і культу, зв'язані з ними, так називані русалії. Вони виявилися надзвичайно стійкими в «колективному без свідомому» слов'ян. Ця стабільність пов'язана не тільки з первісною роллю їх як помічниць племені з іншого світу, причому найстрашнішого з усіх слов'ян - води - по суті, «антисвіту» у слов'янської язичницької ментальності, але і з єдністю образів смерті і запліднення в русаліях. Ця синкретична спаяність Танатосу й Еросу виявилася настільки адекватної підсвідомому запитові народного міфологічного мислення і настільки продуктивної, що дозволила образам русалок залишитися у «верхньому» культурному шарі, на піку, так сказати, культурної затребуваності, навіть у часи твердження і панування християнських культурних цінностей. Спробуємо простежити основні історико-культурні трансформації семантики смерті і переродження в русаліях.

Перший, найбільш архаїчний, культурний шар зв'язаний з купальськими обрядами літнього культу сонцестояння, слов'янськими обрядами жіночої ініціації, у ході яких частина дівчат йшли «заміж» у підводне «селище» фактично для створення паралельного світу, що допомагає. У цьому аспекті русалки - колишні купальські жертвенниці, віддані в наречені підводним нареченим, жриці Дани-Девонії, однієї з найдавніших і могутніх праслов'янських богинь води. Вони - захисниці племені і яскрава, буквальна ілюстрація шлюбного союзу стихій: землі і води. Без їхнього заступництва, без їх прямого запліднюючого з'єднання з землею весняними і літніми ночами, коли русалки виходять на поля, танцюють, приговорюючи (наприклад, «Ух, ух, солом'яний дух, дух!»), і виносять воду (аналог запліднюючого насіння) на поля, земля не зможе зачати, виносити і родити плід, врожай. За різними віруваннями, це відбувається або із самого весняного нового року (з ритуальними посіваннями) до осені, або тільки в русалочій тиждень, зв'язаний зі значеннями сонцестояння.

Символіка вижимання волосся русалок на землю аналогічна будь-яким іншим фалличним-семенним культам і може бути розшифрована як єдність смерті насіння і відродження його в лоні землі (нагадаємо знову казкові образи, наприклад, мертвої і живої води, причому обидві іпостасі являють собою взаємні умови продовження життя). Така єдність підкреслена в чудово точному визначенні русалок І. Нечуй-Левицького, що називав їхніми богинями земної води. Перефразуючи, скажемо, що русалки настільки ж і богині переродження смерті. Не випадково народна легенда домислює і смерть самих русалок у випадку, коли їхні розпущені коси із осоки обсихають. Виснаження насіння як смерть, що дає народження - основний семіотичний код таких обрядових вірувань. Головні семантичні атрибути цього періоду: *вода і земля, насіння і*

лоно, розпущене волосся і ритуальна нагота, вертикаль і горизонталь, з'єднані в заплідненні, смерть і народження.

Другий період зв'язаний із прийняттям християнства в умовах очевидного двовір'я. У новому культурному контексті русалки, усе ще зберігаючи позитивність персонажів, здобувають самі характер жертви. Це, по одним повір'ях, незаймані, що потонули, по іншим - дівчинки, що вмерли нехрещеними, по третім - дівчини, що потонули без хреста. Ще більш ця версія розвита в ідеї «закладених душ» русалок, як наслідок самогубства (звичайно через обман і вагітність). Таких дівчат ховали за огорожею з колів і обливали їх перед цим, не закапуючи, або ховали на перехрестях, або топили. Головні семантичні атрибути цього періоду: *вода і земля, хрест або перехрестя в накладенні попередньої семантики вертикалі в з'єднанні з горизонталлю, розпущені волосся і білі довгі одяги, нездійснене запліднення (невинність або перервана смерть вагітність).*

Поширення християнства породжує найбільш пізню і популярну (донині) версію русалок, що заманюють і лоскочуть до смерті чоловіків. Запліднювальна семантика перетворюється в символіку розпусти в системі моральних цінностей, що змінилася, але все-таки зберігається, як би консервуючи в собі єдність смерті й еротизму.

Русалії як і раніше зв'язують із забезпеченням врожаю (пологів землі), але при цьому для тих, хто приймає участь у них підсилюються значення небезпеки (не стільки в християнському контексті, скільки в міфологічному) і помсти. Навіть час їхнього перебування на землі залишається незмінним, прив'язуючи тепер до православного календаря: русалочій тиждень - у Троїцин день, а весняно-літнє перебування русалок на землі відраховують від ночі чистого четверга (знову в зв'язку із символікою води і смерті, нехай навіть і в іншому значенні християнського обмивання й очищення).

Помітимо, що тільки в пізній версії XVIII-XIX ст. з'являється знаменитий русалочий хвіст (В.І. Даль указує, що в русалок можуть бути «між перстів перетинки як у гусака»), зелене волосся укупі з оголеними грудьми. В.І. Даль вказує і на регіональні розходження у віруваннях: «На півдні в нас русалки взагалі не злі, а більш пустотливі... Вони грають, співають, пустують, регочуть, качаються на деревах, в'ють плетениці з квітів і прикрашаються ними, і якщо залучать до себе живу людину, яку намагаються заманити всіма засобами, то лоскочуть її, для потіхи своєї, до смерті». Тут узагалі семантика помсти і зла (шкоди від русалок, «представників царства смерті, пільми і холоду») заміщається семантикою еротичних веселощів (споконвічної риси русалок), шкідливості по природі, а не по нечестивості. Головні атрибути цього періоду: *вода і рослинність, розпущені волосся і звабна нагота, еротична семантика, формально, але не змістовно заміняє запліднювальну (лоскотання).*

Цікаво, що в цей же період поширюється версія колективного проживання русалок як сили, що співіснує з людьми і необхідної для гармонічного стану природи:

В.І.Даль відзначає: «Вони живуть дружно, спільнотами, під водою, але виходять і на берег», серед них є і дівчинки, і дівчата, і потворні баби, або вони можуть перетворюватися один в одного (явний відгомін міфологічної версії про фази Місяця).

Д.К. Зеленін указує: «Молоді приваблюють і затають у свої тенета чоловіків, старші піклуються про льон, полотно, вносять розбрати в родини, потворні баби б'ють неслухняних дітей». У наявності переінакшування колишньої атрибутики: *вода і земля рослинність, розпущене волосся і білі одежі (льон і полотно), запліднювальна семантика Місяця*.

У пізній версії оживає найбільш стародавня впевненість у переселенні русалок, розуміння смерті як відправлення в сусіднє селище. Таке «жіноче поселення» смерті необхідно має потребу в спілкуванні з людським, по перевазі, чоловічим, світом для продовження життя. (Даль В.И. О повериях, суевориях и предрассудках русского народа. – СПб.: «Литера», 1994; Зеленін Д.К. Избранные статьи. Статьи по духовной культуре 1901-1913 гг. – М.: Индрик, 1994)

1.9. АТЕЇЗМ І ВІЛЬНОДУМСТВО ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЯ. СВОБОДА СОВІСТІ. СВОБОДА СОВІСТІ В УКРАЇНІ

1.9.1. Сутність атеїзму та його форми

Альтернативою релігії є атеїзм. Атеїзм (a-theos), виходячи з етимології слова, буквально означає заперечення Бога, звідси вчення атеїзму - це вчення, яке заперечує Бога. Якщо порівняти атеїзм і релігію, то головним об'єктом їх альтернативності є Бог. З цього в питанні: «Чи є Бог реальністю?» Атеїзм - заперечує, а релігія - стверджує.

Але є такі атрибути його поклоніння, як ікона, Біблія. Тому вододіл між атеїзмом і релігією не в запереченні або затвердженні Бога як реальності, а в тому, як розуміти Бога (до якої реальності його віднести).

Атеїзм - це світоглядна позиція, основу якої становить заперечення будь-якої субстанції в світі у особі: а) богів і б) різних духів. Але будь-яке вчення не тільки те, що заперечує, а скільки те, що стверджує. Атеїзм, стверджує матеріалістичну картину світу, чого не спостерігається в релігії. Атеїзм як вчення проявляється в різних формах.

Підставою для класифікації атеїзму є кілька критеріїв:

1. По відношенню до релігії.
2. По соціальній значимості.
3. По суб'єкту, тобто носію атеїзму.

1. По відношенню до релігії розрізняють дві форми атеїзму:

- а) войовничий;
- б) поміркований.

По-перше, войовничий атеїзм означає непримиренну боротьбу з релігією. Поміркований означає, що атеїзм має міру.

По-друге, войовничий атеїзм базується на принципі непримиренної боротьби з релігією з метою її скасування. Поміркований - це атеїзм, який базується на принципі лояльного ставлення до релігії. Тут - дві паралельні площини, у них спостерігається принцип мирного співіснування.

2. По соціальній значимості розглядають дві форми атеїзму:

- 1) атеїзм - як світогляд;
- 2) атеїзм – як ідеології.

Ідеологія - це інструмент політики. Це означає, що певні партії можуть використовувати атеїзм як інструмент у своїй політичній діяльності. Прикладом є знищення храмів і духовенства в 30-і рр. ХХ ст. у СРСР. З яких міркувань? А саме з політичних. Сталіну потрібно було затвердити формально владу більшовиків, а фактично одноосібну владу. Тому потрібно було паралізувати будь-яку можливість опозиції, в тому числі і церковної.

Атеїзм - це тільки ідеологічне обґрунтування цієї політики. В середині 40-х рр. ХХ ст. політика щодо церкви змінюється в силу політичних міркувань правлячої партії.

Атеїзм тут уже був не потрібний (війна, дипломатія). Знищення храмів і духівництва впливає не з атеїзму, а з політичної лінії партії комуністів.

3. За суб'єктом, тобто носію атеїзму виділяють 3 його рівня:

1) особистісний; 2) партійний; 3) державно-партійний.

1) На рівні окремої особистості атеїзм розглядається як приватна світоглядна позиція.

2) На рівні партій - атеїзм розглядається як світоглядна позиція. При цьому атеїзм - це приватна справа будь-якої партії.

3) На партійно-державному рівні - це коли партія трансформується в правлячу партію. Відбувається зрощування партії і державних органів. Тоді: а) з одного боку, атеїзм фактично стає не тільки стороною партійної ідеології, але ідеології державно-партійної - інструментом партійно-державної політики (хоча формально проголошувалося, що атеїзм - це приватна справа); б) з іншого

боку, держава стає інструментом для здійснення атеїзації суспільства. В даний час мова не повинна йти про скасування атеїзму. Він повинен залишатися на рівні (1) і (2) і бути відкинутим як державний атеїзм.

Слід звернути увагу на ще один момент: атеїзм і релігійне бунтарство. Бунт як соціальне явище слід розглядати з кількох позицій:

- а) це одне з істотних вимірів людини;
- б) це повстання людини проти умов свого існування;
- в) це коли людина раптом гучно заявляє: «НІ». «НІ» означає «занадто довго я терпів, тепер більше не буду». Це означає, що він кидає виклик умовам, в яких людина перебуває (наприклад, Спартак).

Бунт проявляється в різних сферах людського життя:

- в сфері побуту людина повстає проти умов повсякденного існування;
- в сфері політики, людина повстає проти політичних умов;
- в сфері світогляду, людина повстає проти панівних уявлень про світобудову і вимагає перегляд тих чи інших умов;
- в релігійній сфері головна мета бунту - вирішити протиріччя між принципом справедливості і несправедливості (з точки зору бунтаря), затвердити соціальну справедливість по відношенню до самого бунтаря.

Що тут слід мати на увазі?

По-перше, бунт проти бога не транслюється в антирелігійний бунт. Людина тільки повстає проти бога, але не заперечує його існування.

Приклад: Іван Карамазов у письменника Ф. Достоєвського, де він не заперечує Бога, але відкидає його в ім'я моральної цінності. Питання: Чому страждають діти? (Теодицея - Бог і справедливість, виправдання Бога). Звідси, він підриває авторитет Бога як премудрого творця: «Чи не Бога я не припускаю, а світу, їм створеного. Від вищої гармонії я відмовляюся. Не варто вона сльозинки хоча б однієї замученої дитини». Таким чином, Іван Карамазов Бога приймає, але бунтує проти його творіння, а атеїзм бунтує і проти Бога.

По-друге, анти конфесіональний бунт. Обмежується бунтом проти певної конфесії, але не щодо релігії в цілому.

1.9.2. Вільнодумство та атеїзм. Їх історичні форми і етапи розвитку

Існування і розвиток релігії як духовної сили, сама природа релігії, котра оснований на вірі, організація влади і управління державами – все це не могло не віддзеркалитися на відношенні до неї і на її оцінках. Всередині релігійних рухів виникало і буде виникати бажання переглянути, переоцінити закони, догмати, канони, обряди, культові дії у відповідності з історичними, економічними, соціальними змінами, котрі неминуче відбуваються у розвитку суспільств, культур, цивілізацій. Звідси абсолютно закономірно поява вільнодумства по відношенні до релігії. Поняття вільнодумство означає буквально: «мислити вільно».

Вільнодумство - це широкий рух думки, яка відстоює принцип свободи висловлювати переконання. Вільнодумство проявляється в сферах життя суспільства - в політиці, праві, науці, мистецтві, релігії, освіті, вихованні. Термін вільнодумство вперше ввів до вжитку англійський мислитель Коллінз (1676 - 1729 рр.) з метою обґрунтування права розуму міркувати про все вільно, в тому числі незалежно від релігії і від церковних догм.

На чільне місце Коллінз висунув розум. Його міркування виходили з того, що він задався питаннями: Як люди можуть мислити правильно, якщо вони думають вільно? Хто заважає їм думати вільно? - Відповідь: Духовенство, церква. Звідси вимога - звільнити людей від кайданів, які стримують свободу розуму.

Слід задатися питанням: Які риси характерні для вільнодумства? Для них є характерним:

а) антидогматизм - протиставлення розуму догмам, тобто вічним, незмінним і обов'язковим істин. Вільно мислити - це бути вільним від догм;

б) антиавторитаризм - протиставлення розуму авторитетам, вільно мислити - це, значить, мислити незалежно від авторитетів.

Питання: Кому в Новий час (XVII-XVIII ст.) належала монополія на істину? Звичайно, церкві. Тому вільнодумство в Новий час мало антицерковну спрямованість. Це означає два моменти:

- вільнодумство відкидало церковні істини, які проголошувалися обов'язковими для всіх віруючих (антидогматизм щодо церкви).

- вільнодумство відкидало авторитет церкви на встановлення істини, протиставляючи їй авторитет розуму (авторитаризм щодо церкви).

У науковій літературі співвідношення вільнодумства і атеїзму звужується з точки зору того, що атеїзм - це форма вільнодумства.

Задамося питанням: «Які історичні форми вільнодумства?»

В усі історичні епохи люди, що стояли на позиціях вільнодумства, вже були передовими мислителями свого часу, які висловлювали інтереси прогресивних сил. Одні з цих вчень не виходили за межі вільнодумства, тобто уявляли собою приховану, неповну або непослідовну форму атеїзму. Наприклад, фраза Демокрита: «Страх породив богів». Або такі форми, як деїзм (Бог розглядався як першопоштовх, а після цього він відмежовувався від втручання в світ людей і природи), пантеїзм (Бог розчинений в природі), скептицизм (сумнів у всьому і навіть в існуванні Бога). На їх позиціях стояли Коперник, Галілео Галілей, Джордано Бруно тощо. Інші відкидали релігію повністю, відкрито і послідовно, що робило їх відвертими атеїстами (М. Ціолковській).

Через це прийнято виділяти такі форми вільнодумства:

Богоборство - це протест проти Бога, який видається жорстоким і несправедливим. Він проявляється від докори в адресу Бога до його «хуління» та відмовлення від нього. Богоборство пов'язано з переоцінкою понять релігійного морального ідеалу, гріха, смирення тощо.

Антиклерикалізм (антицерковний) - це ідейний і соціальний рух, спрямований проти домагання духовенства і церкви на панування в суспільстві.

Індифферентизм (байдужість) - це байдужість до релігії або до її ідей.

Нігілізм (лат. - ніщо) - це заперечення релігії, моралі в ім'я утвердження анархічного свавілля людини.

Натуралізм (лат. - природність) - це напрямок, котрий не визнає нічого надприродного і спирається тільки на природничо-наукові знання.

Скептицизм - це вираження сумніву в істинності релігії і її окремих положень.

Світський гуманізм (людяний) - це захист гідності людської особистості, її прав на свободу в усіх її проявах.

Пантеїзм (гр. - все + Бог) - Бог розчинений у природі, ототожнений із світом.

Деїзм (лат. Бог) - це визнання Бога як творця природи, але заперечення його божественного втручання в неї.

Атеїзм (безбожжя) - це система поглядів, які заперечують існування Бога, богів, понад природних сил і загробного світу.

При вивченні історії вільнодумства по відношенню до релігії слід звернути увагу на те, що релігія – це не просто віра. Релігія охоплювала в минулі часи усі сфери суспільної, духовної, підприємницької діяльності людей. Вона у дійсності усе пов'язувала воедино: і душу, і дух, і тіло, і Бога. Саме релігія, починаючи із сивої старовини, взяла на себе охорону здоров'я, навчання, керівництво відносинами у сім'ї, общині, державі і, нарешті, вона освячувала власність і підприємництво. Жоден із цих аспектів буття людини ніколи не був застиглим, незмінним і, природно, що розвиток різних видів діяльності вступав у протиріччя з тими приписами, правилами, звичаями і, насам кінець, канонами і догматами, котрі затверджувалися релігійними закладами. Протиріччя викликало неприйняття консервативного погляду на світ, котрого дотримувалася релігія. Це породжувало конфліктні ситуації і

знаходило відображення у богоборчих ідеях, скептицизмі та інших формах вільнодумства. А у демократичних суспільствах, наприклад, Стародавній Греції, богоборство було у пошані. Згадаємо міфи про Прометея, титанів тощо. Тому можна зазначити, що у своєму розвитку вільнодумство пройшло такі історичні етапи:

I. *Вільнодумство Стародавнього світу* - чітко простежується в теоретичній критиці релігії. У літературних пам'ятках зафіксовані позиції скептицизму (сумніви в бога): «Пісня арфіста» (II тис. до н.е. Стародавній Єгипет) - під сумнів ставиться потойбічний світ. Заперечується аскетизм із закликом «будуть радіти, поки ти живий» («Діалог пана і раба про сенс життя» (Стародавній Вавилон, XIX - XVI ст. до н. е.) - під сумнів ставляться релігійні уявлення. «Книга змін» (Китай, IX-XII ст. до н. е.) - під сумнівом матеріалістичні ідеї.

А античні філософи дали приклад вільного та творчого підходу до проблем буття і пізнання. Досліджуючи світ з точки зору розвитку знання, а не віри, вони зуміли дати багатозначні судження про першооснову явищ природи, речей, про душу людини тощо. Цим самим вони звільнили внутрішній світ людини від жаху перед потойбічним світом, перед богами. Вони глибоко роздумували про виникнення і роль релігії у житті людини і суспільства.

Так вільнодумство Стародавньої Греції та Риму ґрунтується на позиціях стихійного матеріалізму. Демокрит походження релігії пов'язував з невіглаством людей і їх страхом перед грізними силами природи; Епікур вважав джерелом релігії - страх людей перед смертю, а також незнання і нерозуміння законів природи; Лукрецій Кар - джерело релігії - це страх перед невідомим.

II. *Середньовічне вільнодумство.*

Засилля церкви характерно для цього періоду розвитку людського суспільства. Тому вільнодумство використовує самі віртуозні прийоми боротьби проти церкви. Від сумніву в релігії до ересі і прямого атеїзму:

- таджицький учений, філософ, поет, лікар Ібн Сіна мав понад 400 робіт, де писав про безсмертя душі, скептично ставився до релігії, вимагав, щоб релігія не втручалася в науку;

- арабський філософ - Аверроес відкидав втручання Бога в справи людини, відкидав загробне життя і воскресіння мертвих;

- Сігер Брабантський - нідерландський філософ і вчений стверджував, що світ вічний, Бог не втручається в долю людини. Він загинув від рук інквізиції.

Теоретична база цих вчених ґрунтувалася на «вченні про подвійну істину»: існують істини науки, які видобуваються розумом, і істини Божі, які видобуваються вірою. Тому церква не повинна чинити вченим перешкоди в їх пізнавальній діяльності.

Тих, хто намагався займатися вільнодумством, проголошували єретиками. Доречи, в іспанському зводі законів «Сім партій» (частин) визначається, хто такі єретиками. Єретик це той, хто вірує, але у справах розходиться з істинною вірою, вважаючи, що душа вмирає разом із тілом. Ці люди ні за добро, ні за зло, яке вони зроблять у цьому світі, тому їм не отримати раю. Єретиків виявляли та засуджували навіть на смертну кару.

III. Вільнодумство доби Відродження.

Особливе значення вільнодумство придбало у добу Відродження. Зародження капіталістичних відносин, розвиток науки, боротьба проти релігії і церкви ось, що характерно для цього часу. Тому підприємництво, торгівля, медицина, книгодрукування обумовили потребу суспільства у масовому знанні. Відродження будувало нову світську культуру, яка спиралася на наукові знання, а не на віру. Воно розробляло нову гуманістичну концепцію особистості і світська особистість стала мати індивідуальну свободу. Представниками вільнодумства цього періоду були:

- Леонардо да Вінчі – закликав, що вчити необхідно не Святе писання, а природу;

- Микола Коперник – розробив геліоцентричну систему світу;

- Джордано Бруно – мав думку, що Бог і природа - одна і та ж матерія (за це його спалили на багатті на площі Квітів у Римі).

- Джуліо Ваніні - патріарх атеїзму вважав, що Бог - це природа, яка створила небо і землю (він також був заживо спалений).

Е. Роттердамський

Г. Галілей

В добу Відродження починається критика релігійного світогляду. Серед критиків його були Е. Роттердамський, Г. Галілей.

IV. *Вільнодумство Нового часу*. Новий час вніс свій внесок у розвиток вільнодумства по відношенню до релігії. Бенедикт Спіноза вперше дав наукову критику Біблії.

М. Монтень

Скептично оцінює Біблію Монтень. Його твір «Досліди» вказував, що істинне знання дається не читанням Біблії, а вивченням природи. Гоббс і Толанд розробляли деїзм. У Німеччині Гердер стає на позиції гуманізму.

Особливу сторінку Нового часу становлять французькі просвітителі. Особливо треба відзначити їх атеїзм.

Атеїзм французьких просвітителів.

XVIII ст. - це час поширення атеїстичних вчень. У Франції воно здійснювалося під егідою освіти. Просвітництво - це широкий культурний і ідеологічний рух, в основі якого покладено ідеал «царства розуму». Це означало:

1) розум - головна передумова, умова і критерій суспільного процесу. Прогресивно все те, що не суперечить розуму;

2) розум - критерій істини, істина - все те, що не суперечить розуму. І навпаки, все - релігія, мистецтво та інше - що виносяться на суд розуму.

Французьке просвітництво має два основних напрямки: деїстичний та атеїстичний.

1. Деїстичний напрямок. Деїзм (deus, лат. - Бог) - це релігійно-філософський погляд, згідно з яким Бог як першопочтовх, створивши світ, не втручається в нього і не приймає участі в його розвитку (Вольтер, Руссо, Монтеск'є).

Основні положення деїзму:

1) Бог - безособова, розумна першопричина світобудови.

Монтеск'є вважав, що Бог - зодчий світу, який встановив закони відповідно до своєї мудрості. Звертається увага на безособове, а в релігії – персоналістичне розуміння Бога.

2) Бог не втручається в долю природи і людини. У цьому – заперечення провіденціоналізму (зумовленості).

Але деїзм відрізняється від атеїзму визнанням існування Бога. Ця ідея Бога необхідна для затвердження громадського порядку та моральності.

II. Напрямок - атеїстичний: Ламетрі, Дідро, Гельвецій, Гольбах і завершується розробка цього напрямку Фейєрбахом, Марксом, а практично втілюється у життя Леніним.

Основні риси атеїзму:

1) войовничий характер: непримиренність у ставленні до релігії, боротьба з нею;

2) просвітницький характер. Це означає, що французький атеїзм ґрунтувався на ідеях Просвітництва.

У чому ж конкретно проявляється його просвітницький характер?

1) Непримиренність до релігії, боротьба з нею ґрунтувалася шляхом протиставлення релігії розуму (представники атеїстичного напрямку виходили з того, що релігійна віра суперечить розуму). Розум - світло, релігія - п'ятьма. Дідро: розум - це єдиний путівник людини в пошуках істини. «Релігія - це щільна пов'язка на очах, яка робить людей сліпими». Французький атеїзм впливає на сучасний атеїзм: «спадкоємці темряви», «світло перемагає темряву».

2) В розумінні причин походження релігії французькі просвітителі бачили теорію невігластва. Звідси - шлях подолання релігії в освіті.

3) В розумінні соціальної ролі релігії. Релігія - гальмо суспільного прогресу. Про це говорили різні покоління атеїстів, але при чому тут просвіта?

Мета громадського прогресу - створення «царства розуму» (як ідеал освіти). Релігія суперечить розуму - вона є гальмом суспільного прогресу.

Атеїзм К. Маркса (XIX ст.)

К. Маркс у праці «Критика гегелівської філософії права» вказував на наступне:

1. Зв'язок з комуністичним ідеалом.

Комунізм - це утопія, а також ідеал. Він позначає ідеальне людське суспільство, в якому повністю повинно зникнути всяке відчуження.

Утопія - це відповідь на «суще - належне».

«Суще» - капіталізм, а «належне» - комунізм:

- пригнічення – свобода;

- злидні – достаток;

- антагонізм класів - безкласове суспільство;

- соціальне відчуження - ліквідація соціального відчуження.

При чому тут релігія? Суцце - це мінливий світ. Це хибний світогляд зі знищенням при комунізмі світу, який спричинить за собою зникнення релігії.

2. Зв'язок атеїзму з матеріалістичним розумінням суспільства.

Релігія (суспільна свідомість) відображає навколишній світ (суспільне буття - світ). Прикладом цього може бути пантеон язичницьких Богів: Перун - грім, гроза; Стрибог - вітер; Сварог – небо.

Відносини панування і підпорядкування. Вони впливають із безсилля людини перед природою. В умовах безсилля людина шукає захисника і покровителя. Тут фіксується одне з екзистенціальних протиріч, що виникає між цілями і результатами людської діяльності. Прикладом може бути молода людина, що має диплом лікаря, фармацевта, яка хоче чесно працювати і отримати в результаті блага для свого комфортного існування. Однак скільки б вона не буде в нашому суспільстві працювати, то не досягне результатів. Тому вирішити це питання можна декількома шляхами, або кримінальним, де мета досягається різними засобами; або тягнути звичайну лямку; або вдатися до релігії. У цих умовах людина шукає собі захисника і покровителя, що прямо веде її до релігії.

Таким чином, релігія - продукт людської діяльності. В основі її лежать суспільні відносини.

3) Атеїзм К.Маркса не носив войовничого характеру. Ніде він не закликав до боротьби з релігією. Він говорив про відмирання релігії при капіталізмі природним шляхом.

Атеїзм В.І.Леніна.

1. Атеїзм В.І.Леніна носив войовничий характер, тобто боротьби з релігією. Ідея боротьби впливала з принципу несумісності марксизму і релігії. З точки зору світоглядного аспекту між релігією і марксизмом будуються відносини не на принципі мирного існування, а на основі непримиренності марксизму і релігії, тобто боротьби з релігією. З точки зору політики – це

боротьба за владу. Буржуазія бореться за владу за допомогою релігії, а пролетаріат - марксизму (атеїзму).

Але боротьба з релігією не означає переслідування мети ліквідувати релігію найближчим часом. В.І. Ленін критикував заборону на релігію в соціальному суспільстві. Але ця критика не означала лояльного ставлення до релігії. В.І. Ленін побоювався, що анархічне ставлення до релігії призведе до її поживлення, що завадить справі ефективної боротьби з нею.

3. Підпорядкування боротьби пролетаріату проти релігії. Економічний гніт призводить до духовного гніту (релігії). У цьому відмінність В.І. Леніна від французьких атеїстів ХУІІІ ст.: у французів боротьба з релігією через просвітництво, а у В. І. Леніна - «ніякими книжками і ніякою проповіддю не можна просвітити пролетаріат, якщо його не просвітить спільна боротьба проти темних сил капіталізму» («Про ставлення робітничої партії до релігії»).

3. Класовий підхід до релігії. Всі сучасні релігії і церкви, усі і всілякі релігійні організації марксизм розглядає завжди, як органи буржуазної реакції, як одурманення робітничого класу. Неспроможність такого підходу - в його однобічності. Історична практика показала, що релігія не тільки орган реакційних класів, а й засіб протесту проти гноблення.

4. Ідеологічний характер - принцип підпорядкування боротьби проти релігії революційній боротьбі. На основі марксистсько-ленінського атеїзму була побудована «радянська модель атеїзму». Вона була поширена в межах СРСР і в країнах соціалістичного табору. Для неї було характерно наступне: войовничий характер боротьби з релігією. Ідея боротьби витікала з принципу несумісності соціалізму і релігії. Обґрунтування виходило з двох позицій: релігія - позасистемне по відношенню до соціуму явище. Якщо релігія не властива соціуму, то чому вона існує? Релігію розглядають при соціалізмі як пережиток минулого. Релігія - гальмо суспільного прогресу. Соціальна роль релігії – однозначно, реакційна. Громадський прогрес в нашому суспільстві

пов'язувався з марксизмом. Все, що йому протистоїть - реакційно. Релігія - чужинне явище соціалізму і комунізму.

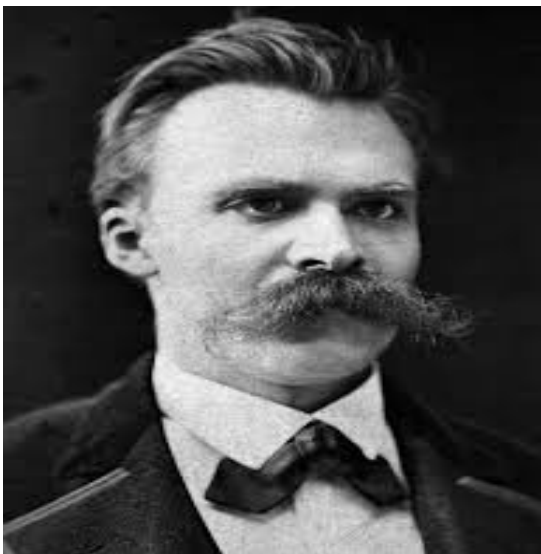
Атеїзм - частина партійно-державної ідеології. Це означає, що атеїзм був спрямований на обґрунтування політичної лінії КПРС і держави. Прикладом може бути наступне: в 1929 р. II з'їзд Союзу Войовничих Безбожників висунув гасло: «Боротьба з релігією - боротьба за соціалізм». У чому тут ідеологічний характер? Обґрунтування сталінської політики наступу соціалізму по всьому фронту. Сталін знищив своїх супротивників. Ідеалом обґрунтування цих репресій - був образ ворогів. Їх шукали по всюди. Релігія - ідеологічна зброя класового ворога: Плакат: піп, буржуй, куркуль в обіймах. Після розвалу СРСР атеїзм стає власною справою особистості.

III. Вільнодумство сучасної доби.

Вільнодумство цього часу плакається у різних проявах:

Фрейдистський напрямок - релігія це породження індивідуальної психіки, «загальнолюдський невроз нав'язливості», ворог освіти і прогресу (З. Фрейд, Е. Фромм).

Нігілістичний напрямок - вищі цінності втрачають свою цінність, в тому числі і християнські цінності (Ф. Ніцше).

Ф. Ніцше

Неопозитивістський напрямок - на засадах науки відкидаються основні догмати християнства, заперечується релігійна мораль (Б. Рассел). Атеїстичний екзистенціалізм - релігія також абсурдна, як і буття (Ж.П. Сартр, А. Камю).

А. Камю

Секулярний гуманізм - релігія - це творчий продукт ідеологізованої уяви (П. Куртц).

Еволюційний гуманізм - культивує «нову релігію», яка не повинна бути пов'язана з елементами надприродного, а з інтелектом і логікою (Дж. Хакслі).

Натуралістичний гуманізм - потойбічний світ є не що інше, як земний світ, перенесений уявою людини на небо (К. Ламонт).

Отже, проблема вільнодумства – це проблема відношення до релігії, котра має історичний характер і залежить від рівня розвитку суспільства, науки та освіти спільноти.

1.9.3. Свобода совісті. Свобода совісті в Україні

Совість – це етична категорія, що охоплює систему морального самоконтролю особистості. Це здатність людини самостійно формулювати для себе моральні норми і вимагати від себе їх виконання і самому ці дії оцінювати за вищими критеріями.

Свобода – це можливість і здатність вибору у своїх діях. Люди не завжди вільні у виборі умов своєї діяльності, проте вони мають певну свободу у виборі мети і особливо засобів їх реалізації.

Виходячи з цього, свобода совісті може бути визначена як можливість і здатність людини самій обирати думки і дії, здійснювати самоконтроль та їх самооцінку, відповідати за свої думки та дії.

Якщо проєкціювати це визначення по відношенню до релігії, то стає очевидним, що розуміння свободи совісті, визначення її критеріїв стає практичною потребою особливо у багато релігійних суспільствах, у суспільствах, де національні релігії проголошені державними, або там, де релігії відокремлені від держави, бо свобода совісті найтіснішим чином пов'язана з віротерпимістю.

Обов'язковим моментом в розумінні даного питання є те, що релігія завжди існує в конкретній державі і завжди встановлює відносини з нею. Ці відносини досить специфічні, різноманітні і мають кілька форм. Цими формами є:

1) *віротерпимість* - це привілейоване становище в державі однієї з релігій при визнанні права на сповідування інших;

2) *свобода віросповідань* - це свобода вибору релігій і відправлення релігійних культів;

3) *свобода совісті* - це свобода від духовного насильства, з якого б боку загроза такого насильства не виходила.

Вперше принцип свободи совісті з'явився в добу Відродження. Його розуміння виходило з двох складових: 1) совість - це усвідомлення людиною моральної відповідальності за свою поведінку в житті; 2) свобода совісті означала забезпечення в суспільстві таких демократичних прав і свобод, які гарантують особистості свободу по відношенню до релігії, свободу переконання і можливість їх прояви в діях.

Свобода совісті - це гарантія всім громадянам мати право на вільний вибір між релігією і атеїзмом, гарантія, законодавчо закріплена і практично реалізована. Реалізація даного принципу означає визнання необхідності встановлення в соціальній взаємодії, в міжособистісних взаєминах і в стосунках з владою толерантності (терпимості).

Сучасне розуміння свободи совісті засноване на забезпеченні в суспільстві демократичних прав і свобод, котрі гарантують особистості свободу по відношенню до релігії, свободу переконань і можливість їх проявів у діях, які не будуть шкідливими для інших людей і суспільства в цілому. Звичайно, багато міжнародних пактів, декларацій, домовленостей все ще залишаються ідеалами. В одних державах свобода совісті забезпечується у відповідності з міжнародними нормами, в інших - маються обмеження, у третіх вона не реалізується зовсім.

Поняття совісті сформувалося ще у Стародавній Греції і розглядалася як відповідальність людини за свої вчинки і справи в суспільстві. Таке розуміння передбачало терпиме відношення до поглядів і переконань іншого. Звичайно, подібне уявлення про совість як терпимість пов'язано із демократичними формами правління. Особистість завжди знала, що для суспільства корисно, а що згубно, і це призводило до усвідомлення особистісної відповідальності за долю суспільства.

Безумовно, це не означало, що у давнину все було ідеальним у розумінні і реалізації свободи совісті. Державна машина Стародавньої Греції, з одного боку, сприяла новим традиціям і звичаям, з іншого – охороняла їх від впливу нових поглядів, які могли впливати на стабільність суспільства. Звідси той, хто йшов із свого будинку, місцевості, вважався безбожником, а той, хто створював нові вчення про світ, суспільство і душу, піддавався тортурам.

Гонитва і жахливі переслідування випали на християн у Стародавньому Римі. Але коли християнство було проголошено державною релігією, то самі

християни стали переслідувати тих, хто мислив інакше. Проте і в цих умовах пробивалися думки про необхідність терпіння та сповідь інших релігій.

У середні віки повстало питання про розподіл світської та духовної влади при умові, що церква та духовенство повинні бути підкорені світському судочинству, що не церква, а людина має природне право на свободу релігійної совісті.

У XVII-XVIII ст. на захист віротерпимості виступили англійські філософи Т. Гоббс та П. Гольбах, у Франції – просвітителі К. Гельвецій, Д. Дідро та інші, котрі проголошували право людини мислити та говорити, що думаєш. А в Америці були прийняті біллі «Про встановлення релігійної свободи» та «Декларація незалежності».

Щодо ЄСРП, то свобода совісті пройшла свій нелегкий шлях. Суть його полягав у тому, що таке поняття свободи совісті не наповнилося змістом і не придбало своєї істинної форми, хоча в Конституції свобода совісті була розписана на рівні світових зразків і являла собою ідеал для практичної реалізації.

Щодо України, то ст. 35 Конституції України гарантує право на свободу совісті, свободу світогляду і віросповідання. Кожен громадянин України може сповідати будь-яку релігію або не сповідати ніякої. Це право закріплене Законом України «Про свободу совісті і релігійних організацій».

Помітною тенденцією розвитку сучасного релігійного процесу є те, що релігія повертається у світову політику, має могутній вплив на розвиток міждержавних відносин, а також має у собі великий конфліктогенний потенціал.

Повертається релігія і у внутрішні політичні відносини, що продемонстрували і останні вибори Президента України. Однак Закон України «Про свободу совісті і релігійних організацій» не регламентує роль церкви в політичних процесах.

Україна має суттєві досягнення в сфері релігійної свободи, що відзначається світовим співтовариством. Тим часом інституції, що здійснюють моніторинг релігійних прав і свобод людини вказують на необхідність попередження не толерантного відношення до релігійних меншин з боку традиційних церков, а також упередженого відношення з боку місцевих органів влади до тих або інших релігійних організацій.

Основою розвитку і процвітання будь-якої, справді демократичної держави, є Закон, що регламентує всі сфери життєдіяльності даного суспільства. Правова демократична держава не тільки жадає від кожної особистості чіткого виконання конституційних обов'язків, але і гарантує кожній людині право на його всебічний розвиток у рамках існуючої системи законів.

Однією з важливих умов побудови демократичного суспільства є право людини на свободи вибору світогляду, що прийнято трактувати як право свободи совісті.

Основні принципи свободи совісті повинні бути відбиті в основному законі держави - Конституції, що гарантує рівні права представникам різних світоглядних груп, що діють у суспільстві.

Основні принципи свободи совісті можна звести до наступних *положень*:

- право людини сповідати будь-яку релігію або не сповідати і бути людиною нерелігійною;
- релігія й атеїзм не повинні бути державною ідеологією демократичного суспільства: релігійні й атеїстичні організації повинні бути відділені від держави;
- у демократичній державі школа повинна бути світською, тобто в ній як обов'язкові дисципліни не повинні читатися курси Закону Божого й атеїзму;
- держава не повинна фінансувати з бюджету діяльність як релігійних, так і атеїстичних структур.

В Україні принципи свободи совісті сформульовані в 35 статті Конституції, у якій говориться: «Кожний має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідати яку-небудь релігію або не сповідати ніякої, безперешкодно відправляти одноосібно або колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежено законом лише в інтересах охорони суспільного порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути звільнений від своїх зобов'язань перед державою або відмовитися від виконання законів по мотивах релігійних переконань. У випадку, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадян, виконання цього обов'язку замінено в Україні альтернативної (невоєнної) службою».

Аналізуючи дану статтю Конституції України можна констатувати, що в ній право свободи совісті трактується односторонньо, тому що мова йде тільки лише про прихильників релігійного світогляду. Недоліком основного Закону України є те, що в ньому регламентується лише діяльність релігійних організацій, і фактично відсутні норми, що регламентують діяльність представників атеїстичного світогляду. За загальноприйнятими нормами права, які можна звести до формули – «що не заборонено, те дозволено», атеїстичні організації можуть мати істотні переваги перед релігійними інститутами, тому що умови їхньої діяльності не обумовлюються в Законі.

Подібне трактування принципів свободи совісті було характерно для Конституцій радянського періоду, у яких ці положення лише декларувалися, а на практиці здійснювалася тактика обмежень у діяльності релігійних організацій. Аналізуючи сучасний стан свободи совісті в Україні також можна стверджувати, що багато принципів свободи совісті фактично порушуються на

загальнодержавному рівні. Наведемо лише деякі приклади, що свідчать про розбіжність Закону і практики.

На підставі ст. 35 Конституції розроблений Закон України «Про свободу совісті і релігійних організацій», у якому, також як і в самій Конституції регламентуються діяльності тільки лише релігійних організацій і немає законодавчих положень про ролі в житті суспільства атеїстичних організацій. Відповідно до законодавства, право на створення релігійних об'єднань мають громадяни, що досягли 18 літнього віку. У Законі «Про свободу совісті і релігійних організацій» детально розроблений механізм реєстрації релігійних громад, відбиті їхні права, основні напрямки діяльності, обов'язку віруючих перед Законом тощо.

Однак, якщо порівнювати даний Закон України з аналогічними Законами інших держав світу, то відразу ж виявляються його надмірно демократичні вимоги, застосовувані при реєстрації релігійних об'єднань. Основний недолік Українського законодавства пов'язаний з відсутністю попередньої експертизи, що держава зобов'язана проводити при реєстрації релігійних організацій. Відсутність експертизи дозволяє легалізувати в суспільстві діяльність деяких релігійних екстремістських груп.

Як було вже відмічено, що свобода совісті в Україні реалізується на основі закону «Про свободу совісті та релігійні організації» (23 квітня 1991 г.). Він складається з 6 розділів і 32 статей. Основні положення їх:

- 1) гарантія права на свободу віри і невіри;
- 2) рівність усіх громадян незалежно від їх ставлення до релігії;
- 3) відділення релігійних і атеїстичних об'єднань від держави;
- 4) світський характер системи державної освіти;
- 5) рівність релігійних об'єднань перед законом;
- 6) відповідальність за порушення законодавства, що забезпечує втілення в життя свободи совісті

Ці основні положення знайшли закріплення в Конституції України (1996 р), де в ст. 21 стверджується, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, а в ст. 35 зазначається, що кожен громадянин має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає: а) сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої; б) відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди; в) вести релігійну діяльність.

В Україні практично реалізуються всі три свободи, які становлять поняття «свобода совісті»: 1) віруючим в Україні надано все необхідне для здійснення релігійних потреб; 2) їм забезпечена можливість безперешкодно залишати релігійні громади; 3) в Україні існують всі умови для проведення атеїстичної роботи. Дотримання Закону і статей Конституції України покладено на усі правоохоронні органи і Раду у справах релігії при Верховній Раді України.

Питання для самоконтролю:

1. Що Ви розуміти під вільнодумством та його характерні риси?
2. Проаналізуйте форми вільнодумства?
3. Що таке атеїзм і які форми йому притаманні?
4. Свобода совісті: сутність, принципи.
5. Якими законодавчими актами гарантована громадянам України свобода совісті?
6. Що робиться в Україні для практичного здійснення свободи совісті?
7. Що означає відокремлення церкви від держави?

Завдання до роздумів:

1. Коли і де вперше люди почали піддавати сумніву релігійні погляди?
2. Подумайте над історичними етапами розвитку вільнодумства: стародавній світ, середні віки, доба Відродження, новий та новітній час. Які ідеї вільнодумства висловив у своїх працях відомий середньовічний лікар Ібн Сина (Авіцена).
3. Як відомо, католицька церква у свій час внесла книги М. Коперника у список заборонених. Чому це вона зробила? В чому атеїстичний сенс вчення М. Коперника?
4. Які висновки можна зробити із закону збереження матерії та руху, кліткової теорії М. Шлейдена та еволюційної теорії Ч. Дарвіна?

5. Законодавство України про свободу совісті та релігійних організацій.
6. Як дотримується свобода совісті в Україні: проаналізуйте це явище спираючись на засоби масової інформації?
7. У літературі часто зустрічаються терміни «віротерпимість», «свобода віросповідання», «свобода совісті». У чому їх різниця?
8. Чи можливо виправдати релігійними переконаннями та приписами недотриманням законів, ухиленням від виконання громадянських обов'язків?

Завдання до реферативної роботи:

1. Вільнодумство як явище духовної культури.
2. Атеїстичні погляди окремих мислителів (за вибором).
3. Свобода совісті як духовна цінність.
4. Свобода совісті як фактор релігійного відродження в Україні.
5. Наука і релігія про походження життя.
6. Медицина і релігія про здоров'я та хворобу людини.
7. Медицина та релігія про «чудесне зцілення».
8. Наука і релігія про смерть та безсмертя.

Термінологічний словничок:

.....*Антидогматизм* - це протиставлення розуму догмам, тобто вічним, незмінним і обов'язковим істин. Вільно мислити - це бути вільним від догм.

.....*Антиавторитаризм* - це протиставлення розуму авторитетам, вільно мислити - це, значить, мислити незалежно від авторитетів.

.....*Антиклерикалізм* - громадський рух, спрямований проти засилля духовенства і церкви в державній, громадській та культурному житті.

.....*Атеїзм* - це система поглядів, які заперечують існування Бога і богів, всяких надприродних сил.

.....*Богоборство* - негативне ставлення індивіда до надприродних сил, визнаним існуючими.

.....*Віротерпимість* - визнання права на сповідування будь-якої релігії, терпиме шанобливе ставлення до представників усіх вірувань

.....*Деїзм* - філософсько-релігійне вчення, згідно з яким Бог є безособова першопричина світу, що знаходиться поза ним і не втручається в розвиток природи і суспільства.

.....*Індиферентизм релігійний* - байдужість до релігії.

.....*Натуралістичний гуманізм* - сучасна концепція, згідно з якою все, існуюче в цьому світі, є продуктом природного розвитку, а не божественного.

.....*Нігілізм* (лат. - ніщо) - це заперечення релігії, моралі в ім'я утвердження анархічного свавілля людини.

.....*Пантеїзм* - вчення, згідно з яким Бог є безособовим початком і як би розчинений в природі.

.....*Просвітництво* - це широкий культурний і ідеологічний рух, в основі якого покладено ідеал «царства розуму». Це означає: розум - головна передумова, умова і критерій суспільного процесу. Прогресивно все те, що не суперечить розуму; розум - критерій істини, істина - все те, що не суперечить розуму. І навпаки, все - релігія, мистецтво і інше - що виносяться на суд розуму.

.....*Світський гуманізм* - це захист гідності людської особистості, її прав на свободу.

.....*Свобода совісті* - право громадян сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої релігії, відправляти релігійний культ або вести атеїстичну пропаганду.

.....*Вільнодумство* - стосовно релігії - це політична течія суспільної думки, вихідним пунктом якого є визнання права розуму на критичний розгляд релігії, вільне дослідження навколишнього світу.

.....*Скептицизм* - сумнів в істинності релігії або окремих її положень.

Література до розділу I:

- 1) Антологія християнства: хрестоматія з релігієзнавства та культурології/ під ред.. Г. Лозко. Київ: Мандрівець, 2013. 376 с.
- 2) Вандишев В.М. Релігієзнавство. Суми: Кондор-Видавництво, 2009. 240 с.
- 3) Докаш В.І., Лешан В.Ю. Загальне релігієзнавство: підручник. Київ: Наші книги, 2012. 782 с.
- 4) Лубський В.І., Релігієзнавство: підручник. Київ: ЦНЛ, 2019. 448 с.
- 5) Лубський М.В., Горбаченко Т.Г., Лубська Т.І., Лубський В.І.. Ісламознавство: методичний посібник. Київ: ЦНЛ, 2018. 632 с.
- 6) Релігієзнавство: навчальний посібник. Київ: Вид-во: Дух і Літера, 2018. 328 с.
- 7) Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. Київ: Наукова думка, 2004. 560 с.
- 8) Християнські церкви: устрій і правовий статус. Київ: ЦНЛ, 2019. 728 с.

Розділ II. МЕДИЦИНА І РЕЛІГІЯ

2.1. *Медицина та релігія: тандем взаємодії*

Пророчі слова свого часу висловив Альберт Ейнштейн: «Наука без релігії є калікою, а релігія без науки є сліпий!». Їх справедливість і актуальність сьогодні безперечні. Практика багатовікової історії людського співжиття свідчить про те, що з початку людської історії і донині люди страждають через недуги тіла і духу і волають про зцілення. Цей перманентний стан присутності страждання від всякого роду хвороб змусило людину шукати і розвивати засоби, щоб полегшити свої страждання. Тому зв'язок між цілителями людських душ і тіл є такими ж давніми, як сама історія людства. У давні цивілізації практика медицини була глибоко пов'язана з присутністю духовного авторитету в ланцюжку індивід-шаман-цілитель, який одночасно виконував функції священика і лікаря. Шаман, який виліковував хворого, часто зображав хворобу і одужання. Зокрема, для того щоб вилікувати біль в шлунку, шаман катався по підлозі, корчився, зображуючи біль у животі, а потім вставав подібно хворому, котрий видужав. Однак більшість хвороб приписувалося демонам. Хірургічна практика також була привілеєм шаманів. Підставою для трепанації черепа могло слугувати прагнення «випустити дух хвороби» при сильному головному болі тощо.

До речі, медичні уявлення стародавньої медицини зводилися до того, що в якості ліків застосовувалося рослина, що має колір або будову, подібну до зовнішнього прояву хвороби або з тією частиною тіла людини, яку ця рослина здатна вилікувати. Так, червоне пов'язувалося з кров'ю, дірчасте - з ранами, жовте - з жовтяницею, рослини з ниткоподібними листям застосовували при лікуванні облісіння. Подібне лікували подібним: кровотечі - червоною глиною; жовтяницю - жовтим соком чистотілу і навіть жовтим черевом щуки; за допомогою трави, що росте на каменях, яка називалася «ламає камені», виганяли камені з жовчного міхура; рослинами, вид яких нагадував будову

щелепи і зубів, лікували зубний біль. Всі ці знання були прерогативою тих же шаманів.

Тандем релігії і медицини простежується і в діяльності жерців-лікарів. Про це свідчать традиції лікування в храмах, які культивувалися в культурах Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції та Риму, Месопотамії тощо. Так, у VI-V ст. до н. е. в Стародавній Греції були споруджені перші святилища на честь Асклепія - асклепійони, призначені для лікування хворих. До речі, важкохворих та помираючих в храм не допускали. В асклепійонах були лазні, бібліотека, гімнасії, місце, де юнаки навчалися філософії, літературі, політиці, а також займалися гімнастикою, стадіон, театр. Дуже важливою частиною храму був абатон, тобто криті галереї уздовж стіни храму - місце для сну, тому що священний сон був одним з видів лікування в храмах Асклепія. Хворі засипали прямо на підлозі, лежачи на шкурах, які приносили від тварин, принесених в жертву. Уві сні їм повинен був з'явитися сам Асклепій і дати поради про те, як лікувати хворобу. Вочевидь, жерці-лікарі використовували психологічний вплив на хворих і робили в храмі операції, при цьому усиплюючи пацієнтів за допомогою гіпнозу і заспокійливих засобів.

Однак, з розвитком природознавства, з розвитком науки, особливо в зв'язку з фундаментальними відкриттями в різних галузях знання, в XIX ст. виникає «стіна непорозуміння», «стіна спотикання», «стіна відчуження» між медициною і релігією. Бо ці відкриття розвінчували і розхищували старі світоглядні основи в суспільстві, релігійні догмати і церковні авторитети. Це призводить до того, що медицину і релігію розвели по різні боки, які часто взаємовиключають одне одного, входить у конфронтацію в лікуванні і зціленні хворих. Медицина взяла відповідальність за лікування людського тіла і розуму, а прерогативою релігії стала людська душа. Таким чином, релігія стала лікувати духовність, яку не можна анатомічно демонструвати і експериментально нею маніпулювати.

Однак ХХ ст. підтвердило, що виникнення хвороб залежить не тільки від біологічних причин, тобто генетичної схильності, вірусів тощо, але і соціальних передумов. За даними ВООЗ, в даний час 55 % захворювань обумовлено економічними чинниками, 20 % - екологічними, 15 % - порушеннями в роботі медичного закладу, 10 % - генетичною схильністю до захворювань. Крім того, рівень здоров'я людини значною мірою залежить від її способу життя, а саме харчування, режиму, рухової активності, відсутності шкідливих звичок. Дослідження показують, що 60 % захворювань залежить від способу життя особистості. Отже, медицина поставила питання про комплексний підхід у лікуванні пацієнта.

Тому з усією очевидністю стало питання офіційно і відкрито досліджувати впливу фактора релігійної віри і її феномена в фактах фізичного зцілення хворого. У зв'язку з цим, порівняно недавно (ХХ-ХХІ ст.), представники науки почали серйозно і ретельно вивчати та клінічно досліджувати вплив релігії і різних духовних практик, як незалежного, автономного методу лікування. На цій підставі в 50-і рр. ХХ ст. виникає нова біопсихосоціальна модель в медицині, яка була створена доктором Ейнгелем. Сутність цієї моделі полягала в тому, що вона вважала вкрай важливим при лікуванні враховувати психологічну і соціальну сутність хворого. Лікарі, як соціологи, стали брати до уваги середовище, в якому живе людина, звертати увагу на психологічний стан пацієнта в його спілкуванні з оточуючими і як це відбивається на його здоров'ї. Це призвело до розширення соціальної бази лікарів. На допомогу лікарям прийшли клінічні психологи і соціальні працівники, так звані «social workers».

Руйнування «стіни» недовіри між медициною і релігією ускладнює те, що феномен релігійної віри залишається суб'єктивним і важко фіксується, до того ж з ним дуже складно проводити наукові епідеміологічні клінічні дослідження і давати рекомендації про позитивну або негативну кореляцію між релігійною практикою і здоров'ям населення.

Однак, ми маємо реальні факти. Згідно з недавніми висновками наукової медичної організації Gallup і результатами опитування, які проводили USA Today, Weekend magazine і Time/CNN, релігія залишається і продовжує бути важливим фактором у житті багатьох людей. А пацієнти особливо прагнуть до того, щоб лікарі серйозно враховували їхні релігійні почуття і духовні практики, а в деяких випадках просять, щоб вони молилися з ними. І це не без ґрунтовно, бо за даними дослідження Gallup, яке проводилося перманентно протягом 35 років, було з'ясовано, що 95 % американців вірять в Бога, 72 % вірять, що релігія, яку вони сповідують, має великий вплив на стиль їх життя, 57 % здійснюють молитву кожен день, 42 % регулярно беруть участь в недільних богослужіннях в своїх церквах.

Також за даними проведеного у США опитування, більшість лікарів, а тим паче пацієнтів, вірять у те, що здоров'я може визначатися трансцендентними феноменами. Так, опитування 1144 практикуючих лікарів Лос-Анджелеса в категорії Internal Medicine показало: 85 % із них вважають, що віра допомагає пацієнтам подолати хворобу; 14 % упевнені, що позитивні й негативні аспекти віри і лікування збалансовані і лише 1 % опитуваних дотримуються протилежної думки, вважаючи, що віра заважає зціленню. Що стосується релігійних переконань самих лікарів, то більше половина, а саме 54 % вважають, що Бог іноді втручається, щоб допомогти пацієнтам.

Практика останніх 30 років, протягом яких було проведено понад 400 клінічних досліджень, свідчить про те, що 75 % респондентів підтвердили позитивний вплив релігійних і духовних практик на здоров'я населення. Також дослідження підтверджують і той факт, що активне релігійно-духовне життя людини:

- 1) обумовлює її високий фізично-функціональний статус. В цьому плані віруючі легше переносять ті чи інші захворювання, вони рідше потрапляють до лікувальних закладів, швидше видужують після операцій і перенесених важких

захворювань. Особливий ефект дає колективна молитва про здоров'я конкретної людини;

2) попереджає розвиток серйозних захворювань, в тому числі серцево-судинних і ракових;

3) мінімізує частоту венеричних захворювань, а також психопатологій, а саме депресій, випадків суїциду, наркоманії, алкоголізму;

4) сприяє високому рівню гарного самопочуття: почуття щастя, цілеспрямованості і задоволення життям, сімейного благополуччя, почуття впевненості в собі;

5) підвищує рівень імунної системи і захисних функцій організму людини;

6) забезпечує емоційно-духовну і соціальну підтримку під час життєвих негараздів і трагедій;

7) дає стан захищеності і комфортності існування, що позитивно впливає на самопочуття і здоров'я індивіда.

На початку третього тисячоліття питання про тандем медицини і релігії актуалізувалося з новою силою, завдяки розвитку науково-технічної революції, яка не оминула й медицину. Технізація медицини сьогодні має свої «плюси» і «мінуси».

Позитивний вплив медичної техніки на здоров'я пацієнта проявляється в тому, що прискорилося і стало більш точним виявлення патології хворого організму, виникли нові методи лікування, завдяки яким скоротилася кількість інкурабельних (невиліковний, невидужний, невигойний) і іноперабельних (ті, які не піддаються лікуванню оперативним шляхом) хворих.

Однак, технізація медицини викликали і негативні моменти, а саме:

1. Технічні можливості дозволяють убезпечити безпеку лікарських дій при неповному знанні фізіологічних механізмів патології.

2. Техніка, що оточує хворого, скорочує роздум лікаря, створюючи далеко не завжди обґрунтоване відчуття сили і могутності медицини.

3. Скорочується психологічний контакт між лікарем і пацієнтом, бо навіть анамнез нерідко зводиться до заповнення хворим анкети, дані якої вводять в комп'ютер, минаючи їх усвідомленням лікарем.

На підставі технізації медицини виник медико-індустріальний принцип анонімного обслуговування хворих. Це проявляється в тому, що:

1) створюються медичні комплекси, які дозволяють запустити на потік процес діагностики і лікування хворих;

2) зростає кількість хворих, які проходять через такі комплекси і про яких відомі їх соматичні дані, але не особистісні характеристики, оскільки для встановлення діагнозу і лікування психологічні дані в такому комплексі не потрібні;

3) кількість лікарів-консультантів, різних досліджень, приладів і працівників, які їх обслуговують, є настільки величезним, що хворим стає складно виділити серед них головного, хто відповідає за їх лікування;

4) йде подальше скорочення психологічного контакту між лікарем і пацієнтом.

На наш погляд, саме в цьому векторі розвитку медицини релігія може виконати свою компенсаторну функцію в рішенні і мінімізації тих проблем, які оголила технізація медицини. Вже зараз ми є свідками знищення «стіни відчуження» між медициною і релігією, що проявилось у відкритті храмів при лікарнях, проведенні хрещення або соборування священиком хворого в медичному закладі тощо. Є надія, що ХХІ ст. буде часом взаємної підтримки, обміном знань, передачею досвіду між представниками релігії і медицини і все це на користь хворого, стражденного, адже і медицина, і релігія сповідують одну і ту ж загальнолюдську цінність - це здоров'я.

Якщо підходити до питання взаємини релігії і медицини, а в широкому сенсі науки, бо медицина представляє останню, з позиції прагматизму, то сьогодні, в умовах науково-технічного прогресу, церква переглядає своє ставлення до науки. Християнські теологи зараз виявляють до неї величезний

інтерес. Наука розглядається в сучасному християнстві як одне з найбільших досягнень людства. Християнські богослови стверджують, що багато проблем сучасності повинні вирішуватися в ключі наукового знання.

У працях сучасних християнських мислителів досить часто зустрічаються спроби максимально можливого зближення релігії і науки. Вони вважають, що здійснення цього зближення цілком реально, стверджуючи, що воно відповідає самій природі цих областей людської духовної діяльності, бо у відриві один від одного їх успішний розвиток неможливий.

Православна церква стверджує, що потрібно тільки вітати великі відкриття людства в таких галузях як фізика, хімія, медицина, біологія, оскільки вони збагатили, збагачують, і будуть збагачувати, розвивати і розширювати людські знання, оскільки вони йдуть на благо і процвітання життя на Землі . Віруючий вчений має перед невіруючим вченим переваги в пізнанні світу, оскільки він «краще орієнтований».

Лікар Денис Александер, директор Інституту Фарадея по вивченню науки і релігії, у своїй роботі представляє чотири основних моделі, за допомогою яких можна описати *модуси* взаємин між наукою і релігією.

Перша модель - *модель конфлікту*. Ця модель стверджує, що наука і релігія в принципі протилежні і що так було завжди. Ця ідея чітко виражена Уореллом, американським винахідником, коли він писав, що наука і релігія перебувають у стані непримиренності конфлікту. Неможливо одночасно володіти досить науковим мисленням і бути істинно віруючим.

Друга модель - *модель непересічних магістралей*. У своїй роботі «**Rock of Ages**» Стівен Джей Гулд, відомий американський палеонтолог, біолог-еволюціоніст і історик науки, популяризував уявлення, що наука і релігія належать до «непересічних магістралів». Гулд стверджував, що наука і релігія діють в різних областях і зачіпають досить різні питання і, таким чином, між ними за визначенням не може бути ніякого конфлікту. До того ж, Гулд

дотримувався думки, що наука має справу з фактами, в той час як релігія стосується питань етики, цінностей і цілей.

Третя модель - *модель синтезу*. Модель синтезу є повною протилежністю другої моделі в тому, що вона намагається в цілому згладити різницю між релігійними і науковими знаннями або намагається використовувати науку для побудови системи релігійного мислення або навпаки.

Четверта модель - *модель додатковості*. Ця модель стверджує, що наука і релігія звертаються до однієї дійсності з різних перспектив, надаючи не спречаючі, а доповнюючі один одного пояснення. Поняття додатковості було введено фізиком Нільсом Бором для опису зв'язку між корпускулярним і хвильовим описом матерії. З часів Бора ідея додатковості значно розширилася в межах науки і релігії, охоплюючи все, що внаслідок своєї складності вимагає пояснення на декількох рівнях.

Таким чином, проблеми, пов'язані з *модусом* відносин релігії і науки, в тому числі і медицини, як бачимо, складні і багатогранні. В даний час, хоча і не існує єдиної точки зору, повністю охоплюючи всі ті складності, які характеризують різні взаємини між наукою і релігією, більшість вчених і духовенства схиляються до типу «не суперечності», «синтезу» цих сфер, так як релігія і наука ні скільки не виключають один - одного.

Виходячи з цього, слід шукати консенсус, де медицина та релігія не взаємовиключні, а доповнювали один одного, уточнюючи свої позиції і прерогативи.

Як бачимо, модус взаємин медицини і релігії вже визначені, вибір їх - справа часу, але всі вони повинні бути спрямовані на вирішення однієї проблеми: проблеми комфортного існування людини в нашому загальнолюдському соціумі, а отже і її тілесного і духовного комфорту.

2.2. Здоров'я людини та його релігійне сприйняття. Біблія і медицина

Турбота про людське здоров'я – душевне й тілесне – завжди була в центрі уваги будь-якої впливової релігії. Так як релігія за своєю сутністю є вірою у надприродне і поклоніння йому, то це і обумовлює спробу сприйняття багатьох проблем, що пов'язані зі станом здоров'я людини.

У наш час знову зростає інтерес до стародавньої індійської мудрості – Аюрведи (науки про життя). Ця сфера знання зазвичай розглядалася як суто медична наука, а нині обговорюється навіть у засобах масової інформації багатьох країн світу. Аюрведа, так само як і всі інші Веди (книги мудрості), є галуззю знання і має такий же неосяжний вік, як і саме людство: ніхто не знає часу, коли вона виникла. Аюрведа займається не тільки хворобами й способами їх лікування, але й тим, як краще прожити життя, тобто етичними проблемами.

Корінь «аюр» означає єдність органів чуття, розуму й душі. Коли ця єдність порушується, - життя припиняється. Таким чином, «аюр» означає «життя».

Головною метою застосування тієї або іншої медичної системи повинен бути пошук шляхів поліпшення якості життя, способів запобігання недугі, а в разі захворювання – правильного вибору методів лікування хворого. Не варто ставати фанатичним прихильником якоїсь однієї медичної системи. Ефективні методи різних систем можуть чудово доповнювати один одного.

Медична освіта майже не приділяє уваги вивченню здорового способу життя й профілактичним заходам. Аюрведа ж, навпаки, сфокусована на вирішенні цих проблем. Іншим недоліком сучасної медицини є те, що вона підходить до всіх людей однією міркою. Аюрведа завжди бере до уваги індивідуальні особливості, а її системи збереження здоров'я й лікування ґрунтуються на індивідуальній конституції. Перші історичні відомості, що стосуються Аюрведи, зустрічаються в Рігведі й Атхарваведі – це дві з чотирьох основних Вед Стародавньої Індії. Їхній вік має складати 3500-5000 років.

Рігведа приділяє багато уваги медицині й мистецтву цілительства, а Атхарваведа є джерелом Аюрведи, яка пізніше була оформлена у вигляді окремої Веди. В Атхарваведі розглядаються також аспекти турботи про здоров'я людини: - їжа й травлення; - способи розвитку інтелекту; - шляхи позбавлення від недуг і відомості про лікарські рослини; - способи збереження здоров'я і збільшення тривалості життя; - керівництво з поліпшення характеру й особистісних якостей.

Необхідно зазначити, що система підтримання здоров'я, описана в Атхарваведі, значною мірою орієнтована на самонавіювання та зцілення за допомогою внутрішньої енергії. Аюрведа проголошує: ніщо не повинно відбуватися механічно, тобто людина зобов'язана ретельно спостерігати за собою, щоб відвернути хворобу. Треба розвинути в собі тонку спостережливість, але не варто доводити її до фанатизму.

Однак, підтримка фізичного здоров'я у відриві від здоров'я духовного не є безумовною цінністю. Так, у християнстві Ісус Христос, проповідуючи словом і ділом, лікував людей, піклуючись не тільки про їхнє тіло, але й про душу, а зрештою – про цілісну особистість. За висловом самого Спасителя, він лікував «усю людину» (Ін. 7:23). Зцілення супроводжували проповідництво Євангелія.

Проникливий опис природи чудес, які робив Христос, надав відомий релігійний філософ С.М. Булгаков. На його думку, будучи Боголюдиною, Ісус творив, як і переживав і людським та божеським єством. А це означає, що дива – природні, а не протиприродні й не надприродні. У них виявляються можливості, закладені в ставленні людини до світу. Явища І. Христа як чудотворця було, насамперед, виражене в силі й владі духовній, які відкривалися і в слові, і в справі. Особливу силу має молитва як духовна причинність у світі, вона узагальнюючим чином виражена Господом у словах Нагорної проповіді: «Просіть і дасться вам...» (Мф. 7). Є й інша риса в чудотворінні – це участь у ньому не тільки того, хто творить, але й того, хто

сприймає. Умовою здійснення є віра, заради якої відбуваються дива: зцілення прокаженого, воскресіння дочки Іаїра, зцілення біснуватого, сліпого. Христос у цих випадках виступає як абсолютний лікар.

Ще виразніші випадки зворотного характеру, коли відсутність віри перешкоджає здійсненню дива або, принаймні, його прийняттю. Такі випадки прямо подані в Євангелії: «І не зміг зробити там ніякого чуда; тільки на деяких хворих поклавши руки, зціляв їх; і дивувався невір'ю їх» (Мф. 13:58). Відповідно, дива є розкриттям власних сил і потенцій світу, але в цьому розкритті беруть участь обидві сторони – і той хто його здійснює, і той, хто його сприймає. Навіть у диві воскресіння Лазаря ми бачимо наявність цієї риси, саме участь віри, не самого померлого, але його сестер: «Марфа сказала Ісусу: Господи! Якби Ти був тут, не вмер би брат мій; але тепер знаю, що чого ти попросиш у Бога, дасть Тобі Бог» (Ін. 11:21-22).

Яким чином творяться дива? Більшість – просто словом, прямою духовною причинністю. Проте є цілий ряд чудес, коли Господь не обмежується лише словом, але робить певні дії, які стають засобом для здійснення дива (зцілення сліпого описане так: «Він, взявши сліпого за руку, вивів його геть із селища й, плюнувши на очі йому, велів йому подивитися. І він зцілювався, і став бачити все ясно». (Мк. 8: 23-25)). Дотиком Він також зцілював вуха Малха (Лк. 22:51).

Страждаючи на невиліковну хворобу, православний християнин покликаний покласти на всеблагу волю Божу, пам'ятаючи, що сенс буття не обмежується земним життям, яке є приготуванням до вічності. Страждання – то наслідок не тільки особистісних гріхів, але також загальної обмеженості людської природи, а тому їх слід переносити з терпінням і надією. Господь добровільно приймає страждання для порятунку людського роду: «Ранами Його ми зцілилися» (Іс. 53,5). Це означає, що Богові було бажано страждання зробити засобом порятунку й очищення, що може бути дієвим для кожного, хто переживає його зі смиренністю й довірою до всеблагої волі Господа. За

висловом святого Іоанна Златоуста, «хто навчився дякувати Богові за свої хвороби, той недалекий від святості». Сказане не означає, що лікар або хворий не повинні докладати сил для боротьби із хворобою. Однак, коли людські засоби вичерпані, християнинові слід згадати, що сила Божа проявляється в людській немочі, і що в самих глибинах страждань він здатний зустрітися з Христом, який взяв на Себе наші немочі й хвороби (Іс. 53:4).

Звернімося до християнської інтерпретації здорового тіла, адже тільки воно – тіло-здорове, тіло-канон – може сприйматися як загальна етична і лікарська норма. Не претендуючи на широке охоплення, вичленуємо лише деякі ключові положення біблійського вчення:

- про благодать, що є вирішальною ознакою самого життя;
- про сприяння тілесному й щиросердечному здоров'ю ближнього як основній умові, що необхідна для доказу справжньої віри. «По тому довідаються всі, що ви мої учні, якщо будете мати любов між собою» (Ін. 13:35);
- про здорове тіло, як фундаментальну цінність людини. «Краще бідняк здоровий і міцний, ніж багатій із виснаженим тілом; здоров'я, добробут здорового тіла дорожче всякого золота й міцне тіло краще» (Сир. 30: 14-15);
- про духовну природу тілесного здоров'я. «Світильник для тіла є око. Якщо око твоє буде чисте, то все тіло твоє буде світле; якщо око твоє буде зле, то все тіло твоє буде темне» (МТФ. 6: 22-23);
- про самоцінність та функціональну єдність органів і частин тіла. Різні органи тіла перебувають між собою й зовнішнім світом у тісному зв'язку, і цей взаємозв'язок не може бути поставлений під сумнів, тому що форма людського тіла передана Богом. «Бог розташував члени, кожний у складі тіла, як йому було завгодно. Не може око сказати руці: ти не потрібна; або також голова ногам: ви мені не потрібні. Навпаки, члени тіла, як здаються найслабшими, набагато

потрібніші. Бог розмірив тіло так, що найменш досконале вимагає найбільшого піклування, це не для того, щоб не було поділу в тілі, а всі члени однаково піклувалися один про одного. Тому чи страждає один член, страждають із ним усі члени; чи славиться один член з ним радіють усі члени» (Крф. 12: 18-26).

У Старому Завіті тіло й плоть позначені одним терміном «басар». У грецькому тексті Нового Завіту для цих понять є два терміни: тіло й плоть, тобто приблизно те, що тепер у гістології називається «тканиною» і являє собою таке поняття, як структурна організація тіла. Тіло людини є сукупність злагоджено діючих органів, що складаються із тканини. Іов Багатостраждальний, ремствуючи, нагадує Богові: «Згадай, що Ти, як глину, обробив мене, і в порох обертаєш мене... шкірою й плоттю одяг мене, кістками й жилами скріпив мене» (Іов. 10: 9-11). Плоть вийшла з рук Божих неначе з рук ткаля, і Псалмоспівець славить Бога: «Ти влаштував внутрішності мої, і виткав мене в череві матері моєї. Славлю Тебе, тому що я дивно влаштований» (Пс. 138: 13-14). Тим самим плоть гідна й нашого замилювання, тому що вона була сприйнята Сином Божим: «Слово стало плоттю» (Ін. 1:14). Плоть здатна перетворюватися Духом Божим. Навіть апостол Павло, котрий у термін «плоть» вносить змістовну подвійність, говорить: «Ніхто ніколи не мав ненависті до своєї плоті, але харчує й гріє її, як і Господь Церкву; тому що ми члени тіла Його, від плоті Його й від кісток Його» (Єф. 5: 29-30).

Плоть залишається складовою частиною нашої тілесної істоти, коли людина здорова. Про це говорять у контексті такі біблійні вислови, як «плоть і кров», «кістка й плоть», «серце й плоть». А у хворобливому стані людини слово «плоть» може позначати все тіло, як, наприклад, у царя Давида: «Чересла мої повні запаленнями й немає живого місця в плоті моїй» (Пс. 37:8)

Наше тіло, за Біблією, не є простою сукупністю плоті й кісток, плоті й крові, якою володіє людина під час свого земного існування. Тіло не тільки поєднує всі члени, його складові, воно виражає особистість у її головних

станах. Існування душі після смерті навіть у Царстві Божому не є повноцінним станом особистості. Тому тіло повинне воскреснути, як Сам Господь.

У старозавітному розумінні тіло гідне тієї ж поваги, що й плоть, бо і те, і інше виражає людину у всій її сукупності. Новий Завіт більше підносить гідність тіла: якщо плоть вертається в землю, то тіло присвячене Господові. Своєї вищої гідності тіло не досягає на землі: Ісус Христос «перемінить тіло нашого пониження, щоб стало подібне до славного тіла Його» (Філ. 3:21), стане «тілом духовним» за образом небесного Адама (1 Кор. 15: 44, 49). Щодо співвідношення духу, душі й тіла, відповідно до Священного Писання, душа — це символ життя, але не її джерело; джерело життя — є Бог, що діє за допомогою свого Духу. Із цього випливає християнське розуміння смерті, відповідно до якого смерть буває двоїста: тілесна й духовна. Тілесна полягає в тому, що тіло втрачає душу, яка оживляла його, а духовна смерть у тім, що душа втрачає благодать Божу, що оживляла її вищим духовним життям. Душа вмирає не так, як тіло. Тіло руйнується, а душа, коли вмирає гріхом, втрачає духовне світло, але не руйнується, не знищується, а залишається в стані мороку, скорботи й страждання.

Реально, особливо актуальна для нас сьогодні позиція православної церкви щодо проблем, породжених бурхливим розвитком біомедичних технологій. Відповідно до церкви, спроби людей поставити себе на місце Бога, самочинно змінюючи Його творіння, можуть принести людству нові страждання. Розвиток біомедичних технологій значно випереджає осмислення можливих духовно-моральних і соціальних наслідків їх безконтрольного застосування, що не може не викликати глибокої стурбованості. Церква виходить із заснованих на Божественному Одкровенні уявлень про життя як безцінний дарунок, про невід'ємну свободу й богоподібну гідність людської особистості.

Очевидно, у нашій християнській культурі не може зникнути інтерес до біблійних часів. Дуже складно зіставляти медицину наших днів і сучасну

міжнародну класифікацію хвороб із біблійним періодом. У Біблії класифікація внутрішніх хвороб відсутня, а медичні спостереження досить сумарні — вони зводяться до того, що видиме: до хвороб шкіри, поранень, переломів, лихоманки, що супроводжує інфекційні захворювання, — це також загальні поняття слабкості й немочі, збудження й припадку. Але попри це, погляд Біблії на медицину для нас все-таки дуже важливий, тому що він - орієнтир для віруючої людини.

У біблійні часи природних причин хвороб навіть не шукали, окрім тих, що були очевидні: поранення, падіння, старіння й сліпота на старість. Наприклад: «Коли Ісак зістарився, і притупився зір очей його, він призвав старшого сина свого Ісава». Головна причина такого підходу в тім, що хвороба звичайно розглядалася як покарання за гріхи. Так, побачивши сліпонародженого, учні запитали в Ісуса: «Равви! Хто згрішив, він або батьки його, що народився сліпим?» (Ін. 9:2). Хвороба могла бути послана Богом прямо, наприклад, перед стратами єгипетськими «Господь сказав (Мойсею): хто дав уста людині? Хто робить німим, або глухим, або видючим, або сліпим? Не Я чи Господь (Бог)?» (Ісх. 4: 11). Хвороба могла виникнути з Божого бажання за посередництва нечистої сили, як у Іова, коли «відійшов сатана від імені Господня, і вразив Іова проказою лютою від підошви ноги його по саме тім'я його» (Іов. 2: 7). Причиною хвороби могла також бути людська заздрість. Так, у того ж Іова ми зустрічаємо: «Дурня вбиває гнівливість, і неосмисленого губить дратівливість» (Іов. 5: 2); а з іншого боку, «лагідне серце — життя для тіла, а заздрість — гнилизна для кісток» (Притч. 14: 30).

Старий Завіт називає причиною хвороби пересичення. Книга премудрості Ісуса, волає до нас із глибини століть: «Сину мій! Не пересичуйся всілякою сластю, і не кидайся на різні їжі; тому що від багатоедіння буває хвороба, і пересичення доводить до холери; від пересичення багато хто померли, а помірний додасть собі життя» (Сирах. 37: 30-34). Однак у будь-якому разі вважається, що хвороба дається Богом за гріхи.

Медичні знання священників, у чиїх руках довгий час перебувала лікарська справа, були традиційними та емпіричними. Обряд жертвопринесення давав їм деякі уявлення про анатомію тварин; але анатомія людини навряд чи існувала як наука, беручи до уваги старозавітні обрядові заборони торкатися до мерця (про розтин трупа годі й говорити). У Біблії дуже мало посилянь на анатомічні й фізіологічні факти. Специфічних назв захворювань також обмаль. В основному вживаються слова: хвороба, слабкість, немічність. Конкретно говориться про проказу, лишай, коросту. Мор, виразка або чума часто згадуються в Старому Завіті. Бубонна чума була лихом біблійних країн. Виділення або витікання зі статевих органів були причиною ритуальної нечистоти (Лев. 15: 2). Деякі з них були природними, деякі — результатом гонореї, і тому інфекційними. Оскільки не існувало ніяких способів розрізнення, то порада була — остерігатися всіх цих видів. Не ясно, що знали євреї про венеричні захворювання. А от сліпота була дуже поширена в Палестині й сусідніх країнах. Можна виділити дві головні очні хвороби: трахома — вірусний кон'юнктивіт, що є дотепер причиною сліпоти на Близькому й Середньому Сході, та атрофія зору, що зустрічається у літніх людей, наприклад, в Ісака (Побут. 27: 1), священника Ілії (1 Цар. 3: 2) та інших. Сліпота позбавляла людину права на священство, але жаль до сліпого був обов'язком (Лев. 19: 14), а той, хто сліпого образив, мав бути проклятий (Втор. 27: 18).

Що стосується методів лікування, то відносно цього Біблія дає вкрай обмежені факти. Ми читаємо про обмивання, помазання олією, про накладання заспокійливих мазей на рани перед тим як перев'язати їх (Іс. 1:6), про пластир зі смокв, що накладається на нарів (Іс. 38:21), про обмивання вином та олією ран милосердним самарянином (Лк. 10:34), про зігрівання тіла іншим тілом, як Авісага зігрівала старого Давида (3 Цар. 1: 2). У Біблії також дуже мало говориться про ліки, які приймали всередину. Вино зі смирною, запропоноване Ісусу на Хресті, призначалося для полегшення болю. Смирна, або мирра, —

легке снодійне. Апостол Павло радив Тимофію вживати небагато вина для полегшення його шлункових болів (1 Тім. 5: 23). Мандрагори, як вважалося, сприяли зачаттю. Більшість засобів як у єврейській, так і в єгипетській фармакопеї були дієтичними (наприклад борошно, молоко, оцет, вино, вода, мигдаль, смокви, ізюм, апельсини, мед). Про аптечне мистецтво говорить лише з приводу приготування пахощів. Найважливішою хірургічною операцією варто вважати обрізання, що споконвіку робили кремнієвим ножем.

Служіння Ісуса Христа в галузі медицини було прийняте апостолами у спадок разом із Його вченням. Зцілення хворих розглядалося як найперший обов'язок церкви в античному християнстві. Сьогодні діяльність православної церкви так само спрямована на проголошення слова Божого і преподання благодаті Святого Духа стражденним і тим, хто про них піклується. Це становить суть душевної турботи її в сфері охорони здоров'я. Головне місце тут займає створення в лікувальних закладах молитовної атмосфери, надання пацієнтам різної благодійної допомоги. Церковна місія в медичній сфері є обов'язком не тільки священнослужителів, але й православних мирян — працівників охорони здоров'я, покликаних створювати всі умови для релігійної розради хворих. Віруючий медик повинен розуміти, що людина, яка страждає, чекає від нього не тільки відповідного лікування, але й духовної підтримки.

Отже, релігія й медицина завжди діяли паралельно, доповнюючи одна одну. Але завжди вони зверталися до людини, до її здоров'я як тілесного, так і духовного.

Біблія, на наш погляд, є найбільшим духовним здобутком у християнському світі. На жаль вона не містить якихось теоретичних медичних викладок, але інформує нас про медичні і біоетичні проблеми. Так, у Старому Завіті ми зустрічаємо інформацію про неймовірно довге життя біблійних патріархів: найперший з них, патріарх Мафусаїл, прожив 960 років. Очевидно, патріархи існували в гармонії з природою, своїм оточенням і з самими собою. Проте, з перебігом часу, тривалість життя патріархів скорочувалася. Стає

зрозумілим, що внутрішня й зовнішня гармонія стали руйнуватися, а разом з нею і здоров'я, тобто з'явилися перші хвороби. Які ж їх витoki?

Біблія велику увагу приділяє першим провинам людей, і через які, ми впевнені, не могла не порушитися гармонія у людині, що мала провину. А оскільки організм людини — певна цілісність, тому все, що обмірковує й робить людина, миттєво впливає на енергетичний баланс в організмі: замість гармонії вона повинна відчувати тривогу, що доходить до рівня страху, навіть паніки. А сучасна медицина свідчить, що паніка і страх надзвичайно сприяють захворюваності, наприклад, вірусними інфекціями, тому що під час страху у людини виробляється багато гормону стресу – кортизолу. Він у буквальному сенсі паралізує імунну систему, паралізує механізми захисту і боротьби організму: пригнічує синтез Т- і В-ліфоцитів (синтез захисних антитіл), порушує активізацію макрофагов (клітин, атакуючих віруси) і продукцію інтерлейкінів, що є кур'єрами між ланцюжками імунної системи. А ендорфіни – гормони радощі і задоволення – імунну систему активізують і захищають судини, навантаження на котрі так високі при інфекціях. Тому клітини, отримавши невідповідну їхнім потребам енергію, відчують себе у дискомфортній ситуації й змушені пристосовуватися до нових умов, хоча це підриває їхню життєстійкість.

Як свідчить історія, перші провини людей мають тенденцію перетворюватися в злочини (гріхи). При цьому негативна енергія, що накопичена, передається від покоління до покоління. Одержавши таку спадщину, людина несвідомо повторює злочини предків, і клітини організму змушені пристосовуватися до нової порції шкідливої енергії. Так відбувається в кожному новому поколінні. Це повторюється до того часу, поки не народиться людина, у якій кількість негативної енергії переросте в нову якість, тобто хворобу з наслідками, які рано чи пізно наздоганяють людину протягом життя. Все це невблаганно впливає на термін життя. Він скорочується від покоління до покоління, поки не буде досягнуто певної межі. У наш час це приблизно

становить 66 років у чоловіків і 70 років у жінок. Хоча Біблія свідчить, що довголіття здорової людини може сягати 120 років (Бут. 6:3).

Тому кожна людина, без виключення, несе в собі енергетичний тягар помилок минулих поколінь, а звідси наше здоров'я знаходиться в межах катастрофи. На жаль ми так влаштовані, що не завжди можемо зайнятися пошуком можливостей, які б дозволили вийти з життєвих негараздів. Наслідок очевидний: час від часу в родинях народжуються діти із серйозними відхиленнями у здоров'ї. І це не відбувається спонтанно. Здоров'я родини трансформується від покоління до покоління у векторі негативних показників: від хронічних захворювань у деяких членів родини, проте, які рідко знижують якість життя, і родина може до них адаптуватися; до девіація у вигляді алкоголізму, наркоманії, психічних розладів і народження людини, яка приречена на невиліковну хворобу або з уродженим каліцтвом.

Біблія чітко прослідковує цей шлях перших людей від гріхопадіння Адама і Єва. Міфічне яблуко було зірване з дерева пізнання добра й зла. Перша людина доточно захотіла стати досконалою, зрілою людиною, тобто «стати як боги». Коли перші люди, а саме Адам і Єва, захотіли стати подібними до богів, вони й гадки не мали, що погодилися на дуже повільне й дуже тривале набування досвіду, без якого неможлива справжня досконалість. Особливістю такого шляху є неможливість отримання досвіду добра без того, щоб повною мірою не випробувати на собі майже все можливе зло. От чому не можна здобути потрібний досвід за одне людське життя, і кожному поколінню судилася тільки невелика частина такого досвіду. Перший такий досвід здобув Каїн, коли вбив свого брата Авеля за те, що Бог не прийняв плоди його праці, які він здобував на важких теренах землеробства.

Людина сьогодення повністю залежна від матеріального світу, світу комфортного життя, зручної інфраструктури. На жаль, еволюція людини призвела до того, що вона не прислухається до себе, припинила звертатися до свого внутрішнього стану.

Якщо первісна людина мала здатність прислухатися до свого інстинкту і нею керувала ірраціональна інтуїція, що давало їй змогу жити у гармонії з природою, то сучасна людина втратила цю здатність. Вона хизується своїми раціональними досягненнями і вважає, що її когнітивність становить головну сутність та силу життя.

Сучасна людина несе на собі гріх протиприродності, вступаючи тим самим у суперечність з природою, а отже бунтує проти Бога. Тому людина втратила духовну мудрість, яка була дана їй від Бога і природи, а духовний бік життя людини, як відомо, безпосередньо пов'язаний зі здоров'ям та хворобою.

Уміння розпізнавати добро і зло є духовною якістю людини, а весь шлях надбання цього вміння є духовним шляхом. У релігії це має назву поверненням до Едему, тобто у стан свідомості, в якому людина може бути названа досконалою, самодостатньою. У цьому плані згадаємо особистість Ісуса Христа, головною рисою якого було непротивлення злу за наявності внутрішньої сили. Це дозволяло нейтралізувати будь-які ворожі дії. Проте до цього часу це не виявив ніхто.

У Біблії є прогнози, щодо людини, її існування, її буття. Що треба, щоб зберегти своє тіло? Адже Біблія свідчить про його хвороби: - венеричні (Лев. 15:2-33); спадкові (Числ. 14:33; Іов 14:4; 21:19; Пс. 37:28; 51:7; Іс. 14:20-21; 65:6-7; Іер. 31:29-30), пов'язані із серцем (Бут. 20:5-6; Ісх. 28:29-30; 35; Втор. 6:5-6; 1000000:12-16; 30:17-18) тощо. Виходячи з настанов Біблії, людина богоподібна. Це вище творіння Бога. Нічого не має більш досконалого, ніж сама людина, не беручи до уваги, звичайно, самого Бога. Людський феномен створений закінченим – як богоподібна особистість. Він навіть більш складний і досконалий, ніж ангели, котрі є посланцями Бога для служіння людині, виконання його волі відносно людини. Людина мікрокосмос, «клітинка» Всесвіту. Тому здатності, можливості в неї безмежні. Їх знає лише Бог. Тому розблокувати їх може сама людина, але в нерозривному зв'язку із Богом. Такий тандем необхідний і це перша заповідь людині (Бут. 2:16). Ігнорування її

приведе до загибелі самої людини. Тому тіло людини – це храм душі, вмістилище Святого Духа. Воно – верх краси і досконалості; в ньому не має нічого зайвого, не має «поганих» частин. У «науково-медичних» колах іноді виникають твердження про зайві «частини» тіла: гланди, апендикс тощо. Різними медиками в різні часи було нараховано зайвими 180 «деталей» людського тіла. Звичайно, фетишувати тіло людини недопустимо, але зберегти його форму, а тобто здоров'я необхідно. Для цього фізичних щоденних 30 хвилинних вправ і процедур замало. Потрібно інтелектуально засвоїти (зрозуміти механізми дій) практики основних релігій Заходу і Сходу, щодо постів, голодування, молитов (психічних станів умиротворення), систем йоги, східних медитацій тощо.

Але саме головне у людині – це глибини її душі. Відомо, що інтелект – це функція мозку людини. Доведено: у роботі задіяно лише 3 % - 5 % «потужності» голови. А що в собі таять останні 95-97 %? Відомо: у людини крім свідомості є колосальна генетична пам'ять. Але вона заблокована і лише випадково проривається до нас, наприклад, запам'ятовування текстів багатосторінкових книг, перемноження багатозначних чисел, здатність передбачення. Тому витягати вказані «резерви» треба обережно, із опорою на Бога. Не даремно генетична пам'ять заблокована, недаремно існують езотеричні заборони. Саме тут треба звернутися до етики – науки про те, що можна, а чого не можна. Вона повинна стати тим «контролером», який буде контролювати цей процес.

Людство у своїй духовній еволюції просувається по вектору, який вказав для нас Ісус, і в цьому плані важливою є Біблія, яка допомагає медицині у придбанні людини не тільки фізичного, але й духовного здоров'я. У цьому плані актуалізується питання збереження здоров'я. Тобто у сучасних умовах слід поговорити про моделі медицини, які повинні оптимізувати проблему збереження здоров'я на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

2.3. Громадське здоров'я у векторі розвитку сучасної медицини

Якість життя людини завжди була і є похідною природного і соціокультурного середовищ. В умовах сучасного світу з його екологічними катастрофами, економічними та політичними кризами, пандемією, соціокультурними трансформаціями стан суспільства стає визначальним чинником стану здоров'я індивіда. Вже давно доведено, що виникнення хвороб залежить не тільки від біологічних (генетична схильність, віруси та інше), але й від соціальних (економічних, культурних) чинників. За класифікацією американського вченого Роббінса, чинники, що впливають на здоров'я можна розділити на чотири групи: - спосіб життя – 51-52 %; - стан навколишнього середовища – 20-21 %; біологічні чинники – 19-20 %; - обсяг і якість медичної допомоги – 8-9 %. Це свідчить про багатоаспектність до визначення проблем здоров'я.

У цьому аспекті проблеми здоров'я, в обговоренні котрих приймають участь соціологи, економісти, демографи, психіатри, медики групуються навколо трьох основних тем:

- 1) поняття здоров'я (так само, як і хвороби) не є абсолютним, а наповнюється різним змістом в залежності від конкретних соціальних умов;
- 2) стан здоров'я у даній популяції залежить від цілого ряду соціально-економічних чинників;
- 3) організація лікувально-профілактичних заходів у глобальних масштабах.

Представники суспільних наук активну приймають участь у розробці усіх цих тем в теоретичному, методологічному та емпіричному аспектах. Медики звертаються тому до цієї проблеми, бо розуміння більшої залежності здоров'я від соціально-економічних умов життя, ніж від досягнень медицини, все сильніше закріплюються у їх свідомості.

Так соціологи і демографи розглядають питання застосування демографічних методів у галузі охорони здоров'я. Наприклад, вчені Гарвардського університету аналізують дані про середню тривалість життя та смертності у США, а також їх часову динаміку. Ними було встановлено неспинне зростання за останні 100 років середньої тривалості життя, що пов'язано, в першу чергу, із зниженням дитячої смертності; вона вища для жінок, ніж для чоловіків. Якщо на початку ХХ ст. тільки половину людей доживали до 60-річного віку, то у теперішній час для населення США ця цифра становить 98 % для жінок і 78 % для чоловіків. Але якщо повністю, наприклад, позбавитися такої хвороби як рак, то смертність могла б зменшитися на 17 %, а середня тривалість життя – зросла б у чоловіків із 69 до 83 років. Проте ці розрахунки абстрактні, бо вони не враховують збільшення смертності від інших вікових чинників, наприклад, від серцево-судинних хвороб, так що реальний приріст середньої тривалості життя з урахуванням усіх інших чинників склав би біля двох років. Вивчення причин смертності призводить, у свою чергу, до питання про ті межі (вочевидь, 75-80 років), до котрих може бути підвищена середня тривалість людського життя, хоча у Біблії генетичний код людини вираховується 120 роками.

Також досліджується питання про вплив індустріалізації та економічного розвитку суспільства на стан здоров'я населення. У розвиваючих країнах основними проблемами є швидке зростання населення, особливо у містах, нестача житла та продуктів харчування, нерівномірний розподіл прибутків.

Щодо розвинутих капіталістичних країн, то вони стикаються із проблемою економічної нестабільності, що породжує безробіття, а також із проблемою забруднення оточуючого середовища промисловими відходами. У цьому зв'язку з'ясовується, що економічний розвиток і динаміка смертності, наприклад, у першій половині ХХ ст. були пов'язані між собою зворотною залежністю: періоди економічного спаду, як правило, призводять до зростання показників смертності. Звичайно, це відбувається з деякою затримкою (від

одного до п'яти років), причому раніше у групах старшого віку, а пізніше і в більш молодих вікових групах.

Антропологи теж залучають дані своєї науки для аналізу соціокультурних чинників, що визначають погляди на здоров'я та хворобу у різних суспільно-історичних умовах. Дослідження антропологів свідчать, що некоректно вважати оманними та забобонними будь-які не подільними сучасною медициною погляди і звичаї у галузі медицини та гігієни. В конкретних умовах деякі з них мають певний раціональний зміст. З іншого боку, у поглядах на природу хвороб сучасною цивілізованою людиною успадковане чимало від стародавніх забобонів та ритуалів.

Психологи та психіатри розглядають питання здоров'я під кутом зв'язку схильності до соматичних хвороб із чинниками психосоціального ґатунку. Переживання внутрішніх конфліктів впливає на реакцію організму та його опору патогенним впливам. Основні психологічні чинники ризику пов'язані із психологічним стресом та із стилем життя даного індивіду, що відображує властивість його особистості.

Парадокс цивілізації полягає і в тому, що паралельно із прогресом медицини, успіхами у боротьбі за продовження середньої тривалості людського життя відбувається інтенсифікація несприятливих психологічних чинників, що породжується сучасним устроєм життя. Встановлений зв'язок психологічного стресу та певних рис характеру із схильністю до серцево-судинних хвороб і до хвороб виразки. До речі, якщо раніше це було встановлено для популяції в цілому, то зараз наука, користуючись психологічними тестами, наближається до можливості індивідуальних оцінок ступеню ризику.

Соціологія медицини теж вносить свій внесок у визначення здоров'я. Так соціологи Вісконсинського університету досліджували проблему, що стосується обсягу медичної допомоги у різних країнах і для різних груп населення. Так, періодичність звернення до лікаря у різних країнах значно варіюються, проте це не може бути пояснено демографічними різницями, а

вимагає соціально-психологічної інтерпретації. Будь-які норми у цій галузі взагалі відносні: можна говорити про «достатність» медичної допомоги з точки зору лікарів, пацієнтів, представників різних соціальних груп, людей з особливими психологічними характеристиками тощо. За даними США, жінки у середньому частіше звертаються до лікарів, ніж чоловіки; цей показник вище у частини населення з високими прибутками, а також у молодшій та старшій віковій групі. Частіше звертаються до лікаря особи з психологічними проблемами: це може бути обґрунтовано тим, що соматичні розлади можуть бути психогенними за своєю природою, психологічний конфлікт може призводити до суб'єктивної переоцінки тяжкості симптомів або робить індивіда менш здатним справитися з ними без сторонньої допомоги; нарешті, звернення до лікаря може бути формою виявлення потреби, врешті неусвідомленою, в увазі і підтримці.

Представники історії медицини аналізують проблему, що полягає в наступному: яку роль знання в галузі соціальних наук визнані грати у медичній освіті і у медичній практиці? Як відомо, базу медичної освіти традиційно складають предмети природничого циклу (біологія, фізика, хімія тощо). І це логічно. Так, доведено, що анатомія людського тіла містить майже усі хімічні елементи таблиці Д. Менделєєва, зокрема, срібло та золото. Всі вони важливі для людини. Але агресивне середовище, в якому мешкає людина, «вбивають» біологічно активні речовини, що є основними причинами розповсюдження зростання дефіциту життєво важливих елементів і надлишку токсичних, які завдають невідвратної шкоди здоров'ю. Відповідно до рекомендації дієтологічної комісії Національної академії США щоденне надходження хімічних елементів має відповідати встановленим нормам, тому данні проблеми є пріоритетними у вивченні цього питання.

Організм людини складається на 60% з води, 34% припадає на органічні речовини і 6% - на неорганічні. Основними компонентами органічних речовин є вуглець, водень, кисень, до їх складу входять також азот, фосфор і сірка. У

неорганічних речовинах організму людини обов'язково присутні 22 хімічних елементи: Ca, P, O, Na, Mg, S, B, Cl, K, V, Mn, Fe, Co, Ni, Cu, Zn, Mo, Cr, Si, I, F, Se.

Живі організми в своєму складі містять різні хімічні елементи. *Макроелементами* прийнято вважати ті хімічні елементи, вміст в організмі яких більше 0,005% маси тіла (водень, вуглець, кисень, азот, натрій, магній, фосфор, сірка, хлор, калій, кальцій). *Мікроелементами* називають хімічні елементи, що містяться в організмі в дуже малих кількостях. *Незамінні мікроелементи* - мікроелементи, регулярне надходження яких з їжею або водою в організм необхідне для нормальної його життєдіяльності (залізо, йод, мідь, марганець, цинк, кобальт, молібден, селен, хром, фтор).

Фізіологічне значення мінеральних елементів визначається їх участю:

- у структурі і функції більшості ферментативних систем і процесів, що протікають в організмі;
- у пластичних процесах і побудові тканин (фосфор і кальцій - основні структурні компоненти кісток);
- у підтримці кислотно-лужного стану та водно-сольового обміну;
- у підтримці сольового складу крові і участі в структурі формують її елементів.

Незважаючи на те, що хімічні елементи містяться в організмі людини в незначних кількостях, роль їх надзвичайно велика. Так, наприклад, кремній посилає та приймає імпульси мозку. Він має здатність «приклеювати» до себе віруси і хвороботворні мікроорганізми, невластиві людині, які потім виводить з організму. Вибірна «склеююча» здатність колоїдних систем кремнію, є унікальною. Віруси грипу, гепатиту, поліартриту, ревматизму та інші мікроорганізми, що викликають патологію, засмоктуються в колоїдні структури кремнію силою електричного притягання, як у крові, так і ШКТ. Агресивне середовище «засмічує» наш організм важкими металами (цинк, ртуть тощо). Тому «ліками від шкідливих впливів міста» можуть бути пектини. Вони працюють дуже ефективно, не залишаючи після себе ніякого «сміття» і при

цьому не порушуючи бактеріологічного балансу організму. Пектини виводять з організму іони токсичних металів. Тому пектини використовуються, як профілактичний засіб в умовах шкідливого навколишнього середовища, насиченого сполуками важких металів. Таким чином, кожен хімічний елемент має велике значення для нашого організму.

Але суто біологічний підхід до проблеми здоров'я та хвороби не вичерпують всієї її суті. Тому психологія, соціологія та антропологія повинні зайняти пристойне місце у підготовці майбутнього лікаря.

Як бачимо, проблема здоров'я не може визначатися суто медичними дисциплінами. Вона знаходиться на перехресті медичних і суспільних наук, які повинні співпрацювати в діалектичній єдності, обумовлюючи і доповнюючи один одного. Тільки у такому тандемі може вирішуватися проблема здоров'я, а це призведе до вибудови сучасної моделі медицини, яка є потребою сьогодення. Отже, проблема здоров'я вимагає поліфункціонального підходу, а це проблема не лише медиків, але й багатьох вчених, які досліджують проблему людини. Тому сьогодні у обіг увійшло словосполучення, а саме громадське здоров'я, що свідчить про соціальну об'ємність данного поняття.

Стан здоров'я людини значною мірою залежить від способу її життя, а саме: від якості харчування, режиму, фізичної активності, наявності/відсутності шкідливих звичок тощо. У свою чергу, спосіб життя визначається макро- та мікросоціальними факторами: освітою, соціальним статусом, національними і родинними традиціями, релігією тощо. З огляду на це, в умовах сучасного суспільства здоров'я має розглядатися не лише з точки зору фізіології, а, як зазначалось вище, з урахуванням соціокультурних, ментальних, політико-економічних особливостей конкретного соціуму. Це актуалізує проблему утвердження нового модусу взаємодії між медициною та суспільством, вимагає перегляду структури охорони здоров'я як соціального інституту, основних принципів його функціонування. У цьому ж полягає предметна сторона поставленої нами проблеми. Побудова нової системи взаємодії медицини та

суспільства потребує наукового обґрунтування, в тому числі визначення методологічних принципів аналізу цієї системи, що становить гносеологічну сторону проблематики нашого дослідження.

Проблема взаємодії медицини і суспільства завжди цікавила дослідників, які представляють різні галузі як соціогуманітарного, так і природничого знання. Це соціологи, філософи, історики, економісти, фізіологи, валеологи і, звичайно, лікарі. Це зумовлюється полівекторністю зазначеної проблеми, її актуалізацією з точки зору різних сфер життєдіяльності сучасної людини. Корисними для нашого дослідження є праці А.М. Ізуткіна, В.П. Петленка, Г.І. Царегородцева, О.Є. Іванова, Ю.П. Лисиціна, Л.П. Семенова, А.П. Алексеєнко, К.І. Карпенко, І.С. Кратенко, А.Ф. Яковцової та ін. В роботах цих та інших науковців досліджуються філософські, соціально-екологічні, соціологічні, релігійні аспекти медицини, проте її моделі, залежність від тих процесів, що відбуваються сьогодні, висвітлюються лише епізодично.

Це актуалізує можливі шляхи побудови нового модусу взаємодії медицини та суспільства в умовах сучасного українського соціуму.

Реалізуючи цю задачу, перш за все, зазначимо, що вітчизняна система охорони здоров'я на даному етапі свого розвитку суспільства функціонує, виходячи з принципів так званої *гіпократівської моделі*, згідно з якою медицина зосереджена на лікуванні хвороби, яку традиційно розуміють як певний психофізіологічний дисбаланс в організмі і лікують традиційними лікарськими засобами. Практика сьогодення свідчить про зниження ефективності подібного лікування, яке відповідало суспільним запитам у часи постійних спалахів епідемій, що загрожували життю мільйонів. Тепер від медицини вимагають більш індивідуального та, водночас, комплексного підходу до збереження здоров'я, який враховував би не лише фізіологічний, а й соціокультурний, ментальний, духовний аспекти життя людини, яка потребує медичної допомоги.

Зниження ефективності гіппократівської моделі медицини зумовлене, наступними чинниками: по-перше, лікарська терапія не має нічого спільного із законом саморегуляції організму; по-друге, гіппократівська модель заснована на локальному баченні людини, що виключає комплексний підхід, який довів свою актуальність і ефективність у сучасних умовах лікування; по-третє, суттєве погіршення стану навколишнього середовища призводить до забруднення внутрішнього організму і на цьому тлі введення ліків ще більше ослаблює імунні сили організму, а, отже, не допомагає його одужанню; по-четверте, з'явилася маса «соціальних» хвороб (цукровий діабет, СНІД, туберкульоз, анорексія, гіпертонія тощо), де причинами є стреси, незбалансоване харчування, погані житлові умови, низький рівень життя і т. ін.

Усе це вимагає від сучасної медицини певного переформатування, переорієнтації на нову модель, а саме на актуалізацію саморегулятивно-профілактичної функції охорони здоров'я, що потребує усвідомлення працівниками системи охорони здоров'я нових принципів надання медичних послуг. Це докорінно змінює формат взаємодії медицини і суспільства. Новий модус такої взаємодії вимагає лікування не хвороби, а всього організму людини; передбачає використовувати у процесі оздоровлення не тільки фактори оточуючого середовища, а й народну медицину; залучати до рівноправної участі у процесі лікування і лікаря, і пацієнта, і родичів останнього; здійснювати навчання кожної людини, як бути здоровою, тобто опанування біологічних законів управління організмом і методів їхнього застосування. Сьогодні вже можна говорити про певні практичні кроки в реалізації цієї мети (мається на увазі викладання в середній школі валеології; використання природного навколишнього середовища для лікування хвороб, наприклад, термальні джерела, соляні печери; поява медично екології тощо).

Однак, розвиток медицини йде інтенсивно і сьогодні в надрах саморегулятивно-профілактичної моделі медицини закладаються основи для взаємодії, зокрема, з медичною екологією. Медична екологія (екологічна

медицина) - новий напрямок медичної науки, що розглядає взаємодію між факторами ризику зовнішнього середовища і здоров'ям людини. Медична екологія - це комплексна наукова дисципліна, яка розглядає всі аспекти впливу навколишнього середовища на здоров'я населення з центром уваги на середовищних захворюваннях. Це - розділ антропоєкології і напрямок у сучасній профілактичній медицині, що аналізує зв'язки і залежність суспільного здоров'я і його відхилень від факторів навколишнього природного, соціального і техногенного середовища. Медична екологія намагається встановити причину захворювань у безпосередньому зв'язку із навколишнім середовищем, при цьому враховується велика різноманітність екологічних факторів, нозологічних форм захворювань і генетичних особливостей людини. Так медична екологія з'ясувала, що незважаючи на те, що значну роль у формуванні різних патологічних відхилень грають генетичні компоненти, віково-статевий склад, клімат, конституція тіла людини тощо, кожна нація має свої «слабкі місця». Зокрема, розміри серця у представників європеїдів, монголоїдів і негроїдів в кардіоторакальному відношенні різні. А ось спадково обумовлене потовщення стінки вінцевих артерій у населення східних районів Фінляндії обумовлює більш високу смертність від ІХС. Відмінності у кількості клапанів великих вен пов'язані з більш високою частотою варикозу вен у представників європеїдної раси у порівнянні з негроїдами. Зате негроїди у 10 разів частіше страждають на рак простати. Вчені пов'язують це з різницею в концентрації статевих гормонів у крові. Що стосується мешканців Тихоокеанського регіону, то у них спостерігається висока схильність до цукрового діабету, майже 45 %. Стійкість африканців до малярії існує за рахунок гена серповидно-клітинної анемії. Європейці частіше мають генетичні особливості, що відповідають за ідеопатичні гемохроматози, резистентність до туберкульозу, ризик артеріальної гіпертензії. Люди, що мають генетичну схильність до шизофренії, більш стійкі до інфекцій і травм. Люди, генетично детерміновані по короткозорості, часто

відзначені високим інтелектом, а схильність до алкоголю, навпаки, пов'язана зі зниженим інтелектом.

Є й інша класифікація, котра пов'язана з гендерною приналежністю і яка повинна враховуватися медициною. Так у жінок після 35 років збільшується вірогідність народження «сонячних дітей». Доньки літніх батьків часто бувають безплідними. Далі, чоловіки-росіяни, які за тривалістю життя сьогодні поступаються всім етносам, крім молдавського, відрізняються дуже високою інтенсивністю смертності у працездатному віці. Найбільші шанси прожити довго і щасливо мають представники єврейського етносу. Чоловіки-євреї значно випереджають в цьому плані інші нації. Так, наприкінці ХХ ст., середня тривалість їхнього життя становила 66,2 роки, тоді як для молдован - 62,5, росіян - 62,6, українців - 63,4, білорусів - 63,5. Вважається, що серед євреїв переважає суспільна група, яка зайнята розумовою працею, і саме вони є найбільш раціональними людьми з обережним поведінням і підвищеним інстинктом самозбереження. Що стосується жіночої смертності, то вона вище серед представниць єврейської та польської національностей, а найнижча - серед російських жінок.

Як бачимо, у медицині, як і в житті, відбуваються великі зрушення, а звідси і ускладнення моделі медицини, яка постійно трансформується, ускладнюючись і переформатовуючись під впливом потреб людського життя.

Говорячи про необхідність нагального проведення національної реформи медичної сфери, ми передовсім прагнемо звернути увагу на ступінь соціоцентричності медичної науки, її налаштованості на негайний відгук на суспільні запити. Сьогодні у центрі уваги наукових кіл перебувають такі досягнення в біомедицині, як штучне запліднення, народження дитини «з пробірки», клонування органів, трансплантація і таке інше. Проблеми, які намагаються долати зазначеними методами, зумовлюються соціальними чинниками. Так, за медичною статистикою, кожна п'ята подружня пара в Україні безплідна. При цьому першопричиною постановки невтішного діагнозу

все частіше стають чоловіки. Так, 10 % українського чоловічого населення є алкогольними кастратами. Це означає, що сучасне суспільство все більше потребує допомоги генної інженерії, зацікавлене в геномному аналізі, генній терапії, а, отже, усе гостріше постають питання генетичної безпеки, передовсім в аспектах виявлення факторів ризику виникнення генетичної патології та розробки рекомендацій з її профілактики.

У цьому контексті підкреслимо, що проблема генетичної безпеки в сучасному суспільстві є доволі гострою. За даними Міністерства охорони здоров'я, в Україні щорічно народжується близько 12 тисяч дітей з вродженою та спадковою патологією. Саме вроджені та спадкові захворювання стабільно посідають друге місце у статистиці смертності дітей першого року життя. За даними ВООЗ, до 50 % вроджених дефектів виникає внаслідок тератогенного впливу на вагітну жінку шкідливих факторів навколишнього середовища. А це регульований процес, тому впливу цих факторів можна запобігти.

Сьогодні експериментально встановлено мутагенну дію більш ніж 1000 хімічних елементів, з якими контактує людина. Ураження хромосом у клітинах можуть викликати ті чи інші виробничі процеси, речовини, що використовуються в сільському господарстві, медичні препарати, харчові добавки тощо.

На формування вроджених вад та мимовільні аборти у жінок впливають радіація, механічні, температурні фактори. Наприклад, при роботі майбутньої матері в умовах високої температури, особливо при підвищеній вологості, збільшується частота появи дітей із вродженою аномалією очей. Так само великі психоемоційні навантаження та тяжка фізична праця можуть викликати ускладнення репродуктивної діяльності. Як виявилось, у 70 % працівниць сільського господарства та 40 % жінок, які працюють на промислових підприємствах, характер роботи кваліфікується як важкий. А серед усіх працюючих у нічну зміну третину складають жінки віком від 20 до 39 років, тобто усі вони мають фертильний вік, а, отже, потрапляють у групу ризику

розвитку безпліддя або патологічного перебігу вагітності з подальшим народженням хворої дитини.

Серйозну загрозу для українського суспільства, як вже зазначалось, становить навколишнє середовище. Так, в Україні рівень забрудненості на 1 км² площі в 6,5 разів вищий, ніж у США, і в 3,2 рази, ніж у країнах Європи. Близько 16 % викидів в атмосферу є мутагенними. Понад 70 % населення країни споживає дніпровську воду, якість котрої, з точки зору вмісту мутагенів, досить сумнівна. Точна інформація про хімічний склад підземних вод відсутня. Забруднення ж поверхневих вод добривами, пестицидами внаслідок ерозії ґрунтів сягає за межі граничних концентрацій. Нарешті, відкритим залишається питання подальшого впливу наслідків аварії на ЧАЕС на генетичне здоров'я нації.

Сьогодні достеменно відомо: мутагени з навколишнього середовища провокують мутації в соматичних клітинах, що в кінцевому результаті призводить до розвитку ракових пухлин. Що стосується статевих клітин, то залежно від розміру та місця пошкодження існує ризик розвитку безпліддя, мимовільного аборту; дитина може з'явитися на світ мертвою або з вродженими вадами розвитку.

Підкреслимо, що кількість патологічних генів у людській популяції зростає в усьому світі. Це можна пояснити як підвищенням якості діагностики і реєстрації генетичних захворювань, так і дійсним збільшенням частоти виникнення патології. Таке збільшення відбувається виключно в результаті медичної допомоги, у першу чергу вагітним, немовлятам, особам, які мають спадкову патологію; впровадження технологій штучного запліднення, планування сім'ї. Частоту захворювання на генетичні розлади у новонароджених у нашій країні співставляють з європейським рівнем. Щорічно в Україні з'являється на світ близько 350 дітей з хворобою Дауна («чарівні принци»), близько 300 дітей зі множинними вадами розвитку, 90-100 дітей з репродуктивними вадами кінцівок, близько 140 – зі спинномозковою грижею.

Статистика фіксує показову цифру: щорічно в Україні у понад 8 тисяч жінок вагітність переривається спонтанним абортom у першому триместрі. Науково доведено, що більшість випадків мають генетичну етіологію. Щодо мультифакторних хвороб (серцево-судинних, онкологічних, ендокринних, психічних), які формуються при взаємодії як генетичних факторів, так і факторів зовнішнього середовища, то у статистиці захворюваності населення України вони займають відносно невелику частину. Водночас вони є причиною інвалідності майже двох третин дітей-інвалідів і основною причиною високої смертності населення. На жаль, питанням генетики мультифакторних хвороб у нашій країні приділяється мало уваги, навіть менше, ніж спадковій патології у дітей.

Тим не менш зазначимо, що в Україні вже накопичені деякі знання та досвід, котрі дозволяють використовувати методи ДНК-технологій для лікування та профілактики низки спадкових захворювань. Методи молекулярної діагностики виявляють не тільки гени спадкових хвороб, але й гени, схильні до того чи іншого захворювання. Серед недуг, викликаних наявністю в геномі генів схильності, розрізняють захворювання з пізнім початком та мультифакторні хвороби. Перші (такі, як рак молочної залози, хорея Гентінгтона, хвороба Альцгеймера, низка нейродегенеративних захворювань) можуть бути виявлені вже при народженні дитини на основі її генетичного аналізу, проте зазвичай очевидні симптоми недуги розвиваються в більш пізньому віці. Інші (наприклад, цукровий діабет, гіпертонія, атеросклероз, деякі онкологічні захворювання) також визначаються при народженні, але розвиваються тільки за наявності несприятливих зовнішніх факторів соціуму. Отже, якщо людина з такою схильністю буде уникати шкідливих для неї впливів навколишнього середовища або дотримуватися необхідної дієти, то може ніколи і не захворіти невиліковною хворобою. Так, у багатьох випадках ризик захворіти на ту чи іншу недугу залежить передовсім

від своєчасної медичної діагностики та відповідального ставлення людини до себе, до свого здоров'я.

На превеликий жаль, рівень генетичної безпеки українців украй низький, навіть загрозливий. Традиційно неувважність із боку держави до питань медичної генетики пояснюється нестачею коштів. При цьому забувають, що, наприклад, одна гривня, вкладена у скринінгову програму діагностики новонароджених, заощадить 10 гривень, необхідних на лікування у майбутньому. Попри заяви уряду України про європейський вибір, у тому числі медичного обслуговування наших співвітчизників, грошей на проведення скринінгу новонароджених не вистачає, що зводить нанівець саму ідею ранньої профілактики захворюваності населення. Біохімічний скринінг вагітних, який разом з ультразвуковою діагностикою здатний виявити до 80% вродженої патології у допологовому періоді, також не проводиться. Як наслідок, процес прогнозування здоров'я українського населення вкрай ускладнюється, бо проведені дослідження дозволяють можливість стверджувати, що генетичний компонент у формуванні здоров'я населення значно більший, ніж відведені для нього сьогодні 20%.

З огляду на зазначене вище, ми можемо говорити про нагальність пошуку принципово нових підходів до сфери надання медичних послуг, до медичної галузі в цілому. На необхідності ревізії існуючої моделі охорони здоров'я в бік так званої предикативної моделі наполягає наукова громадськість. Предикативна медицина побудована на розумінні того, що певні хвороби запрограмовані генетично, а багато захворювань є наслідком взаємодії генів і соціокультурного оточення. Активізація досліджень на цій царині створила можливість передбачення схильності людини до тих або інших захворювань. Предикативна медицина дає можливість вирішувати принципові з точки зору збереження здоров'я завдання у системі «triage», а саме:

- 1) з'ясувати «вихідні клітини» спадковості та скласти генетичну карту людини;

2) визначати дефектні гени, відповідальні за виникнення хвороб;

3) ідентифікувати з різними захворюваннями гени окремої людини для встановлення діагнозу і тим самим забезпечити необхідність становлення превентивної медицини.

Практика показує, що з 4000 відомих сьогодні спадкових хвороб тільки у 100 випадках виділений генетичний дефект, що їх викликає. Шлях до вирішення цих завдань у повному обсязі ще дуже довгий, тим більше, що багато спадкових хвороб гетерогенні, а одна і та ж сама хвороба (наприклад, шизофренія) викликається мутацією різних генів. Окремо в цьому переліку стоять такі хвороби цивілізації, як цукровий діабет, онкологічні захворювання та інші.

Оцінка можливостей предикативної медицини пов'язана із шансами, які вона дає окремій людині, і ступенем ризику її застосування. Розширюючи та поглиблюючи наші знання про людину, предикативна медицина здатна зменшити ризик розвитку захворювань, а в окремих випадках попередити, навіть виключити можливість її прояву завдяки відповідному способу життя. Генетичний аналіз (моніторинг) дає можливість звернути увагу на небезпечні для людини зовнішні впливи, перш ніж вони призведуть до розвитку клінічної стадії хвороби.

Предикативна медицина – це охорона людського життя, вона попереджає ризики виникнення захворювання і передачі хвороб наступним поколінням. Труднощі предикативної медицини пов'язані не тільки з тим, що про функції багатьох генів ще нічого невідомо, але і з тим, що надійність і точність діагностики, схильності до певних хвороб недостатньо підтвержені. Водночас постійно постають питання про право людини на медичну таємницю, право свідомо вирішувати, що і кому вона може і повинна говорити про свою хворобу. Предикативна медицина стає підґрунтям для нових дискусій про те, що є здоров'я, хвороба, норма, індивідуальність, чи є хвороба приватною справою чи вона входить до компетенції суспільства, його колективної безпеки.

У цьому контексті необхідно не забувати про ризики для людської спільноти, які потенційно несе предикативна медицина. Так, існує:

а) небезпека поділу людей на спадково сильних і спадково слабких (наприклад, в азіатських країнах можливість прогнозування статі майбутньої дитини призведе до збільшення кількості абортів у випадку, якщо дитина – дівчинка);

б) небезпека редукції людини до суто біологічної істоти, тобто небезпека редукціонізму (принцип, що стверджує можливість зведення вищих явищ до нижчих) і селекціонізму (принцип відбору, поліпшення породи), що означає заперечення волі, відповідальності та достоїнства людини, перетворення її на засіб для реалізації певної мети.

Тому скрізь, де предикативна медицина загрожує життю людини, наражає її на безвідповідальний ризик, її принципи мають бути заперечені. Життя людини – набагато більше, ніж просте функціонування організму, і визначається воно не геномом, а соціальними, культурними, міжособистісними, релігійними відносинами. Інакше кажучи, предикативна медицина не може ігнорувати етичні проблеми, які стосуються абсолютно всіх без винятку людських істот.

Предикативна медицина використовує як метод дослідження генетичний аналіз, але це аналіз не всього генома, а тільки невеличкої його частини, часто одного – єдиного гена. Геномний аналіз застосовується у таких випадках:

а) для вивчення перебігу вагітності, що дозволяє виявити наявність або відсутність патологічних ознак у дітей до їхнього народження, що, у свою чергу, дозволяє або заспокоїти батьків, які безпідставно хвилюються, або підготувати їх до народження хворої дитини;

б) при прийнятті на роботу (у тому випадку, якщо інші методи не дають подібного ефекту) для поліпшення індивідуального професійного захисту і профілактики професійних захворювань, а також для відсторонення від

виконання певних функцій у тому випадку, якщо спадкові фактори створюють небезпеку для самого найманого робітника або третіх осіб;

в) у судовій практиці для ідентифікації злочинця або доведення факту батьківства.

Геномний аналіз дозволяє здійснювати генну терапію, мета якої – лікування генетично зумовлених хвороб, усунення симптомів і зняття самої причини хвороби. Сьогодні подібна терапія здійснюється тільки у випадку моно генних спадкових хвороб, викликаних зміною структури одного гена, але в майбутньому не виключене лікування і багатofакторних недуг. Існують соматична генна терапія і зародкова, коли здійснюється втручання у клітини, відповідальні за запліднення. У найближчому майбутньому зародкова терапія не буде практикуватися, оскільки проти її застосування є аргументи прагматичного і категоричного порядку. Перші пов'язані з високим ступенем ризику: втручання може призвести до особистісних змін, а також до зловживань у цій сфері. Крім того, для становлення та розвитку зародкової терапії необхідні експерименти з людськими ембріонами, що класифікується як злочинне діяння. Категоричне заперечення проти застосування зародкової терапії ґрунтується на тій думці, що вона змінює генетичний базис індивіда і тим самим порушує його особистісну цілісність, а це вже виходить за межі компетенції медицини і є прямим вторгненням у справи етичні, філософські, зрештою – Божі. Тому ставлення до предикативної медицини, генної терапії має бути дуже уважним, адже генні технології можуть зберегти людське життя й одночасно порушити проблеми філософсько-етичного, культурного, теологічного характеру, які можуть стати фатальними не лише для окремої людини, а й людської спільноти в цілому.

Осмилення сучасного стану медицини і перспектив її розвитку підштовхують до розуміння того, що за наявних обставин людська цивілізація потребує формування нової, випереджаючої моделі медицини, якою є превентивна медицина (від латинського *praeventio* – «випереджаю»),

«попереджаю»). У порівнянні з профілактичною медициною, вона має більш широке поле застосування, більш насичена соціальним змістом. Превентивна медицина має запобігати небажаним захворюванням, оперативно реагувати на всі технічні винаходи, «ноу-хау», які мають безпосереднє відношення до людини, охорони і збереження її здоров'я. Тому саме у превентивній медицині можуть і повинні злитися зусилля не тільки медиків, але й інших спеціалістів у галузі фізики, хімії, біології, а також філософів, теологів та інших фахівців.

За даними ВООЗ, 60% хвороб людини залежать від способу життя, що актуалізує превентивну медицину. Про це свідчить хоча б той факт, що за останні 50 років удвічі знизилася концентрація сперматозоїдів у чоловіків. 40 років тому нижня межа норми, за даними ВООЗ, була 60 млн. сперматозоїдів у мілілітрі, потім – 40 млн., а нині – усього 20 млн. Мине ще 20 років – і багатьом подружжям доведеться звертатися до штучного запліднення як єдиного способу народити дитину. Вирішення цієї проблеми знаходимо у принципах превентивної медицини.

Остання виявила, що репродуктивна проблема перебуває у площині різновекторного напрямку людської діяльності та впливу на індивіда оточуючого середовища. По-перше, це алкоголізм (10% населення України – хронічні алкоголіки). Чоловіки-алкоголіки стають алкогольними кастратами, бо клітини, що виробляють чоловічі гормони, зазнають негативного впливу алкоголю. Вони хворіють на алкогольний гіпогонадізм. По-друге, негативний вплив мобільних телефонів на кількість та якість сперматозоїдів. Як довели угорські вчені, досліджуючи вплив стільникових радіохвиль протягом трьох останніх років, чоловіки, які носили мобільні телефони в кишені чи на паску штанів, за рік мали на 20-30 % гірші показники спермограми. Особливо дія стільникового телефону підвищувалася в екранованому приміщенні (ліфті, метро) через активізацію телефону в пошуку мережі. По-третє, робота за комп'ютером протягом 4-5 годин поспіль призводить до перегрівання статевих залоз, що негативно впливає на їхню функцію. По-четверте, 20-хвилинна

присутність у сауні при температурі 85 градусів призводить до зниження кількості та якості сперматозоїдів, котрі можуть відновитися лише за 5 тижнів. По-п'яте, це хвороби, пов'язані з високою температурою. Доведено, що грип чи ангіна діють негативно на репродуктивну функцію чоловіків, котра може відновитися лише через 5 місяців.

Головним принципом превентивної медицини є гуманізм, оскільки він передбачає визнання людини, її здоров'я найвищою цінністю. Важливі також:

- принцип незалежності, котрий означає, що об'єктами превентивної медицини є всі, хто потребує допомоги та підтримки, виключаючи дискримінацію за ідеологічними, політичними, релігійними, національними та віковими особливостями;
- принцип пацієнтоцентризму, що означає пріоритет прав пацієнта в усіх випадках, крім тих, у яких вони суперечать правам та інтересам інших людей;
- принцип врахування потенційних можливостей людини, який акцентує увагу на активній ролі пацієнта у вирішенні власних проблем з урахуванням його інтелектуальних, психічних та фізичних ресурсів;
- принцип конфіденційності, який означає, що у процесі професійної діяльності лікарю стає відома інформація, довірена йому пацієнтом (це можуть бути відомості про хворобу, негативні звички, психічний стан, сімейні проблеми тощо), розголошення якої близьким, колегам, іншим особам можливе лише за згодою самого пацієнта;
- принцип інформованості, який свідчить про те, що інформація може бути використана лікарем із професійною метою в інтересах пацієнта;
- принцип толерантності, який полягає у тому, що лікар працює з різними групами пацієнтів, у тому числі з особами, яким він не симпатизує з різних причин;
- принцип максимізації, який виходить з того, що кожна держава повинна виділяти кошти для превентивної медицини, які будуть застосовані для того, щоб на десятиріччя вперед попереджати захворювання громадян.

Отже, *предикативно-превентивна медицина* може стати і стає альтернативною ідеологією охорони здоров'я. Це та медицина, суть якої у персоніфікованому управлінні станом здоров'я людини та резервами її організму. Тому прагматична мета її полягає у подовженні повноцінного здорового життя людини до природних, біологічно обумовлених меж. А тому, головною задачею є завчасне виявлення змін в організмі конкретно обстежуваного, здатних призвести до захворювання, та прийняття заходів, котрі можуть запобігти хворобі.

Предикативно-превентивна медицина має добрі прогнози. Її перспективи полягають у тому, що науковий прогрес останнього часу забезпечив якісний стрибок у декількох напрямках діагностичної медицини. Високої діагностичної цінності та інформативності досягли методи променевої діагностики (УЗД, різні види томографії). Разом з цим якісні зміни відбулися і у лабораторній діагностиці. Розробка і впровадження в неї автоматизованих комплексів розширили спектр можливостей, підвищили точність та продуктивність досліджень. З допомогою методів молекулярно-генетичної діагностики стало можливим виявлення безсимптомних носіїв спадкових захворювань, визначення генетичної успадкованості до різних хвороб, таких як цукровий діабет, бронхіальна астма, гіпертонія тощо.

Якщо процес лікування сьогодні спирається на стару модель медицини, де задіяні лікар – хвороба – пацієнт, то завдяки розвитку предикативно-превентивної медицини з'являється можливість ефективного та безпечного лікування, профілактики захворювань, а разом з цим і економії фінансових ресурсів і часу як медичних працівників, так і самих пацієнтів.

Вироблення нових випереджаючих принципів охорони здоров'я, моделей медицини, яких суспільство потребує вже сьогодні, може бути здійснене тільки за бажанням самого суспільства, що залежить від ступеня розвитку громадянської самосвідомості, розуміння громадянами своєчасності та актуальності концентрації колективних зусиль, не тільки медиків, але й

інших спеціалістів: фізиків, хіміків, біологів, представників соціогуманітарних наук для збереження здоров'я як окремого індивіда, так і людської спільноти в цілому. Тим більше каталізатором цієї проблеми є сучасна пандемія «сovid-19», яка є всеохоплюючою і гостро ставить питання реформування медицини. Медицини, яка буде слугувати людям і відповідати їх запитам.

У цьому аспекті актуалізувалася проблема *громадського здоров'я*, яке становить медико-соціальний потенціал розвитку суспільства, що включає фізичне, репродуктивне, психічне та духовне здоров'я, яке вимірюється показниками стану здоров'я населення. Стан здоров'я населення визначає потенціал та спрямованість розвитку суспільства. Оптимальний рівень суспільного здоров'я є найважливішою умовою соціально-економічного розвитку останнього, а також одним із найбільш важливих цілей такого розвитку.

Громадське здоров'я складається із стану здоров'я кожного із членів суспільства і тому гарному здоров'ю індивідуумів відповідає гарний стан громадського здоров'я. При цьому громадське здоров'я не є простою сумою здоров'я індивідів, оскільки громадське здоров'я у порівнянні із індивідуальним є якісно іншою категорією. Існує в науковій літературі думка, що громадське здоров'я треба розглядати в якості соціально-демографічної категорії, яка свідчить про ступінь задоволення потреби суспільства у забезпеченні морфологічних та психоемоційних умов оптимальної реалізації життєдіяльності її членів.

Як же треба визначити громадське здоров'я?

Громадське здоров'я – це соціально-демографічна категорія, яка відображає здатність членів суспільства повноцінно виконувати функції по подальшому розвитку суспільства і вести образ життя, який забезпечує збереження, укріплення та розвиток цієї здатності.

Таким чином, громадське здоров'я є не тільки показник рівня здоров'я населення, а своєю стороною суспільних відносин, що повинно

розглядатися як загальне, яке існує не тільки через індивідуальне здоров'я, але і як деяка нерозчленована цілісність. У той же час, будучи характеристикою суспільства як цілісності, громадське здоров'я не може існувати інакше, ніж через індивідуальне здоров'я. Виникає цікава ситуація: громадське здоров'я не існує інакше, як через індивідуальне, при цьому громадське здоров'я не зводиться до індивідуального.

Сучасна медицина, як правило, орієнтується на негативні показники у визначенні здоров'я як окремого індивіда, так і громадського здоров'я, що вступає у наявні протиріччя із стратегічною лінією охорони здоров'я та медицини – профілактичним напрямком.

Логіка розвитку суспільства свідчить про те, що прийшов той час, коли треба відходити від негативних показників і перейти до оцінки громадського здоров'я через систему позитивних показників. Цей орієнтир дозволить не тільки виходити із інших норм визначення громадського здоров'я, але і надати нове уявлення про інший рівень якісної визначеності його стану. До компонентів визначення громадського здоров'я можна віднести «повне здоров'я», «практичне здоров'я», «питоме здоров'я покоління» тощо. Разом з тим, як можна говорити, про питоме здоров'я підростаючого покоління, якщо за період навчання у школі від 1-го до 8-го класу кількість здорових дітей знижується у 4 рази, дітей з короткозорістю збільшилося із 3 % до 30 %, кількість дітей із нервово-психічними розладами від 15 % до 40 %, а із гастроентерологічними хворобами збільшилися вдвічі.

Необхідність переорієнтації медицини на систему позитивних показників обумовлена наступними обставинами:

- а) позитивне уявлення про здоров'я людини дозволяє чітко сформулювати задачу первинної профілактики, яка стоїть перед медициною;
- б) через позитивні показники можна з'ясувати благотворний вплив соціальних факторів на здоров'я людини;

в) позитивні показники дозволять виробити у людини вірну уяву про своє власне здоров'я.

Сама система позитивних показників повинна бути представлена диференційно в залежності від статі, віку, психічних особливостей людини тощо.

Відмічені обставини свідчать про необхідність методологічної переорієнтації у пізнанні індивідуального і громадського здоров'я. Сутність її зводиться до того, що об'єктом дослідження індивідуального здоров'я повинна бути здорова людина, а предметом – її особисті властивості, особливості і риси цієї здорової людини, враховуючи і прояв її образу життя.

Слід відмітити, що здоров'я у масовій свідомості поки що не є цінністю, яка б стала метою і мотивом для певної поведінки. Проте є деякі зрушення, які викликані входженням української економіки у ринок. Вони, наприклад, обумовлені страхом сучасного працівника загубити своє робоче місце через слабке здоров'я.

При дослідженні громадського здоров'я об'єктом вивчення залишається родина, група людей, все населення, предметом же стає позитивна характеристика їх здоров'я.

Вивчення здорових людей, громадського здоров'я у позитивному сенсі забезпечить більш широкий підхід до здоров'я, що дозволить піднятися на новий щабель аналізу. Суспільство потребує гостру потребу у свідченнях про властивість людей повноцінно виконувати свої соціальні функції, яким повинне бути образ життя, що забезпечує цю здатність. Відповіді на ці питання дозволять більш ґрунтовно підходити до розробки заходів по збереженню, укріпленню вже маючого здоров'я і подальшому його розвитку.

При цьому необхідно, перш за все, внести ясність у питанні, кого вважати здоровим? Якими критеріями слід керуватися, коли мова заходить про виявлення здорових індивідів? Тому вимагається осмислення характеристик

здоров'я, які віддзеркалюють ті чи інші процеси, що детермінуються різними біологічними та соціальними факторами.

Тому здоров'я все у більшій мірі стає інтегрованим показником громадського прогресу. У показниках здоров'я віддзеркалюється, в кінцевому рахунку, підсумок досягнень суспільства в соціально-економічній, науковій та культурних галузях.

Разом з тим, однією із фундаментальних властивостей людини, яке протягом цілого історичного періоду сприймалося як необхідним, є здоров'я.

Говорячи словами М. Достоевського, «людина – є таємниця». І дійсно це так. Розкриттю цієї таємниці присвячена уся свідома доба людства. Дослідження здоров'я людини це тільки одна із можливостей проникнення у цю таємницю. Здоров'я – це та деталь, той суттєвий компонент цілісного уявлення про людину, без котрого розуміння в поясненні людини було б не повним.

У подальшій розробці наукової диференціації здоров'я необхідно з'ясувати, що уявляє собою відмінні властивості стану людини, що визначаються цим поняттям, чи має цей стан та це поняття самостійну цінність. Поки ж поняття здоров'я людини не відрізняється визначеністю та ясністю, як здається на перший погляд. У з'ясуванні природи хвороби, механізмів захворювань, уточнень понять норми та патології досягнуто вже достатньо. Проте результати, які вже є, не задовольняють потреби, що зросли.

Усе сильніше відчувається незадоволення в забезпеченні здоров'я людей. У результаті виникає потреба більш ґрунтовно розібратися у цьому загальнозначущому для кожної людини феномені, з яким пов'язується уява про здоров'я. Тому, з одного боку, виникає потреба поглибити наукові уявлення про здоров'я як природному стані людини. З іншого боку, необхідним є методологічний аналіз у сфері різних наук, що займаються проблемою здоров'я.

І, звичайно, важливе місце повинно зайняти світоглядні питання, а саме:

- відношення людей до власного здоров'я;
- державна політика, яка пов'язана із укріплення здоров'я, його реформування.

Дана задача має пряме відношення до людини взагалі і, зокрема, до її філософського аналізу. Складність проблеми здоров'я надає їй складну філософську змістовність, виявляє її світоглядну значимість.

Сьогодні важко дати конкретне визначення поняттю здоров'я, не звертаючись до результатів фізіології, психології, генетики, в цілому – біології людини. У той же час мова йде про індивідуальне здоров'я, а вже тим більше про громадське, де не можливо обійтися без досвіду, накопиченому суспільними науками, без врахування того, що складає сутність людини.

Значення громадського здоров'я з'ясовується при обговоренні питань про національне багатство, трудовий потенціал, трудові ресурси, ефективності усієї системи виробництва та суспільних відносин.

За своєю практичною значимістю проблема здоров'я людини, а тим більше громадське здоров'я, знаходиться у одному рядку із такими значимими соціальними задачами, як боротьба з голодом, збереження природи, покращення природного середовища, від рішення яких залежить не тільки майбутнє суспільства, але й подальша доля людського виду.

2.4. Моральний та сакральні аспекти репродуктивної функції людини

Життя – це безцінний дарунок, даний людині провидінням, і ніякі сили, які б вони могутніми не були, не в змозі її відняти.

Однією із загроз життя, яка торкається репродуктивної функції людини є аборт. Аборт (лат. abortus - викидень) розглядається як медична операція по перерві вагітності в термін до 28 тижнів. Саме ця операція розділила суспільство на два радикально протилежних табори: тих, хто виступає проти

абортів і вважає це актом убивства, і тих, хто виступає проти дискримінації жінок і вважають, що вони мають право на вибір. Широке розповсюдження і виправдання абортів в сучасному суспільстві християнська Церква розглядає як загрозу майбутньому людству та суттєву ознаку моральної деградації. Розміри використання штучної перерви вагітності глобальні. Статистика свідчить про те, що якщо кожний день у світі сьогодні здійснюється біля 100 млн. статевих актів, які у 910 тис випадках закінчуються заплідненням, то 10 % із них мають своїм фіналом штучний аборт. На цьому тлі Україна не є виключенням. У кінці 10-х рр.. ХХІ ст. рівень абортів у нас складав 16,6 на 1000 жінок фертильного віку, в той час як в Європі цей показник дорівнював 5.

Вірність біблійських вчень про святість та безцінність людського життя від самих її витоків не сумісна із визнанням «свободи вибору» жінки в розпорядженні долі плоду. Хоча мотивація абортів географічно різна: у 98 % країн аборт дозволений у зв'язку із спасінням життя жінкам, у 62 % - з метою збереження її фізичного та психічного здоров'я, у 42 % - у випадку вагітності в результаті зґвалтування, в 40 % - із-за дефекту плоду, у 29 % - із-за економічних та соціальних показників і тільки у 21 % - із-за бажання жінки. Така ситуація викликає у Церкви опозицію. Вона незмінно вважає своїм обов'язком виступати на захист найбільш слабких та залежних людських істот, якими є ненароджені діти. Православна Церква ні при яких обставинах не може дати благословення на аборт. Однак, не відсторонюючи жінок, які зробили аборт, Церков закликає їх до покаяння та подолання негативних наслідків гріха через молитву та несення епітимії з наступною участю в спасительних таїнствах. У випадках, коли існує пряма загроза життя матері при наявності у неї інших дітей, у пастирській практиці рекомендується проявляти снисходження. Жінка, яка перериває вагітність у таких обставинах, не відлучається від спілкування із Церквою, але це спілкування обумовлюється виконанням нею особистого покаяння молитовного правила, яке визначається священником, який приймає сповідь. Боротьба з абортами, на які жінки йдуть в наслідок крайньої

матеріальної нужденності та безпорадності, вимагає від Церкви і суспільства напрацювання дійсних заходів по захисту материнства, а також надання умов для усиновлення дітей, котрих мати з якихось причин не може самотійно виховати.

Відповідальність за вбивство ненародженої дитини тандемна, бо поряд з матір'ю відповідальність несе і батько, у випадку його згоди на здійснення аборту. Якщо аборт здійснюється дружиною без згоди із чоловіком, то це може бути підставою для розлучення. Відповідальність накладається і на лікаря, який здійснює аборт. Церков закликає державу визнати право медичних працівників на відмову від здійснення аборту за міркуванням совісті. Положення, коли юридична відповідальність лікаря за смерть матері більш висока, ніж відповідальність за померлий плід, може провокувати медиків, а через них і пацієнтів до здійснення аборту. Лікар повинний проявляти максимальну відповідальність за постановку діагнозу, що може підштовхнути жінку до переривання вагітності.

Релігійно-моральної оцінки вимагає також проблема контрацепції. Деякі із протизапліднених засобів фактично мають абортивні дії, штучно припиняючи на самих ранніх стадіях життя ембріона, а тому до них застосовують судження, що відносяться до аборту. Інші ж засоби, які не пов'язані з припиненням життя, що зачалось, до аборту ні в якій мірі прирівнювати неможна. Визначаючи відношення до не абортованих засобів контрацепції, християнським подружжям слід пам'ятати, що подовженням людського роду є однією із основних цілей боговстановленого шлюбного союзу, що вони несуть відповідальність за повноцінне виховання дітей. Передбачена відмова від народження дітей із егоїстичних спонукань обезцінює шлюб.

Одним із шляхів реалізації відповідального відношення до народження дітей є утримання від статевих відносин на певний час у період вагітності

жінки. Вочевидь, що рішення у цій області подружжя повинне приймати за обоюдною згодою.

Репродуктивній функції родині загрожує безпліддя. Сьогодні кожна 8-ма родина у світі та 5-та в Україні безплідна. Причиною є як чоловіче, так і жіноче безпліддя, причому останнє у 4 рази вище. Причиною такого явища у жінок можуть бути наслідки абортів (80 %), запальні хвороби статеві системи (15 %). Проте застосування нових біомедичних методів у багатьох випадках дозволяє позбавитися хвороб безпліддя. У цей же час розширюється технологічне втручання в процес зародження людського життя, що становить загрозу для духовної цілісності і фізичного здоров'я особистості. Під загрозою опиняються і відносини між людьми, котрі здавна знаходилися в основі суспільства. З розвитком згаданих технологій пов'язано також розповсюдження так званих репродуктивних прав, котрі досить широко пропагуються сьогодні. Дана система поглядів передбачає пріоритет статевої та соціальної реалізації особистості над турботою про майбутнє дитини, про духовне та фізичне здоров'я суспільства, про його моральну стійкість. У світі поступово виробляється відношення до людського життя як до продукту, який можна обирати згідно власним схильностям і яким можна розпоряджатися нарівні з матеріальними цінностями. Якщо чоловік або жінка нездатні до зачаття дитини, а терапевтичні та хірургічні методи лікування безпліддя не допомагають подружжям, їм слід, як стверджує Церква, із смиренністю прийняти своє безпліддя як особливе життєве визнання. У подібних випадках слід враховувати можливість усиновлення дитини за згодою подружжя. До дозволених засобів медичної допомоги може бути віднесено штучне запліднення статевими клітинами чоловіка, оскільки воно не порушує цілісності шлюбного союзу, не відрізняється принциповим чином від природного запліднення і відбувається в контексті подружніх стосунків.

Маніпуляції, пов'язані із донорством статевих клітин, можуть порушувати цілісність особистості і виключність шлюбних відносин,

доспукаючи вторгнення до них третьої сторони. Окрім того, така практика заохочує безвідповідальне батьківство або материнство, заздалегідь звільняє від усіляких обов'язків по відношенню до тих, хто є «плоть від плоті» анонімних донорів. Використання донорського матеріалу руйнує основи родинних взаємозв'язків, оскільки передбачає наявність у дитини, окрім «соціальних», ще і так званих біологічних батьків.

Що стосується «сурогатного материнства», тобто виношування заплідненої яйцеклітини жінкою, котра після пологів повертає дитину «замовникам», то Церква вважає його протиприродним та морально недопустимим навіть у тих випадках, коли воно здійснюється на некомерційній підставі. Ця методика передбачає руйнування глибоко емоційної та духовної близькості, яка встановлюється між матір'ю та немовлям вже під час вагітності. «Сурогатне материнство» травмує як саму жінку, котра виношує дитину, материнські почуття якої плюндруються, так і дитину, яка згодом може випробовувати кризу самосвідомості. Морально неприпустимим з православної точки зору є також різновиди екстракорпорального запліднення, передбачаючого заготівлю, консервацію і свідоме руйнування «надмірних» ембріонів. Саме на визнанні людської гідності навіть за ембріоном заснована моральна оцінка абортів, що засуджує Церква.

Запліднення поодиноких жінок з використанням донорських статевих клітин або реалізація «репродуктивних прав» поодиноких чоловіків, а також осіб з так званою нестандартною сексуальною орієнтацією позбавляє майбутньої дитини права мати матір і батька. Впровадження репродуктивних методів поза контексту сім'ї стає формою богоборства, що здійснюється під прикриттям захисту автономії людини і хибно розуміюча свобода особистості.

Значна частина загальної кількості негараздів людини становлять спадкові хвороби. Так, щорічно в Україні народжуються біля 12 тис. дітей з вродженими і спадковими патологіями. Для зменшення даного показника необхідний біохімічний скринінг вагітних, який разом із ультразвуковою

діагностикою здатний виявити до 80 % усіх вроджених патологій у допологовому періоді. При цьому у медичних колах достеменно відомо, що генетичний компонент у формуванні здоров'я населення становить понад 20 %. Розвиток медико-генетичних методів діагностики та лікування може сприяти запобіганню таких хвороб та полегшенню страждань багатьох людей. Проте важливо пам'ятати, що генетичні відхилення стають наслідком порушення моральних правил, підсумком збоченого образу життя, в результаті якого страждають і нащадки.

Привертаючи увагу людей до моральних причин хвороб, Церков зацікавлена у роботі медиків, що спрямовані на лікування спадкових хвороб. Проте метою генетичного втручання не повинно бути штучного «удосконалення» людського роду. Тому генна терапія може здійснюватися тільки з інформованої згоди пацієнта або його представників і виключно по медичним показникам. Генна терапія статевих клітин є надзвичайно небезпечна, бо пов'язана із зміною генома (сукупності спадкових особливостей) ряду поколінь, що може привести до непередбачених наслідків у вигляді мутацій та дестабілізації рівноваги між людським співтовариством та зовнішнім середовищем.

Успіхи у розшифруванні генетичного коду створюють реальні передумови для широкого генетичного тестування з метою виявлення інформації про природну унікальність кожної людини, а також її схильність до певних хвороб. Створення «генетичного паспорту» при розумному використанні отриманих свідчень допомогло б своєчасно коректувати розвиток можливих для конкретної людини хвороб. Проте мається реальна загроза зловживання генетичними свідченнями, при якій вони можуть слугувати різним формам дискримінації. Окрім того, володіння інформацією про спадкову схильність до тяжких захворювань може стати важким душевним тягарем. Тому генетична ідентифікація та генетичне тестування можуть здійснюватися лише на підставі свободи особистості.

Подвійний характер мають також методи пренатальної (до пологової) діагностики, що дозволяє визначити спадкове захворювання на ранніх стадіях внутрішньоутробного розвитку. Деякі із цих методів можуть являти загрозу для життя та цілісності тестуємого ембріону або плоду. Вияв невиліковного або важко виліковного генетичного захворювання час від часу стає збудником до знищення зародкового життя. Тим більш неприпустимо застосування методів пренатальної діагностики з метою вибору бажаного для батьків статі майбутньої дитини, її кольору очей, волосся, росту тощо. Пренатальна діагностика може вважатися морально виправданою, якщо вона націлена на лікування виявлених хвороб на можливо ранніх стадіях, а також на підготовку батьків до особливого догляду за хворою дитиною. Правом на життя, любов і турботу має кожна людина, незалежно від наявності у неї тих чи інших захворювань.

Сучасне суспільство повинне в найближчій час вирішити питання, які торкаються репродуктивної функції людини. Можна стверджувати, що медицина і релігія, в особі Церкви, знаходяться тільки на початку шляху в пошуках оцінки традиційних технологій і тих нових біотехнологій, котрі спрямовані на вирішення дуже багатьох актуальних проблем, з якими зіштовхнулося людство в кінці XX – початку XXI ст. І вектор їх вирішення знаходиться в моральній площині, тонкій та чуттєвій сфері людських відносин, яка не терпить вирішення «з плеча». Чим більше Людині, зокрема лікарю, дано можливостей, тим більш відповідально вона повинна підходити до наслідків застосування таких можливостей, чому може сприяти єднанню світської етики та християнської моралі у навчально-виховній системі вищої медичної школи.

2.5. Репродуктивна свобода людини й моральний статус плоду як медична і релігійна проблеми

Такі традиційні етичні теорії, як утилітаризм і «теорія морального договору», стикаються в галузі медицини із серйозними проблемами. Але медична наука сама по собі не може вирішити складні проблеми без опору на відповідні етичні концепції. Формування подібної концепції передбачає не просто технічне вирішення проблем, а ціннісний вибір. Ця концепція покликана пролити світло на такі проблеми, як репродуктивна свобода людини, моральний статус плоду й захист його-інтересів. Очевидно, що новий підхід має охоплювати всі наявні етичні погляди й традиційні теорії, включаючи плюралізм етичних цінностей.

Відомо, що бажання жінки мати власну дитину багато в чому складається під впливом культурних традицій. Найважливішим культурним стереотипом, що стосується розподілу ролей між статями, є уявлення про те, що головне призначення жінки — це народження й виховання дітей. І хоча за законом обидва батьки несуть рівну відповідальність за своїх дітей, вважається, що дитина важливіша для жінки, аніж для чоловіка.

Любов — це інтимний акт, таємниця, що стосується тільки двох. Тіло одного партнера відкривається для іншого, задовольняючи сексуальні потреби кожного з них. Найважливішим аргументом, який висувають супротивники штучного запліднення, є те, що при цьому втрачається інтимність.

У платонівському діалозі «Пір» Сократ вказує на такі три способи досягнення безсмертя: здійснення подвигу, створення видатного твору й народження дітей. І хоча особисте безсмертя при цьому не досягається, у разі народження дитини батько встановлює зв'язок із майбутніми поколіннями. Проте навіть у цьому випадку можливості генетичної спорідненості вельми обмежені. Ймовірно, що діти або онуки не матимуть дітей. Але навіть якщо ця вірогідність і не дуже висока, усе ж таки частка успадкованих генів

скорочується з кожним поколінням (наприклад, у п'ятому поколінні зберігається лише одна шістнадцята частина початкових генів).

Більшість батьків прагнуть завести власних дітей, оскільки це пов'язано із процесом виховання. З одного боку, виховання дітей вимагає немало часу, енергії та грошей і супроводжується психологічними стресами, відчуттям тривоги, з іншого, — батьки переживають почуття задоволення, допомагаючи дітям розвивати свої здібності й таланти. Усе це вказує на те, що бажання мати власних дітей є розумним, як і принцип репродуктивної свободи, що сприяє самовираженню особи. Позбавити людину можливості продовження роду — означає порушити її відчуття самоідентичності, обмежити її прагнення до самовираження. Принцип репродуктивної свободи ґрунтується на тому, що держава не повинна обмежувати невід'ємні права індивіда.

Право людини на продовження роду відбите в міжнародних актах про права людини. Відповідно до Загальної декларації прав людини, що прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., повнолітні чоловіки і жінки, незалежно від расової, національної та релігійної приналежності, мають право одружуватися й створювати сім'ю. Останнє означає право вільно вирішувати питання про продовження або не продовження роду. Принцип репродуктивної свободи припускає також право на те, щоб не мати дитини, включаючи право на використання контрацептивів і право на аборт.

Разом із тим перед людиною можуть постати етичні проблеми, пов'язані з делікатним втручанням суспільства в її репродуктивні здібності. Це стосується, наприклад, таких питань, як сурогатне материнство, заморожування ембріональних клітин на ранній стадії їх розвитку тощо. Дехто схильний пов'язувати принцип репродуктивної свободи зі свободою отримання генетичної інформації про плід, для того щоб, ґрунтуючись на цій інформації, вирішувати — мати або не мати дитину.

У питанні про моральний статус плоду багато вчених дотримуються секуляризаційного підходу. Аборт на ранній стадії розвитку плоду етично

прийнятніший, ніж пізній аборт. У разі, якщо подальший перебіг вагітності становить загрозу життю жінки, її життя є пріоритетом по відношенню до життя плоду. Моральний статус плоду на пізніх термінах вагітності наближається до морального статусу дитини.

Володіти самосвідомістю достатньо для того, щоб володіти правом на життя. Людина, наділена самосвідомістю, є метою сама по собі, оскільки вона здатна ставити перед собою цілі, що ґрунтуються на раціональному виборі й загальноприйнятих цінностях. Індивід, здатний відповідати за свої вчинки, вимагає до себе моральної пошани.

Іншим критерієм отримання морального статусу вважається здатність плоду до чутливості, тобто вміння відчувати і сприймати навколишній світ. Істота, здатна відчувати біль і переживати почуття задоволення, має право на життя. Відмінність між плодом, що володіє здібністю до відчуття, і плодом, що не володіє нею, полягає в тому, що останній не має моральних інтересів.

Плід стає життєздатним, коли він спроможний жити поза материнським лоном, хоча б за допомогою штучної підтримки. Життєздатність — це такий ступінь, коли плід здатний до інтенсивного розвитку. У плоду, що життєздатний, істотно зростає соціальна роль пацієнта: по-перше, він не може бути підданий аборті; по-друге, у його інтересах можливе медичне втручання в організм матері.

Необхідно розрізняти два аспекти поняття «особистість». Нормативний аспект включає повний моральний статус особистості: сукупність прав, включаючи й право на життя. Дескриптивний аспект полягає у володінні самосвідомістю й пов'язаними з нею якостями: це володіння мовою, здатність до раціональних думок і вчинків, володіння моральними цінностями. Той, хто наділений самосвідомістю, є особою в обох сенсах цього слова. Ембріон, плід і немовля не є особами в дескриптивному сенсі, проте їх певною мірою можна наділити моральним статусом.

Безумовно, свою соціальну роль дитина набуває ще до народження. Та обставина, що мати в період вагітності встановлює із плодом різноманітні контакти, збільшує вірогідність нормальних пологів. Вагітна жінка може здійснювати вчинки, які позитивно або негативно позначаються на здоров'ї майбутньої дитини. Вона здатна виявляти турботу про здоров'я дитини, відмовившись від паління й спиртних напоїв, споживаючи екологічно чисті продукти й будучи обережною у виборі медикаментів. Отже, факт народження дитини не відмежовує істоту, що володіє моральним статусом, від істоти, що не володіє таким. Підхід з огляду на соціальну роль виявляється дуже вузьким: він указує лише на схожість, що існує між дитиною й дорослою людиною. Проте нормальна дитина має певні риси схожості з дорослою людиною — такі, як життєздатність, чутливість, потенційна самосвідомість, зовнішність і т. ін.

Зобов'язання поводитися милосердно опосередковане моральним статусом плоду. Чим вищий моральний статус плоду, тим сильніше це зобов'язання. Коли плід набуває морального статусу, мати повинна діяти по відношенню до нього милосердно: зокрема, етично невиправданою щодо нього була б операція абортів.

Прихильники абортів на ранніх стадіях розвитку плоду висувують свої аргументи:

- 1) цей акт утверджує принцип автономії дорослого суб'єкта;
- 2) плід на ранній стадії свого розвитку нежиттєздатний;
- 3) цей плід позбавлений багатьох рис, властивих зрілому індивідові.

Аборт допустимий і на пізніх стадіях розвитку плоду, якщо лікарі встановили, що він має аномалії розвитку центральної нервової системи, отже — не володіє моральним статусом особистості.

І вагітна жінка, і лікар (обидва) несуть моральну відповідальність за благополуччя плоду, але лікар — також відповідальність за благополуччя жінки. Коли плід набуває морального статусу, оточуючі вже мають враховувати його інтереси як майбутньої особистості. У міру розвитку плоду

відповідальність дорослих людей за його долю зростає: вони повинні уникати будь-яких дій, що зашкодять майбутній дитині.

Сьогодні дослідники доходять висновку, що право не мати дітей важливе для самовизначення особистості, насамперед, для жінки, яка прагне досягти соціальної рівності. Виходячи із цього, виправдовується аборт на ранній стадії розвитку плоду.

З найдавніших часів церква розглядала навмисне переривання вагітності (аборт) як тяжкий гріх. Канонічні правила прирівнюють аборт до вбивства. В основі такої оцінки лежить переконаність у тім, що зародження людської істоти є даром Божим, тому з моменту зачаття будь-яке посягання на життя майбутньої людської істоти - злочинне. «Ще поки тебе в формував в утробі материній, я пізнав був тебе і ще поки ти вийшов із нутра, тебе посвятив...» (Єр. 1: 5-6). «Не вбивай дитини, заподіюючи викидень» - це веління бачимо серед найважливіших заповідей Божих у «Навчанні дванадцяти апостолів» — одній з найдавніших пам'яток християнської писемності. «Жінка, учинивши викидень, є вбивця, і дасть відповідь перед Богом. Тому що... зародок в утробі є жива істота, про яку печеться Господь», — писав апологет релігії Афінагор. Святитель Іоанн Златоуст називав тих, хто робить аборт, «гіршими за убивць».

Велике поширення й виправдання абортів у сучасному суспільстві церква вважає загрозою для майбутнього людства і явною ознакою моральної деградації. Церква також незмінно почитає своєю справою виступати на захист найбільш уразливих і залежних людських істот, якими є і ненароджені діти. Не відкидаючи жінок, що зробили аборт, церква кличе їх до покаяння й до подолання згубних наслідків гріха через молитву. Якщо існує пряма загроза життю матері у продовженні вагітності, особливо за наявності в неї інших дітей, у пастирській практиці рекомендується виявляти поблажливість. Але в таких випадках лікар повинен виявляти максимальну обережність у постановці діагнозу, що може підштовхнути жінку до переривання вагітності; при цьому віруючий медик повинен ретельно зіставляти медичні показання й веління

християнської совісті. З розвитком біомедичних технологій пов'язане також поширення ідеології так званих репродуктивних прав. Дана система поглядів припускає пріоритет статевої і соціальної реалізації особистості над турботою про майбутнє дитини, про духовне й фізичне здоров'я суспільства, про його моральну стійкість.

Якщо чоловік або дружина нездатні до зачаття дитини, а терапевтичні й хірургічні методи лікування безпліддя не допомагають подружжю, їм треба зі смиренністю прийняти своє «без чадіє» як особливе життєве покликання. Пастирські рекомендації в подібних випадках мають бути спрямовані на усиновлення дитини за обопільною згодою подружжя. Православна церква до припустимих засобів медичної допомоги відносить штучне запліднення статевими клітинами чоловіка, оскільки воно не порушує цілісності шлюбного союзу, не відрізняється принципово від природного зачаття й відбувається в контексті подружніх відносин. Проте маніпуляції, пов'язані з донорством статевих клітин, порушують винятковість шлюбних відносин, допускаючи вторгнення до них третьої сторони. До того ж, така практика заохочує безвідповідальне батьківство й материнство, свідомо звільняє анонімних донорів від зобов'язань стосовно тих, хто є «плоттю від плоті». Використання донорського матеріалу підриває основи сімейних взаємозв'язків, оскільки припускає наявність у дитини, крім «соціальних», ще й так званих біологічних батьків. «Сурогатне материнство», тобто виношування заплідненої яйцеклітини жінкою, що після пологів повертає дитину «замовникам», протиприродне й морально неприпустиме навіть у тих випадках, коли це відбувається на некомерційній основі. Ця методика означає руйнування глибокої емоційної та духовної близькості, що встановлюється між матір'ю й дитиною вже під час вагітності. Морально неприпустимими, відповідно до канонів православної церкви, є також усі різновиди екстракорпорального (позатілесного) запліднення, що передбачають заготівлю, консервацію й навмисне руйнування «надлишкових» ембріонів.

Запліднення самотніх жінок із використанням донорських статевих клітин або реалізація «репродуктивних прав» самотніх чоловіків, а також осіб із так званою нестандартною орієнтацією, позбавляє майбутню дитину права мати і матір, і батька. За законом православної церкви, застосування репродуктивних методів поза контекстом благословенної Богом родини стає формою богоборства, здійснюваного під прикриттям захисту автономії людини й свободи особистості. Привертаючи увагу людей до моральних причин хвороб, церква разом із тим вітає зусилля медиків, спрямовані на лікування спадкових хвороб. Однак метою генетичного втручання не повинно бути штучне «удосконалення» людського роду й вторгнення в Божий план про людину, залишаючись вірним заповіді Божій: «не убий» (Ісх. 20: 13).

2.6. Святість життя та евтаназія

Науково-технічний прогрес та успіхи практичної медицини, розширили область критичних станів людського організму, дозволили проникнути у процес умирання і навіть, до певного ступеня, управляти ним. Смерть стала розглядатися не як цілісне явище, одночасно вражаючи всі життєві функції організму, а як процес, що розтягнутий у часі і більш-менш ізольовано вражаючий окремі комплекси систем життєзабезпечення людини.

Життя – це цінність, котру Бог подарував людині і ним же освячена. У мирському бутті під святістю життя звичайно розуміють заборону на вбивство як аморальний вчинок будь-якої приватної особи. Виключення може становити вбивство з метою самозахисту. Соціально санкціоноване вбивство, або на війні, або по рішенню суду, або в практиці поліцейської роботи, звичайно відносять до зовсім іншої категорії. Практично завжди, з юридичної точки зору, актуальний сам факт фіксації смерті, особливо її точний час. При цьому питання поширення свідчень медичного характеру потрапляє під карну відповідальність.

Проте, святість життя нерідко ототожнюється з правом на життя, від чого святість стає підставою для визначення законності (або незаконності) абортів, евтаназії або самогубства. Саме поняття святість носить релігійний характер і спирається на християнську етику і філософію Фоми Аквінського. Дослідники цієї проблеми вважають, що можливо Аквінат, якщо не враховувати Канта, вніс найбільший внесок у формування філософських підстав суспільної моралі.

Релігійна мораль накладає заборону на будь-яке вбивство, котре не освячене Богом. З точки зору Фоми Аквінського, самогубство являє собою не що інше, як форма вбивства. Висуваючи подібні погляди, він спирався на філософію Августина Блаженного. Разом з тим Ф. Аквінський враховував і той факт, що вбивство є гріхом з точки зору несправедливості, у той час як самогубство не може бути несправедливим. Він висуває три підстави, згідно котрим самогубство слід заборонити:

- самогубство руйнує панування Бога над людським життям;
- самогубець своїм вчинком наносить плундрування тій спільноті, членом якої він є;
- самогубство несумісне з природною любов'ю та милосердям, котре суб'єкт повинний відчувати по відношенню до самого себе (останнє положення було вперше висунуте Фомою Аквінським).

Таким чином, будь-яка дія, котра суперечить природним спонуканням особистості, є порушенням особистого принципу любити самого себе. А оскільки самогубство заперечує природному спонуканню особистості до збереження власного життя, то воно є дією, яке порушує принцип кожної особистості любити самого себе. Любов до людей вміщує в себе турботу про їх добробут і повноту буття як людської істоти. Йдучи за І. Кантом можна передбачити, що суб'єкт відноситься з повагою до людської природи як до кінцевої мети у тому випадку, якщо він любить, турбується про людину і

поважає людські добродієвності, і суб'єкт забуває про людську природу, коли він перестає поважати її основні добродієвності.

Як бачимо, аргументація, яка накладає заборону на самогубство, може бути побудована наступним чином:

- ніхто не повинний приносити шкоду або руйнувати основні добродієвності людської природи;
- людське життя відноситься до основних добродієвностей людської природи;
- ніхто не повинний приносити шкоду або руйнувати людське життя;
- навмисне самогубство являє собою спроби принести шкоду людині або зруйнувати людське життя;
- ніхто не повинний убивати самого себе.

В силу цього панує думка, що єдиним критерієм у даному випадку може бути те, що самогубство не повинне мати місця у тому випадку, коли воно здійснюється за бажанням суб'єкта, коли суб'єкт обезцінює власне життя.

Безумовно, лише небагато людей обирають смерть за своєю волею. Прикладом може бути Сенека, який надавав сенс своєму життю безпосередньо своєю смертю. Їх спосіб втечі із цього світу підтвердив цінності, заради яких вони жили і тим самим залишили спадок тим, хто їх оцінив і розділяв їх переконання. Інтерес до раціонального вибору самогубства та евтаназії за останній час загострився. Даний факт є свідченням того, що сучасне суспільство поступово позбавляється від традиційної релігійної ортодоксії, яка засуджує самогубство і не приймає його як очевидний факт. Відбувається так звана секуляризована переоцінка прав людини розпоряджатися власним життям, включаючи власну смерть: обрати в даному випадку самогубство або евтаназію. Зростаюче визнання прав особистості і обмеження прав держави тісно пов'язані з успіхами медицини та збільшення віку людського життя. Більшість із тих, хто живе у сьогодні має тривалість життя набагато більше,

ніж у недавньому минулому. Домінуюча більшість наших сучасників долають кордон 80 років і більше.

Але подібні досягнення – відносно благо. Сьогодні людське тіло може існувати досить довго, коли навіть воно не має свідомості. Підраховано, що генний код людини розрахований на 120 років. У зв'язку з цим процес умирання, котрий раніше займав відносно короткий проміжок часу, у теперішній час може розтягнутися на тижні і місяці. А хвороби, із-за котрих раніше швидко вмирала людина, зараз призводять до повного паралічу, але при цьому зберігаючи свідомість. Також багато людей, котрим понад 80 років, страждають важкими формами склерозу. І хоча медицина досягла успіхів у продовженні терміну людського життя, в то й же час вона не в змозі забезпечити якісне життя для тих, хто вимушений її продовжувати. В цих умовах допущене самогубство або, як ми сьогодні констатуємо, евтаназія переслідує, на наш погляд, наступні цілі:

- 1) відмова суб'єкта від спроби досягти належну якість життя;
- 2) припинення страждань для тих, хто знайшов своє життя неприпустимим.

Так, обравши інтубацію, що означає штучну підтримку дихання, хворий може зіштовхнутися з постійним супроводженням дихання біллю, тоді як певна доза наркотичних речовин могла б прискорити природну смерть. Такий вибір медики рідко пропонують пацієнту, справедливо боячись обвинувачення в переслідуемій по закону допомогі у самогубстві. Подібна ситуація ускладнюється тим, що лікарю досить важко визначити лікарняну дозу, яка б знімала біль у пацієнта і в той же час не призводила до летального кінця.

Як бачимо, медицина поставила перед нами проблему самогубства в її класичному варіанті. Можливість продовження життя призводить нас до необхідності контролювати процес умирання так, щоб ми самі могли вибрати час, коли нам помирати. Проте частіше за все проста відмова від лікування не забезпечує більш комфортної форми смерті або навіть прийнятної смерті. Не

дивлячись на те, що ці питання виникають в умовах технічно оснащеної медицини, їх витoki йдуть коріннями в античну як філософію, так і літературу. Умови життя громадян, особливо західного суспільства, знаходиться під пильним контролем держави. Цей контроль, в свою чергу, обумовлює існуючими в суспільстві моральними нормами взаємовідносин між особистістю і державою. При цьому слід відмітити, що в даному випадку значну роль придбає історичний досвід стародавнього Ієрусаліму та стародавніх Афін.

Ієрусалім демонстрував теократичне розуміння взаємовідносин моралі та політики. Божество являє свою істину з допомогою призначених ним агентів, і вони реалізують божественні закони завдяки божественному авторитету. В протилежність цьому в Афінах існувало реалістичне розуміння моралі і політики: розум проголошувався єдиною силою, здатною визначити конкретне бачення кращого життя, і той, хто досягав подібного бачення, наділявся правом нав'язувати його силою. Обмеження впливу моралі та соціального авторитету передбачає умови, коли люди вільні у виборі здійснювати вчинки, які в суспільній думці вважаються аморальними, нерозумними. Ми повинні відмовитися від таких ідеологічних догм, як уява про державу як про виразника божественних інтересів, відношення до громадян як до власності нації, тим більше у суспільстві, де церква відокремлена від держави, а серед його мешканців є і агностики, і представники різних конфесій. Держава не має права заважати свідомим громадянам у їх виборі самогубства або евтаназії. Тобто вільні чоловіки та вільні жінки в змозі самі визначити форми свого життя, володіючи вільним вибором індивідів, чиї погляди на гарне життя та гарну смерть суттєво відрізняються від загальноприйнятих.

Звернемося до статусної фігури лікаря у векторі такої проблеми, як евтаназія, що у давніх греків означало «хорошу» смерть, тобто легку та безболісну. Прихильники евтаназії вважають, що лікар повинний допомогти пацієнту вмерти так само, як він допомагав йому жити. Згідно їх точки зору, технічний прогрес сучасної медицини помилково розглядати як кінцеву мету,

забуваючи про право пацієнта вмерти із гідністю. Замість того, щоб прийняти смерть як частину життя, лікар розглядає її в якості основного ворога, в боротьбі з котрим необхідно використати усі засоби, що маються. Не випадково лікарі, особливо молоді, сприймають смерть пацієнта як особисту невдачу. Навіть у кінці життя пацієнта медики усіма силами прагнуть зберегти йому життя замість того, щоб покращити її якість, але пацієнт повинний наділятися правом відмови від неадекватних терапевтичних методів лікування.

Згідно думки прибічників евтаназії, в умовах прогресу сучасної науки багато хто приходять до помилкового переконання, що медицина здатна здійснювати тотальний контроль над життям та смертю людини. Але люди мають право визначити кінець свого життя, використовуючи при цьому досягнення медицини, як у праві вимагати продовження терміну життя з допомогою тієї ж медицини. Варто зазначити, що в добу правової держави право вмерти з допомогою медичних засобів повинно бути настільки природним, як і право на отримання медичної допомоги.

Прибічники евтаназії вказують на те, що сучасна медицина, не дивлячись на значний прогрес, не здатна остаточно перемогти хвороби і страждання. Якщо усі засоби позбавлення пацієнта від страждання вичерпані, він не може вимагати смерть у якості вирішення проблеми. На захист своїх вимог він звертається до такого принципу, як благодіяння.

Ми розділяємо переконання в тому, що найважливіша задача медицини – це полегшення страждання хворого. Проте, якщо самогубство з допомогою лікаря та активна евтаназія стануть невід'ємною частиною медичного обслуговування, теоретична і практична медицина будуть позбавлені нових досягнень в галузі паліативних і підтримуючих методів лікування. Відсутність адекватних паліативних засобів – це медико-етична проблема, яка вимагає свого вирішення до того, як звертатися до таких радикальних методів, як легалізація евтаназії.

У Нідерландах, де 20 років тому був прийнятий закон про евтаназію, виявлено, що 0,8 % від загальної кількості смертей становлять смерть пацієнтів у результаті евтаназії, причому таких пацієнтів, котрі не дали на те своєї згоди. Тому в умовах, коли зростає проблема розподілу ресурсів, загроза примусової евтаназії актуалізується.

Прибічники евтаназії відстоюють принцип свободи вибору. Проте у випадку евтаназії вибір суб'єкта зовсім не обов'язково є вільним та свідомим. Навіть якщо суб'єкт і володіє правом розпоряджатися своїм життям, це право повинно бути співвіднесено із правами інших людей, суспільства в цілому. Легалізація можливості вбивства лікарем пацієнта для послаблення болю або відмова здатна зруйнувати довіру у відношеннях між ними.

Призначення наркотичних речовин для послаблення болю або відмова від медичного втручання у випадку із важкохворим суттєвим чином відрізняються від самогубства з допомогою лікаря і активної евтаназії. Хоча призначення наркотичних речовин і відмова від медичного втручання скорочують життя, при цьому пацієнта вбиває хвороба, а ніяк не лікар. Повага свободи пацієнта висловлюється в тому, що лікар, рідні, близькі повинні знаходитися поряд і розділяти його страждання. В даній ситуації пацієнт здатний осягнути глибокі людські цінності, встановити справжні людські відношення, зіштовхнутися із фундаментальними питаннями людського буття.

Святість життя і смерть – це як альфа та омега, котрі існують в тандемі, адже кожний день життя людини – це наближення до смерті. Вони актуалізуються сучасним життям, затребувані нею, бо евтаназія як закінчення життя буквально означає турботу про невиліковно хворого або про людей, котрі знаходяться на порозі смерті. Це фундаментальний моральний принцип кантівського категоричного імперативу, оскільки кожній людині цей принцип диктує його власна розумна природа і вона не нав'язується ззовні і уявляє собою самозаконодавство або автономію волі.

2.7. Паломництво і медицина

Паломництво або проща — це мандрування віруючих людей до святих місць, а люди, що здійснюють паломництва, називають паломниками або прочанами. Це важлива частина існування релігії як соціального явища.

Етимологія даного терміну сягає до латинської мови. Справа в тому, що термін «паломник» утворений від слова пальма (від лат. palma), тобто [«пальма»](#), «пальмова гілка». Це пов'язано з певною традицією. Богомольці, які відвідували Палестину, привозили з собою додому пальмові листи, що слугували їм у дорозі парасолями. Пальмові гілки були омиті в Йордані, з ними зустрічали Страсні дні, Пасху, їх несли додому урочисто, бо вони свідчили про зустріч з Богом, повідомляли, що вони супроводжували Його в усі дні свого життя. Звідси і народилося паломництво, яке на Русі називали «поклонінням». З часом «паломниками» стали називати й тих релігійних мандрівників, які мандрували не покидаючи межі своєї країни. Що стосується учасника паломництва, то він отримав назву «прочанин», яке пов'язане з терміном «прóчка» або «чужина; виселення», бо термін «проч» означає буквально «геть» і семантично зближений із словом проща, тобто «паломництво, богомілля».

Паломництво, перш за все, соціальне явище, яке означає не простий перебіг часу, а час, коли мирянин поринає в глибину свого духовного життя через покуту, піст та молитву. Паломництво виникає ще в добу стародавніх цивілізацій. Так, у часи античності і греки, і римляни відправлялися на поклоніння богам у віддалені храми, а германці – до священних гаїв. Проте із появою національних та світових релігій паломництво набуває більш складного функціонального навантаження. Воно організовується з метою тиражування своєї релігії, а також з метою поклоніння святим місцям та їхнього захисту. Дане явище має своє ідеологічне підґрунтя. Це обумовлює релігія, яка стала фундаментальним світоглядом соціуму, а церковна догматика – парадигмою мислення будь-якого віруючого. Формується нова ментальність, яка

орієнтується, перш за все, на консервацію соціумних відносин, а також на ігнорування та паплюження прагнення в майбутнє, бо концепцією розвитку людства є догмат про «кінець світу».

Паломництво - це і соціокультурний феномен. Підтвердженням цього є те, що в основі культури, її основою є комунікація. А сама культура – є формою трансляції соціального досвіду від одного покоління до іншого. І це є не тільки надбання предметного світу культури, знання, ідеї, навички людей, а й система культурних цінностей, культурних кліше, набір правил поведінки, а разом з ними і уявлення про добро і зло, прекрасне і потворне. Тому паломництво через свою рухливість тиражувало не тільки свою культуру, а й привносило в неї елементи найкращих вподобань інших культур, що збагачувало першу і допомагало інтеграції різних етносів. А це свідчить про те, що паломництво виконувало цілий спектр соціальних функцій. Але домінуючою функцією є здійснення подорожі для поклоніння святим місцям з метою зцілення від фізичних або духовних недуг, помолитися за рідних і близьких, знайти благодать, набратися сил, зробити яку-небудь роботу з допомогою Бога. Це сакральний аспект паломництва. Проте паломництво має і інший бік, а саме - прагнення проявити подяку Всевишньому та святим за блага, послані ними, проявити відданість вірі, випробувати власні наміри, здібність до подвижництва, знайти сенс життя. Цю функцію можна визначити як катарсисною, яка очищує прочан, робить їх людьми, просвітленими, мудрими. Вихід за межі своєї країни, свого місця проживання впливає на формування світогляду прочан, збагачення їхньої особистісної культури, що робить їх більш освіченими, комунікабельними, різнобічними з набуттям певного досвіду.

Червоною лінією, що пов'язує всі види паломництва (масові, сімейні, індивідуальні, тривалі і короткі, внутрішні і зовнішні) є те, що мета паломництва – поклоніння святиням. Це можуть бути природні або рукотворні об'єкти, які якимось чином стосуються божества. Сюди відносяться

нерукотворні (камені та скелі, печери, вершини гір, дерева та гаї, водойми: річки, озера, джерела) або рукотворні (монастирі, могили святих, певні свята). На паломництво ідуть люди церкви, з благословення священнослужителя. Головне для паломництва, насамперед, духовний подвиг, подолання труднощів під час паломницьких подорожей. Отже, проща (паломництво) – це молитовна подорож віруючих до місця, яке в особливий спосіб пов'язане з Богом, освячене Його ласками та благодатями, чи пов'язане з явленням Богородиці, діяльністю святих та подвижників христової віри.

Традиції паломництва сягають IV ст.. Це був той час, коли у 325 р. християнство стає світовою релігією і коли свята Олена здійснила перше паломництво до Єрусалиму, де відшукала труну Ісуса і спорудила над нею храм, поставивши хрест, започаткувавши тим самим християнське свято Хрестовоздвиження, яке стало в подальшому місцем паломництва прочан. У паломництві за масштабом виокремлюється велике і мале паломництво. Щодо великого паломництва, то це мандрі до Єрусалиму, Риму, Лорето, Компостела, а мале – спрямоване на місцеві святині, до мощей святих.

Відомості про перших співвітчизників-прочан ми отримуємо із історичних джерел. Це сягає XI ст., коли духовні особи здійснювали прощу до Святої Землі. Таким був ігумен Данило. Про це залишилося «Житіє і ходіння Данила, руської землі ігумена», де описана не тільки мета паломництва, але й відображена топографія середньовічної Палестини. Оскільки чернігівський ігумен Данило два роки прожив у Палестині, він створив достовірний довідник, матеріал у якому написаний простою мовою, доступний для різних верств населення і був пронизаний глибокою ідеєю патріотизму. Відомим паломником був і новгородський архієпископ Антоній, котрий здійснив мале паломництво по святих місцях Київської Русі наприкінці XII ст., склав унікальні описи Софійського собору та його скарбів. Сюди можна віднести і ходіння світської людини, а саме новгородського боярина Добрині Яндрейковича, який відвідав

Царгород у 1200-1204 рр. і описав усе побачене в книгах «Мандрівник», «Книга-паломник».

Феномен паломництва не оминув і українські землі. Унікальною була «Подорож Патріарха Макарія» Павла Халєбського. Подорожуючи, Павло, який був сином патріарха Макарія, вів щоденник, який містить цінний матеріал про тогочасне становище українських земель, культуру, традиції, побут її народу. Цікавим та цінним було те, що в подорожі містяться багато характерних, навіть глибоко концептуальних оцінок баченого. Значна увага була приділена релігійному життю та рівню освіченості населення. Особливе місце займало в цих описах козацтво. Важливим було те, що написані арабською мовою записки були з часом перекладені англійською «*The travels of Macarius*» (Лондон, 1836), російською «Путешествие антиох. патриарха Макария» (Москва, 1896–1899) і румунською мовами. Таке тиражування інформації про Україну сприяло її статусності серед країн Заходу й інтеграції останньої в європейський культурний простір.

Україна з часом стала сама країною паломництва. Вона має сакральні християнські святині. Такою святинєю є Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, яка стала центром паломництва з кінця XI ст. Цьому передували канонізація Феодосія, княгині Ольги, Антонія Печерського й інших преподобних Печерського монастиря. Києво-Печерська Лавра, яка відіграла надзвичайну роль в історії України в поширенні серед народу духовності, християнської моралі, культури, освіти, прискорила також розвиток мандрівництва, який здійснювався у двох напрямках — на Схід, до Святої землі і з усього православного світу до Києва та його знаменитого монастиря — Києво-Печерської лаври. Також в Україні місцем паломництва для прочан стають Святогірська Свято-Успенська лавра, Свято-Успенська Почаївська лавра тощо.

Українські прочани відвідують і закордонні святі місця. Це паломницькі тури до Росії, а саме до Сергієва Посаду, о-ва Валаам, Соловецького монастиря тощо.

Багато прочан, здійснюючи свої подорожі, пов'язують їх не тільки із задоволенням релігійних потреб, а й із вирішенням проблем здоров'я як свого, так і своїх рідних. Як відомо релігія і медицина доповнюють один одного і не є антиподами. Тому, відправляючись у паломництво, вирішувалися і проблеми суб'єктивного характеру. Так, мандруючи до Стіни плачу, прочани вкладають записки із проханням зцілення своїх рідних; на території Манявського скиту – православного монастиря, що знаходиться у Карпатах, знаходиться Блаженний камінь із під якого б'є цілюще джерело, яке було святилищем ще за часів язичництва. Під каменем знаходиться природна печера, що, за легендою, слугувала житлом двом ченцям-відлюдникам – послушникам Києво-Печерського монастиря, які довго блукали Карпатами, шукаючи цілющу воду; на території Святогірської Свято-Успенської лаври знаходиться могила Іоанна-самітника, яка за перемовинами випромінює енергію, що позитивно впливає на здоров'я людини і зцілює головний біль, хронічні хвороби тощо; в Ізюмі є Хрестовоздвиженська або Миколаївська церква, де знаходиться чудотворна ікона Піщанської Пресвятої Богородиці і купальні з цілющою водою, що стали місцем паломництва прочан із усієї України; Мгарський Спасо-Преображенський православний чоловічий монастир, заснований видатним анти уніатським діячем Ісаєм Копинським у 1619 р. на кошт княгині Раїни Вишневецької, відіграв велику роль у духовному житті України. Саме тут у 1622 р. Ісай Копинський заснував братство, що активно протистояло покатоличенню українців на Лівобережжі. Тут знаходили притулок запорізькі козаки, що прийняли постриг. Доречі, у 1663 р. під чернечим іменем Гедеон перебував син Б. Хмельницького Юрій. Але монастир відомий і як центр по вирощування лікарських рослин і народного цілительства; монастир кармелітів ХУІ-ХУІІІ ст. у Бердичеві має головну святиню - ікону Бердичівської

Богоматері. На жаль під час пожежі 1941 р. вона постраждала. Але після відродження монастиря було написано копію святині. У 1977 р. її освятив Папа Римський Іоанн Павло II, а у 1998 р. відбулася церемонія коронації ікони, що має цілющу силу. Можна було продовжити список святих місць, де прочани задовольняли б потреби не тільки релігійного характеру, але й оздоровчого.

Ефект паломництва і медицини ми можемо прослідкувати в релігіотерапії. Релігіотерапія — новий напрям сучасної системи охорони здоров'я, заснований на синтезі та взаємопроникненні релігійно-просвітницької етики, релігійної віри й лікувально-профілактичних технологій. У добу епохальних досягнень НТР у медицині — найсучасніших санітарно-гігієнічних систем, чудо-ліків антибіотиків, розкриття секрету життя дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК), методик трансплантування органів та вирощування «дитини у пробірці» — лікарі та хворі все частіше звертаються до Бога у боротьбі із хворобами.

Практика підтверджує цей феномен. Так, більшість питущих (понад 70%) та курців (понад 50%), що приймають сеанси релігіотерапії, припиняють вживати алкоголь та палити. У осіб із функціональним розладом нервової системи відбувається значна редукція загально-невротичних проявів, зникають тривожність та емоційне збудження. Що стосується хворих на туберкульоз, які перебувають у протитуберкульозних стаціонарах: у тих, хто лікується методом групової релігіотерапії, розсмоктування вогнищ та закриття порожнин розпаду у легенях відбувається на 1,5-2 місяці раніше, ніж у тих, хто отримує лікування за звичайною методикою.

Концепція всієї православної медицини спирається на доктрину французького лікаря, засновника наукової хірургії, істинного християнина Амбруазо Паре: «Лікар лікує, Бог зцілює». У цьому векторі паломництво допомагає медицині здобувати позитивну динаміку у лікуванні хворих.

Якщо звернутися до статистики, то загалом, в щорічних прощах бере участь близько третини українських мешканців. За світовими тенденціями,

оглядати релігійні пам'ятки щорічно вирушають 300-350 млн. осіб у всьому світі, здійснюючи при цьому більше 3 млрд. подорожей. Тому потенціал цього соціального феномену, як підтверджує практика, ще не вичерпано.

2.8. Релігія як фундаторка етичного кодексу лікаря

Проблема етики в медицині сягає своїм корінням у релігію. Звернімося хоча б до стародавнього трактату Аюрведа як джерела з питань медичної етики. У Стародавній Індії медицина вивчалася для суспільного блага — щоб лікувати хворих із любов'ю й співчуттям. Мета вивчення вказаного трактату — стати майстерним у справі лікування всіх живих істот. У цій справі суб'єкт досягає чеснот, блага й задоволення.

В Аюрведі сформульовано етичний кодекс поведінки лікаря. Лікар-наставник повинен мати виняткові здібності — як моральні, так і інтелектуальні. Він не повинен відвідувати будинок пацієнта без запрошення. Під час відвідин його увага має бути звернена виключно на пацієнта: він не має права надавати знаки уваги іншим членам сім'ї; він не має права розголошувати іншим сімейні таємниці пацієнта. Лікар не повинен проявляти ворожі почуття по відношенню до інших представників своєї професії. Він зобов'язаний по-братньому ставитися до всіх живих істот. У складних випадках йому настійно рекомендується звертатися по допомогу до інших лікарів.

Ставлення до медицини в християнстві найбільш повно викладене в книзі Ісуса сина Сирахова: «Почитай лікаря честю по потребі в ньому; тому що Господь створив його, і від Всевишнього лікування... Господь створив лікаря, і розсудлива людина не буде зневажати ним. Для того він і дав людям знання, щоб прославляли Його в Дивовижних справах Його: ними він лікує людину й знищує хворобу її. Той, хто готує ліки, робить із них суміш, і заняття його не кінчаються, і через нього не кінчаються, і через нього буває благо на землі».

Православна церква з незмінно високою повагою ставиться до лікарської діяльності, в основі якої лежить служіння любові, спрямоване на запобігання й полегшення людських страждань. Зцілення ушкодженого хворобою людського ества сприймається як виконання задуму Бога.

Що стосується медичної етики ісламу, то етичний кодекс 970 року вказував, що лікар має бути скромним, добродішним, милосердним, поважним; носити чисте вбрання, мати доглянуте волосся, водитися з особами гарної репутації, а не безбожниками й негідниками; стежити за мовою, щоб не вибачатися, якщо помилився; не шукати помсти, бути дружнім; не жартувати недоречно.

Стосовно хворих лікар зобов'язаний: уникати загрози життю й смерті пацієнта, тому що Аллах тільки це знає; не втрачати терпіння, відповідаючи на запитання пацієнта; не відрізняти бідного від багатого, сильного від слабого. Бог нагородить його за допомогу нужденним. Лікар не повинен спізнюватися на обхід або на домашній виклик. Він має бути надійним і пунктуальним. Він не повинен торгуватися про свій гонорар. Якщо пацієнт сильно хворий або у скрутній ситуації, лікар має бути вдячний, незалежно від отриманої платні. Він не повинен давати вагітній жінці ліки для абортів, хіба що тільки це необхідно для її здоров'я. Якщо лікар прописує ліки, він має пересвідчитися, що хворий зрозумів їх назву, щоб від прийняття ліків не стало гірше. Він має бути ввічливим до жінок і зберігати лікарську таємницю.

Зобов'язання перед суспільством полягали в тому, що лікар не повинен говорити поганого про шанованих людей і має бути терпимим релігійних вірувань. Зобов'язання перед колегами передбачали, що лікар добре характеризує знайомих і колег. Якщо за потреби інший лікар викликаний до пацієнта, то сімейний лікар не повинен критикувати його, навіть якщо поставлений діагноз відрізняється від його власного. Але він має пояснити колесі свій погляд на хворобу і розповісти про призначене лікування, щоб від двох підходів хворому не стало гірше.

Східні релігії базуються на розумінні єдності людини й космосу. За буддистськими і даоськими поглядами, людина це мікрокосмос, маленький всесвіт. А якщо це так, то вона підкоряється всім законам Всесвіту. Тому здоров'я — це широкий термін, що включає в себе всі аспекти існування. У природі все пов'язано між собою. Так само і в організмі: те, що погано для шлунка, погано й для печінки, а що погано для печінки, погано й для серця... Збереження здоров'я одного органа призводить до збереження здоров'я й іншого. Здоров'я у східній медицині розглядається як здатність організму реагувати на різні несприятливі фактори зовнішнього й внутрішнього середовища, підтримуючи рівновагу й цілісність. Відповідно, хвороба є порушенням цієї цілісності, нездатність адаптуватися до несприятливих факторів. Послаблення захисних сил організму призводить до хвороби. Недарма в китайській медицині існує така приказка, що людина хвора не тоді, коли в неї виникає хвороба, а хвороба виникає, коли людина хвора.

Очевидність наведених вище положень дозволяє зазначити, що релігійна онтологія й аксіологія (ясна річ, окрім різного роду тоталітарних сект) не тільки не суперечать медичній теорії та практиці, але й навпаки — стимулюють її прогрес.

Безумовно, етичні засади лікаря ґрунтуються на релігії. Тому клятва Гіппократа для його діяльності була і залишається фундаторкою. Проголошення клятви (урочистої обіцянки, що дається перед лицем Бога) означало істотну відмінність між зобов'язаннями повсякденного життя й зобов'язаннями щодо професії. Самий факт клятви вказує на особливий статус лікаря — це не просто спосіб добування коштів для існування, а членство в особливій касті людей. У священні таємниці «гіппократової медицини» посвячувався не кожен охочий, а лише той, хто міг бути долучений до гільдії лікарів. Ідея солідарності між колегами є невід'ємним елементом традиційного розуміння професії. Приналежність до професії характеризується тим, що її члени домовляються між собою не змагатися один з одним, а надавати взаємну

підтримку. Хоча подібна лояльність між колегами здатна обернутися проти тих, кому представники професії зобов'язані служити, — тобто проти інтересів пацієнта. Скажімо, у тих випадках, коли лікарі відмовляються розголошувати факти некомпетентності або корупції своїх колег, спостерігається деформація ідеї медичного професіоналізму.

До головних обов'язків лікаря належать такі:

1. Працювати на благо пацієнта.
2. По можливості, не завдавати йому болю.
3. Не давати ліків, здатних спричинити смерть.
4. Не використовувати своє становище з корисливих міркувань (наприклад, для сексуального зваблювання).
5. Зберігати секрети своїх пацієнтів і т. ін.

Зміст професії в даному випадку полягає у служінні клієнтові, прийнятті на себе певних етичних зобов'язань, свого роду етичного кодексу. Професія існує не заради носія цієї професії, а на благо тих, для кого вона призначена. Від лікарів, що належали до школи Гіппократа, у разі потреби вимагалось надання безкоштовної медичної допомоги, що було нехарактерне для античного світу. В інших випадках, щоб не обтяжувати фінансового становища хворого, лікареві платили лише після досягнення успішного результату в лікуванні. Усе це говорить про те, що інтереси пацієнта — найважливіше для лікаря.

Корегуючи клятву Гіппократа, сучасна дійсність висуває нову декларацію, згідно з якою випускник медичного навчального закладу зобов'язаний спрямувати свої знання й здібності на благо всіх своїх пацієнтів і суспільства загалом, у своїй діяльності суворо дотримуватися славних традицій медичної професії і не робити нічого такого, що було б несумісне із цими традиціями. Також не можна погодитися із клятвою Гіппократа в тій частині, яка стосується замкнутості представників цієї медичної школи, подібної до масонських лож. Було б несправедливо розглядати лікарів як членів якоїсь

священної гільдії, пов'язаних особливими зобов'язаннями між собою. Перехід від клятви Гіппократа до урочистої декларації символізує перехід від ідеї професії як священного братства людей, покликаних допомагати один одному, до ідеї професії групи людей, у яких на першому плані стоять інтереси пацієнта.

Стара ідея Гіппократа про те, що лікар не завжди повинен вимагати платню за свої послуги, нині поступається ідеї про те, що медичні послуги має забезпечити суспільство. Наприклад, у Скандинавії медична служба існує за рахунок податків, в інших європейських країнах — підкріплюється державною системою обов'язкового медичного страхування. Навіть у США, де велика частина медичного забезпечення знаходиться у приватних руках, існує система соціальної медичної допомоги для ветеранів, літніх людей і інших груп пільгового населення. Перехід від лікаря, чиє існування залежить від гонорарів своїх пацієнтів, до лікаря, що одержує платню від держави, зміцнює позиції медицини як професії.

Отже, абстрагуючись від багатьох проблем, слід пам'ятати, що лікар зобов'язаний зберігати головне - співчуття до хворого і прагнення допомогти йому. В цьому головний стрижень етичного кодексу лікарів. І головні засади цього кодексу беруть свої витоки в релігії.

Питання для самоконтролю:

1. В чому суть тандему релігії і медицини?
2. Модуси взаємодії релігії та медицини.
3. Чому проблема здоров'я завжди була і є турботою будь-якої релігії?
4. У чому цінність Аюрведи для збереження здоров'я?
5. Як християнство розцінює здоров'я особистості?
6. Яку здатність до цілительства мав Ісус Христос?
7. Як християнство інтерпретує поняття «здорове тіло»?
8. Співвідношення понять «тіло» та «плоть» у християнстві та їх значення для людського життя.
9. У чому сутність хвороби за християнським віровченням: її причини, рецепти лікування?

10. Чому безвідповідальні вчинки у поведінці людини можуть призвести до погіршення її здоров'я?
11. Поняття репродуктивної свободи особистості та її сучасне забезпечення.
12. Що Ви розумієте під моральним статусом плоду (визначення, критерії)?
13. Як церква сприймає аборт?
14. Що відносять до сучасних методів репродукції людини та як оцінює їх сучасна церква?
15. Які основні етичні вимоги висуває Аюрведа до лікаря?
16. Яке місце займає лікар у християнській релігії?
17. У чому сутність медичної етики ісламу?
18. Які невідповідності етичного плану має клятва Гіппократа в сучасних умовах?
19. Що таке паломництво?
20. Які функції виконує паломництво?
21. Історичні витоки паломництва в Україні.
22. Що таке релігіотерапія?
23. Взаємообумовленість паломництва та медицини.

Тести для самоконтролю:

1. «Аюр» — це:
  - a. душа;
  - b. розум;
  - c. життя;
  - d. почуття.
2. Постулатами сучасної медичної етики не є:
  - a. принцип самореалізації особистості;
  - b. принцип інформованості пацієнта;
  - c. принцип віри в надприродне;
  - d. принцип вільної згоди.
3. Які з наведених ситуацій Ви вважаєте етичними у плані використання медичних препаратів для полегшення стану пацієнта?
  - a. медичні препарати можуть послабити пізнавальні здібності пацієнта і тим самим заважатимуть йому готуватися до смерті;
  - b. послаблення болю не дасть можливості пацієнтові «розділити страждання Христа»;
  - c. медичні препарати для знеболення спричинять звикання організму до наркотиків;
  - d. медичні препарати можуть прискорити смерть.
4. Визначте, що виділяє Біблія як причину хвороб біблейських патріархів?
  - a. спосіб харчування патріархів
  - b. перші провини людей, через які порушилась їх внутрішня гармонія

- c. обидва варіанти водночас
5. Яку природу мають причина і наслідок хвороби?
- фізіологічну
  - інформаційну
  - соціально-біологічну
6. Позначте етичні проблеми, які пов'язані із репродуктивною свободою особистості:
- сурогатне материнство;
  - заморожування ембріональних клітин на ранніх стадіях їх розвитку;
  - «дар Божий»;
  - одержання генетичної інформації про плід.
7. Сучасні репродуктивні технології вносять певні зміни у класичне розуміння сім'ї, що складається із двох гетеро сексуальних партнерів. Позначте їх:
- генетична мати;
  - мати, що виношує плід;
  - «соціальна мати»;
  - «соціальний батько»;
  - усі вищезгадані.
8. Представники античної філософії, буддизму, індуїзму вважали, що:
- тіло - то лише вмістище душі (атмана);
  - тіло і душа дихотомні;
  - тіло значніше за душу;
  - душа превалює над тілом.
9. Моральний статус плоду означає:
- вміння відчувати та сприймати довколишній світ;
  - мати моральний інтерес;
  - здатність до інтенсивного розвитку;
  - здатність жити за допомогою штучної підтримки поза материнським лоном.
10. У Старому Завіті тіло й плоть позначені одним терміном «басар». У Новому Завіті вживаються два терміни «тіло» і «плоть». Позначте у таблиці, які риси є ознаками тіла, а які — плоті:
- сукупність злагоджено діючих органів, що складаються із «тканини»;
  - частина нашої тілесної істоти, коли людина здорова;
  - виражає особистість у її головних станах;
  - це те, що вертається у землю;
  - це те, що присвячене Богові.

Ознаки тіла	Ознаки плоті

11. Репродуктивна свобода особистості — це:

- a. право вільно вирішувати питання про продовження або не продовження роду;
- b. право на те, щоб не мати дітей;
- c. право на використання контрацептивів, право на аборт;
- d. право суспільства втручатися в репродуктивні здібності особистості;
- e. свобода отримання генетичної інформації.

Завдання до роздумів:

1. Доведіть, що релігія і медицина – тандемні явища.
2. Припустимо, у польових умовах лікар на своїх руках намагається доставити хворого до шпиталю і на шляху зустрічає пораненого, який знаходиться у ще тяжчому стані. Не маючи можливості допомогти обом відразу, кому він повинен віддати перевагу?

Завдання до реферативної роботи:

1. Святитель Лука (Войно-Ясенецький) – професор, лікар.
2. Паліативна медицина: один із проявів тандему релігії та медицини.
3. Аборт: pro і contra.
4. Статус плоду.
5. Евтаназія як медико-соціальна проблема.
6. Медичний туризм.

Термінологічний словничок:

- .....*Асклепійони* – святилища, які призначені для лікування хворих.
- .....*Біопсихосоціальна модель в медицині* – модель, яка вважає вкрай важливим при лікуванні враховувати психологічну і соціальну сутність хворого.
- .....*Здоров'я* - це здатність адаптуватися та керувати фізичними, психічними та соціальними проблемами протягом усього життя.
- .....*Екстракорпоральне запліднення* – це поза тілесне запліднення, що передбачає заготівлю, консервацію й навмисне руйнування «надлишкових» ембріонів.
- .....*Інооперабельний* - хворі, які не піддаються лікуванню оперативним шляхом.
- .....*Інкурабельний* - невиліковний, невидужний, невігойний.
- .....*Модус* – образ, міра, засіб.
- ...*Паломництво* або проща — це мандрювання віруючих людей до святих місць, а люди, що здійснюють паломництва, називають паломниками або прочанами.
- .....*Релігіотерапія* — новий напрямі сучасні системі охорони здоров'я, заснований на синтезі та взаємопроникненні релігійно-просвітницької етики, релігійної віри й лікувально-профілактичних технологій.
- .....*Технізація медицини* – насичення медицини здобутками НТР.

.....*Хвороба* - патологічний процес, який проявляється порушеннями морфології (анатомічної, гістологічної будови), обміну речовин чи / та функціонування організму (його частин) у людини.

Це цікаво знати:

Основи етичного кодексу лікаря: історичні витоки

Етичний кодекс 870 року, який сформулював Алі аль-Табарі (іранський лікар, засновник першої медичної енциклопедії, психолог, піонер педіатрії), повідомляє, що лікар повинен бути: скромним, милосердним, поважним; носити чистий одяг, мати доглянуте волосся, водитися з людьми гарної репутації, а не безбожниками та негідниками; слідувати за мовою, щоб не вибачатися, якщо помилився; не шукати помсти, бути дружнім; не шуткувати недоречно.

По відношенню до хворих лікар повинен: уникати прогнозу життя та смерті, бо тільки Бог це знає; не втрачати терпіння, відповідаючи на запитання пацієнтів; не відрізняти бідного від багатого, сильного від слабкого. Бог нагородить його за допомогу тому, хто цього потребує. Лікар не повинен запізнюватися на огляд або на домашній виклик. Він має стати надійним та пунктуальним. Він не повинен торгуватися за свій гонорар. Якщо пацієнт сильно хворий або у скрутній ситуації, лікар має бути вдячний, незалежно від отриманої платні. Він не повинен давати вагітним жінкам ліків для абортів, хіба що це необхідно для їх здоров'я. Якщо лікар призначає ліки, то він повинен перевірити, що хворий правильно зрозумів назву, щоб від прийняття ліків йому не стало зле. Він має бути ввічливим до жінок та зберігати лікарську таємницю.

Поль Брегт: «десять заповідей здоров'я»

Поль Брегт – відомий американський фізіотерапевт. Він не тільки автор книг про правильне харчування та фізичне виховання, але і автор своєї концепції про гармонію людини та природи. У відповідності з його світоглядом, людина повинна:

- любити своє тіло, як найвищий прояв життя;
- утримуватися від будь-якої неприродної страви та збуджуючого напою;
- жити своє тіло тільки природною, живою, не переробною стравою;
- присвятити своє життя любові та милосердю;
- правильно поєднувати активну діяльність із відпочинком;
- очищувати клітини, тканини, кров свіжим повітрям та сонячними променями;
- утримуватися від будь-якої страви, якщо вона провокує хворобу;

- думати та говорити спокійно, бути в міру емоційним;
- вивчати закони природи і насолоджуватися результатами своєї праці;
- узяти за основу правило слідувати законами природи та допомагати іншим робити теж саме.

Поцілунок як лабораторія

Бажання цілуватися – це спомин про те, що ми – представники тваринного світу. Собаки або кішки, як відомо, при зустрічі обнюхивають один одного. Такий же рефлекс зберігся і у людини.

Поцілунок у губи означає, що партнерам необхідно отримати один від одного антигенний матеріал – для аналізу. Тобто наша імунна система повинна визначити, наскільки можливі нащадки будуть здоровими. Таким аналізом у нас займається велика кількість клітин-макрофагів. Вони розкидані по організму людини, але утворюють строго організовану систему, яка, по суті, аналог нервової системи. Тільки якщо нервова система аналізує і запам'ятовує звичайну інформацію із оточуючого світу, то імунна система обробляє інформацію генетичну. Тобто це є начебто розпізнавальною системою «свій-чужий».

Фізіологія людського організму та деякі звички

У деяких країнах прийнято привселюдно ригати та псувати повітря без усякого сорому. Ці звички – результат еволюції. Колись вони допомагали вижити. Гучна відрижка після їжі присутня північним та кочовим народам. Основними продуктами харчування у них були м'ясо, строганина тощо. Таку їжу треба було не жувати, а зразу ковтати. При цьому у шлунок потрапляє повітря, яке, якщо його не випускати, заважає травленню. У народів південних, як за звично, основне харчування було рослинне, що викликає сильне бродіння у шлунку. Якщо вони будуть стримуватися, то з'явиться сильний запах із рота, а ще збитковий тиск газів на шлунок.

Література до розділу II:

- 1) Антоний, митрополит Сурожский. Человек перед Богом. Москва: Паломник, 2001. 383 с.
- 2) Біблія. Київ, 2001.
- 3) Балашов М. Искусственное оплодотворение: что думают православные? Человек. 1995. № 3. С. 77-82.
- 4) Бахтиярова В. «Искусственные» дети. Человек. 1995. № 4. С. 120-123.
- 5) Губин В. Д., Некрасова Е. Н. Философская антропология. Москва; Санкт-Петербург: Пневма, 2000. 240 с.

- 6) Зорин К.В. Встань и ходи: шаги к выздоровлению. Москва: Русский хронограф, 2007. 416 с.
- 7) Ильин И.А. Религиозный смысл философии. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 694 с.
- 8) Кассирский И. Размышления о В. Ф. Войно-Ясенецком — хирурге и священнике. Человек. 1995. № 1. С. 113-119.
- 9) Климишин І.А. Вчені знаходять Бога. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2010. 136 с.
- 10) Коновалова Л. Правила и исключения (дискуссия об этнических проблемах аборта). Человек. 1995. № 1. С. 107-112.
- 11) Лантух А.П., Мирошниченко М.С. Превентивна медицина та її принципи. Превентивна медицина: проблеми та перспективи : Матеріали наук.-практ. конф. Харків : ХНМУ, 2007. С. 5-6.
- 12) Лантух А.П., Меркулова Н.Ф. Медицина та суспільство: модус взаємодії. Український соціологічний журнал. Харків, 2017. № 1-2. С.119-126.
- 13) Летов О. В. Проблемы медицинской этики в XX в. Философия в XX веке: В 2 ч.: Сб. обзоров и рефератов / РАН ИНИОН. Центр гуманит. науч.-ин-форм. Отд. философии; Отв. ред. Андреева И. Москва. 2001. Ч. 1. С. 150-167.
- 14) Лопастейский Д.С. Отношение врачей и пациентов к эвтаназии в современной России: автореф. дис. на соиск. звания канд. мед. наук. Волгоград, 2006. 36 с.
- 15) Огірко О. Релігія і наука: співпраця чи протистояння. Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Філософія. Чернівці, 2005. Вип. 242-243. С. 160-164.
- 16) Православие: чудеса продолжаются/ Сост., редак. В. Маковецкая. Кн. 1. Москва: Изд-во «Корчма», 2006. 219 с.
- 17) Православие: чудеса продолжаются/ Сост., редак. В. Маковецкая. Кн. 2. Москва: Изд-во «Корчма», 2006. 224 с.
- 18) Силуянов И. Этика врачевания. Современная медицина и православие. Москва: Издание Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2001. 319 с.
- 19) Тихоплав В.Ю., Тихоплав Т.С., Лапис Г.А. Наше духовное исцеление. Санкт-Петербург, 2003. 128 с.
- 20) Філософські та соціально-екологічні проблеми медицини / [Алексеєнко А.П., Карпенко К.І, Кратенко І.С. та ін.]; під ред. М.В. Кривоносова. Харків, 2002. 215 с.
- 21) Шумило О. Православ'я і екологія // Людина і світ. 2001. № 4. С. 22-25.
- 22) Юдин О. Католицизм і православ'я: знаки часу// Людина і світ. 2000. № 1. С. 13-16.

- 23) Matthews E. Codes of ethics: Who needs them?// Ends a. means. – Aberdeen, 1999. – Vol. 4, N 1. – (<http://www.abdn.ac.uk/cpts/article7.shtml>).

Медицина та суспільство: модус взаємодії	Друков.	Український соціологічний журнал. – X., 2017. - № 1-2. – 255 с.	С.119-126	Меркулова Н.Ф.
--	---------	---	-----------	----------------

Розділ III. ПСИХОЛОГІЯ ТА РЕЛІГІЯ І МЕДИЦИНА

3.1. Світ психічного життя людини

У кінці XIX ст. для вивчення особистості в системі громадських зв'язків виникла особлива дисципліна, а саме – соціальна психологія. Вона виникла на стику двох наук: соціології та психології. Предметом дослідження нової науки стала психіка людини та ступінь впливу на неї суспільства і навпаки, вплив психіки конкретної особи на малі та великі групи.

В останні роки соціальна психологія розвивається у чотирьох основних напрямках:

- *біхевіоризм* (поведінка людини визначається реакцією на вплив зовнішнього середовища);
- *психоаналіз* (поведінка людини обумовлена протиріччям між свідомим та свідомим; протиріччя між суспільством та особистістю);
- *когнітивні теорії* (поведінка людини визначається прагненням побудувати картину світу у свідомості, тобто пізнавальними процесами);
- *інтеракионізм* (теорія соціальної взаємодії, у ході котрої здійснюється розвиток особистості і проявляється її реакція на оточення).

Відомий психолог К.К. Платонов виділив чотири підструктури, тобто складові частини, особистості:

- 1) біологічна підструктура: темперамент, статеві, вікові, іноді патологічні властивості психіки;
- 2) психологічна підструктура, яка включає індивідуальні властивості психічних процесів: пам'яті, емоцій, мислення, відчуття, сприйняття, почуття, волі;

- 3) підструктура соціального досвіду: придбані людиною знання, навички, вміння, звички;
- 4) підструктура спрямованості особистості: потяг, бажання, інтереси, схильності, ідеали, індивідуальна картина світу та вища форма спрямованості – переконання.

Четверта підструктура є найвищою в структурі особистості, так як К.К. Платонов вибудував їх в міру зростання соціального початку над біологічним. Оскільки саме четверта підструктура передбачає громадську природу, то вона і є визначальною по відношенню до трьох іншим, що мають біолого-психологічну природу особистості.

Інший підхід у іншого психолога, а саме О.М. Леонтьєва, який розглядає особистість у безпосередньому зв'язку з діяльністю. А якщо це так, то і структура особистості повинна будуватися за ієрархією потреб, тобто мотивів діяльності. Особистість у цьому підході з самого початку існує в системі соціальних зв'язків і виступає не тільки як умова, але і як продукт діяльності в ланцюжку: особистість – потреба – мотив – діяльність – особистість.

Якщо узагальнити ці ідеї по дослідженню особистості, то можна зробити висновок: особистість спочатку дана в системі соціальних зв'язків і виступає активним суб'єктом діяльності.

Поняття особистості є головною характеристикою людського індивіду. Протягом усього свого життя людина соціалізується, тобто реалізує свої індивідуальні (особистісні) якості в діяльності своїй та суспільства в цілому, відчуючи вплив інших людей. Соціалізація, як процес перманентного входження людини в суспільство, можлива тільки у спілкуванні, в процесі засвоєння культури. Вона залежить від середовища проживання, впливу епохи, психофізіологічних особливостей особистості. Ось чому немає і не може бути двох однакових представників людського роду.

Особистість кожної людини є комплекс неповторних якостей та дій. Цей комплекс виражається у понятті індивідуальність, що є унікальністю людини, і

яка проявляється через темперамент, характер, волю, інтереси, інтелект, потреби, здатність.

Розглянемо цю унікальність людини. Перш за все – це темперамент.

Тип темпераменту	Коротка характеристика	Властивості нервової системи за І.П. Павловим	Видатні особистості
Флегматик	<ul style="list-style-type: none"> - пасивний; - працездатний; - повільно реагуючий та пристосовуючий; - стійкий у настроях; - слабо піддається чужому впливу; - млявість, уповільненість у емоційних та вольових проявах 	Спокійний, врівноважений, малорухливий	Й. Ньютон, І.Крилов, М. Кутузов, М. Грушевський
Сангвінік	<ul style="list-style-type: none"> - активний; - енергійний; - пристосовуючий; - жвавий та рухливий; - сильний у вольових проявах 	Сильний, врівноважений, спокійний	Наполеон І, М.Ю. Лермонтов, В.А. Моцарт
Холерик	<ul style="list-style-type: none"> - активний; - дуже енергійний; - настирливий; - поривчатий та емоційний 	Легко збуджений, дужий, невірноважений, рухливий	Петро І, О.С.Пушкін, М.Робесп'єр, Т.Г.Шевченко,
Меланхолік	<ul style="list-style-type: none"> - пасивний; - легко втомлюваний; - слабо адаптивний; - слабкий у вольових проявах; 	Слабкий, невірноважений, стриманий, малорухливий	М.В. Гоголь, П.І.Чайковський

	- невпевнений у собі		
--	----------------------	--	--

Темперамент – це характеристика психіки людини, що включає два основні компоненти – емоційність та загальну активність: рухову та мовну. У науковій та практичній медицині найбільш поширення отримала класифікація темпераментів, які засновані на поглядах Гіппократа.

При цьому слід враховувати, що частіше за все зустрічається темперамент змішаного типу. Він проявляється вже у ранньому дитинстві, відносно стійкий і слабо піддається змінам. Із наданої схеми чітко простежується те, що тип темпераменту грає суттєву роль у формуванні характеру людини. *Характер* – це своєрідна звичка, манера поведінки людини. Він формується під дією *спадковості* (вроджені природні відмінності людини від інших людей), *громадського середовища* (оточення, вплив інших людей), *самовиховання*. У науці вживається і таке визначення характеру: характер – це остаточно сформована воля.

Воля – це якість, яка притамана лише людині та означає вміння цілеспрямовано і розумно знайти корисне для себе та інших людей справу, прагнення виконати її. Деяким людям вольові задатки передаються по спадковості, але більшості людей необхідно розвивати цю якість, щоб долати перешкоди, котрі стоять на шляху до поставленої мети.

Індивідуальність людини може проявлятися в інтелектуальній, емоціональній, вольовій сферах або в усіх сферах психічної діяльності. Оригінальність *інтелекту*, наприклад, розкривається в здатності пам'ятати або помічати те, що не пам'ятають або не помічають інші, особливостях переробки інформації, в умінні ставити та вирішувати проблеми.

Своєрідність почуття знаходиться у надмірному розвитку у деяких осіб одного з них: сором'язливості, сили волі, мужності, витримки тощо.

Прагнення пізнати себе, сформувати свій характер, розвинути здатності і волю на благо людей – все це необхідно людині для повноцінного життя.

Сильні характер та воля притаманні тим, хто зумів розвинути ці якості в собі. Це особистості, як правило, є тими лідерами, за якими ідуть інші особистості, але не слід забувати і те, що справжня особистість – лідер відповідальна не тільки за себе, але і за тих, кого вона веде за собою. Іншими словами: «Ти назавжди у відповіді за всіх, кого приручив», так говорив Лис із твору Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц»

Психологія сьогодні архіважлива і актуальна не тільки для окремої людини, а й для всього людства. Справа в тому, що за даними ВООЗ, принаймні 500 млн. мешканців нашої планети страждають від різних психічних хвороб і розладів. Цифра ця повільно, але неухильно зростає, причому в гендерному плані психічно «ненадійних» чоловіків помітно більше, ніж жінок. Що стосується України, то у 2019 р. до психіатрів та психологів звернулося 300 тис. чоловік.

Виникає питання: Чому такий попит на психологію? З одного боку, на це можна дати просту відповідь: кожна людина по життю є психологом завдяки своєму життєвому досвіду, бо вона може багато відчувати, побачити, зрозуміти і навіть передбачити в інших людях. І це не випадково, бо більшість керується свідомо, або несвідомо кредом давньогрецького філософа Сократа «пізнай самого себе». Тому постійно взаємодіючи з іншими в різноманітних сферах громадського життя, людина так чи інакше змушена формувати для себе відповідні уявлення про внутрішній світ і особливості особистості цих людей, про їх ставлення до нас і оточуючого середовища, про їх наміри, думки тощо.

З другого боку, - це наука про загальні психічні закономірності взаємодії людини із оточуючим середовищем. Вектор її напрямку спрямований на те, щоб дізнатися, яким чином зовнішній вплив переходить до внутрішнього, психічного відображення і стає регулятором нашої діяльності. А також вона вивчає загальні закономірності психічних процесів і своєрідність їхнього протікання в залежності, по-перше, від умов діяльності, і, по-друге, від індивідуально-типологічних особливостей людини. Особливість психології, яка

вивчає людину, полягає в психічному відображенні реальної дійсності, у результаті якого формуються ідеальні образи оточуючого світу, необхідні для регуляції взаємодії організму з навколишнім середовищем.

3.2. Психологічний аспект релігійності

Релігія та психологія є пластичними та гнучкими і надзвичайно чуйно реагують на будь-які зрушення у людських відношеннях. Вони працюють тандемно, слугуючи людині. Проте і релігія, і психологія виходять з різних посилок, користуються різними методами. Іншими словами вони є різновекторними у вирішенні тих чи інших проблем, хоча б з точки зору їх світоглядної орієнтації. І психологія, і релігія допомагають людині справитися з важкими життєвими ситуаціями, проте прірва між двома світоглядами можна продемонструвати на прикладі Біблії. Відома біблійна історія, коли Авраам вирішив принести в жертву свого єдиного сина (Бут. 22:1 - 14). Це він зробив не спонтанно. Авраам підкорявся божій волі, волі Всевишнього. Якщо розглядати цю історію і з точки зору релігії, і з точки зору психології, то прийдемо до полярних висновків. Релігія приймає дію Авраама за вищу чесноту, за втілення божої волі, що приймається без вагання. Ця дія викликає не тільки захоплення, а й повагу, бо це вважається чеснотою, фанатичною відданістю Богові.

Проте і у самій релігії цей вчинок входить в протиріччя із релігійними заповідями. Так господня заповідь «Не вбивай!» (2 кн. Мойсея 20, 13) має найглибшу суть. Бо вбити – значить позбавити життя іншого.

Святе Письмо вчить, що той хто ненавидить брата свого, є людиновбивцею (I Ів. 3, 15). Ненависник є потенційний вбивця, вбивця прихований, що не проявив себе у добрих справах, але бажає смерті і всього лихого тому, кого ненавидить. При роздумі над шостою заповіддю перед нами постає сучасний світ з його новітньою технікою, здатною за короткий час

позбавити життя не тисячі, а десятки мільйонів людей. Першу смерть заподіяв Каїн, який палицею вбив свого брата. Причиною того вчинку була заздрість.

Створивши людину, Бог вдихнув у неї життя, після чого людина стала душею живого (Бут. 2, 7). Джерело життя – сам Бог. Найдорогоціннішим даром Бога є життя. І ось шоста заповідь дана Богом людям для охорони, збереження життя. Христос учить цінувати життя, як Він сам цінував його. «Син людський прийшов не губити душі людські, а рятувати!» (Лук. 9, 56) – свідчить Євангеліє. Там, де благоговіють перед Богом, де шанують Біблію, там цінується й людське життя.

Біблейська історія з Авраамом, з точки зору психології, вбивство своєї дитини, да і будь-кого, вважається аморальним, злочинним вчинком, це те, що не вписується у моральні принципи взаємовідносин між людьми і вимагає покарання, а з точки зору медицини - це може бути ознака серйозного психічного розладу, який потребує лікування.

Проте психологія і релігія, як вже відзначалося, різновекторні. Якщо психологія – це наукове знання про людину та її поведінку; все, що стверджує психологія перевіряємо або підлягає перевірці, то релігія все сприймає на віру. Релігія - протилежність науковому підходу, вона не критична до суперечностей і не вимагає доказів своїх істин. Релігія ґрунтується на догматах, даних в уявленні віруючих людині від Бога, і релігійні люди претендують на володіння повнотою знання (шляху, істини і життя). На відміну від цього, психологія вимагає наукових доказів і ґрунтується на контрольованій критичності. Психологи погоджуються, що вони володіють обмеженим знанням, і в своїй роботі використовують стратегію так званого «обмеженого вчительства».

Недивлячись на таке розходження, релігія та психологія знаходяться у стані постійної взаємодії. Це має свою результативність, а саме у виникненні такого феномена як психологія релігії. Вона приділяє увагу багатьом проблемам такого явища як релігія. Проявом психології релігії є релігійність. Проблема релігійності дуже цікавою є як для вітчизняних (Є.К. Дулуман, Б.О.

Лобовик, О.Г. Карагодіна) так і для зарубіжних (Д.М. Угринович, М.А. Попова, С. Старк, Ч. Глок, С. Хол В. Джеймс) дослідників.

Виходячи з особистісного підходу, релігійність – це світоглядна орієнтація індивіда. Прояв її поліфонічний, а саме у релігійних властивостях свідомості людини, її поведінки та відносинах. Суто психологічний підхід, як підкреслює Д.М. Угринович, відповідно до якого *психологія релігії* є переважно галуззю загальної психології, а її предметом є релігійність як психологічний факт, суть свідомості й релігійна поведінка людини як втілення її внутрішніх переживань, неоднорідний, поле його досліджень надзвичайно широке — від обґрунтування теорії релігійного інстинкту (Дж. Коу, Й. Пастушко та ін.) до розуміння релігійності як глибинного пласта людської психіки (В. Джеймс, К. Юнг та ін.).

Таким чином, психологія релігії має свій предмет вивчення - це релігійність як психічний стан людини та його вияви. Тому релігійність, як людський акт, перманентно пов'язана з екзистенційними проблемами, з проблемами вибору.

У цьому аспекті цікавою проблемою є джерела релігійності, бо реальність доводить, що 2/3 населення Земної кулі вірять у надприродне. Як свідчить наукова література, ця проблема не має однозначного вирішення. Це пов'язано з тим, що релігія як феномен проявляється у двох вимірах: внутрішній та зовнішній світ людини. Якщо внутрішній світ людини має особистісний вимір, що проявляється через почуття та переконання, то зовнішній світ має соціокультурний вимір, який продукується соціумом та культурою. Тому релігійність обумовлюється як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами.

Слід зазначити, що, перш за все, існують теорії, які пояснюють релігійність людини, виходячи із її фізіології. Тобто вони вважають, що релігійною людина є завдяки її релігійного інстинкту. Якщо інстинкт – це сукупність вроджених тенденцій та прагнень, які проявляються у формі

вродженої поведінки, то це сукупність складних спадково обумовлених актів поведінки. В даному випадку релігійний потяг є основним нашаруванням в структурі людської психіки, що виявляється в пошуку комфортного життя і зв'язку з абсолютном, тобто з Богом. Згідно концепції К. Юнга це вроджені психічні структури у так званому колективному несвідомому, яке є сховищем спадкової пам'яті, звернення до котрої викликає у людей неусвідомлені асоціації. Іншими словами, саме з архетипів походять надлюдські істини, які є джерелом релігійності. Актуальним у даному випадку є твердження К. Юнга про архетипи як колективне несвідоме, з якого походять надлюдські істини і які є джерелом релігійності. Це підтверджує і В. Франкл. У своїй праці «Неусвідомлений Бог» він наголошує на тому, що людина за своєю природністю має потребу бути релігійною. Це може бути усвідомленою і неусвідомленою потребою. Задоволення цієї потреби може здійснюватися різним шляхом, як позитивним так і негативним.

Розвиток цього підходу відбувається на перетині медицини, психології та релігієзнавства, базується на ідеях російських дослідників, які вважають, що феномен релігійності характерний для людей зі зміщеним профілем функціональної асиметрії головного мозку. Ідеї даного підходу базуються на дослідженнях Інституту нейрохірургії ім. Бурденка. Вони виходять з того, що мозок людини двох полярний. Він складається із лівої та правої півкулі, які мають свої функції, котрі притаманні лише їм. Півкулі асиметричні, не дублюються в своїй діяльності. У звичайних людей ця асиметрія абсолютно нормальна. У людей релігійних ця асиметрія зміщена у бік однієї із півкуль. Фізіологічною основою релігійної поведінки є права півкуля мозку, тобто саме вона створює можливість для релігійного вияву, але сама його не утворює. Осмислення ж символічної і ритуальної поведінки, характерної для релігії, відбувається при співучасті лівої півкулі. Виходячи з цього, дослідники роблять висновок, що релігія є частиною того, що характерно людській природі і її не можна повністю зрозуміти раціонально. Тобто взаємодія півкуль призводить до

певних відповідних зовнішніх проявів як у поведінці індивіда, так і в способі його мислення. Саме медична теорія асиметрії головного мозку визнана науковцями.

Джерелом релігійності є також страх. Ще філософи античності зазначали, що саме страх перед силами природи та невпевненість у майбутнє і був джерелом релігійності. Серед них був Демокрит, поет Публій Папіній Стацій, який це зафіксував у своєму творі «Фіваїда», а Г. Петроній писав: «Перших богів на землі створив страх». Що ж таке страх? Страх – це внутрішній стан, обумовлений реальними чи передбаченими лихами природного чи соціального ґатунку. Якщо ми звернемося до дослідження Д.М. Угриновича, то побачимо, що існують різні типи страху, які по різному можуть обумовлювати розвиток релігійності. Це:

1) *екзистенційний неспокій* – виник у зв'язку з необхідністю поставити собі питання про сенс життя. Типовими є тривога стосовно найфундаментальніших для людини питань, як терпіння або смерть, добро і зло, що мають визначальне значення для всього людського буття. Релігійність з'являється тут, як продовження питання про сенс життя людини на Землі;

2) *звичайний страх* – може стати приводом для актуалізації чи зародження релігійності. З. Фрейд дотримувався думки, що Бог є лише піднесеним образом власного батька, а туга за ним, пошук підтримки у складній ситуації призводить до релігійності, яка є колективним неврозом. Але не варто зводити релігію до колективного неврозу, бо тут немає відчуття самотності (як при неврозі) і натомість правдива релігійність надає змогу відчувати зв'язок;

3) З. Фрейд вважав, що джерелом релігії є *відчуття безпорадності перед життям і страх смерті*. Проте зважаючи на те, що його відчувають як віруючі, так і невіруючі, то таке занепокоєння смертю не може бути єдиним стимулом для виникнення релігії;

4) *моральний страх* – який виростає від почуття провини і відчуття завини перед кимось. Можна твердити, що потреба усунення відчуття вини і пов'язаного з ним відчуття страху призводить до релігійності. Слід також зазначити, що між неспокоєм і релігійністю існує зворотна залежність, тобто більша за ангажованість і визначеність у вірі поглиблює вразливість до морального зла і підсилює реальне відчуття провини. Почуття провини може іноді набувати невротичного характеру, що призводить до холодної і тиранічної релігії, в якій переважає сприймання бога як забороняючого і караючого, щоб придушити не акцентовані бажання.

З точки зору психології вважається, що страх є негативно пофарбованим емоційним процесом. Тому англійський етнограф Б. Маліновський уважав, що джерелом релігійності є ситуації, коли люди знаходяться в емоційному стресі, що пов'язаний з життєвими кризами, невдачами, смертю тощо. Тому можна вважати, що стрес є значним збудником релігійності. Чому?

Справа в тому, як відомо, що все наше життя – один стрес. Вперше в медичну практику це поняття ввів канадський фізіолог Ганс Сельє. Це трапилося у 1936 р. Він же запропонував універсальну теорію стресу, вульгаризований висновок із котрої сьогодні відомо: «Всі хвороби від стресу!». Насправді стрес – це не деструктивні життєві обставини, а захисна реакція організму на ці обставини. Стресорна реакція спрямована на підвищення сталості організму до будь-яких впливів та носить захисно-приспосовний характер. За Г. Сельє, адаптаційний синдром починається із стадії тривоги, під час котрої у відповідь на перший шок мобілізуються захисні системи організму (протишок). У результаті організм придбає сталість не тільки до фактору, що сприяє стресу, але і до інших. Так що усі заклики «перемогти стрес раз і на завжди» не сприймаються буквально. До речі, стан боротьби з будь-чим – сам по собі стрес.

Стрес - це деструкція. Наприклад, ціна стресу для американської економіки становить 200 млрд. доларів. Саме стільки гублять коштів кожний

рік американські фірми та підприємства із-за хвороби персоналу, зниження продуктивності праці та страхових виплат. У середньому на робочих місцях щоденно відсутні біля мільйонну людей. Головна причина – стрес. Великій Британії «хвороба XX-XXI сторіччя» обходиться 1/10 валового національного продукту. Для чого ці приклади? Справа в тому, що індивід, який починає працювати, починає, як називають психологи, із «медового місяця». Вони беруться за будь-яку нову справу, повні ентузіазму, готові працювати без передиху і все стороннє сприймають лише як недоречну перешкоду. Проте з часом з'являються перші ознаки втоми. Це спочатку можна подолати. Але згодом вона переходить у хронічну стадію, настрій та самопочуття згасають, особистість все частіше піддається депресії. Цей стан фіксується тим, що робота вимагає більшого зусилля волі. Як правило це призводить до лікарняного ліжка, операційного столу тощо. На цей стан японці ввели у обіг особливий термін – «каросі», що означає «смерть від перевтоми». Недивно, що він народився саме в Японії, бо трудоголізм, з усіма його негативними наслідками поширення, найбільшого рівня досяг саме тут. Наприклад, у 90-ті рр.. XX ст. середній японець проводив на робочому місці 2044 годин – на 400 годин більше, ніж, наприклад, француз. Але саме трагічне те, що кожний рік в Японії до 30 тис. людей помирають від «каросі».

Різні виразки, серцево-судинні хвороби, нервові виснаження – основне коло хвороб, які викликані перевтомою на роботі. Перший наслідок стресу – підвищення кров'яного тиску. Воно веде до затвердіння артерій, утворення тромбів і, як наслідок, серцевий напад. Медичні дослідження доводять, що нервово-психологічні чинники грають значну роль при зародженні деяких видів виразки, від яких страждає кожен 10-й мешканець Землі. За даними Міжнародного бюро праці, витрати робочого часу із-за виразкових хвороб становлять декілька мільйонів днів. Ще треба додати виробничі травми – що є вірними супутниками стресу.

Спеціалісти вважають, що стрес сприяє розвитку практично всіх відомих хвороб: гормони, що виділяються організмом у цьому стані, ослаблюють імунну систему. Наприкінці ХХ ст. у США був, наприклад, проведений експеримент, котрий підтвердив, що під час екзаменаційної сесії студенти ризикують підхопити нежить набагато легше, ніж протягом семестру. Психіатр із Бангконгу Юн'ют Ванпиромсан вважає, що стрес ослаблює опір організму раковим пухлинам. Проте, деякі його колеги доводять зворотне: сильний стрес може стимулювати діяльність тих клітин, які протистоять раку.

Стрес нагадує отруту. Проте, у малих дозах стрес навіть корисний, бо грає роль свого роду стимулятора, котрий дозволяє підтримувати організм у необхідному для продуктивної роботи напрузі. Дослідження, що були проведені у США, показали, що це, перш за все, відносяться до людей, котрим властива агресивність, кар'єризм, прагнення швидко піднятися по громадській діяльності, стрибаючи через сходинок. Не жалкуючи ні сил, ні часу, ні нервів, вони домагаються свого – і першими поповнюють лави людей, котрі хворіють на виразку та серце.

Проте, справа не тільки в кар'єризмі: для мешканців країн, що називають «азіатськими драконами» - робота на виснаження стала образом життя. Токійський психіатр Масао Накадзава вважає, що японці переконані, що відпочинок і взагалі відпустка – зайві. А влада Сінгапура заявила, що більш спокійний стиль життя – шлях до краху країни.

Друга причина, за якою проблема стресу все гостріше стоїть перед країнами Азії, у тому, що азіати, вважають південнокорейські психологи, більш вразливі перед «хворобою ХХ-ХХІ сторіч» в силу особливостей психології та виховання. На відмінну від європейців вони просто не привчені давати виходу своїм почуттям, ділитися із оточуючими своїми проблемами та переживаннями. Наприклад, там, де італієць виплесне свої негативні емоції назовні, японець буде їх накопичувати в собі, що надзвичайно небезпечно.

Природа стресу хоча багатообразна, але мало вивчена. Стресу піддаються забагато людей робітничих спеціальностей, праця яких не вимагає ніяких амбіцій, ні нервових виплесків. Саме тут причина інша. Це монотонність роботи, залежність від конвеєру, шуми, вібрація тощо. Серед тих, хто найбільше піддається стресу це поліцейські, шахтарі, біржові брокери, журналісти, медсестри, водії автобусів, вчителі, офіціанти. А менше інших, за даними гонконгівського журналу «Ейшауік», ризикують захворіти від стресу інженер-будівельник, терапевт, дослідник в галузі точних наук.

Цікавим для сучасної людини є тест, який пропонують південноафриканські психологи – Томас Хоулмс та Ричард Рзе. Так, деякі стресові дії вираховуються певними очками:

- смерть дружини (чоловіка) – 100;
- розлучення – 73;
- смерть близького родича – 63;
- поранення або важка хвороба – 53;
- одруження – 50;
- звільнення з роботи – 47;
- примирення подружжя – 45;
- вихід на пенсію – 45;
- хвороба членів родини – 44;
- вагітність – 40;
- проблеми у сексі – 39;
- народження дитини у родині – 39;
- суттєва зміна характеру роботи - 39;
- зміна фінансового положення – 38;
- смерть близького друга – 37;
- родинна сварка – 35;
- дуже великий борг – 31;
- зміна характеру відповідальності на службі – 29;
- втеча із родини сина чи доньки – 29;
- тертя із невісткою (зятєм) – 29;
- значні досягнення – 28;
- звільнення з роботи дружини – 26;
- початок або кінець навчання – 26;
- зміна в умовах помешкання – 25;
- зміна звичок – 24;
- незгода з керівником – 23;

- зміна в умовах праці – 20;
- переїзд на нове місце проживання – 20;
- перехід в іншу школу – 20;
- відпочинок на новому місці – 19;
- зміна у звичці відвідувати церков – 19;
- зміна у соціальній активності – 18;
- заклад частини майна – 17;
- зміна звичок, котрі пов'язані зі сном;
- зміна сімейних традицій збиратися разом – 15;
- зміна в кулінарних смаках - 15;
- свято – 15;
- Різдво – 12;
- дрібне порушення закону – 11.

Засоби послаблення впливу стресу на людину є. Це може бути алкоголь, як уважають більшість європейців. Його не виключають й у Сінгапурі. Так вживання алкоголю саме тут зросло на межі ХХ та ХХІ ст. на 120 %. В Японії за останні 25 років кількість людей, що вживають алкоголь потроїлося. А у Південній Кореї, за даними журналу «Ейшауік», на душу населення взагалі вживають більше, ніж в будь-якій іншій країні.

Азіатські медики, проте засуджують цей шлях. Вони віддають перевагу гімнастиці для тіла та душі. Таїландські лікарі пропонують прості вправи, а саме: поступово від пальців ніг до голови напружувати усі м'язи. Коли кожна із них буде натягнута як струна, затримати дихання, порахувати до 10 і на видиху також поступово, але зверху вниз, повністю розслабитися. Багато хто рекомендує пішохідні прогулянки, як найбільш ефективний засіб зняття напруги. А лікар Ванпіромсан пропонує «планувати» стресові ситуації. Наприклад, якщо людині треба змінити роботу та розлучитися, то треба ці події розділити і не робити одночасно.

Панацеї від стресу не знайдено. Але на думку Міжнародного бюро праці, спроби боротися із стресом на роботі можна звести до двох спроб: або працівнику допомагати нівелювати стресові ситуації і перемагати їх; або змінити саму організацію праці. Інший шлях, безумовно, більш складний, бо інтереси працівників часто перетинаються із інтересами виробництва. А ось

допомога психолога, гарне харчування, оптимальний режим дня, можливості для занять спортом – усе це можливе. Так у Гонконзі та Сінгапурі вже є лікарні із спеціальними «антистресовими» відділеннями.

Повертаючись до висновків англійського етнографа Б. Маліновського, який уважав, що джерелом релігійності є ситуації, коли люди знаходяться в емоційному стресі, треба відзначити, що емоційна сфера людини – одна із таємниць природи. Усі негативні впливи середовища здійснюють вплив на організм у комплексі, але все ж основна причина «хвороби сторіччя» - різні емоційні зсуви, які виникають у результаті стресів – нервових перенавантажень при дії надзвичайних обставин. Стреси здатні зруйнувати не тільки психіку, але й роботу внутрішніх органів.

До емоціональних центрів, які знаходяться в головному мозку, надходять імпульси як із зовні, через органи відчуттів, так із середині, тобто від різних внутрішніх органів. Отже, зіпсувати настрій можуть і поганий сон, і погана праця шлунку, і несмачний сніданок тощо. Нервово-емоційне напруження полишають спокій людини, її радощів і призводять до розвитку неврозів. Ті, хто страждають неврозом, мають головний біль, слабкість, безсоння, втому, неприємні відчуття внутрішніх органів. Вони дратівливі, незадоволені собою, розсіяні. Першопричина неврозів – стреси. Створення гарного настрою є найбільш дієвою мірою профілактики нервових хвороб. За дослідженнями лікарів, люди оптимістичного складу характеру рідше хворіють, хвороби протікають у них легше.

Чудовий спосіб створити гарний настрій - займатися будь-якою фізичною діяльністю, яка, як говорив І.П. Павлов, дарує «м'язову радість». На настрої також діють стан погоди, колір оточуючих предметів, музика, природа, театральні видовища, картини, книги тощо. Щоб зберегти гарний настрій та самопочуття, корисно також навчитися своєчасно переключитися з однієї діяльності на іншу, особливо коли інша діяльність пов'язана з улюбленою справою, а саме - хобі.

Відомий психотерапевт А.В. Алексєєв за довгі роки своєї діяльності накопичив великий досвід по розробці методів подолання стресових ситуацій. Ця методика концентрується на п'яти принципах:

- *зберися*, тобто вміти включитися повністю у справу, щоб для зайвого у свідомості не залишилося місця;
- *виключися*, тобто це висока концентрація уваги, яка спрямована на вихід із напруження;
- *не злись*, бо людина концентрує при цьому свою увагу не на причинах, а на наслідках невдач, що губить здатність до здорового глузду;
- *мобілізація усіх життєвих сил* на нейтралізацію стресу;
- *не розслабляйся*, бо це погіршує контроль за точністю руху, а звідси помилки, що може призвести до невдачі.

Проте суспільство перманентно продукує увесь час стресові ситуації. На даний час це загроза безробіття, пандемія, війна, особисті проблеми тощо. Тому страх, стрес завжди будуть домінувати над індивідом. Звідси проблема релігійності буде завжди затребувана.

Узяти хоча б проблему виховання. Діти, з релігійним вихованням здоровіші і мають більш високий рівень щастя, ніж ті, хто його не мав. Такі висновки зробили гарвардські вчені-психологи. Нещодавно їх дослідження показало, що діти, у яких було релігійне виховання, ймовірно, будуть здоровими і будуть мати високий рівень щастя в ранньому дорослому віці, ніж ті, хто цього не мав. Дослідники виявили, що люди, які щотижня займалися молитвою або медитацією в юності, повідомили про більш високе задоволення життям у віці 20 років.

Було виявлено, що ті, хто отримав релігійне виховання рідше палять, рідше страждають від депресії, рідше вживають наркотики або мають інфекції, що передаються статевим шляхом, ніж люди, які займаються менш регулярними духовними практиками. «Ці висновки важливі як для нашого розуміння здоров'я, так і для розуміння практики виховання дітей». Так заявив

автор дослідження Чен Ін. Він також свідчить: «Багато дітей виховані релігією, і наше дослідження показує, що це може сильно вплинути на їх поведінку щодо здоров'я, психічного здоров'я і загального щастя та благополуччя».

Дослідники спостерігали за 5000 молодих людей від 8 до 14 років, контролюючи такі зміни, як здоров'я, соціально-економічний статус і історію зловживання психо-активними речовинами або симптоми депресії. Результати свідчать, що ті, хто ходив на релігійні служби принаймні один раз на тиждень в дитинстві, на 18 % частіше повідомляли про більш високий рівень щастя у віці від 23 до 30 років, ніж ті, хто цього не робив. Також було встановлено, що у них на 29 % більше шансів стати волонтерами у своїх місцевих громадах і на 33 % менша ймовірність вживання заборонених наркотиків.

Ті, хто молився або медитував, принаймні, один раз в день в молодості, з більшою ймовірністю повідомляли про більш високий рівень щастя, ніж молоді люди, які цього не робили; на 30 % рідше ставали сексуально активними в підлітковому віці. Ці люди також на 40 % рідше хворіли на інфекцію, що передається статевим шляхом, ніж ті, хто ніколи не молився і не медитував. Також опитування 4000 американців похилого віку призвів учених до висновку, що у набожних людей ризик депресії вдвічі нижчий, ніж у невіруючих або тих, хто ігнорує релігійні обов'язки.

Емілі Као, директор Центру релігії та громадської спільноти в Девосі, повідомила, що вона не здивована результатами дослідження, зазначивши, що дослідження Гарварду об'єднує довгий список досліджень, що показують позитивний зв'язок між релігією та добробутом людини. «Я гадаю, що вони узгоджуються з іншими дослідженнями, які показують, що релігійні вірування дають людям духовні сили, які призводять до здорових звичок і формують їх соціальні мережі, дають їм можливість долати перешкоди у житті», - відзначила директорка.

Хоча позитивні наслідки дорослішання у релігійній сім'ї очевидні, релігійність в Америці знижується. Дані інституту Геллапа показують, що

кількість американців, які вважають релігію «дуже важливою» у своєму житті, сягає лише 51 %.

Крім того, дані Центру досліджень П'ю показують, що релігійність серед американців постійно знижувалася протягом останніх п'яти поколінь, причому 36 % мілленіалів народилися в період з 1990 р. по 1996 р., не пов'язані з будь-якою релігією взагалі. На відміну від цього, згідно П'ю, тільки 11 % з «тихого покоління», які народилися між 1928 і 1945 роками, не були пов'язані з релігією.

Джон Кадл, старший науковець з Міннесоти в Університеті Джорджа Вашингтона, підкреслив, що молоді люди сьогодні дуже зайняті, і він звинувачує у цьому технології. «Якщо раніше відвідування церкви - це був сімейний захід щонеділі, то тепер це футбол і «Фортнайт», - сказав Кадл, маючи на увазі популярну он-лайн - відеогру для дітей та підлітків, в якій батьки навіть почали наймати репетиторів для своїх дітей. – У нашій культурі сьогодні набагато більше відволікаючих чинників, ніж у попередніх поколіннях».

Хантер Вілсон, студент Університету Джорджа Вашингтона, згоден з тим, що зниження значення релігії серед молоді є результатом зміни цінностей між поколіннями. «З урахуванням того, що релігії не так багато вчать вдома, на додаток до її зменшеної присутності на громадському майданчику, легко зрозуміти, як значення релігії знижується серед моїх однолітків», - підкреслив Вілсон, родом із Мічигану.

Е. Као попередила, що зниження релігійності серед американців може призвести до нездорової поведінки, такої як наркоманія, алкоголізм та депресія. Гарвардське дослідження було опубліковане в Американському журналі епідеміології. Що стосується України, то ми можемо екстраполювати цю тенденцію і на нашу дійсність.

3.3. Здоров'я людини у дискурсі її психоемоційного стану

Аксіомою нашого буття є то, що стан здоров'я людини май же повністю визначається певними життєвими ситуаціями, в яких вона знаходиться. А так як суспільство поліфонічне, то більшість людей живе у системі соціальних загроз, які спричиняють їй стреси. Вони виникають тоді, коли вона потрапляє у несприятливі, важкі і навіть дуже важкі для неї ситуації. І дуже добре, якщо людина з цими стресами справляється успішно, що не перевтомлюється и не придбає психічних або фізичних хвороб, а також не псує свою долю необміркованими вчинками. Проте, помірна кількість стресів – це доля еліти. Але і вона піддана стресам, які постійно каталізуються жахом проблем: не загубити своїх статків і своїх капіталів, проблемним здоров'ям тощо. Відомо, що більшість людей щоденно працюють, існують в не зовсім сприятливих побутових умовах і піддаються колосальним навантаженням на нервову систему. Цей вектор, можемо назвати його вектором соціальних загроз, різноманітний. Він становить цілу нескінчену низку. Це і тривалі поїздки на роботу і з роботи у громадському транспорті у години пік; спілкування з керівництвом, клієнтами, підлеглими, колегами; спілкування із своєю сім'єю, з родичами, а також проблема з батьками, конфлікт з дітьми; погані житлові умови; відсутність особистого простору; елементарна перевтома; невпевненість у завтрашньому дні; відчуття несвободи, скоріше рабства тощо. Все це у сукупності викликає перенапруження нервової системи, психіки. Наслідками цього є збій у програмах обробки інформації у мозку і відповідним психічним нездужанням, а також психосоматичним захворюванням, тобто хворобами, які виникають на фоні хронічного, так і гострого перенапруження психіки. Враховуючи все вищезазначене, гостро встає проблема: як використати позитивний психоемоційний стан людини для паліативного впливу на її здоров'я.

В одному із своїх рубаїв Омар Хайям, характеризуючи людину, писав: «Из кожи, мышц, костей и жил дана Творцом основа нам». Але людина, як член

соціуму, має свій психологічний стан, який визначається як один з можливих режимів життєдіяльності людини, котрий на фізіологічному рівні відрізняється визначеними енергетичними характеристиками, а на психологічному — системою психологічних фільтрів, що забезпечують специфічне сприйняття зовнішнього світу. Серед психічних станів виділяється емоційний.

Відомо, що емоції - це психічне відображення у формі переживання життєвого смислу явищ і ситуацій. В емоційних переживаннях відбивається життєва значущість інформації. Якщо предмети чи явища задовольняють потреби людини або полегшують задоволення їх, то в неї виникають позитивні емоції, якщо ні – негативні. Як правило, стеничні емоції підвищують життєдіяльність організму; астеничні пригнічують життєдіяльність, знижують енергію суб'єкта. Одними із форм вираження стеничних емоцій, які можуть грати роль анти стресів і впливати на здоров'я людини можуть бути поцілунки, обійми та усмішки, тобто той набір природних засобів, котрі притаманні кожній людині.

У будь-якому суспільстві немає жодної людини, котра не стикалася б у своєму житті із поцілунком. Його природу вивчає спеціальна наука [філематологія](#).

Відомо, що поцілунку відведена значна роль у людській спільноті. Вона визначається тим, що за своїм призначенням поцілунки мають різний характер і різну спрямованість. Це поцілунки батьківські, дружні, родинні, але особлива роль належить поцілункам закоханих. Саме поцілунки закоханих, проте і не тільки, впливають на наше здоров'я, на наше самопочуття.

Проте, перш за все, розглянемо проблему виникнення поцілунку як феномену. Виявляється, поцілунки аж ніяк не настільки поширені, як може передбачати навіть той, хто знає, що дикі шимпанзе відмінно можуть цілуватися. Довгий час поцілунок у його звичайній формі не був відомий полінезійцям, мешканцям Мадагаскару, багатьом племенам в Африці, ескімосам, японцям, китайцям та багатьом іншим народам. Китайці, наприклад,

здавна терлися замість цього носами. Бірманці до цього часу не цілуються, а лише стикаються губами та носами – «вдихають запах» один одного.

Існують декілька цікавих думок, з приводу питання: для чого все ж таки люди почали цілуватися багато сторіч тому? І хоча всі вони, насправді, дивні та навіть дуже екстравагантні, проте мають право на своє існування. Одна із теорій пов'язує виникнення поцілунку між людьми, котрі проживали у кам'яному часі. Ніби шкіра сусіда являла собою джерело солі, котра у ті часи була дуже ціною, і яка з'являлася під час потовиділення. Тому люди цілувалися, коли їм була потрібна сіль.

Ще однією зовсім не романтичною версією виникнення настільки романтичного жесту є наступна: кожній людині потрібне шкірне сало, що виступає як зволожуючий засіб, котрий виділяється і губами. У підсумку виходить, що поцілунок з'явився зовсім не як засіб бути ближче до коханої людини, а тільки заради звичайних людських потреб. Ніякого натяку на те, що означає цей жест для людини сьогодні. Також вважалося, що разом з диханням людина може відкрити свою душу та серце. Поцілунок вважався символічним весіллям та єднанням душ. Даючи іншій людині підійти до себе так близько, люди свідчили, що вони не бояться її, що вони цілковито їй довіряють.

Деякі джерела вважають поцілунок вродженою якістю людини. Наприклад, Зигмунд Фрейд був упевнений, що поцілунок – це інстинкт людини, який бере початок від потягу немовляти до материнської груді. У 1960 р. британський зоолог та етолог Десмонд Моррис висунув передбачення, що поцілунок виник із звички самок приматів пережовувати їжу для малюків, а потім вкладали її до рота, стиснувши трубочкою губи. Коли не було їжі, матері все рівно поступали подібним чином, щоб заспокоїти свого малюка. Згідно Д. Моррісу, материнські поцілунки з часом еволюціонували у поцілунки романтичні.

За культурно-етнічною спрямованістю поцілунки мають різну форму свого вираження. У *ескімосів* поцілунок, мабуть, здається нам самим

екзотичним, адже у ньому не приймають участі губи. Як можна цілуватися без губ, знають ескімоси, бо для вираження своїх почуттів вони просто ніжно труться носами. Використовувати такий прийом як заміну звичайним поцілункам, мабуть, не вийде. Ми звикли до більш яскравих та чуттєвих проявів ніжності.

У *новозеландців* покривають один одного при зустрічах покривалами, потім труть себе взаємно носами, видаючи при цьому щось на зразок хрюкання и потужно втягуючи в себе повітря. В японській культурі, не дивлячись на відомі нам історії про гейш, європейський поцілунок був непопулярний і вважався дуже відвертою демонстрацією почуттів. Згідно моральним нормам такі поцілунки могли дозволити собі тільки подружжя у запалі пристрасті. Поцілунок в їхній культурі має лише один підтекст – сексуальний.

Вважається, що розвиток поцілунку був покладений приблизно у 3000 р. до н.е., коли люди, поклоняючись богам, надсилали їм поцілунки. Проте чуттєвий поцілунок, як ми його розуміємо, довго не був відомим навіть високоцивілізованим країнам. Про це свідчать, зокрема, поезія Гомера («Одіссея»). Стародавнім римлянам був знайомий лише поцілунок привіт: при зустрічі вони цілувалися у губи або цілували щоки, руки. У стародавніх греків, якщо вірити Геродоту, поцілунок увійшов у вжиток дуже пізно.

Першою країною, де поцілунок був прийнятий в якості форми вираження любові та залицяння, була Франція. Це був той час, коли стали популярні танці і кожний танцювальний номер закінчувався поцілунком.

З 1981 р. дослідженням природи поцілунку займається Всесвітній комітет охорони здоров'я при [ООН](#). Як же впливає поцілунок на здоров'я людини та як він захищає її від стресу?

Під час поцілунку пульс людини збільшується до 110 або 120 ударів за хвилину у чоловіків і до 180 – у жінок. Це призводить до покращення кровообігу, перекачування додаткового літра крові. Також легені починають працювати у посиленому режимі: 60-ть вдихів за хвилину замість звичних 20-

ти. Подібна «вентиляція» - найкраща профілактика легеневих захворювань. Затримка дихання при поцілунку може дуже добре впливати на організм, подібно техніці оздоровчого дихання йогів. При цьому клітини отримують додаткову кількість кисню і на цьому фоні підвищується життєвий тонус людини.

А ось пристрасний поцілунок викликає напруження 30-ти м'язів обличчя. Шкіра завдяки цьому розгладжується, стає більш пружною і краще постачається кров'ю. Знеболювальним ефектом поцілунок зобов'язаний гормону ендорфіну. Чим більш пристрасний поцілунок, тим більше ендорфіну виробляється організмом. За один поцілунок в організм людини відбувається викид заспокійливої дози гормонів, котра перевищує мінімальну дозу морфію. Також при поцілунках відбувається викид адреналіну, який забезпечує людині радісну активність і «напад» на гормон стресу – кортизон. А ще усього лише три поцілунки у день забезпечують не менше, ніж за добу, вкрай романтичного та миротворчого настрою.

В середньому людина за все життя витрачає на поцілунки десь приблизно два [тижні](#). Якщо вважати, що справжній пристрасний поцілунок викликає у [мозку](#) ті ж хімічні реакції, що і стрибки з [парашутом](#) та стрілянина з [пістолета](#), то можна розглядати це як анти стресовий засіб.

У 50-х рр. ХХ ст. учені Балтімора встановили, що під час поцілунку від однієї людини іншій передається 278 різних культур бактерій, 95 % яких не представляють небезпеки. Приблизно 80 % бактерій, які утримуються слиною – абсолютно однакові в усіх людей, а ось біля 20 % - дуже індивідуальні. Потрапляючи до рота іншої людини, вони надають імунній системі імпульс для процесу утворення антитіл. У медичній практиці увесь цей процес називається перехресною імунотерапією, що теж можна вважати основою для відтворення антистресових підвалин.

І взагалі, практика свідчить, що чоловіки, які щодня цілують своїх дружин йдучи на роботу, мають не тільки вищий дохід, ніж ті, які цього не

роблять, а й живуть на 5 років довше інших, що можна розглядати це як антистресовий захід. Слід також зазначити гендерний аспект поцілунку. Так, жінки при поцілунках віддають перевагу військовим (39 %), юристам (37 %), бухгалтерам (27 %), спортсменам (14 %).

Також поцілунок покращує взагалі здоров'я людини, особливо в стоматології. Так, під час поцілунку стимулюється утворення слини, котра чудово захищає зуби від карієсу завдяки вмісту в неї кальцію та фосфору. Окрім того, хто цілується частіше той значно менше схильний до парадантозу. Адже лікування при цьому хворих ясен – їх масаж. Поцілунок достатньої тривалості також нормалізує кислотність в порожнині рота, значно знижується ризик виникнення [карієсу](#).

Проте, слід пам'ятати, що поцілунки мають і негативну сторону. Вони можуть бути носієм багатьох інфекцій, котрими можна заразитися. Це ціла низка хвороб: простудні захворювання – РВІ, нежить, ангіна, ГРЗ, грип, герпис, стоматит, шлунково-кишкові захворювання, туберкульоз, також можна отримати і такі вірусні інфекції як гепатит С, ВІЛ, котрі, звичайно, передаються через кров, проте, якщо у партнера є ранки в роті, то цілком можливо заразитися цими інфекціями і [інфекційним мононуклеозом](#).

Не дивлячись на те, що багато досліджень доводять, що поцілунок шкодить здоров'я, ми вважаємо, що в ньому більше цілющих властивостей, ніж побічних ефектів і що він є дієвим природним засобом проти стресів.

Звичайно, поцілунок – є атрибутом людського життя. Про це свідчить статистика. Так, 70 % молодих людей від 16 до 24 років цілуються вперше до того, як їм виповниться 15, у той час як з їх батьків такий досвід мали всього 46 %. На це відреагувала Організація Об'єднаних Націй, яка затвердила 6 липня Всесвітнім днем поцілунку, котрий був започаткований у Великобританії, а 24 листопада відмічається у світі, як день раптових поцілунків.

Також одними із форм вираження стенічних емоцій, які можуть грати роль анти стресів і впливати на здоров'я людини, можуть бути обійми.

Передусім обійми – це безпека, любов і комфорт. Дуже влучно про це засвідчив відомий психолог Ерик Берн, який зазначив, що «малюк боїться світу і, ймовірно, тужить про місце, куди немає повернення. Думати він не спроможний, і у нього не має дійових внутрішніх способів подолати свої жахи та бажання. І якщо його шлунок може бути наповнений із пляшечки, то кращий засіб навіяти йому відчуття безпеки і збудити його до зростання – це материнські обійми». Пріоритетність може змінюватися залежно від того, хто кого обіймає. Немає чіткого правила, коли можна чи не можна обійматися. Буває, що люди просто бояться обіймів. Це свідчить про те, що стан їхнього психічного здоров'я дисгармонійний. Така людина не відчуває безпеки, любові чи фізичного та душевного комфорту. Обійми будуть для неї травматичними. Коли ми когось обіймаємо, то задовольняємо свою потребу обіймів, але при цьому можемо порушувати особисті межі іншої людини. Особиста межа закінчується на відстані простягнутої руки. Тож, коли ми не хочемо обійматися, можемо просто простягнути руку і не підпускати людину ближче – нам вистачить лише потиску руки. На ділових зустрічах обійми демонструють комфорт і безпеку – це стигма того, що партнери займаються спільною справою.

Доведено, що звичайний дотик може зменшити відчуття виключення та покращити настрій. А в деяких випадках – навіть зменшити відчуття болю. Про це повідомляє Міністерство охорони здоров'я України. У відомстві наголосили, що позитивні емоції поліпшують здоров'я і подовжують життя. Наші думки здатні впливати на процеси у нашому організмі. Як виявили дослідники, люди, які позитивно сприймають світ, мають тенденцію до нижчого тиску, менше схильні до розвитку серцевих захворювань, краще контролюють вагу, у них здоровіший рівень цукру у крові.

Для хворих людей дуже важливо мати позитивні емоції, це допоможе підвищити їхній імунітет і не дати розвинутися депресії. Навіть у невиліковно хворих людей якість життя може значно покращитися, коли вони не

зациклюються на сумних переживаннях, а намагаються знайти щось позитивне у кожному дні. А обійми позитивно впливають на здоров'я завдяки тому, що в нашому тілі знаходиться безліч рецепторів, стимулювання яких, сприяє уповільненню пульсу та зменшенню тиску. Окрім того, фізичний дотик має здатність впливати й на вивільнення гормону стресу – кортизолу. Якщо ми говоримо про стреси, пов'язані із зовнішніми життєвими ситуаціями, то особливу небезпеку для здоров'я становить гормон кортизол. Під час стресу він призводить наш організм до «бойової готовності» — так наше тіло реагує на небезпеку. Про надмірне вироблення кортизолу може свідчити сонливість, постійне бажання з'їсти щось солодке і калорійне, погіршення пам'яті та уваги. За частих стресів кортизол прискорює процеси старіння організму за рахунок пригнічення вироблення естрогену і сприяє відкладенню жиру. Також надлишок кортизолу призводить до депресії, оскільки його вироблення знижує дію серотоніну й дофаміну — гормонів задоволення. Наслідки надмірного вироблення кортизолу — зниження імунітету, підвищення тиску, гіпоглікемія, зменшення м'язової тканини, відкладення жиру в зоні живота. Як наслідок, це може призвести до підвищення рівня холестерину, діабету, інфаркту та інсульту. Для того, щоб мінімізувати вплив стресу на організм, необхідно дотримуватися здорового способу життя. Дослідники Університету Карнегі-Меллона у США вивчали ефекти обіймів та дотиків на імунну систему. Учені хотіли дізнатися, чи люди, які відчувають, що їх люблять, менш уразливі до застуди. З'ясували, що 32 % підвищення імунітету пов'язані саме із зменшенням рівня стресу завдяки обіймам.

Цікаво, що обійми на фізіологічному рівні спонукають до виділення гормону серотоніну, який відповідає за настрій людини. Тому у важких випадках депресії, викликаній серотоніновим дефіцитом, це не спрацьовує, але проти поганого настрою і емоційної пригніченості обійми дуже навіть допомагають. Також обійми стимулюють вироблення гормону окситоцину, який відповідає за емоційну прихильність, тобто спонукають до зміцнення

довіри до тих, хто обнімає. Це відбувається завдяки тому, що при обійманні близькою людиною запускається схожий процес. Отже, обійми можна розглядати як природний антидепресант, що є паліативним засобом проти стресу.

З позиції психології обійми впливають на зміцнення самооцінки людини. Адже обійми – це сигнал того, що особистість потрібна і бажана для тих, хто її обнімає. Це викарбовується на психіці індивіда у вигляді самооцінки, що надає йому впевненості, а отже стресостійкості.

Сьогодні обійми стали звичкою, та хочеться, щоби вони мали глибший зміст, щоб це не була просто традиція. І це, на наш погляд, можливо. Бо діапазон їх дії багатовимірний, адже обнімаючи батьків людина стає спокійною, обнімаючи коханих – щасливою, обнімаючи дітей – доброю, обнімаючи друзів – щирою, обнімаючи друзів – відкритою, а обнімаючи життя – мудрою.

Поцілунок та обійми можуть і повинні уберегти від хвороб, бути анти стресовим засобом. Проте при пандемії Covid-19, котру переживає людство, від них слід дистанціюватися.

Що стосується посмішки, то численні дослідження свідчать про те, що людина має насправді природний анти стресовий засіб, котрий є супутником високої якості її життя.

Посмішка на фізіологічному рівні - це праця 53 м'язів обличчя. Перший, хто дослідив її у 1862 р. був французький невролог Гійом Бенджамен Дюшен де Булонь. З цього часу її називають «посмішкою Дюшена», бо це така гра міміки, при якій радість висловлюють не тільки губи, але ще й очі людини. Статистика свідчить, що «посмішка Дюшена» притаманна дитині, яка має її до 400 разів на добу, а доросла людина – 15. Як же вона впливає на здоров'я? Керуючись висловом Д. Карнегі: «Посмішка нічого не варта, але багато чого дає», можна констатувати:

по-перше, посмішка вивільняє в організмі гормони ендорфіну і стимулює розумову діяльність, а також покращує настрій людини, стимулює систему позитивного мислення, що впливає на її психологічний стан, на ментальне її здоров'я, що було підтверджено дослідженнями у кінці ХХ ст.;

по-друге, це природне знеболюване. Практика свідчить, що посмішка зменшує фізичний біль;

по-третє, посмішка покращує біохімічний склад крові та кровообіг людського організму, **призводить до норми серцебиття та артеріальний тиск**, покращує травлення, нормалізує рівень цукру в крові, гальмує старіння;

по-четверте, посмішка зміцнює імунітет завдяки тому, що дозволяє тілу зняти напругу, змушуючи клітини організму ефективніше боротися з хворобою.

по-п'яте, посмішка, завдяки зменшенню тривоги сприяє покращенню сну, що позитивно впливає на нервову систему.

Як бачимо, посмішка впливає на стан фізичного здоров'я людини, роблячи його більш міцним, що підвищує його продуктивність та креативність. Проте, в ракурсі психології, посмішка поліфункціональна. Вона прикрашає людину, дає їй красу, робить її привабливою, а це викликає доброзичливість до неї. Також посмішка, як свідчать дослідники університету штату Пенсільванія виявили, що усміхнені люди здаються більш доступними, щирими, надійними і заслуговують довіри, а це допомагає налагоджувати стосунки та якісну інтеракцію, це інструмент припинення конфліктів. А ось психологи з Канзаського університету США з'ясували, що усміхнені люди швидше відновлюються після стресових ситуацій, швидше можуть впоратися зі стресом. І, взагалі, якщо посмішку накласти на мапу життя людини, то вона сприятиме гарному самовідчуттю та задоволенню своїм шлюбом, буде корелювати залежність між «інтенсивністю» щирої посмішки та довголіттям.

Щодо медичних працівників, то слід пам'ятати, що вони завжди повинні слідкувати за виразом свого обличчя. Вираз його повинний приваблювати

пацієнта. І, взагалі, посмішка – це звернення людини до своїх резервів, це ключ до них.

Отже, ми розглянули деякий психоемоційний стан, яким володіє людина і який позитивно впливає на її здоров'я. До його арсеналу належать паліативні засоби, а саме поцілунки, обійми, посмішки. Це все дає можливість прийти до висновку, що у людини він потужний, дається їй від природи, відіграє роль антистресового засобу і завдання усього життя людини - зберегти його і використовувати на покращення якості свого життя.

3.4. Місце лікаря у системі координат служби медико-соціальної та психологічної допомоги

Останні події, що пов'язані з коронавірусною пандемією 2019 р., ще раз підтвердили місце і роль лікаря у спасінні життя хворих. Сьогодні актуалізувало превентивність медицини у збереженні здоров'я людської популяції і ще раз нагадало про службу медико-соціальної допомоги.

Виходячи з того, що медико-соціальна допомога – це профілактична, лікувально-діагностична, реабілітаційна, протезно-ортопедична й зубопротезна допомога, а також заходи соціального характеру з догляду за хворими, непрацездатними й інвалідами, то вона в сучасних умовах розглядається як новий вид мультидисциплінарної професійної діяльності медичного, психолого-педагогічного й соціально-правового характеру, спрямованого не тільки на відновлення, але й на збереження та зміцнення здоров'я різних груп населення. Медико-соціальна допомога принципово змінює характер комплексної допомоги в сфері охорони здоров'я, пропонуючи систему медико-соціального впливу на ранніх етапах розвитку хвороби й соціальної дезадаптації, що є потенційними причинами важких ускладнень, інвалідності й летального результату. А звідси мета медико-соціальної допомоги – це досягнення максимального рівня здоров'я, функціонування й адаптації

особистості з фізичною й психічною патологією, а також неблагополучної в соціальному плані.

Тому логічно, що служба медико-соціальної допомоги комплектується спеціально підготовленими працівниками, виходячи з поставлених перед нею завдань. Затвердження відповідних посад працівників із медичною орієнтацією в лікувально-профілактичних установах, їхня кваліфікаційна характеристика, упорядкування системи підготовки кадрів для роботи в практичній сфері охорони здоров'я — основи організації медико-соціальної служби.

У практиці вже склалася статусна диференціація для надання повноцінної медико-соціальної допомоги населенню. Тут необхідна трирівнева система, що передбачає роботу фахівців із вищою, середньою фаховою освітою та волонтерів, що добровільно допомагають доглядати за старими, самотніми, інвалідами, важкими хронічними хворими. Комплексний підхід до надання медико-соціальної допомоги передбачає одночасну участь фахівців усіх трьох рівнів.

Що стосується компетенції фахівця вищого рівня, а це соціально-орієнтований лікар, то це передбачає одержання повної інформації про соціальний стан населення, створення банку даних — соціальної карти регіону. До банку даних існує низка вимог. У ньому повинні бути відомості не тільки про загальну чисельність населення, що обслуговується, але й про кількість проживаючих на даній території родин. Із багатьох родин необхідно виділити неповні, багатодітні, малозабезпечені, що мають у своєму складі інвалідів, наркоманів, дітей-інвалідів. Запорукою успіху соціальної роботи фахівця медико-соціальної спрямованості буде визначення соціально-економічної ситуації регіону: криміногенність, рівень захворюваності соціально небезпечними хворобами (захворювання, що передаються статевим шляхом, дифтерія, туберкульоз та ін.).

Дуже важливо, що медичний працівник з вищою освітою, тобто лікар:

- складає і впроваджує програми медико-соціальної допомоги

населенню регіону;

- налагоджує системи взаємодії з медичними працівниками лікувально-профілактичних закладів;
- координує діяльність медико-соціальної служби із суміжними позавідомчими організаціями (педагогами, психологами, юристами та ін.);
- направляє і контролює проведення соціальних заходів працівниками середньої ланки, вирішує інші організаційні питання.

Що стосується основних функцій медико-соціального працівника середньої ланки, — це безпосередня патронажна робота з родинами щодо реалізації конкретних послуг:

- надання первинної медико-санітарної допомоги інвалідам, самотнім, хворим на хронічні захворювання;
- сприяння в забезпеченні медикаментами, перев'язними й гігієнічними засобами;
- організація консультативної допомоги правознавців, психологів, педагогів;
- санітарно-просвітня робота й навчання само- і взаємодопомоги;
- виявлення й припинення негативних явищ у родині;
- формування здорового способу життя людей, зокрема дітей і підлітків;
- здійснення соціально-побутової допомоги самотнім старим та інвалідам;
- допомога у придбанні ортопедичної техніки, протезів тощо.

А от соціально-медична робота третього рівня виконується добровольцями: віруючими, представниками Червоного хреста й інших організацій, тобто волонтерами, що за переконанням або від жалю й співчуття, безпосередньо, надають посильну фізичну, моральну, психологічну допомогу людям. Вони доглядають важкохворих, самотніх людей, супроводжують

сліпих, інвалідів тощо. Саме через соціального працівника третього рівня відбувається зв'язок медико-соціальних працівників поліклініки з добровільними організаціями, що надають допомогу в соціальній роботі (відродження добродійності й милосердя, створення відповідних добровільних структур).

Вважається, що однією з раціональних форм організації допомоги населенню є відділення медико-соціальної допомоги, які створені при територіальних поліклініках. Таке формування медико-соціальних структур на базі лікувально-профілактичних закладів доцільне з багатьох причин і обумовлене, насамперед, тим, що суспільне здоров'я населення залежить від вирішення як медичних, так і соціальних проблем. Отже, не викликає сумніву, що за комплексного підходу до соціальної роботи, медико-соціальна допомога, медико-соціальна реабілітація, медико-соціальний захист населення можуть бути досягнуті тільки спільними зусиллями медичних і соціальних працівників, організаційно об'єднаних у єдину міжвідомчу систему охорони здоров'я.

Уся медико-соціальна допомога серед населення включає такі напрямки діяльності, як первинна медико-санітарна допомога, реабілітація хворих на хронічні захворювання зі стійкою втратою працездатності, надання медичних послуг з обслуговування старих, інвалідів, вирішення соціально-побутових, юридичних, виховних, психологічних і ряду інших проблем, виконання яких неможливе без медичної підготовки працівників. Соціальний працівник медичного профілю (а це може бути бакалавр, фахівець, магістр), володіючи знаннями не лише медичними, але й з таких дисциплін, як психологія, педагогіка, соціальний захист, право — забезпечує медико-соціальну допомогу, реабілітацію й захист окремих осіб, родин і груп населення. Запорука успішності медико-соціального працівника полягає в тому, що у своїй професійній діяльності із соціального захисту й підтримання населення він не обмежується завданнями й можливостями одного відомства, а керується одночасно медичними та соціальними нормативними вимогами як цілісною

базою, що сприяє збереженню й зміцненню здоров'я людей. Природно, медичний соціальний працівник, що входить до структури медичного закладу, звільняє лікаря від непрофільної роботи — прийому хворих, що звертаються для вирішення медико-соціальних питань: оформлення довідок, медичних карток, виписки рецептів за соціальними показниками. Він може застосувати свої знання й уміння в денних стаціонарах при поліклініках, стаціонарах удома для спостереження за хворими після так званої «ранньої» виписки з хірургічного стаціонару, в реабілітаційних центрах, медичних установах медико-соціального забезпечення тощо.

Така структуризація медичних кадрів вимагає чіткого диференціювання роботи медичних працівників за ступенем зайнятості при наданні спеціалізованої лікувальної допомоги. Цьому сприяє й перерозподіл лікарняних ліжок залежно від характеру проведення лікувально-діагностичних маніпуляцій та обсягу лікувального втручання. А в цих умовах змінюються взаємовідносини медиків, що відкриває великі перспективи для діяльності медичного соціального працівника. Акцент робиться на вивченні особливостей життєдіяльності населення територіальної дільниці, на підставі аналізу отриманих даних проводяться відповідні заходи. Виходячи із цього, пріоритетним напрямком роботи медико-соціального територіального відділення слід уважати формування й розвиток повноцінної родини, насамперед, молодой. Отже, і створення медико-соціальної служби підтримки сім'ї у складі відділень медико-соціальної допомоги при поліклініках – є цілком правомірне. Здійснюючи свою місію, медико-соціальні й медичні працівники, об'єднані на базі лікувально-профілактичного закладу, виявляють людей, які потребують допомоги, та визначають необхідні медико-соціальні послуги. У цьому випадку медичний соціальний працівник виступає як довірена особа населення своєї дільниці, яка практично, конкретно, адресно, з урахуванням індивідуальних особливостей кожного, реалізує програму збереження й зміцнення здоров'я своїх пацієнтів.

Щодо психологічної допомоги, то ми ще не накопичили позитивного досвіду. Проте, в межах європейської співдружності, треба відзначити досвід Франції. Справа в тому, що у Франції понад 5 млн. її мешканців – інваліди. І тому, як суспільство відноситься до своїх фізично або розумово обділених громадян, можна судити про ступінь його цивілізованості, гуманності, психологічної сталості.

Франція на сьогоднішній день є єдина країна, де існує спеціальне міністерство, яке займається проблемами людей з тяжкою життєвою долею. Це міністерство займається екстремними заходами, котрі повинні надати реальне покращення у положенні інвалідів. Під егідою співробітників міністерства на деяких державних підприємствах створені спеціальні робочі місця для людей з фізичними та розумовими відхиленнями, а в центрах трудової допомоги інвалідам кількість таких місць щорічно збільшується на 1700. При будівництві нового житла в країні до 5 % становлять квартири, спеціально обладнані для інвалідів. В обов'язковому порядку громадські будівлі прилаштовуються до них. Обладнані пандуси на тротуарах, автостоянках, в житлових будинках, спеціальні ліфти для колясок. Транспорт теж адаптується до інвалідів. Це метро, залізничні вокзали, де створені кімнати відпочинку, пристосовані для них туалети, ескалатори, а у ряді аеропортів споруджені ліфти, рухомі тротуари. За ініціативою понад 2 тис. асоціацій інвалідів у багатьох містах Франції була створена мережа автотранспорту, яка доставляє людей з відхиленням на роботу і додому.

Інваліди Франції мають право не тільки на медичне обслуговування, але й на соціальне. Вони мають право на роботу, відпочинок, користуватися культурними цінностями. Саме тому понад половину асигнувань, що виділяється в країні на соціальне забезпечення, йде на потребу інвалідам. За розміром цих виплат (державних) Франція займає одно із перших місць в Європі. Сучасна система освіти, професійної підготовки та працевлаштування інвалідів формувалася протягом десятиріч. Закон про обов'язкову середню

освіту, прийнятий у 1882 р., поширювався на всіх, навіть на інвалідів, які в залежності від здібностей повинні були вчитися або у звичайній школі, або у спеціалізованій. Їх профорієнтацією займаються відповідні комісії, які є у кожному департаменті. Саме вони, вивчивши документи дитини, приймають рішення про ступінь її інвалідності, а також про кошторис на її подальшу освіту. При міністерстві освіти діє національний центр заочного навчання інвалідів, котрий організує для них різні безкоштовні курси. У цю діяльність включаються й університети, які також безкоштовно розсилають у відеозаписах свої навчальні посібники для інвалідів. Заняття з тими, хто прикований до ліжка, проводить «Школа у вас дома». Також учбові класи є і при лікарнях.

Щодо надання роботи інвалідам, то цим займається у держсекторі – національне агентство по працевлаштуванню, а у приватному – спеціальні служби підготовки інвалідів. Наприклад, влада надає підприємцям грошову допомогу при переобладнанні робочого місця для інвалідів (дотація може становити до 80 % витрат), проте хазяїн зобов'язаний дотримуватися встановлену законом квоту – інваліди становлять від 2 % до 6 % усього персоналу.

Є підприємства, де виконується виключно робота інвалідами. Наприклад у м. Шампінї в центрі трудової зайнятості, що очолюється доктором психології, працюють 50 інвалідів, за якими доглядають 10 чоловік персоналу: лікарі, вихователі та техніки. Інваліди саме тут працюють у спеціалізованих майстернях до тих пір, поки лікарі не дозволять інвалідові перейти на звичайне підприємство. Мешкають інваліди у квартирах, котрі були побудовані на кошти муніципалітету для розумово відсталих людей. У квартирі із 4-х кімнат у 3-х живуть (по двоє) інваліди, а у четвертій живе вихователь. Щоденно мешканців відвідує лікар-психіатр. Коли медики приходять до висновку, що їх підопічні вже отримали навички до нормального життя (наприклад, навчилися користуватися громадським транспортом), то інвалідів переселяють у квартири, де вони живуть по двоє, але без вихователя, котрий навідується до них один раз

на день. Кошти на реалізацію цієї програми виділяються із кошторису мерії та міністерства.

Інваліди мають широку інфраструктуру у забезпеченні культурно-естетичного та фізичного розвитку, а саме: спеціальні місця у театрах, кіно, відвідання музеїв, спортивні змагання, що організовує Французька федерація інвалідного спорту. Вони мають соціальну гарантію: пенсію по старості, оплату медобслуговування, допомогу в залежності від хвороби. Все це в комплексі створює психічне здоров'я.

Психічне здоров'я ми розуміємо як стан психологічного та соціального благополуччя, при якому людина реалізує свої можливості, ефективно протистоїть життєвим труднощам та стресу, здійснює продуктивну свідому діяльність і вносить свій внесок у розвиток соціуму. Як відомо, індивідуальне здоров'я особистості складається із фізичного, соціального, духовного та психічного здоров'я. У цьому ланцюжку психічне здоров'я має не аби якого значення. Тим більше, що за даними ВООЗ 12 % усього населення Земної кули, або 450 млн. (тобто кожний четвертий) в усьому світі страждає від психічних захворювань.

Показниками психічного здоров'я є емоції, мислення, пам'ять, темперамент, характер. Воно характеризується рядом моментів, а саме:

- *вмінням вибудовувати відношення із оточуючими*. Ці відношення є позитивними, доброзичливими. Вони будуються на тому, що людина сприймається такою, якою вона є;
- *бажанням та здатністю працювати* не тільки на професійній стезі, але й на стезі творчості, робити внесок у розвиток усього суспільства. Це свідчить про те, що людина створює цінності не лише для своєї родини, але й для всього суспільства;
- *здатністю «грати»*, тобто грати символами (використовувати гумор, метафори, приймати участь у спорті, співах, танцях);

- *автономністю*, що означає самостійність вибору особистості, яка несе відповідальність за цей вибір;
- *розумінням етичних норм*, де особистість усвідомлює зміст та необхідність слідувати їм, гнучко застосовувати їх при певних обставинах, що дає можливість змінити лінію поведінки в межах розумного;
- *емоційна стійкість*, що не дозволяє емоціям управляти особистістю, де домінує розум;
- *гнучкість застосування захисних механізмів*, що означає вибір ефективних засобів для захисту психіки;
- *усвідомленість* - це означає, що здорова психіка особистості віддає перевагу справжнім почуттям, що вона здатна проаналізувати свою реакцію на слова інших;
- *здатність до рефлексії*, тобто вміння особистості своєчасно звернутися до самої себе, проаналізувати причини певних подій у власному житті, зрозуміти, як вчинити подальше;
- *адекватна самооцінка* – це реалістична самооцінка і самосприйняття себе згідно дійсним рисам характеру та їх особливостям.

Психічне здоров'я надзвичайне крихке утворення. Чинники, які можуть його зруйнувати, знаходяться у різноманітних площинах. Це і шкідливий вплив оточуючого середовища, і хвороби, і генетично запрограмовані моделі поведінки, і різноманітні залежності та привикання, а також негативні звички, такі як алкоголізм, паління, наркоманія. Усі ці чинники здатні у тій чи іншій формі впливати на людини, викликаючи важкі хвороби, неадекватні стани.

Так, наприклад, за результатами останніх досліджень, наслідки Чорнобильської катастрофи віддзеркаляться на майбутніх нащадках. За прогнозами українського доктора медико-біологічних наук В. Каліна, який довів, що небезпека, перш за все, стосується дітей, які народилися у перші місяці після аварії, оскільки в період їх внутрішньоутробного розвитку

радіонуклідів було більше, ніж у щитовидній залозі. А внутрішньоутробне опромінювання часто призводить до прояву розумового відхилення дітей, розумове відставання яких важко виявити, але воно успадковується наступними поколіннями. А механізм розвитку розумової неповноцінності пов'язаний з опромінюванням щитовидної залози.

А щодо американських медиків, то вони доводять, що збільшення актів насилля може бути результатом забруднення повітря та вода важких металів, котрі порушують функціонування неврологічних механізмів, стримуючих агресію. В основному це стосується свинцю та марганцю. Свинець негативно впливає на клітини тканин, що очищує мозок від небажаних хімічних з'єднань. А велика концентрація марганцю гальмує засвоєння певними участками мозку субстанцій, що відповідають за настрій та поведінку. Чим менше їх надходить у мозок, тим імпульсивніше і агресивніше стає людина.

Також узяти хоча б пандемію COVID-19 та її наслідки. Дослідження підтвердили, що у третини перехворівши цією хворобою знайшли нервові розлади. Причому, чим важче людина переносила коронавірус, тим сильніше були виражені наслідки для її нервової системи та психіки. Кожний третій, що перехворів на цю хворобу страждає від нервового або психічного розладу через шість місяців після зараження. Частота нервових розладів у COVID-пацієнтів сягає 33,62 %. Про це свідчать результати дослідження вчених, які були опубліковані у журналі «The Lancet» на початку 2021 р.. Як свідчать дослідження, найбільш частими наслідками коронавірусу є тривожні розлади. Вони діагностовано у 17,39 % респондентів. 14 % перехворівших страждають афективними розладами. Серед інших діагнозів були названі ішемічний інсульт, деменція, слабоумство, безсоння. На думку вчених, вірогідність розвитку неврологічних ускладнень вища, якщо людина складніше перенесла коронавірус і проходила лікування у реанімації, вона становить 46 %. Останнім 13 % дослідженим діагнози психічних розладів ставилися вперше. Але якщо врахувати, що в Україні вже підтверджено 1784579 випадків захворювання на

ковід (квітень 2021 р.), то людей з психічними розладами буде ставати все більше.

Виникає логічне питання: Чи можна зберегти психічне здоров'я і як це зробити? Лікарі при цьому видають цілу низку рекомендацій:

- правильне і збалансоване харчування;
- фізична активність;
- керування емоціями;
- знання своїх слабких місць;
- пошук і розвиток своєї креативності;
- подолання залежностей;
- стресосталість;
- зміна образу мислення.

Для збереження психічного здоров'я, перш за все, треба відсторонити себе від негативної інформації, шукати позитивні сторони в оточуючій дійсності, відсторонити критику сьогоденних реалій, не піддаватися розпачу, не порівнювати себе із оточуючими, позитивно сприймати життя в усіх її напрямках.

Головне кредо особистості – це позитивне мислення, що спирається не стільки на події оточуючого світу, скільки на реакції на них. Особистість може їх змінити. Тобто треба керуватися наказами Аюверди, що всі хвороби існують від свідомості.

Зв'язок «свідомість-тіло» давно обговорюється у наукових колах. Цьому є багато доказів. Наприклад, клітини імунного захисту дуже чутливо реагують на настрій людини. Так, у краплині крові досліджуваного, коли включили смішний фільм, тобто комедію, то макрофаги, кров'яні тільця, обов'язок яких слідкувати за чистотою крові, тобто ті, які виконують функції санітарів-дизенфеторів, починали інтенсивно виконувати свою роль. Макрофаг наближався до бактерії і з «апетитом» поглинав її. Проте з'ясувалося і те, що коли крапля крові була відділена від свого господаря (він сидів у сусідній

кімнаті), то його настрої впливав на першу. Тобто є деякі інформаційні канали, по котрим хвилі свідомості можуть здійснювати вплив на об'єкт, який знаходиться подалі від самого джерела свідомості. Коли ж на досліджуваного впливали за допомогою фільму-жаху, то відбувся зворотній процес. Бактерії активізувалися і почали «нападати» на макрофагів, котрі почали «задкувати» та розбігатися у різні боки. Тому стає зрозумілим феномен Нормана Казинса, американський журналіст і редактор «The Saturday Review», який вилікувався з допомогою сміху від смертельної хвороби (гелотологія). Звідси логічний висновок: стан свідомості – важливий чинник підтримання нашої внутрішньої екології.

Отже, під час навчання майбутні лікарі повинні ознайомитися із специфікою медико-соціальної та психологічної допомоги населенню, розраховуючи на елективні курси, де детально був би розроблений силабус, який надасть їм певні уявлення про цю важливу ланку в охороні здоров'я населення.

3.5. Лікар та пацієнт: проблема психологічної взаємодії

Відносини між лікарем і пацієнтом відрізняються як від ринкових відносин, так і від особистісних відносин між людьми. У той же час ці відносини запозичують риси як перших, так і останніх. Ці відносини між лікарем і пацієнтом можна назвати «квазіособистими».

Турбота про здоров'я людей - це найвище благо. Це благо не може бути забезпечене на основі простих ринкових відносин. Здоров'я - це не той товар, що може розподілятися між споживачами просто на основі їхньої платоспроможності. Все це робить відносини між лікарем і пацієнтом відмінними від відносин між продавцем і покупцем. Лікар приймає на себе зобов'язання надавати пацієнтові допомогу навіть на шкоду власним інтересам, а пацієнт, у свою чергу, зобов'язаний вірити своєму лікареві. На відміну від

договірних відносин між покупцем і продавцем відносини між лікарем і пацієнтом виходять далеко за межі простих моральних зобов'язань.

У класичній медицині лікування, зцілення є тандемна справа лікаря і пацієнта. У кожному індивідуальному випадку повинно бути створене деяке лікарсько-зцілене «ми». Тобто «ми разом (лікар-пацієнт) і спільно повинні вести його лікування». А створити це можливо тільки при взаємній симпатії лікаря і пацієнта. Пацієнтові від лікаря потрібне співчуття, симпатія, тобто любов. А лікарю, з іншого боку, потрібно одкровення і в описі хвороби, і в анамнезі. Тобто потрібна довіра: і не тільки в тому, що лікар допоможе, але, особливо в тому, що він відчуває хворобу пацієнта і його душу. А це і є любов до пацієнта. Бо, як зазначав І. Ільїн у своїй роботі «Про призначення лікаря»: «Лікар, котрий не любить своїх пацієнтів холодний доктринер, цікавий допитувач, шпигун симптомів, рецептурний автомат. А лікар, котрого пацієнти не люблять, до котрого вони не відчувають довіри, схожий на «паломника», котрого не пускають до святилища, або на полководця, котрому треба брати зовсім не приступну фортецю».

Проте медицина на всіх рівнях стає сьогодні усе більше груповим видом діяльності. А отже принципи класичної медицини не спрацьовують. Лікарі працюють разом з медичними сестрами, няньками й представниками інших пов'язаних з медициною професій (генетиками, інженерами тощо). У той же час відносини між лікарем і пацієнтом стають усе менш особистісними. Лікар уже не в змозі зберігати у своїй пам'яті знання про приватне життя своїх пацієнтів, характер їхніх взаємин у родині або на роботі. Так що лікар не вправі говорити про своїх пацієнтів «мої пацієнти», а пацієнти про лікаря - «мій лікар». Лікар усе більше стає без особистісним гарантом забезпечення медичної допомоги. Цьому сприяє усе більше зростаючий технологічний характер сучасної медицини. Особистість лікаря виявляється менш значимою в порівнянні з можливостями технологій, які він (або його команда) використовує.

Від руйнування традиційних відносин між лікарем і пацієнтом найбільше страждає пацієнт. Із самого початку відносини між лікарем і пацієнтом означали щось більше, ніж просте надання медичної допомоги. Повною мірою ці відносини проявлялися тоді, коли пацієнт перебував в «прикордонній ситуації» між життям і смертю. У цьому випадку й та, і інша сторони випробовували особливий емоційний ефект: безпорадність, невизначеність і страх, випробовувані пацієнтом, викликали відповідний «емоційний резонанс» у лікаря. Цей «підбадьорливий» емоційний стан Аристотель називав катарсисом.

Відомо, що хвора людина страждає не тільки у фізіологічному розумінні, але й вона страждає і у психічному. Це визначає завдання лікаря займатися не тільки тілом, а й душею пацієнта. Лікар впливає на нього, перш за все, словом. Це слово впевненості, що все буде гаразд, що він не самотній, що він буде підтриманий родичами та друзями.

Процес лікування є надзвичайно важливий та важкий. Місія лікаря при цьому не тільки здійснювати цей процес, але й розуміти й підтримувати хворого, спілкуватися з родичами. Найбільш активними представниками розмовного лікування є психіатрія та медична психологія.

Хвороба людини визначається емоційною нестабільністю, стресом. Роль лікаря – негайно втручатися у душу, а потім і в тіло пацієнта. Саме так діє психіатр, медичний психолог, бо після прийому у них людина виходить щасливою, з відчуттям, що в неї є ціль у житті, що вона не одна.

Розмовна терапія існує здавна. Вона з'явилася тоді, коли людина почала шукати допомоги. Практика свідчить, що якщо в пострадянському просторі люди цінували дружні стосунки, які характеризувалися відкритістю, вислуховуванням, співчуттям проблемам інших, то що стосується країн західного світу, то тут навпаки, не прийнято виставляти проблеми на огляд, їх люди тримають в собі, що негативно впливає на психічний стан, а це часом призводить до суїциду. Тому актуальним в цих країнах є наявність психолога в

кожній родині, якому все розповідається, отримуючи поради, що виводять людину із критичного стану. Нажаль, в Україні це не набуло значної масштабності, бо у домінуючій частини населення існує недовіра до лікарів.

Стрес, депресія – супутники нашого сучасного життя. Проте, не завжди при депресії розмовна терапія діє ефективніше антидепресантів, але у будь-якому випадку, краще спочатку застосувати розмовну терапію, а потім вже використовувати медикаменти. Якщо ж причина депресії полягає у душевному розладі, тоді й лікувати треба душу, а не фізіологічні симптоми. Тут не заперечується медикаментозне лікування, але наголошується на важливості поєднання його з психологічним впливом, і тому особливо важливим є встановлення контакту пацієнта з лікарем. Саме в цьому векторі важливу роль грає фактор часу. Чим раніше пацієнт звернеться за допомогою, тим більше шансів, щодо профілактики хронічних розладів особистості внаслідок реакції на стрес. Це дає можливість зменшити навантаження медикаментозним впливом та збільшити вплив психологічної терапії на пацієнта.

Отже, гарний лікар ніколи не покине свого пацієнта у будь-якій ситуації. Навіть, якщо хвороба несумісна із життям, то розумний лікар знайде слово, яке допоможе подолати страх, знайти сили для розумної ситуації, продовжити боротьбу із хворобою.

Неоднаразово у стосунках лікаря та пацієнта виникає питання: Чи варто ставити до відома важкохворим про їх діагноз та, більше того — скільки часу їм залишилось жити? Чи не завадить це лікуванню? Чи змусить їх здатися, опустити руки і з жахом прожити всі ті дні, що їм залишилися, чекаючи кінця? Мабуть, тільки в нашій країні склалася така ситуація, коли діагноз пацієнта знають лікарі, рідні і навіть друзі, а сам хворий залишається у невіданні. Нажаль це є нормою, а не винятком.

Майже півстоліття тому відомий психіатр Елізабет Кюблер-Росс описала п'ять психоемоційних станів, які проходять безнадійні хворі: заперечення, агресія, торг з собою, депресія і прийняття неминучого. З тих пір

нічого не змінилося. Одним вистачає сил прийняти хворобу і жити з нею відпущений час (не плутати з депресивною пасивністю), хтось залишається на стадії заперечення, депресії або навіть агресії, роблячи нестерпним ще й існування близьких.

У спілкуванні із пацієнтом, у даному випадку, лікар повинний керуватися наступними аргументами «ЗА»:

1. Коли не потрібно нічого приховувати від пацієнта, фахівцям простіше планувати лікування. А у пацієнта з'являється можливість усвідомленого вибору клініки і лікаря.
2. Якщо пацієнт знає свій діагноз, його простіше переконати у необхідності застосування радикальних методів лікування.
3. Боротися з конкретним ворогом часто ефективніше, ніж невідомо з чим.
4. У пацієнта з'являється можливість отримувати спеціалізовану психологічну допомогу, наприклад, у групах підтримки ракових хворих.
5. Виникає більше довіри у відносинах із рідними, яким не доводиться робити вигляд, що все добре.
6. Пацієнт має можливість управляти своїм життям.

Аргументами «ПРОТИ» можуть бути:

1. Непередбачувані наслідки психологічного шоку.
2. Негативний вплив самонавіювання на стан хворого.
3. Неможливість адекватної оцінки хворим свого стану (діти, літні люди, хворі з психічними розладами).

Тому, які б аргументи «за» і «проти» не наводилися, кожну ситуацію з потенційно сумним результатом лікарям і рідним потрібно розглядати індивідуально, з урахуванням особливостей характеру, стану, бажання людини знати чи не знати правду і перспектив свого лікування. Але при цьому рішення краще все одно залишити за тим, чиє життя висить на волоссі. Говорити чи замовчувати діагноз - проблема, у вирішенні якої виходити потрібно з прагнень

самого хворого, а не із зручності оточуючих. Тому модель поведінки між лікарем і пацієнтом повинні бути засновані ні на патерналізмі, а на партнерстві.

Особливу групу пацієнтів становлять паліативні хворі, які вимагають особливого відношення. Паліативні хворі – це пацієнти усіх вікових груп, які страждають на злоякісні новоутворення у III-IV стадії захворювання, ВІЛ-інфекцію/СНІД, вроджені вади розвитку, серцево-судинні, неврологічні, атрофічно-дегенеративні та інші прогресуючі захворювання та посттравматичні стани, що не можуть бути вилікувані сучасними засобами, і супроводжуються вираженими больовими симптомами, тяжкими розладами життєдіяльності, потребують кваліфікованої медичної допомоги, догляду, психологічної, соціальної, духовної та моральної підтримки у термінальній стадії захворювання або за умови обмеженого прогнозу життя. Вивчаючи стан паліативної та хоспісної допомоги в Україні, можна виділити чисельні проблеми матеріального характеру. Кількість хоспісів не відповідає потребам хворих, а дитячі взагалі можна перерахувати на пальцях. Так, на даний момент, на всій території України функціонує лише один дитячий хоспіс (Івано-Франківськ). У світі більшу частину фінансування беруть на себе благодійні організації, але державна підтримка є невід'ємною складовою. Через брак коштів люди вимушені «доживати» вдома, часто без належного догляду та лікування. Хоча активно розвивається напрямок «Хоспіс вдома», групи лікарів допомагають важкохворим без госпіталізації. Хронічний больовий синдром, від якого страждають паліативні хворі, зазвичай знімається тільки наркотичними анальгетиками, враховуючи це, необхідно на законодавчому рівні урегулювати надання необхідних ліків, причому ліків доступних і безкоштовних. Важливим аспектом з такими хворими є психологічна, духовна та моральна допомога як пацієнту, так і його родині. Зазвичай цим займаються волонтери на добровільній основі. Враховуючи це, необхідно проводити лекції, майстер класи для покращення знань, для висвітлення цієї галузі медицини серед загалу. Чим більше людей дізнається і прийме участь, тим більша вірогідність

покращити життя тих, хто цього потребує. Вони повинні завжди відчувати, що вони не самотні, їм допоможуть і підтримають.

Професія лікаря – це професія, яка вимагає високої етичної культури. Психологічної помилки припускаються ті, хто нехтує зовнішнім виглядом медичного працівника, брутальністю його манер, невмінням розмовляти, спілкуватися тощо. Проте існує первісний код спілкування, за яким у хворого складається перше враження про медичного працівника. Це дуже важливо, бо саме у 80 % людей складається думка про людину, вибудовується довіра до неї на засадах першого враження, або свідомого, або підсвідомого. Важливо, щоб медик не був за стилем одягу та поведінкою ані ультрамодним, ані надто старомодним, бо будь-яка зайвість не проходить повз увагу ані хворого, ані його родичів, які стоять за першим й певним чином психологічно непокоять їх. Тим більше аж ніяк не пасує лікареві паління. Ця проблема, наприклад, є важливою для Американської медичної асоціації, яка за останні роки досягла значних результатів, а саме понад 300 тис. лікарів США полишили цю негативну звичку. Може й для нашого професійного медичного кола це стане прикладом?

Така якість як довіра хворого – є важливою та актуальною для лікаря. Медик оточений нею, якщо він спокійний та впевнений у своїй професії. Врівноважена вдача лікаря – це один із гармонійних зовнішніх стимулів, які сприяють одужанню пацієнта. Проте це не може бути сталою константою. Особистість лікаря корегується, поліпшується за умови врахування поглядів на свою поведінку – як хворих, так і колег. Психологи вважають, що лікареві слід сформувати в собі відповідну емоційну позицію, яку визначають як емпатія, тобто тонке розуміння, співпереживання психологічного стану іншого. Емпатія – необхідна професійна риса лікаря й опанувати її – нагальна та актуальна індивідуальна фахова потреба. І взагалі, взаємна приязнь, створення атмосфери емпатії, тобто переймання психологічним настроєм іншої людини, потребує уваги до цієї емоційної сфери. Адже перепони у спілкуванні часто пов'язані із

такими внутрішніми психологічними чинниками, як уразливість, ніяковість, заздрість. Керування своїми емоціями, тримати їх під контролем – життєво необхідна вимога до кожного. Проте для лікаря такий стрижень психічного загартування особистості вкрай потрібний.

Для лікаря необхідна не лише зовнішня ввічливість та вишуканий стиль, а й внутрішня інтелігентність, духовна щедрість. Такі чесноти як співчутливість, душевність слід уважати природним законом професії медиків. І насправді, поважати кожного хворого та його родичів, друзів – справа нелегка. Медик для цього повинен напружити роботу свого розуму та серця.

Щоб бути лікарем, треба вчитися. Причому, перш за все, вчитися бути людиною. Наприклад, життєвим девізом М. Пирогова була теза, а саме, - «бути людиною серед людей».

Сьогодення вимагає від лікаря постійного самовдосконалення. Це обумовлено тим, що він мешкає у суспільстві, де відбувається технізація суспільного життя й водночас психоемоційна напруга навколо медицини, навіть недовіри до неї. Лікар приречений на те, що він не владний над своїм вільним часом, він приречений на відмові від багатьох забаганок життя простої людини. Кредо лікаря – тримати себе в руках, любити хворих.

Образ лікаря влучно висловив французький письменник Оноре де Бальзак: «Лікар – єство одуховлене, що володіє особливим даром, наділений здатністю проникати в сутність людських життєвих процесів; він подібний пророку, який прагне передбачити майбутнє, тим самим відновлюючи природу, і музиканту (художнику), який створює прообраз минулого гармонічного та божественно недосяжного світу; це і глибокий мислитель (вчений), тверезо оцінюючий дійсне в межах і можливостях свого методу». Якщо виходити з того, що в сучасних умовах медицина – це діагностичні технології, терапевтичні, фармакологічні, хірургічні тощо, то від лікаря, як вченого, вимагається пізнання усього нового, що є в сучасній медицині. Лікар – це професіонал найвищої проби в обраній ним професії, глибоко та всебічно

думаюча людина, яка добре розбирається в останніх досягненнях доказової медицини з використанням нових фармакологічних технологій, володіючий знанням біохімічних, генетичних, імунологічних та інших методів дослідження в діагностиці хвороб.

У той же час лікар нагадує художника, письменника, поета, тобто людину гуманітарних професій та знань, бо він знаходиться в особливих відносинах з хворим, йому необхідні знання та інтерес до питань деонтології та біоетики, педагогіки та психології, філософії та соціології, політології та економіки, історії його країни та світу. Іншими словами, лікар – це всебічно освічена, інтелігентна та висококультурна особистість. Проте цього замало. Лікар – це людина, яка глибоко переживає релігійні почуття, альтруїст, милосердний, величний душею, сповідуючи девіз: «Живучи для інших, згоряю сам».

Як релігійний принцип Святої Трійці: Бог отець, Бог син, Бог Святий дух, так і лікар – це триєдність його людських якостей з емоційною та інтелектуальною наповненістю праці. Справжній лікар, повністю присвячує своє життя збереженню здоров'я людини, відчуває відповідальність за здоров'я усього соціуму.

Загальновідомо, що лікар, котрий рятує життя та здоров'я людей, не завжди у достатній мірі турбується про стан власного здоров'я. Нещодавно спеціалісти провели дослідження, котре підтвердило, що захворюваність у системі охорони здоров'я в 30 разів вища, ніж у системі народної освіти, і в 33 рази вище, ніж у торгівлі та громадському харчуванні, а за даними ВООЗ, що були отримані у 2002 р., лікарі у середньому живуть 54 роки. Психологічні особливості, які властиві представникам медичного співтовариства, полягають у тому, що люди, котрі визнані вирішувати проблеми інших із здоров'ям, на своє власне не звертають уваги. Звичайно вони недооцінюють у себе початкові ознаки хвороби. Лікарі, котрі хворіють на рак, проводять своє обстеження набагато пізніше, ніж інші хворі. Вони схильні переносити на ногах грип,

ангіну, респіраторні захворювання, а також виходять на роботу не закінчивши лікування, віддають перевагу в лікуванні симптоматичності. Саме в них найчастіше, ніж у інших пацієнтів, відбуваються ускладнення та рецидиви хвороби. Пандемія Covid-19 підтвердила це. Адже кількість захворівши медиків в Україні сягає сьогодні понад 15 тис. чоловік.

Надзвичайно важливим є імідж лікаря. Тому у розвинутих країнах тільки 1 % медиків, що палять, причому потайки, бо саме паління сприймається як момент професійної непридатності лікаря. Недарма ще Гіппократ керувався кредом: «Лікар,вилікуй себе сам, а потім будеш мати право давати поради».

Професія лікаря в усі часи цінувалася високим ґатунком. Для успішного лікування завжди було і є дотримання чітких та певних морально-етичних принципів, правил, постулатів. Лікар повинний мати високі моральні якості, бути терплячим, спокійним, чуйним, уважним, добрим, чесним, ніколи не губити впевненість у собі.

Проте відомо, що багато душевних сил медик витрачає на подолання психологічної несумісності один з одним, з керівним персоналом. Велике значення має особисте життя лікаря. Конфлікти в родині, неякісне сексуальне життя виснажують психічну діяльність останнього, призводять до стоми психічних процесів і, природно, до зниження працездатності. Тому необхідно, щоб лікар придбавав навички психологічного захисту своєї особистості, здатностей не перевтомлюватися та знімати симптоми втомленості своєчасно. Одне із правил медиків – «вміти тримати серце у грудях», тобто вірно реагувати на різні життєві ситуації. Адже спілкування із пацієнтом є потужним засобом психічного спрямування на його стан. При хворобі потреба в душевному спілкуванні зростає і тільки у важких випадках спілкування обтяжує хворого, тому він його уникає. Необхідно уважно слухати пацієнта, відповідати на його питання або коментувати його думки чітко, переконливо, професійно. У цьому випадку треба брати на озброєння вислів І. Харді: «слово – срібло, мовчання – золото, а слухання - діамант».

Медичні працівники (лікар, медична сестра, фельдшер, акушерка) повинні знати відношення пацієнта до своєї хвороби, уміти надати відповідну психологічну характеристику пацієнту для того, щоб вибрати оптимальний психологічний підхід до останнього й тим самим запобігти виникненню ятрогенії.

Відношення пацієнтів до хвороби може бути різним. За І. Харді надається наступна класифікація пацієнтів:

- *тривожний пацієнт* — це пацієнт, що постійно хвилюється. Такі пацієнти відрізняються боязкістю, покірністю, невпевненістю в собі. У них легко виникають різноманітні вегето-судинні реакції (непритомність, підвищення АТ) під час проведення діагностичних і лікувальних процедур. З такими пацієнтами дуже важливо проводити відповідну психологічну підготовку перед тією чи іншою процедурою, іноді потрібна допомога медичного психолога;
- *пацієнт, що має безпідставні підозри*. Стиль поведінки таких пацієнтів відрізняється настороженістю та підозрілістю до медичного персоналу й до лікування в цілому. Якщо з'ясовується, що людина так само поводить себе й у повсякденному житті, цілком можливо, що йдеться про так звану психопатію. В такому разі потрібна консультація медичного психолога. У будь-якому випадку перед тим, як починати лікування, необхідно подолати бар'єр недовіри й відчуженості пацієнта;
- *демонстративний пацієнт*. Такий пацієнт намагається справити враження на оточуючих, відчуває постійну потребу у співчутті та увазі. Він «насолоджується» своїми стражданнями, відчуває «нестерпні муки» й вимагає до себе підвищеної уваги. Демонстративний характер поведінки такого пацієнта,

перебільшення своїх скарг можуть викликати негативне ставлення до нього оточуючих. Проте при спілкуванні з таким пацієнтом не варто «викривати» його, краще апелювати до його «геройського та бойового» характеру, аби пацієнт отримав від медсестри, фельдшера, акушерки необхідну частку визнання;

- *депресивний пацієнт*. Такий пацієнт пригнічений, ізольований від усіх, відмовляється від спілкування з іншими пацієнтами та медичним персоналом, з ним непросто налагодити контакт. Він налаштований вкрай песимістично, тому що втратив віру в успіх лікування та видужання. Такого типу поведінка спостерігається частіше в невиліковних і тяжкохворих. Проте депресивна поведінка може бути зумовлена й іншими причинами. Оптимізм медичного персоналу, віра в одужання пацієнта мають для нього велике значення. Дуже корисною є стимуляція пацієнта (виконання нескладних доручень, залучення його до допомоги іншим пацієнтам). Бажано, щоб у роботі з такими пацієнтами був задіяний медичний психолог;
- *іпохондричний пацієнт*. Такий пацієнт занадто уважний до свого здоров'я, цікавиться результатами всіх лабораторних та інструментальних досліджень, необґрунтовано припускає наявність у себе найрізноманітніших захворювань, читає консультаційну літературу. Іпохондрична реакція не завжди зумовлена хвилюванням за своє здоров'я, вона може бути й невротичного походження. У такому випадку фізичні скарги є симптомом неврозу і не мають органічної основи. Існує також поняття ятрогенної іпохондрії, коли пацієнт перекручено тлумачить сказане персоналом, або сам медичний працівник необережною розмовою з тривожним пацієнтом про тяжкість його захворювання викликав у нього нездорову фіксацію уваги на

своїх тілесних відчуттях, посилюючи страх втрати здоров'я або смерті.

Розвиток взаємовідносин між лікарем і пацієнтом можуть ускладнюватися. Це може залежати від деяких негативних рис темпераменту лікаря - нестриманий прояв емоційності: гнів, замкнутість. У дійсності головною основою цих відносин є властивість характеру особистості лікаря. Слід констатувати, що пацієнт губить довіру, а медичний працівник губить авторитет у тому випадку, якщо у хворого створюється враження, що медичний працівник є тим, кого називають «погана людина». Таке враження може виникнути із різних спостережень. Наприклад, пацієнт чує, як медичний працівник погано говорить про своїх колег, бачить, як він зверхньо відноситься до підлеглих, як підлещується до керівництва, підмічає, що він бере у своє користування що-небудь із казенного інвентарю або харчі із столової, що призначені для хворих, споглядає в ньому прояв марнославства, недопустимості критики, балакучості, зловтіхи. Марнословство проявляється в тому, що лікар не просить консультації у більш досвідченого колеги або перебільшує важкість хвороби пацієнта, щоб отримати після видужання хворого значного визнання та захоплення. Більш серйозні особистісні недоліки медичного працівника можуть призвести пацієнта до припущення, що лікар або медсестра з такими якостями не будуть добросовісними та надійними при виконанні своїх службових обов'язків.

Професія лікаря завжди займала особливо положення в суспільстві. Це була завжди високоповажна людина, котру цінували. Усе це було виправдано, оскільки праця лікаря завжди була важкою, вимагала великих зусиль та знань.

Сучасний ритм життя не міг не залишити відмітини на побуті та здоров'ї людини. І вже сучасний лікар стикається з іншими проблемами, наслідком котрих є виникнення синдрому професійного або емоційного

вигорання. Синдром емоційного вигорання (СЕВ) – це довготривала стресова реакція, котра виникає внаслідок професійних стресів у формі повного або часткового вилучення емоцій у відповідь на обрані психотравмуючі впливи.

Одним із фундатором ідеї вигорання є Н. Freudenberger, американський психіатр, який у 1974 р. описав феномен «burnout» для характеристики психологічного стану здорових людей, котрі знаходилися в інтенсивних і тісних стосунках з клієнтами в емоційно напруженій атмосфері при наданні професійної допомоги. Соціальний психолог К. Maslach визначив цей стан як синдром фізичного та емоційного виснаження, включаючи розвиток негативної самооцінки, негативного відношення до праці, втрату розуміння та співчуття по відношенню до клієнтів або пацієнтів.

Серед професій, при котрих СЕВ зустрічається найбільш часто, є лікарі, психологи, соціальні працівники, вчителі, працівники правоохоронних органів, рятувальники. Серед вказаних професій СЕВ зустрічається з частотою від 30 % до 90 % працюючих, що підкреслює його медико-соціальну значущість, оскільки знижує якість професійної діяльності працівників. Статистика свідчить, що синдром професійного вигорання зустрічається більш ніж у 70 % медичних робітників, а третина лікарів використовують медикаментозні засоби для корекції емоційної напруги.

Усі чинники, котрі сприяють розвитку СЕВ поділяють на 3 групи: організаційні, професійні, особистісні.

До *організаційних чинників* відносяться:

- висока робоча напруга;
- відсутність або недолік соціальної підтримки з боку колег та керівників;
- недостатня винагорода за роботу, як моральна, так і матеріальна;
- висока ступінь невизначеності в оцінці роботи, що виконується;

- неможливість впливати на прийняття важливих рішень;
- неоднозначні вимоги до роботи;
- постійний ризик штрафних санкцій: догані, звільнення, судові переслідування;
- одноманітна, монотонна, безперспективна діяльність;
- необхідність зовні проявляти емоції, які не відповідають реальним;
- відсутність систематичного відпочинку та інтересів поза роботою.

До *професійних чинників* ризику відносяться:

- альтруїстичні професії, де сама робота зобов'язує надавати допомогу людям: лікарі, медичні сестри, соціальні працівники, психологи, вчителі, священнослужителі;
- робота з «важкими» клієнтами: геронтологічні та онкологічні пацієнти, агресивні та суїцидальні хворі, пацієнти із залежностями;
- СЕВ поширилася навіть на спеціальності, котрі не мають контакту із людьми, наприклад, програмісти.

Особистісний чинник знаходиться у особливостях особи:

- високий рівень емоційності лабільності;
- високий самоконтроль, особливо при вираженні негативних емоцій з прагненням їх придушити;
- раціоналізація мотивів своєї поведінки;
- схильність до підвищеної тривоги та депресивним реакціям, пов'язаним з недосягненням «внутрішнього стандарту»;
- блокування в собі негативних переживань;
- ригідна особистісна структура.

Головною причиною СЕВ є фізичне, психологічне, душевне перевтомлення, що викликано тривалим перебуванням у емоційно напружених ситуаціях, коли вимоги (внутрішні і зовнішні) довгий час переважають над ресурсами (внутрішніми і зовнішніми). Розвиток синдрому пов'язаний із характером професійної діяльності, сполученої з відповідальністю за долю,

здоров'я, життя людей та розцінюється як результат впливу тривалого професійного стресу. Як бачимо, він викликаний невідповідністю між вимогами, котрі пред'являють працівникові, і його реальними можливостями. В практиці існує декілька варіантів невідповідності, котрі призводять до СЕВ:

- *невідповідність між вимогами до робітника і його реальними можливостями*, коли керівники пред'являють до особистості завищені вимоги, котрі він не в змозі виконати. Тому виникає стрес, відбувається погіршення якості роботи, може відбутися розрив у взаємовідносинах з колегами;
- *невідповідність між прагненням робітників мати більше самостійності у своїй роботі*, тобто визначати способи та методи досягнення тих результатів, за які вони несуть відповідальність, та жорстким нераціональним контролем збоку адміністрації – в результаті виникнення почуття марності своєї діяльності і відсутності відповідальності;
- *відсутність відповідної винагороди за роботу сприймається робітником як невизнання його праці*, що призводить до емоційної апатії, зниженню емоційної залученості у справи колективу, виникнення почуття несправедливості і, відповідно, вигорання.

Таким чином, основними етіологічними чинниками виникнення СЕВ є професійні стреси, а також наявність у робітників певних біологічних та психосоціальних якостей особистості.

Одним із показників СЕВ у професійній діяльності є стан психічної напруги, викликаний конфліктами, труднощами, які виникають при рішенні складних соціальних проблем, що призводять до відчуття дискомфорту, тривоги, песимістичного настрою.

Клінічна практика свідчить, що є три ведучі ознаки СЕВ, а саме:

- 1) *емоційне виснаження* – відчуття емоційної перенапруги і почуття спустошеності та втоми, що викликані власною роботою. Розвитку

СЕВ, передуює період підвищеної активності, коли людина повністю поглинена роботою, відмовляється від потреб, які з нею не пов'язані, забуває про власні потреби, потім настає перша ознака – виснаження, яке проявляється як почуття перенапруги та вичерпання емоційних та фізичних ресурсів, почуття втоми, котрі не проходять навіть після відпочинку, тобто відпуски, вихідних, нічного сну;

- 2) *деперсоналізація*. Професіонали, котрі випробують вигорання, використовують відстороненість, як спробу впоротися з емоційними стресорами на роботі зміною свого співчуття до клієнту через емоційне відсторонення. Людину майже нічого не хвилює із професійної діяльності, не викликає ніяких емоцій – ні позитивні обставини, ні негативні; втрачається інтерес до клієнта, він сприймає його як предмет, присутність котрого часом неприємна;
- 3) *професійна редукція* – відчуття втрати власної ефективності або падіння самооцінки у межах вигорання; співробітник не бачить перспектив для своєї професійної діяльності, знижується задоволеність роботою, втрачається віра у свої професійні можливості.

Структура синдрому емоційного вигорання представляє послідовність трьох фаз:

- 1) *напруга* – переживання психотравмуючих обставин, незадоволеність собою, тривогу, депресію;
- 2) *резистенція* – неадекватне вибіркоче емоційне реагування, емоційно-моральна дезорієнтація, розширення сфери економії емоцій, редукція професійних обов'язків;
- 3) *виснаження* – емоційний дефіцит, емоційна відстороненість, деперсоналізація, психосоматичні та психовегетативні порушення.

Емоційне вигорання не є медичним діагнозом, хоча синдром вигорання, як правило, призводить до захворювань, котрі мають безпосереднє відношення

до медицини. Люди із СЕВ звичайно мають поєднання психопатологічних, психосоматичних, соматичних симптомів та ознак соціальної дисфункції. Спостерігається хронічна втома, когнітивна дисфункція (порушення пам'яті та уваги), порушення сну, особистісні зміни. Можливий розвиток тривожного, депресивного розладу, залежність від психоактивних речовин, суїцид. Загальними соматичними симптомами є головний біль, гастроінтестинальні (діарея, синдром роздратованого шлунку) і кардіоваскулярні (тахікардія, аритмія, гіпертонія) порушення.

Профілактика СЕВ спрямована на усунення дій стресу – зменшення робочої напруги, підвищення професійної мотивації, вирівнювання балансу між витраченими зусиллями та отриманою винагородою.

При появі ознак СЕВ необхідно звернути увагу на трирівневу систему, а саме:

- *організаційний рівень*: покращення умов праці;
- *міжособистісний рівень*: характер взаємовідносин в колективі;
- *індивідуальний рівень*: особистісні реакції та захворюваність.

Психологічна робота по усуненню СЕВ повинна проводитися у трьох напрямках:

- 1) організація заходів, націлених на зняття у співробітників стресових станів, котрі виникають у зв'язку із напруженою діяльністю, формування навичок саморегуляції, навчання техніці розслаблення та контролю над власним фізичним та психічним станом, підвищення стресостійкості;
- 2) розвиток навичок вербального та невербального спілкування, котрі необхідні для налагодження сприятливих взаємовідносин з колегами та керівництвом. Цьому можуть сприяти проведення із співробітниками грубих тренінгових занять з розвитку комунікативних навичок;

3) невілювання негативного впливу професійних та особистісних чинників, котрі сприяють СЕВ. Необхідна робота по розвитку у співробітників вмінь вирішувати конфліктні ситуації і знаходити конструктивне рішення; сприяти досягненню поставлених цілей та переглядати систему цінностей і мотивів, котрі перешкоджають професійному та особистісному самовдосконаленню. Для цього можуть бути використані різного роду тренінги: по здобуттю впевненості у собі, саморозкриттю, особистісному росту, здатності до прийняття рішення тощо.

Значна роль у боротьбі із СЕВ належить, перш за все, самому працівнику, який, дотримуючись перерахованих рекомендацій, зможе не тільки запобігти виникненню СЕВ, але і знизити ступінь його виразності:

- *визначення короткострокових та довгострокових цілей* – не тільки забезпечити зворотній зв'язок, котрий свідчить про те, що людина знаходиться на вірному шляху, але і підвищує довгострокову мотивацію, успіх, котрий стимулює самовиховання;
- *використання тайм-аутів* для забезпечення психічного та фізичного благополуччя: відпочинок від роботи та інших навантажень; заняття, які були б захоплюючі та приємні;
- *оволодіння вмінням та навичками саморегуляції* для зниження рівня стресу, котрий веде до вигорання: релаксація, ідеомоторні акти тощо;
- *професійний розвиток та самовдосконалення* – обмін професійною інформацією з представниками інших служб, різні курси підвищення кваліфікації, професійні та неформальні об'єднання, конференції, де зустрічаються люди з досвідом, котрі працюють в інших системах, де можна обговорити не професійні проблеми, що дає відчуття більш широкого світу, котрий існує всередині окремого колективу;

- *уникати непотрібної конкуренції* – занадто велике прагнення до успіху створює тривогу, робить людину зайве агресивною, що сприяє, в свою чергу, виникненню СЕВ;
- *емоційне спілкування* – людина аналізує свої відчуття і ділиться ними з іншими, що значно знижує ймовірність вигорання;
- *підтримання гарної фізичної форми*, так як між тілом та розумом існує тісний зв'язок, тому при хронічному стресі дуже важливо підтримувати гарну фізичну форму з допомогою дієти та фізичних вправ.

Отже, місце лікаря у системі координат медико-соціальної та психологічної допомоги значна. І від того, як він буде почувати себе, який у нього буде імідж, які будуть умови для виконання своїх професійних обов'язків залежить якість медико-соціальної та психологічної допомоги пацієнту.

3.6. Медична етика та її морально-психологічні засади

XXI ст. — це століття, де здійснюється прорив в усіх напрямках наукового розвитку. В епіцентрі цього прориву знаходиться людина. Серед наук, які вивчають людину, значне місце займає медицина, яка дбає про комфортне її існування. Сьогодні медицина має необмежені можливості змінювати людське життя. Тому кожен його етап — зачаття, пологи, дитинство, юність, зрілі роки, старість і навіть смерть — може бути змінений за бажанням хворого, його родичів, лікарів тощо. Технічний прогрес безперервно розширює масштаби людського генія і винахідливості вчених. Майже досягнувши панування у сфері неорганічної природи, людство в даний час готове підпорядкувати своєму контролю сили живої природи. Цей технічний прогрес виходить за межі традиційних моральних цінностей. А тому тривога за

катастрофічні помилки з боку людини примушує медиків замислюватися над моральними та психологічними наслідками наукового прогресу. В цих умовах з'явилася нова дисципліна — *медична етика*, яка має визначити межі застосування нових знарядь життя і смерті людини. На це повинна відреагувати вища медична школа, яка готує сучасних лікарів, котрі будуть працювати у нових умовах, що швидко змінюються і вимагають досить високого рівня професіоналізму і відносно чітку систему певних етичних принципів.

Практика сьогодення засвідчує, що положення медичної етики, цієї нової дисципліни, не торкаються ні екстраординарних медичних засобів, до яких вдаються на початку або в кінці життєвого шляху, ні буденних рецептів медичної практики.

У медичній етиці в сучасних умовах в одній координаті стикаються особистий інтерес і альтруїзм. Цей конфлікт закладений не лише у структурі медицини, але і у природі самих живих істот. Егоїзм і альтруїзм є основними принципами морального життя. Якщо егоїзм — це принцип, згідно з яким суб'єкт в своїй поведінці повинен переслідувати цілі самозбереження, розвитку і щастя, то з точки зору альтруїзму суб'єкт повинен сприяти самозбереженню, розвитку і щастю інших людей, навіть на шкоду своїм власним інтересам. У повсякденному житті ці принципи не є взаємовиключними. Деякі люди піклуються про інших у збиток собі, але і вони в той або інший момент можуть переслідувати особисті інтереси. Обидва принципи формують гармонію морального життя. З одного боку, лікар використовує свої професійні навички з метою задоволення особистих потреб. У той же час, реалізуючи свої навички, він відповідає потребам інших людей і несе перед ними відповідальність.

У межах історії медицини виділяють дві моральні традиції. Грецька традиція, починаючи з Гіппократа, не відрізняється значним альтруїзмом. Медицина Гіппократа — це мистецтво лікарів, метою яких є гідне життя. Етикет цього мистецтва наказує лікареві робити усе можливе, аби підвищити свою репутацію і тим самим розширити клієнтуру. На противагу цьому

християнська середньовічна традиція зобов'язувала лікаря безкорисливо лікувати бідних людей. У межах цієї традиції альтруїзм і медична допомога виявляються пов'язаними в одне ціле. Мистецтво лікування — настільки рідкісний дар, що обіцяє велику винагороду: не лише прибуток, але і престиж, високу репутацію, відчуття вдячності. У цьому плані сучасні лікарі є спадкоємцями грецької традиції. У той же час суспільство очікує від лікаря невідкладної допомоги, незважаючи на його особисті мотиви. І в цьому сучасні медики успадковують психологію християнської традиції: лікар є слугою пацієнта незалежно від матеріального стану останнього.

Суспільство дозволяє лікареві використовувати свою кваліфікацію для підтримки гідного рівня життя і наполягає, щоб ця кваліфікація застосовувалася задля блага інших людей. Для досягнення цієї мети західне суспільство ввело у практику лікаря медичну ліцензію, яка має як альтруїстичне, так і егоцентричне навантаження. Ліцензія дає право на приватну практику, накладаючи на її власника визначені обов'язки. Певний контролюючий орган, що складається з досвідчених у своїй справі медиків, покликаний відбирати кандидатів і контролювати діяльність власників ліцензії. Усе це сприяє формуванню монополії, оскільки представники цього органу керуються у своєму відборі сталими принципами, закриваючи тим самим шлях іншим традиціям.

Останні інновації в галузі медицини викликають також і серйозні моральні проблеми: реклама здатна залучити хворих швидше до шарлатанів, ніж до компетентних фахівців; вільний доступ пацієнтів до інформації про їх власне здоров'я здатний викликати почуття жаху й пригніченості; вимога інформованої згоди може спричинити відмову пацієнта від необхідних процедур.

Медична освіта розвиває у майбутніх фахівців як альтруїстичні, так і егоїстичні схильності. Якщо одні молоді люди вступають до медичних навчальних закладів, керуючись ідеалом необхідності допомоги ближньому, то інші мріють при цьому про забезпечене життя і визнання. Такі чинники

навчального процесу, як вступний конкурс, боротьба за наукові премії, членство в різних наукових спільнотах, право вибору майбутньої спеціальності не можуть не сприяти формуванню у студентів егоїстичних мотивів. З іншого боку, кожна святкова церемонія в медичному учбовому закладі супроводжується проголошенням таких альтруїстичних ідеалів, як негайний відгук на скарги пацієнта, відповідальність за правильність прийнятих рішень, відмова від сну і відпочинку задля блага ближнього. У межах західної культури лікар поєднує у собі особистий інтерес і альтруїзм. Жоден представник цієї професії не може бути лише продавцем своєї майстерності.

Відповідно до грецької міфології лікар Асклепій повернув життя хворому всупереч волі богів і у відповідь на це грізний Зевс покарав смертю обох. У зв'язку з цим постає питання: «Чи існують етичні межі людської компетентності?». Щодо сучасної медицини це питання отримує новий зміст, оскільки в ХХІ ст. сама компетентність стає моральною основою медичної науки.

Моральна криза медицини обумовлена межами професійної компетентності. Аморальний той лікар, який експлуатує нецтво пацієнта. Але ще більшу шкоду здатне привнести нецтво самого лікаря. Не випадково у медичному трактаті ХVІІІ ст. вказується, що компетентність — перший обов'язок лікаря. Компетентний фахівець не просто володіє необхідним мінімумом знань, але постійно прагне до вдосконалення. До етики компетентності відносять не лише всебічне опанування предметом, але й визначення меж компетентності.

У широкому розумінні моральні межі компетентності лікаря обумовлені відмовою хворого від подальшої медичної допомоги. Поширення, наприклад, епідемії СНІДу виявляє зв'язок між окремим випадком захворювання та поведінкою, знаннями і цінностями, що прийняті в суспільстві. Конфлікт між прагненням захистити здорових людей, з одного боку, і поважати права інфікованих СНІДом, з іншого боку, свідчить про те, що в суспільстві широке

поширення має бути етична, орієнтованою на пацієнта. У той же час предмет медицини поступово трансформується від пацієнта до суспільства у цілому. Тому можна вважати, що медицина стає «соціальною наукою», тобто насичується соціальними аспектами. Якщо етичні проблеми, що виникли на засадах традицій шкіл Гіппократа і Галена, можуть бути дозволені у межах стосунків між лікарем та пацієнтом, то проблеми сучасної медицини відображають стан суспільства в цілому, виходячи за колишні межі.

Відомо, що притча про доброго самаритянина використовувалася у середні віки для того, щоб підкреслити обов'язки християнського лікаря: він має потурбуватися про хворого, який потребує допомоги, навіть не визначаючи друг він чи ворог. Ці принципи глибоко укорінилися у європейській традиції, і багато сучасних медиків, хоча і не копіюють поведінку Матері Терези, проте є духовно близькими з нею людьми. У межах цієї традиції виділяють два етичні орієнтири — компетентність і співчуття. Лікареві слід бути грамотним та справедливим, допомагати кожному незалежно від його майнової і расової приналежності.

Перед лікарем постійно постає проблема етичного вибору. Наприклад, у польових умовах лікар сам на руках намагається доставити хворого в шпиталь і по дорозі зустрічає пораненого, який перебуває у ще важчому стані. Не маючи можливості допомогти обом відразу, кому він повинен віддати перевагу? З подібною психологічною дилемою медик стикається в умовах швидкого розвитку сучасної медичної технології. Наприклад, у даний час урологи не в змозі допомогти усім хворим з нирковою недостатністю, яким для лікування потрібна процедура діалізу. У цих умовах, наприклад, адміністрація Медичного центру міста Сіеттла вимушена була вдатися до загальновідомих критеріїв відбору. Не дивно, що ці критерії були піддані в пресі суворій моральній критиці. Як показує практика, випадковий відбір має моральну перевагу перед жорстоким і дискримінаційним критерієм «соціальної значущості». Тому парадигма девізу сучасних медиків, що мають достатній рівень компетентності:

«Скоріше лікувати, ніж не лікувати» і «Скоріше обстежувати, ніж не обстежувати». Якщо у минулому медики керувалися максимою «Роби для пацієнта все можливе», то сьогодні — «Роби для пацієнта все розумне». Відповідно до останньої, кожен пацієнт являє собою не просто даного конкретного пацієнта, а усіх потенційних пацієнтів, для яких робиться не «усе можливе», а усе «можливо корисне».

Звернімося до теоретичних підвалин етики. Відомо, що «етика» і «етос» — споріднені терміни, які витікають з одного кореня. Якщо етика — це сукупність правил і принципів, котрі покладено в основу морального життя, то етос відображає суспільні переконання. Всі правила і принципи у різних суспільствах набувають різного відтінку, тому етос — це клімат, у якому живе етика. Ідеалом медичного етосу є етос благородства. В історії медицини є багато славетних лікарів, які у своїй практиці керувалися відомим етичним принципом: «Благородство зобов'язало». Медичні центри, в основі діяльності яких лежали лицарські принципи благородства, були засновані в минулому столітті на Мальті, Родосі, Кіпрі. Що стосується сучасної медицини, то вона далека від реалізації цих принципів. Так, у 1989 р. у США 37 млн. чоловік, або 18 % населення країни, не було забезпечено медичною допомогою. Сьогодні повноцінне лікування можна отримати лише в спеціалізованих медичних центрах, ліки — купити лише в аптеках, а за діагностичне устаткування слід платити чималі гроші. Все це робить важким, майже неможливим втілення у життя принципу турботи про бідного хворого. Така ж ситуація і в Україні. Тому треба перейти від етосу благородства до етичної доктрини, більш співзвучної з духом нашого часу - доктрини прав людини.

Одним із засновників сучасної концепції прав людини був видатний англійський філософ-матеріаліст XVII ст., лікар Джон Локк. Локківське розуміння прав людини витікає з його поглядів на медицину: право є невід'ємною власністю людини, так само як і мистецтво лікування. Для Джона Локка ідеалом був такий соціальний порядок, у межах якого індивіди могли б

безмежно користуватися перевагами свободи пізнання і творіння. Етичний принцип права на щастя, який відстоював Локк, доповнювався положенням про рівність людей.

Ідеї Локка вплинули на становлення професійної медицини: лікарі, що мали ліцензію, отримували автономію, засновану на знанні того, як краще за все допомогти клієнтові. Якщо Локк підкреслював право лікаря на своє знання, то в даний час на перше місце ставиться право пацієнта: хворий не повинен бути інфантильним у своїх стосунках з лікарем, він має право сам усвідомлювати свої цінності та інтереси. У сучасній медицині має місце зсув акцентів від індивідуального права лікаря до стосунків співпраці між незалежним лікарем і незалежним пацієнтом.

Починаючи з середини XIX ст. серед медиків широкого поширення набула етика утилітаризму, засновником якої став відомий англійський філософ Дж. Бентам. Згідно з нею, суб'єкт у своєму житті прагне уникнути страждання і отримати максимум задоволення. Це вчення досить часто називають «етикою доби технології». Проте між медичною етикою і «технологічним мисленням» існують певні протиріччя: 1) між статистичним підходом у медицині і особистістю конкретного пацієнта; 2) між технологічними результатами і благом пацієнта; 3) відмінність думок у методах використання медичної технології може завдати шкоди хворому. У даному випадку ім'я Бентама є символом розбіжності між медичною технологією і етикою медицини. Але етика і технологія насправді не чужі один одному — вони «сусіди». «Особистісна етика» звертається до «позбавленої індивідуальності технології», аби досягнути можливості і межі останньої, тоді як технологія звертається до етики, аби відповідати цілям та інтересам людини.

Відомо, що символом медицини є змія, яка відбиває глибоку невизначеність природи хвороби і природи лікування. Хвороба — це період кризи, межа між комфортом, здатністю до життя, з одного боку, і болем та смертю - з іншого. Лікар покликаний здолати цю кризу за допомогою знання і

навичок. А проблема медичної етики — це проблема співіснування з цією невизначеністю. Хороший лікар має усвідомити цю невизначеність і спрямувати її до кращого результату.

Якщо попередній етап розвитку медичної етики пов'язаний з ідеалом благородства, то її сучасний етап — це становлення демократії в галузі медицини. Утвердження прав лікаря породжує утвердження прав пацієнта, формуючи демократичні принципи у сфері медичного обслуговування. Представники сучасної біоетики не ставлять собі за мету створення нової медичної етики. Вони лише переносять старі етичні принципи в нову площину. Проблеми, пов'язані з генетикою, трансплантацією, нейрофізіологією є новими лише в технологічному, соціальному і економічному, психологічному аспектах, але вони старі з етичної точки зору і вирішуються у межах існуючої народної традиції. Історія медицини тісно переплітається з медичною етикою. Ці дві гуманітарні дисципліни мають істотне значення для самої медицини — це ті складові, які допомагають медицині адекватно реагувати на зміни, що відбуваються у науковій, технологічній, соціальній і економічній сферах. А оскільки початок XXI ст. за прогнозами має принести людству епохальні зрушення, то авторитет медицини, її етичні засади повинні миттєво реагувати на всі інновації, а разом з ними і медична освіта.

У межах медичної етики виділяють три різні рівні:

- 1) Рівень *індивідуальної етики*, який включає професійну автономію та благодіяння.
- 2) Рівень *соціальної етики*, що стосується доступності, справедливості та способів розподілу медичних ресурсів.
- 3) Рівень *медичної практики*, який породжує етичні проблеми у зв'язку з трансплантацією органів і народженням дітей з вадами розвитку.

Також фіксують сім вимірів медичної етики:

1. *Професійна автономія в медицині* — це право визначати курс лікування пацієнта і здійснювати його вибір без втручання інших осіб. Автономія лікаря обмежується правом пацієнта на повну інформацію про стан свого здоров'я і прийняття рішення на цій підставі. Проте реалізація права пацієнта є проблематичною у тих випадках, коли він не в змозі сприймати інформацію і приймати рішення, наприклад, перебуваючи у коматозному стані.

2. *Благодіяння* — відоме положення з клятви Гіппократа — це професійний обов'язок лікаря надавати допомогу іншим у разі потреби. У межах медичної етики потрібно знайти баланс між благодіянням і запобіганням подальшій шкоді. Цей етичний діалог формулюється як протистояння святості і якості життя.

3. *Доступність медицини* — це право кожного пацієнта на отримання лікарської допомоги. Доступ до лікування тісно пов'язаний з можливістю пацієнта оплатити медичні послуги. Передбачається, що цей обов'язок повинні узяти на себе держава і суспільство.

4. *Справедливість* — це право пацієнта отримувати медичну допомогу, вільну від упереджень і фаворитизму. Думки лікаря мають бути неупереджені і незалежні від можливостей пацієнта платити за лікування.

5. *Розподіл медичних ресурсів* має здійснюватися не лише за принципом платоспроможності пацієнта, але і за таким критерієм, як діагностична група пацієнта.

6. У питаннях *трансплантації органів* активну роль повинні відігравати суспільство і держава. Зараз існує необхідність в державній програмі, яка містила б закони, що регулюють забезпечення донорськими органами та зводять до мінімуму чинник випадковості у цьому питанні;

7. *Народження дітей з вадами розвитку* викликає не лише етичні проблеми, але і такі, як цінність і якість життя, можливості сім'ї та суспільства по догляду за пацієнтом та ін.

Отже, лікарі повинні нести більшу моральну відповідальність, ніж неспеціалісти. Свого часу видатний німецький філософ Гегель у «Феноменології духу» наділяв неспеціалістів правом оцінювати переваги тих або інших корпоративних програм. Оскільки медичні дослідження несуть у собі загрозу порушення прав особи в ім'я суто наукових інтересів, держава і громадськість повинні мати можливість втручатися в подібні дослідження. Проте гегелівська моральна оцінка справедлива лише у тому випадку, коли ідеальна держава відображає інтереси всіх своїх громадян.

Відомо, що принцип морально-психологічної відповідальності в дослідженні людини спирається на «правило згоди». Це потрібно для того, щоб захистити суб'єкт медичних досліджень від різних загроз. Один із аспектів цієї проблеми стосується його фізичного благополуччя: адекватний баланс між ризиком та успіхом визначається виключно лікарем. Другий аспект відноситься до благополуччя того, хто досліджується, як особистості і зводиться до питання про те, хто повинний визначити цей баланс. Медики приписують це право виключно собі: тільки вони здатні отримати необхідну інформацію, причому не спричиняючи тиск на своїх пацієнтів. Юристи, навпаки, наполягають на тому, щоб право вирішального голосу належало колегії, серед членів котрої присутні були б неспеціалісти.

Медико-психологічне дослідження спирається на певні передумови:

по-перше, дослідження, навіть коли вони не приносять терапевтичної користі конкретному пацієнтові, повинні бути продовжені;

по-друге, «правило згоди» необхідно навіть на проміжних стадіях медично-психологічного дослідження;

по-третє, відношення між лікарем та пацієнтом у процесі дослідження є особистісним, а отже, морально-психологічним.

Важливим є твердження «принципу підтримки» медико-психологічного дослідження: єдиним, хто в змозі оцінити людський аспект дослідження, є сам суб'єкт. Спочатку, як правило, пацієнт довіряє своєму лікарю, проте згодом він

повинний бути в змозі вирішити, наскільки виправдана була ця довіра. Вчений-лікар повинний віддати собі звіт в тому, що його майбутнє як дослідника залежить не тільки від наукових, але й моральних якостей. З іншого боку, страх перед сумними наслідками експерименту не повинний слугувати перешкодою для наукового прогресу.

Як відомо, усі людські знання носять експериментальний характер, а отже і медичні, і психологічні знання не є виключенням. І медицина, і психологія міцно пов'язані із історією та культурою людства. Моральні обмеження досліджень необхідні, бо медицина не розглядалася б як засіб позбавлення від важких хвороб. Тому практика використання людини як об'єкта медичного і психологічного досліджень є благом, оскільки веде до покращеного розуміння ефективних шляхів лікування тяжких хвороб. Наукове співтовариство повинно заохочувати своїх членів приймати участь у подібних дослідженнях, додержуючись усіх необхідних заходів безпеки по відношенню до пацієнта. Медико-психологічні дослідження з використанням людини – це не тільки пошук нових засобів для лікування хвороб, але і захист від таких усталених засобів лікування, які несуть із собою ризик смертельного результату. З точки зору майбутніх пацієнтів, участь людини в медичних та психологічних дослідженнях збільшує те благо, яке медицина та психологія здатні надати людям. Тому неможливо встановити на шляху подібних досліджень бар'єр, якщо людина віддала себе в руки медицини у боротьбі із болем, втратою працездатності та загрозою смерті. В цих умовах само поняття раціональності у самій медицині змінюється.

Медицина стає цивілізованою для блага пацієнта. Значну роль у цій галузі придбають статистичні дослідження. У цьому сенсі пацієнти морально зобов'язані приймати участь у медичних дослідженнях в ім'я майбутнього людства. Моральний обов'язок у даному випадку носить телеологічний характер, що полягає в тому, що усе в природі доцільно і що у всілякому розвитку здійснюється заздалегідь поставлена мета та відображається

відношення між практикою та моральним благом. Дослідження практики проведення медичних експериментів з участю людини, в якості об'єкта, показує, що ці експерименти не суперечать нормам медичної етики і є складовою частиною медичної практики.

Відомо, що з об'єктивної точки зору дії лікарів, котрі проводять досліди на самих собі, суперечать положенням, згідно якому героїзм – це безрозсудна хоробрість. Медична традиція експерименту над собою засновується на поєднанні хоробрості та обережної наукової методики. В межах цього експерименту виділяються спостереження над собою, з одного боку, і більш активне і складне втручання в діяльність власного організму, - з іншого. Якщо до першого можна віднести досліди С. Санкторіуса (італійського лікаря, анатома, фізіолога, який перший використав термометр та вимір пульсу) по регулярному виміру власної ваги у зв'язку із процесами метаболізму, то в другому – пов'язані із ризиком для життя експерименти Р. Коха, німецького мікробіолога, по вивченню етіології холери.

У добу наукової революції медици виконують дві нерідко протилежні функції – лікаря і вченого. Лікар стає вченим у тому випадку, коли благополуччя конкретного пацієнта перестає бути для нього першочерговою метою. Експеримент над собою привабливий з моральної точки зору тому, що лікар не здатний в принципі нанести збиток нікому, окрім самого себе. Врятовані життя майбутніх пацієнтів слугують винагородою за цей ризик. Лікар, що ризикує власним здоров'ям не за абстрактні ідеали науки, а в ім'я блага конкретного пацієнта, цілком може стати героїчною фігурою. Експериментуючи на самому собі, лікар відповідає як моральним, так і неморальним вимогам, що укладені у визначенні «хороший» лікар. Привабливість експерименту над собою, як медичної традиції, полягає в тому, що він дає право лікареві надавати власну оцінку по найбільш важливим питанням, котрі хвилюють суспільство в цілому. Основні переваги такого експерименту пов'язані із проблемами контролю, точності, зручності, а також

моралі. Тому логічно, що до проведення експерименту над собою, висуваються дві умови:

по-перше, чим менша ступінь ризику, тим більш обґрунтованим є проведення експерименту;

по-друге, якщо проведення небезпечного експерименту необхідно, то лікар може піддавати себе ризику в тій же мірі, у якій піддавався б інший випробуваний.

Розрізняють виправданий та невиправданий ризики. Так, в умовах епідемії медики в силу своєї соціальної значущості повинні піддаватися щепленню першими. Сьогодні про це свідчить пандемія Covid-19, коли медичні працівники першими зробили собі вакцинацію.

Ризиковані дослідження, над якими захоплювалися в минулому, можуть виявитися невиправданими з точки зору майбутніх поколінь. На сучасному ступені розвитку науки експерименти, які проводяться на одному суб'єкті, не вносять великого внеску в медицину. Проте при певних обставинах експеримент над собою здатний привнести унікальні результати і тим самим сприяти суспільному благу.

Отже, етична природа медичних досліджень має два взаємопов'язані аспекти. Якщо перший стосується професійної медичної практики, то другий — особистості пацієнта. Етичні наслідки медичного дослідження витікають з необхідності підкорятися суспільно необхідним вимогам. Проте співвідношення внутрішнього (професійного) і зовнішнього (громадського) контролю над медичними дослідженнями — це проблема не лише моральна, але і політична. Громадський контроль над медичними дослідженнями має бути обмежений у такій мірі, аби залишити простір для професійної діяльності вчених.

Сучасна медицина переживає особливий період, маючи у своєму розпорядженні таке устаткування і препарати, які дозволяють точно визначати діагноз і методи лікування хвороби. Все це породжує серйозні етичні,

психологічні проблеми. Коло цих проблем досить широке. Суперечки щодо обов'язків, прав, відповідальності, милосердя і справедливості можуть бути гострими і красномовними, проте при цьому сторони рідко знаходять остаточне рішення. Хоча сучасна філософія визнає даремність запропонованого свого часу Спінозою історичного методу в області моралі, ця обставина не повинна підштовхувати нас до позицій скептицизму. Син лікаря, лікар і філософ Аристотель не міг не спостерігати сумнівів, супроводжуваних вибором того чи іншого діагнозу. Ми схилиємося швидше до традиції Аристотеля, ніж Декарта або Спінози. Не заперечуючи очевидність, ця традиція допускає наявність невизначеності моральних думок, що стосуються сучасної медицини. Ця толерантність витікає не з прагнення до фатаморганних міркувань і не зі зневаги до логіки, а через залучення в сферу моральної дискусії традицій історії медицини. Етичне розуміння включає як звернення до історії і традицій, так і дотримання чітких логічних правил.

В умовах сучасної цивілізації, з її приватним устроєм життя, мало хто має доступ до стосунків між лікарем і хворим. Тому в сучасних умовах соціологи, антропологи, економісти і навіть філософи змушені спостерігати за цими стосунками немов би ззовні.

Тому європейська культура перетворила ритуал спілкування лікаря з пацієнтом у науку і медична етика повинна надати лікареві ті орієнтири, які він може і повинний використовувати у своїй практиці. А медична освіта повинна його до цього підготувати, надавши широкий рецептурний загал щодо спілкування лікаря і пацієнта. Тому перед студентом медичного вузу стоїть завдання оволодіти медичною етикою, отримати від неї етичні, психологічні орієнтири у своїй професійній діяльності.

Оскільки, як бачимо, основним моральним компонентом професії лікаря є формування взаєморозуміння, терпимості, співчуття незалежно від расових, релігійних, мовних та інших відмінностей, то медична освіта у цілому та медична практика, безпосередньо, повинні сприяти моральному розвитку

лікаря-професіонала. Але це можливо тільки у випадку усвідомлення суспільством того, що професія лікаря сформована на моральних засадах, котрі мають моральне значення і наповнені глибоким моральним змістом. Це буде чудовим компостом для спілкування лікаря і пацієнта, яке стане комфортним та більш відкритим, що дуже важливо для обох: лікарю – для лікування пацієнта, хворому – для довіри своєму лікарю, а з точки зору психології – це надасть процесу лікування ефективності та благополучної завершеності.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке психологія?
2. Що таке соціальна психологія?
3. Які підструктури особистості виділяють психологи?
4. Які своєрідні психологічні особливості особистості становлять її індивідуальність і неповторність?
5. Як ви розумієте психологія релігії? Що вона вивчає?
6. Що таке релігійність? Релігійність та страх.
7. Що таке страх та його типологія?
8. Стрес: поняття, природа.
9. Причини стресу та його причини.
10. Подолання стресу.
11. Чи можна подолати релігійність?
12. Що таке медична етика?
13. Які виміри має медична етика?
14. На що лікарю медична етика?
15. Що таке медико-соціальна допомога?
16. У чому сутність трирівневої системи медико-соціальної допомоги?
17. Дайте характеристику кожному рівню медико-соціальної допомоги?
18. Що таке психічне здоров'я?
19. Охарактеризуйте показники психічного здоров'я.
20. Охарактеризуйте шляхи збереження психічного здоров'я.
21. У чому сутність психологічної допомоги?
22. Що таке СЕВ?
23. Чинники СЕВ.
24. Ознаки СЕВ та його профілактика.
25. Медичні дослідження та їх етичний аспект

Завдання для роздумів:

1. Поміркуйте над тим, чи можливо говорити про індивідуальність без врахування соціальних якостей особистості?
2. Подумайте над тим, чи зникне релігійність у суспільстві, яке буде високоосвіченим та технічно просунутим?
3. Чи виправдана заява Міжнародного бюро праці, що стрес – є «хворобою ХХ та ХХІ ст.»?
4. Відомо, що стреси здатні порушувати психіку. А чи впливає це на роботу внутрішніх органів людини?
5. Як Ви гадаєте, чинники руйнування психічного здоров'я слід розглядати окремо, чи в комплексі?
6. Чи може СЕВ бути захисною реакцією організму на тривалий професійний стрес?
7. Як Ви оцінюєте досліди лікаря на собі?

Завдання до реферативної роботи:

1. Напишіть есе (короткий твір-роздум), яке б починалося із слів «На мій погляд, людська індивідуальність проявляється у...»
2. Лікар та релігійність.
3. Емоціональна сфера і стрес.
4. Психічне здоров'я української молоді.
5. Медична етика та її принципи.
6. Моделі взаємодії лікаря і пацієнта: психологічний аспект.
7. Стрес: його природа та шляхи подолання
8. СЕВ у лікарів: поняття, сутність, профілактика.

Термінологічний словничок:

Альтруїзм – це стан суб'єкту, що сприяє самозбереженню, розвитку і щастю інших людей, навіть на шкоду своїм власним інтересам.

Біхевіоризм - поведінка людини, що визначається реакцією на вплив зовнішнього середовища.

Воля – це якість, яка присутня лише людині та означає вміння цілеспрямовано і розумно знайти корисне для себе та інших людей справу, прагнення виконати її.

Гелотологія – смертельна хвороба, яка лікується з допомогою сміху.

Ідеомоторний акт (від дав.-гр. — ідея, образ, лат. *motor* — що приводить в рух і *actus* — дія) — мимовільні, частіше слабкі м'язові рухи, що виникають у людини в результаті уяви про цей чи інший рух.

Інстинкт – це сукупність вроджених тенденцій та прагнень, які проявляються у формі вродженої поведінки, то це сукупність складних спадково обумовлених актів поведінки.

Інтелект – це здатність пам'ятати або помічати те, що не пам'ятають або не помічають інші, це особливості переробки інформації, це вмінні ставити та вирішувати проблеми.

Інтеракионізм - теорія соціальної взаємодії, у ході котрої здійснюється розвиток особистості і проявляється її реакція на оточення.

«Каросі» - «смерть від перевтоми».

Когнітивна теорія – теорія, де поведінка людини визначається прагненням побудувати картину світу у свідомості, тобто пізнавальними процесами.

Компетентний фахівець – це особистість, яка не просто володіє необхідним мінімумом знань, але постійно прагне до вдосконалення.

Медико-соціальна допомога – це профілактична, лікувально-діагностична, реабілітаційна, протезно-ортопедична й зубопротезна допомога, а також заходи соціального характеру з догляду за хворими, непрацездатними й інвалідами.

Медична етика – це нова дисципліна, яка має визначити межі застосування нових знарядь життя і смерті людини.

Психічне здоров'я - це стан психологічного та соціального благополуччя, при якому людина реалізує свої можливості, ефективно протистоїть життєвим труднощам та стресу, здійснює продуктивну свідому діяльність і вносить свій внесок у розвиток соціуму.

Психоаналіз - поведінка людини, що обумовлена протиріччям між свідомим та свідомим; протиріччя між суспільством та особистістю.

Психологія – це наукове знання про людину та її поведінку; все, що стверджує психологія перевіряємо або підлягає перевірці.

Релігійність – це світоглядна орієнтація індивіда, що проявляється у релігійних властивостях свідомості людини, її поведінки та відносинах.

Синдром емоційного вигорання (СЕВ) – це довготривала стресова реакція, котра виникає внаслідок подовжених професійних стресів у формі повного або часткового вилучення емоцій у відповідь на обрані психо - травмуючі впливи.

Соціалізація – це процес засвоєння індивідом соціальних норм та культурних цінностей суспільства. *Первинна соціалізація (адаптація)* – засвоєння соціальних норм і цінностей дитиною, входження її у культуру соціуму. *Вторинна соціалізація (інтеріоризація)* – засвоєння соціальних ролей соціуму.

Соціальна психологія – це наука, предметом якої стала психіка людини та ступінь впливу на неї суспільства і навпаки, вплив психіки конкретної особи на малі та великі групи.

Страх – це внутрішній стан, обумовлений реальними чи передбаченими лихами природного чи соціального гатунку:

1) *екзистенційний неспокій* – виникає у зв'язку з необхідністю поставити собі питання про сенс життя. Типовими є тривога стосовно найфундаментальніших для людини питань як терпіння або смерть, добро і зло, що мають визначальне значення для всього людського буття;

2) *звичайний страх* – може стати приводом для актуалізації чи зародження релігійності, яка є колективним неврозом;

3) *моральний страх* – страх, який виростає від почуття провини і відчуття завини перед кимось.

Стрес (від англ. **stress** — напруга, тиск) — неспецифічна реакція організму у відповідь на дуже сильну дію (подразник) зовні, яка перевищує норму.

Темперамент – це характеристика психіки людини, що включає два основні компоненти – емоційність та загальну активність: рухова та мовна.

Емпатія (англ. *empathy* від (грец. *patho*) — співпереживання) — розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи в формі співпереживання.

Етика — це сукупність правил і принципів, котрі покладено в основу морального життя.

Егоїзм — це принцип, згідно з яким суб'єкт в своїй поведінці повинен переслідувати цілі самозбереження, розвитку і щастя.

Характер – це своєрідна звичка, манера поведінки людини. Він формується під дією *спадковості* (вроджені природні відмінності людини від інших людей), *громадського середовища* (оточення, вплив інших людей), *самовиховання*.

Хвороба — це період кризи, межа між комфортом, здатністю до життя, з одного боку, і болем та смертю - з іншого.

«Це цікаво знати»

Медичний дослід із психології

У 50-х роках ХХ ст. під час жорстокого дослідження у Гарварді лікар Курт Ріхтер помістив пацюків у басейн із водою, щоб перевірити, як довго вони можуть протриматися на воді. У середньому вони почали тонути через 15 хв. Але перед тим, як вони гинули, дослідники витягали їх, сушили, давали їм відпочити у продовж декількох хвилин і повертали для другого раунду.

У другій спробі вони протрималися 60 годин. Це не помилка. Був зроблений висновок: пацюки вірили, що їх, у кінцевому рахунку, врятують. Тому вони могли тримати свої тіла на воді довше того, ніж раніше вважалося можливим. Отже, дослідники прийшли до висновку, що якщо надія може змусити змучених пацюків вірити у порятунок, то що може зробити для людини віра в себе і свої можливості. Тому, поки людина не здається, вона сильніше своєї долі (Ерих Марія Ремарк «Три товариша»).

Цьому не вчать у школі

Про це дійсно не прийнято розповсюджуватися, і у шкільних класах цього не викладають, навіть в Америці, де, як прийнято вважати, заборонених тем немає. Проте є, а саме жіноча мастурбація. «Це одне із самих страшних табу у нашій країні, - стверджує соціолог із Сан-Франциско Лонні Барбак. - Обумовлено це тим, що більшість жінок, які цим займаються, відчувають за це

почуття сорому. Це йде від тих моральних принципів, котрі сповідує суспільство. Да і церква це не заохочує. Ще у 1975 р. Ватикан назвав мастурбацію гріхом і позицію свою змінювати не збирається. І все ж моя порада – мастурбуйти, і ви відчинити для себе новий світ».

Приблизно такої ж думки дотримується і Джун Рейник із Університету Індіани. «Немає ніяких свідоцтв того, що мастурбація наносить шкоду, - вважає вона. – Більш того, це навіть корисно для здоров'я. Наші дослідження свідчать, що заняття самостимуляцією можуть, наприклад, зменшити вірогідність стресів. Окрім того, у більшості випадків це різко посилює статевий потяг жінки до чоловіка, ніби надає їй новий заряд енергії. Є і другий позитивний момент: ви навряд отримаєте СНІД або завагітнієте».

Джун Рейник очолює діючий при університеті Інститут Кінслі, співробітники котрого ще 40 років тому першими в Америці почали вивчати жіночу мастурбацію. Саме тоді у країні вперше було проведено і соціологічне дослідження серед жінок з одним простим питанням: «Чи займаєтесь Ви самостимуляцією?». Стверджувальне «да» сказала лише одна із кожних 10 респондентів. А сьогодні на це питання відповідають позитивно 8 із 10 жінок.

Спеціалісти університету у Вісконсині прийшли до наступного висновку, що якщо раніше тільки 18 % жінок починали займатися мастурбацією у віці 12 років, то зараз ця цифра становить 31 %. І роблять вони це частіше, ніж раніше, тобто у середньому тричі на місяць.

Щодо одружених американок, то один із недавніх опитувань, що був проведений у 24 містах, показав, що займаються мастурбацією біля 70 % дружин. Медики, психологи, соціологи називають різні причини зростаючого потягу жінок до мастурбації. Перша полягає в тому, що їх чоловіки не взмозі їм надати бажаного задоволення. Проте більшість жінок щасливі у ліжку і, тим не менш, мастурбують. Ежент Левітт, психолог із Університету Індіани, свідчить, що це може бути тому, що ніхто, окрім неї не може задовольнити саму себе. Да і сексуальні партнери не завжди хочуть займатися любов'ю тоді, коли цього бажає жінка.

Що стосується чоловіків, то вважається, що 92 % американців займаються мастурбацією. Це буває 2-3 рази на тиждень. Чоловіки роблять це частіше, ніж дружини, а вироблена за довгий час звичка зберігається до похилого віку. Одне із опитувань показало, що $\frac{3}{4}$ чоловіків мастурбують і в похилому віці від 80 до 102 років.

За деякими свідченнями, біля 60 % одружених пар у тій чи іншій формі включають мастурбацію у свій «любовний репертуар». «Для тих, хто отримує від цього задоволення, самостимуляція приносить і психологічне, і фізичне розкріпачення, - переконана Бетті Добсон, котра написала книгу «Секс для одного: насолода любити себе». – Проте, якщо мастурбація порушує нормальне статеве життя, вона стає зайвою».

Дивовижно, не дивлячи на те, що американці мають пристрасть до мастурбації – і жінки, і чоловіки – вони вважають останню неестетичним і непристойним явищем для шляхетної людини.

Розгорнута програма і методичний алгоритм «Тренінг з розвитку ненасильницької комунікації, управління конфліктами та медіація»

Тема: Ненасильницька комунікація

Мета: ознайомлення учасників з концепцією «Ненасильницької комунікації» Маршала Розенберга, засвоїти «Чотири кроки ненасильницької комунікації» та комунікативні техніки.

Зміст заняття

1. Вступ до теми.
2. *Міні-лекція.*

Ненасильницька комунікація - це концепція, що була розроблена американським психологом Маршалом Розенбергом. Вона повинна дати людям можливість взаємодіяти таким чином, щоб їх комунікація підвищила рівень довіри і життєвого щастя.

При цьому, в першу чергу, мова йде про те, як закликати інших людей до тих чи інших дій, як розвивати шанобливе ставлення, яке б сприяло ширшій співпраці й сумісній креативності в спільному житті. В концепції ненасильницького спілкування важливою є емпатія з двох причин: окрім розуміння іншої людини, важливою є самоемпатія, щоб з'ясувати для себе ситуацію. Це сприяє знаходженню стратегії для задоволення потреб усіх сторін.

Припущення щодо виникнення конфліктів:

- **Статична мова:** Згідно Вендела Йонсона, виникають проблеми під час пояснення або навіть спроби спіймати мінливий світ за допомогою статичної мови. Замість цього, М. Розенберг рекомендує мову, що орієнтована на процес.

Спостереження повинні бути сформульовані «конкретно відносно часу і контексту».

- **Пов'язування об'єктивного спостереження з суб'єктивною оцінкою:** М. Розенберг не виступає за те, щоб залишитися об'єктивним, – навпаки, потрібно розрізняти спостереження, що піддають об'єктивній оцінці, і надають суб'єктивну оцінку. Те ж говорив і Джидду Крішнамурті, індійський філософ ХХ ст.: «Найвищою формою людського інтелекту є вміння спостерігати без оцінки».
- **Критика замість побажання:** «А коли люди почують щось схоже на критику, то вони схильні до того, щоб усю свою енергію витратити на захист чи на контрнаступ». Таким чином, знижується готовність відповідати на прохання з емпатією.

Основна модель ненасильницької комунікації.

Чотири кроки ненасильницької комунікації:

1. **Спостереження** означає описувати конкретну дію (чи невиконання), не змішуючи її з оцінкою чи інтерпретацією. При цьому мова йде про те, щоб не оцінювати, а відділяти оцінку від спостереження таким чином, щоб опонент зрозумів, на що посилаються.
2. Спостереження викликає **відчуття**, що пов'язане з однією або декількома потребами.
3. **Потреби** – тут розуміємо загальну якість, яку, напевно, мріє мати в своєму житті кожна людина на планеті: захист, розуміння, контакт, сенс. Згідно з моделлю ненасильницької комунікації, почуття – це вираз того, чи задоволена потреба, чи ні – це такий собі індикатор.

Для чутливого контакту потреби є дуже важливими, тому що вони показують дорогу до креативного рішення, що підходить усім учасникам.

4. З потреб в результаті виникає **прохання** щодо конкретної дії тут і зараз. Щоб його можна було виконати, розрізняють прохання і побажання. Прохання належить до дій в теперішньому часі. Побажання більш розмите, воно належить

до станів чи подій у майбутньому. Прохання виконати легше, тому і ймовірність успіху вища.

М. Розенберг пропонує сформулювати прохання «позитивною діловою мовою», тобто говорити, щоб хотіти, аніж - не хотіти. Можна розрізнити прохання про дію (наприклад, про те, щоб вивантажити посудомийну машину) і прохання про відношення (наприклад, опис власних відчуттів).

М. Розенберг підсумовує чотири кроки ненасильницької комунікації в одному реченні: *«Коли я бачу а, то відчуваю б, тому що мені не вистачає в. Тому я тепер хочу г».*

Активне слухання

Активне слухання - це комунікативна техніка, яка дозволяє точніше зрозуміти психологічні стани, почуття та думки співрозмовника. Часто використовується в консультуванні, тренінгах та вирішенні конфліктних ситуацій.

Активне слухання дозволяє: створити атмосферу комфорту та довіри; продемонструвати увагу до співрозмовника, показати, що його чують і розуміють; спонукати співрозмовника до подальшої бесіди, допомогти йому усвідомити і висловити свої почуття та переживання.

Правила активного слухання:

- **Створення комфортних умов для співрозмовника:** відімкнений телефон, місце без стороннього шуму;
- **Активна відкрита поза:** сприяння спілкуванню та розумовій зосередженості;
- **Жести та міміка:** підтвердження включеності, зацікавленості та розуміння. Це можуть бути кивки, короткі слова - «так», «отож», «розумію»;
- **Зоровий контакт;**

- **Уникання неконтрольованих дратівливих дій** (вивчення документів, постукування по столу пальцями або ручкою, шелесту папером, розсіяного малювання в блокноті, накручування волосся на палець);
- **З'ясування логіки розповіді співрозмовника;**
- **Намагання зрозуміти не тільки слова, а й почуття співрозмовника;**
- **Коректна поведінка** - без критики, оцінок, суперечок;
- **Намагання зрозуміти цілі співрозмовника;**
- **Спільна відповідальність за комунікацію.**

Прийоми активного слухання:

Пауза - це просто пауза. Вона дає співрозмовнику можливість подумати. Після паузи співрозмовник може сказати щось ще, про що промовчав би без неї. Пауза також дає самому слухачеві можливість відсторонитися від себе (своїх думок, оцінок, почуттів) і зосередитися на співрозмовникові. Вміння усунуватися від себе і перемикатися на внутрішній процес співрозмовника - одне з головних і важливих умов активного слухання, що створює між співрозмовниками атмосферу довіри.

Уточнення - це прохання уточнити або роз'яснити окремі моменти висловлювань, якщо є сумнів правильного їх розуміння, або є необхідність отримати детальнішу інформацію з окремих питань, чи висловити зацікавленість.

«Це дуже цікаво, не могли б Ви уточнити ...»

«Якщо я правильно Вас зрозумів/ла, Ви вважаєте, що ...»

«Ви могли б уточнити, що для Вас означає ...»

Переказ (парафраз) - це спроба слухача стисло і своїми словами повторити викладене щойно співрозмовником. При цьому слухач повинен намагатися виділяти і підкреслювати головні, на його погляд, ідеї і акценти.

Переказ дає співрозмовнику зворотний зв'язок, дає можливість зрозуміти, як його слова лунають з боку. В результаті, співрозмовник або одержує підтвердження того, що він був зрозумілий, або одержує можливість

скорегувати свої слова. Крім того, парафраз може використовуватися як спосіб підведення підсумків, в тому числі проміжних.

«Тобто, інакше кажучи ...»

«Отже, Ви вважаєте важливим ...»

«Тобто, Ви маєте на увазі ... Все правильно?»

Повтор (ехо) - дослівне повторення основних думок, що вимовив співрозмовник. Цей прийом змушує співрозмовника чітко формулювати свої думки, допомагає уточнити суть проблеми і створює відчуття підвищеної уваги з боку слухача.

Розвиток думки - спроба слухача підхопити і просунути далі хід основної думки співрозмовника.

«Якщо виходити з того, що Ви сказали, для Вас важливі ...»

«Якщо я Вас правильно зрозуміла, Вам важливо, щоб ...»

Повідомлення про сприйняття - слухач повідомляє співрозмовнику своє враження від співрозмовника, що сформувалося під час спілкування.

«Ця тема дуже важлива для Вас».

Повідомлення про сприйняття себе - слухач повідомляє співрозмовнику про зміни у своєму власному стані в результаті слухання.
«Мені дуже боляче це чути».

Зауваження про хід бесіди - спроба слухача повідомити про те, як, на його погляд, можна осмислити бесіду в цілому. *«Схоже, ми досягли спільного розуміння питання».*

Додаткова інформація: [Empathic listening skills](#) How to listen so others feel heard, or listening first aid (University of California). Download a one hour seminar on empathic listening and attending skills; TED-talk: [5 ways to listen better](#)

Зворотний зв'язок.

Є загальні правила зворотного зв'язку: концентруйтеся на поведінці людини, а не на особистості; робіть наголос на тих аспектах поведінки, які людина може реально змінити; будьте конкретними; використовуйте

спостереження і не робіть висновків; давайте зворотний зв'язок якнайшвидше після події, наскільки це можливо; будьте чіткі в своїх мотивах; давайте як позитивну, так і негативну оцінку; не перевантажуйте людину інформацією.

Даючи зворотний зв'язок, важливо пам'ятати про позитивну оцінку, що допомагає розвивати сильні сторони. Для цього пропонують робити багаторівневий зворотний зв'язок за принципом сандвіча: позитив, негатив, позитив.

Поради для того, хто дає зворотний зв'язок:

- Розкажіть людині про те, що Ви спостерігали, тобто від першої особи однини (Я бачив/ла..., мені здалося...).
- Намагайтеся концентруватися на діях і поведінці, а не на особистості (не «Ти егоїст», а «Мені здалося, що під час цієї вправи ти багато думав про себе і не звертав уваги на інших»).
- Наводьте приклади, щоб людина змогла співвідносити Ваші висловлювання зі своїми діями і обставинами.
- Розкажіть, якою Ви хотіли б бачити ситуацію наступного разу.

Поради для того, хто отримує зворотний зв'язок:

- Слухайте. Не перебивайте того, хто дає зворотний зв'язок.
- Переконайтесь, чи правильно Ви все почули. Після того, як людина закінчила говорити, перевірте рівень Вашого розуміння, використовуючи техніку перефразування.
- Намагайтеся не займати захисну позицію. Трапляється так, що зворотний зв'язок неприємний або завдає болю. Навіть якщо це позитивний зворотний зв'язок, ми за звичкою схильні відштовхувати його. Контролюйте свої почуття.
- Попросіть навести приклад. Людина, яка дає зворотний зв'язок, може порушити правила надання зворотного зв'язку. У Ваших інтересах контролювати процес, запитуючи про приклади для того, щоб робити висновок про якість зворотного зв'язку.

- Вирішіть, як вчинити зі зворотним зв'язком. Ви можете прийняти зворотний зв'язок і спробувати внести зміни до своєї поведінки, або проігнорувати його. Будьте вдячні. Говоріть «Дякую!»

1. Методики для практичної роботи.

Контрольований діалог – активне слухання

Мета:

- Показати, як і чому виникають комунікативні помилки.
- Тренувати вміння уважно слухати і перефразувати.
- Тренувати чіткий і точний виклад своїх думок.

Хід проведення: учасники діляться на групи по три людини: А, Б і В. Учасники А і Б обирають тему, яку вони хочуть обговорити і спілкуються 15 хвилин. Учасник В спостерігає, слідкує за часом та за дотриманням правил.

Правила:

- А починає історію і говорить перше речення.
- Б повторює своїми словами те, що він зрозумів.
- А підтверджує сказане, говорячи «правильно», якщо відповідь була правильною, і тоді Б може перейти до свого речення.
- Якщо Б що-небудь забув чи невірно зрозумів і говорить «неправильно», тоді Б ще раз повторює те, що він зрозумів із того, що сказав А.
- Якщо А вважає, що це знову не те, що він хотів сказати, то А повторює своє речення.
- А і Б працюють над реченням так довго, поки А не відчує, що його зрозуміли.
- Тільки після цього Б може почати свою фразу, і А повинен її повторити.
- Через 15 хвилин відбувається зміна ролей - Б і В розмовляють, А спостерігає. Через 15 хвилин В і А розмовляють, Б спостерігає.

Під кінець відбувається коротка рефлексія про те, як вони себе почували, наскільки це було складно, і який висновок вони з цього зроблять.

Час: 60 хвилин.

Примітка: тему розмови може дати тренер. Чим більш проблемна тема, тим інтенсивніша і важча вправа.

Матеріали: стілець для кожного учасника.

Чотири сторони одного повідомлення – модель чотирьох каналів

Мета: показати, що не так вже й однозначно говорити і слухати так, як малося на меті. Поглиблення моделі чотирьох каналів німецького психолога Фрідемана Шульца фон Туна.

Хід проведення: фасилітатор презентує модель чотирьох каналів і наводить приклад того, що одне й те ж висловлювання може бути сприйняте по-різному, згідно з моделлю Шульца фон Туна, як:

- факт (Що саме хочуть повідомити?);
- звернення чи заклик до дії (Чого хочуть досягнути, передаючи повідомлення?);
- відкриття (Що хочуть сказати про себе?);
- відношення (Що думають про тітку, чи в яких стосунках знаходяться з нею?).

Класичним прикладом може бути ситуація: Жінка керує автомобілем, чоловік сидить поряд і каже: «Дивися, там попереду зелений світлофор». (Можлива різна інтонація):

- факт - Світлофор показує, що можна їхати.
- заклик – Ну, їдь бо вже!
- відкриття - Я поспішаю; хочу, щоб ми скоріше доїхали.
- відношення - У тебе уповільнена реакція в порівнянні з моєю.

Далі варто наклеїти 4 картки, наприклад, на протилежні стіни кімнати з 4 можливими рівнями сприйняття (факт, заклик, відкриття, відношення), виходить щось на зразок компаса.

Просимо встати всіх учасників і розмістити себе у відповідності з тим, як вони розуміють висловлювання, подані нижче. При цьому дозволено стати десь посередині.

Висловлювання зачитує по черзі одна людина, можливо, з різною інтонацією, а учасники себе розміщують. Це відбувається бажано без коментарів чи зайвих слів і пояснень. Але нехай буде час, щоб учасники обернулися, хто як став. Наприкінці підбивають підсумки: - що відчули; - що це показало; - що дає вправа для реального життя.

Можливі висловлювання: - У нас немає часу. - В ідальні нас чекають. - Я стомився. - Нам потрібно більше активу. - Гарна погода сьогодні. - Тут не вистачає повітря. - Ти гарний. - Я кохаю тебе! - Забери це, будь ласка. - Ще якісь запитання? - Запитання є? - У кого ще є запитання? - Можете ставити свої запитання.

Час: приблизно 15 хвилин і в залежності від того, скільки висловлювань і наскільки глибоко роблять рефлексію, тоді і триваліше.

Примітка: завжди доречно взяти будь-які висловлювання з семінару або те, з чим учасники стикаються в своєму повсякденному житті.

Матеріали: картки і маркери, фліпчарт.

Чужий предмет

Мета: учасники розрізняють рівні спостереження, описи, оцінки й інтерпретації і на конкретному прикладі досліджують різницю.

Хід проведення: малознайомий предмет дають в руки учасникам або просто кладуть так, щоб усі його бачили. Ставлять питання: Що Ви бачите?

Учасники пишуть одну відповідь на одну картку. Отримують стільки карток, скільки потрібно. Потім ці картки збирають і разом аналізують, що з цього - опис, що - оцінка і що - інтерпретація. Які висновки вони роблять з цього результату, беручи до уваги, що питання лише лунало...

Час: 20 хвилин

Матеріали: малознайомий предмет, картки, маркери, фліпчарт.

Зворотний зв'язок у команді

Мета: конструктивно висловлювати критику і надавати позитивний зворотний зв'язок. За можливості конфлікту такі справи дають змогу запровадження культури шанобливого зворотного зв'язку, що сприяє новому зближенню. Це допоможе під час дискусій і спростить спілкування, а також допоможе учасникам обміркувати свою поведінку чи висловлювання з метою індивідуального росту.

Хід проведення: під час вступу до теми «Зворотний зв'язок» тренер може спочатку нагадати про принципи і правила зворотного зв'язку.

Після надання правил зворотного зв'язку можна дати можливість учасникам попрактикуватися. Для цього група ділиться на дві однакові підгрупи, формуються два кола – внутрішнє і зовнішнє, де учасники стоять обличчям один до одного. Завдання учасників – дати один одному зворотний зв'язок (2 хвилини для кожного). Через 4 хвилини внутрішнє коло рухається за годинниковою стрілкою. Вправа продовжується, поки внутрішнє коло не повернеться в початкову позицію. Після цієї вправи можна обговорити відчуття під час надання і отримання зворотного зв'язку.

Під час можливого конфлікту в групі спочатку може бути корисно з'ясувати за допомогою соціометрії, хто до якої сторони конфлікту належить.

Групи розділяться і кожна отримує завдання написати 4-6 карток про те, що вони цінують в іншій групі (або в інших групах, якщо їх більше, ніж дві).

Також їх прохають написати 4-6 карток зі своїми побажаннями щодо іншої групи (інших груп).

Сидячи один навпроти одного, одна група кладе свої картки перед іншою групою і зачитує, що написано. Спочатку, що цінують, потім критику, сформульовану як побажання. Це ж проробляє і інша група.

Після цього можна буде висловити думку, що здивувало, що потішило, що засмутило.

Час: особистий зворотний зв'язок – приблизно 2 хвилини для кожного учасника, групова частина – приблизно 20-30 хвилин.

Матеріали: стілець для кожного учасника, вільний простір, картки і ручки.

Додаткова інформація: Wikipedia: Gewaltfreie Kommunikation – https://de.wikipedia.org/wiki/Gewaltfreie_Kommunikation; <https://www.youtube.com/watch?v=IQO7h9MNCqI>; https://www.youtube.com/watch?v=8ltr_JUkXiA

Закінчення заняття. Зворотний зв'язок.

Тема: Конфлікт як соціально-психологічний феномен

Мета: ознайомлення учасників зі структурою та динамічними характеристиками конфлікту, визначення його позитивних і негативних рис, навчання розпізнавати конфліктні ситуації та можливу поведінку особистості під час конфлікту.

Зміст заняття.

1. Вступ до теми.

2. Демонстрація фрагменту художнього фільму із конфліктною сценою.
Запитання до учасників: «Що Ви бачили у фрагменті, як можна охарактеризувати дане явище?»

3. *Міні-лекція.* Кожна людина в своєму житті неодноразово зіштовхувалася з таким соціально-психологічним феноменом як конфлікт. Конфлікт – це зіткнення протилежних інтересів (цілей, позицій, думок, поглядів тощо) на ґрунті суперництва; це відсутність взаєморозуміння за різними питаннями, пов'язаними з гострими емоційними переживаннями. Дослідники, аналізуючи це складне психологічне явище, дискутують з приводу: що є конфлікт – благо чи зло?

4. *Експрес-опитування учасників* щодо їх думки про позитив і негатив конфлікту. Кожен з учасників відповідає на питання тренера, починаючи фразу:

– «Конфлікт для мене є зло, тому що...».

– «Конфлікт для мене є благо, тому що...».

5. *Міні-лекція* щодо структурних компонентів конфлікту (об'єкт конфлікту, учасники конфлікту, конфліктна ситуація, інцидент), типології конфліктів.

6. Індивідуальна робота. Мета: визначити емоційні реакції людей у конфліктах. Тренер: «А зараз ми з Вами трохи попрацюємо. Ви почули інформацію про конфлікти, їх структуру та типи, але ця інформація неповна, тому що я навмисне не торкався деяких важливих речей, надавши Вам можливість поділитися своїми знаннями. Пропоную Вам зробити це таким чином. На фліпі намальований стовбур та гілки дерева, це «дерево конфлікту», але на ньому немає листя. Ваше завдання - на маленьких папірцях різного кольору написати Ваші емоції, які Ви відчуваєте під час конфліктів та помістити їх на дереві, оце й буде його листя. Для виконання справи надається 5-7 хвилин».

Після закінчення роботи тренер разом із учасниками проводить аналіз «дерева конфлікту». Особлива увага приділяється кольору листя, його кількості й емоційному стану учасників.

Висновок: чим більше листя на дереві, тим більше сил людина витрачає, а конфлікт процвітає та поширюється, руйнуючи життя людини.

7. Групова робота. Мета: надати можливість учасникам реально відчутти взаємозалежність емоцій і фізичної напруги організму під час конфлікту. Осмислити руйнівну силу емоційного реагування для організму під час конфлікту.

Хід роботи. Учасники об'єднуються в 3 групи. В кожній групі обирають «скульптора». Він будує скульптурну групу «конфлікт» (бажано із реального життя когось з учасників) та займає своє місце у ній. Після презентації скульптур тренер ставить запитання всім:

1. Опишіть, будь ласка, почуття, які у Вас виникали під час створення скульптури?

2. Де в тілі «скульптур» Ви почували напругу?

3. Які почуття у Вас виникали в тій чи іншій позі?

4. Як на Ваші почуття реагував організм?

5. Що Ви хотіли робити, а що ні? Чому?

6. Що корисного Ви взяли з цієї роботи?

Виведення учасників зі стану конфлікту (аутогенні вправи).

Закінчення заняття. Зворотний зв'язок.

Тема: Конфлікти в діяльності лікарів приватної клініки

Мета: визначення специфіки та умови діяльності підприємців, класифікація основних причин, які призводять до конфліктів, навчання аналізувати особистісну поведінку під час конфлікту.

Зміст заняття.

1. Вступ до теми.

2. Групова робота. Мета: визначити специфічні умови діяльності підприємця. Учасники об'єднуються у дві групи. Одна група на фліпчарті розробляє тему: «Позитивні риси діяльності лікарів приватної клініки», друга група – «Негативні риси лікарів приватної клініки». Після підготовки групи презентують роботу. Тренер акцентує увагу учасників на складних умовах праці.

3. Міні-лекція. Однією з особливостей діяльності лікарів є суперечливий, конфліктний характер їх функціонування у сфері підприємницької діяльності. Успіхи або невдачі у вирішенні конфліктів певним чином впливають на стан справ у самих медичних працівників, на соціально-психологічний клімат у навчальному та професійному колективах.

Формами прояву конфліктів у колективі співробітників можуть бути: гострі розбіжності, взаємна критика, яка виходить за межі пристойності, дратівливість, образи, грубий тон під час спілкування, приниження людської гідності, відмова від виконання розпоряджень і наказів, створення «опозиційних угруповань», написання анонімних листів, які містять компрометуючі факти, утиск критики тощо.

Причини конфліктів можуть бути зведені у дві основні групи. До першої групи відносяться: низький рівень організації праці, несприятливі матеріальні умови діяльності, екстремальні умови діяльності та пов'язані з ними психологічні перевантаження. До цієї групи причин відноситься і недосконалість деяких нормативних актів, які регулюють діяльність лікарів приватної клініки, недосконалість організаційної структури тощо.

Друга група причин конфліктів пов'язана з індивідуальними особливостями особистості та соціально-психологічними явищами в колективі: егоїзмом, хворобливим самолюбством, марнославством, властолюбством, відсталістю, консерватизмом, недисциплінованістю, лінню, безтактністю, а

також слабкою професійною підготовленістю, недостатньо високим культурним рівнем. В основі конфліктів можуть бути протиріччя між самооцінкою співробітника та оцінкою його оточуючими, завищений рівень домагань, нездорова соціально-психологічна атмосфера, психологічна несумісність окремих співробітників.

Вправа. Учасники розповідають про конфлікт, свідком або учасником якого вони були колись. Ця розповідь повинна слугувати сценарієм подальшої рольової гри, в якій повинні брати участь присутні. Оповідач може бути сценаристом і режисером рольової гри, робити кілька дублів тощо.

Учасникам надається максимум волі. Повинна бути лише одна умова: кожен конфлікт, що розігрується, має закінчуватися компромісом.

4. Індивідуальна робота. Конкурс: «Я – режисер коміксів».

Мета: визначити свої слабкі та сильні сторони характеру, навчити учасників адекватно аналізувати свою поведінку в конфлікті.

Хід роботи. Учасникам пропонується на аркушах (кожен використовує скільки йому потрібно для створення коміксу, але не менше трьох) створити комікс: «Я у конфлікті». Необхідно двома або трьома сюжетами відобразити себе у якійсь конфліктній ситуації з репліками та відповідною мімікою (художні здібності учасників не мають значення). Час – 25 хвилин. Презентація (1 хвилина кожному).

Після закінчення роботи група разом визначає найкращий комікс, автору якого – приз.

Рефлексія. Що відчували під час роботи? Чого було більше: негативного або позитивного? Що нового дізналися про себе, про інших? Чи є різниця між Вами та іншими? В чому саме? Що відчуваєте тепер, коли дивитесь на себе? Чи викликає у Вас ваш комікс емоційне або фізичне напруження?

Тренер підкреслює, що дуже важливо знати про себе якомога більше, особливо в конфліктних ситуаціях. Уявлення конфлікту у вигляді коміксу зменшує негатив та надає досвіду щодо його конструктивного вирішення.

5. Учасники на картках відповідають на питання: «Чому я навчився, виконуючи цю вправу?»

6. Домашня робота – написати 10 висловлювань негативного характеру, які Ви найчастіше використовуєте під час конфлікту та перетворити їх на позитивні, не образливі.

Закінчення заняття. Зворотний зв'язок.

Тема: Шляхи і засоби вирішення конфліктів

Мета: відпрацювання стратегій поведінки людини у конфліктних ситуаціях, формування навичок конструктивного подолання конфліктів за відповідним алгоритмом.

Зміст заняття.

1. Вступ до теми.

2. Вправа «Чемпіонат». Учасники сидять один проти одного, зчепившись чотирма пальцями у вигляді замка, крім великих пальців (права рука одного та ліва рука іншого). Завдання кожного гравця – пригорнути великий палець опоненту.

3. Вправа «Залагоджування конфліктів». Тренер розповідає про важливість уміння швидко й ефективно залагоджувати конфлікти; повідомляє про те, що зараз емпіричним шляхом варто спробувати з'ясувати основні методи врегулювання конфліктів.

Учасники розбиваються на трійки. Протягом 5 хвилин кожна трійка вигадує сценарій, за яким двоє учасників представляють конфлікуючі сторони (наприклад, співробітників, що сваряться), а третій – відіграє роль миротворця, арбітра.

На обговорення тренер виносить наступні питання:

– Які методи залагоджування конфліктів були продемонстровані?

– Які, на Ваш погляд, цікаві знахідки використовували учасники під час гри?

– Як треба було поводитися тим учасникам, кому не вдалося залагодити конфлікт?

4. Міні-лекція тренера. Досить часто ми буваємо залучені до різного роду конфліктів – професійних, побутових, особистісних. Жоден конфлікт не проходить для нас безслідно. Їх підсумком стають стреси різної інтенсивності, які призводять до розладів нервової системи, загального зниження тону організму, до захворювань. Щоб успішно долати руйнівні наслідки конфліктів, потрібно навчитися обходити їх і, як тільки ми розуміємо, що втягнені до них, шукати шляхи виходу з гострих ситуацій.

Найбільш вдалу модель управління конфліктами запропонував американський психолог К. Томас. Він застосував двомірну модель: по вертикалі виражений рівень напористості при захисті власних інтересів; по горизонталі – рівень схильності до кооперації та увага до інтересів опонентів. Відповідно до цих характеристик К. Томас виділяє наступні п'ять основних способів управління та регулювання конфліктами:

– змагання (конкуренція) як прагнення досягти задоволення своїх інтересів на шкоду іншому;

– пристосування як принесення в жертву власних інтересів заради іншого;

– компроміс;

– відхід (ухилення) як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей;

– співробітництво як створення учасниками конфлікту альтернативи, яка повністю задовольняє обидві сторони.

5. Рольова гра. «Конфліктна ситуація» (для більш детального аналізу поведінки людини в конфлікті бажано знімати конфліктні сцени на відеокамеру та переглядати під час обговорення).

Тренер розподіляє групу на 4 підгрупи. Кожна з них обирає представника, якому із чотирьох карток, запропонованих тренером, дістається одна з назвою одного з основних стилів у конфлікті та з відповідним гаслом.

Зміст текстів на картках:

1. Конкуренція. «Щоб я переміг, ти повинен програти».
2. Пристосування. «Щоб ти виграв, я повинен програти».
3. Компроміс. «Щоб кожний із нас щось виграв, ми повинні щось програти».
4. Співробітництво. «Щоб виграв я, ти повинен теж виграти».

Протягом 15 хвилин кожна підгрупа повинна обговорити й підготувати в театралізованій формі конфліктну ситуацію (реальну, з досвіду учасників), у якій демонструється даний вид поведінки. Через 15-20 хвилин підгрупи надають свої результати. Вони називають «гасло», отримане як завдання. Після кожної презентованої сцени конфлікту вся група обговорює її з огляду відповідності «гаслу» і заявленому стилю. При невідповідності показаного у сцені конфлікту заданій стратегії поведінки, яка була отримана, група та тренер вносять у цю сцену корективи, можливі варіанти вирішення проблеми.

Аналіз гри. Як даний вид поведінки в конфлікті вплинув на емоційний стан його учасників, на їх почуття? Чи могли інші види поведінки в цій ситуації бути більш корисними для учасників і чому? З яких причин люди можуть обирати такий стиль поведінки в конфлікті? Як можна охарактеризувати даний стиль із огляду наполегливості у відстоюванні своїх інтересів та з огляду рівня співробітництва у відстоюванні інтересів інших?

Під час обговорення бажано фіксувати увагу на ключовому моменті – інтересах сторін. Такі інтереси допомагають виявити питання: «Чому протилежна сторона так поводить? Чого вона побоюється?»

6. Самовладання особистості під час вирішення конфліктів та у кризових станах.

Текст для проведення релаксаційної вправи з групою (проводиться під

звуки спокійної музики).

«Сядьте зручніше в крісло. Вам ніщо не заважає і не відволікає. Заплющити очі. Прислухайтеся до музики.

Приємні хвилі розкутості, розслаблення охоплюють Вас. Музика надає ритм Вашому подихові і биттю серця. Подих рівний і неквапливий. Удари серця стають рідші та ритмічніше.

Уявіть собі, що Ви поступово занурюєтеся в теплу воду. Розслаблюються м'язи ніг. Вони наливаються теплом і вагою. Відчуйте тепло на кінчиках пальців ніг. Хвиля приємного, заспокійливого тепла охоплює стопи, гомілки, коліна, стегна. Повторюйте про себе: «Мої ноги теплі і важкі. Мої ноги цілком розслаблені».

Відчуття тепла поширюється вище. Воно наповняє нижню частину живота, досягає попереку. Вся нижня частина тіла розслаблена, наповнена відчуттям приємного тепла.

Тепла хвиля піднімається ще вище, захоплюючи живіт, боки, спину, груди. Тепло, що піднімається знизу, зливається з теплом, що випромінює сонячне сплетення. Повторюйте про себе: «М'язи тулуба теплі і зтяжкі. Весь мій тулуб м'який і розслаблений».

Розслаблюються руки. Ви відчуваєте спочатку легке поколювання, а потім тепло в кінчиках пальців. Поступово теплішають і тяжчають кінцівки рук, передпліччя, плечі. Руки охоплює хвиля розслаблюючого тепла. Це тепло піднімається вище, розслаблюючи м'язи шиї, потилиці. Повторюйте про себе: «Мої плечі, шия цілком розслаблені і теплі. Моя потилиця майже гаряча».

Уявіть, що Ваше тіло занурене в теплу воду і м'яко коливається в теплій, прогрітій рідині. Тіло над водою. Його висвітлюють легкі сонячні промені, дме приємний прохолодний вітерець.

Усі м'язи обличчя розслаблюються. Тепло легкими хвилями пробігає по зовнішній частині щік, губ. Тепло, м'яке і тягуче, заповнює очні западини. Воно дає цілком розслабитися, очі відпочивають. Повторюйте про себе: «Мое тіло

спокійне і розслаблене. Мої очі прогріті внутрішнім теплом». Ви абсолютно спокійні, цілком розслаблені і відпочиваєте... (пауза 30 секунд).

Поступове відчуття напівсну–напівдрімоти зникає. Свідомість прояснюється... Ви відчуваєте своє наповнене бадьорістю й енергією тіло. Повторюйте зі мною:

«Я відчуваю приплив сил і енергії. Серце б'ється рівно і могутньо. Мої сили цілком відновлені. У мене гарний настрій. Я легко володію собою. Мені спокійно і радісно. Я легко впораюся з будь-якими проблемами».

Зробіть глибокий вдих. Затримайте подих. Видих. Свідомість ясна. Думки працюють чітко. Почуття підвладні Вашій волі. Ваше тіло наповнене бадьорістю. Рахуйте про себе: «Один, два» – напружуються кінцівки рук, ступні; «три, чотири» – напружуєте цілком ноги і руки (скидаєте напругу разом з видихом); «п'ять, шість» – втягуєте живіт, напружуєте грудну клітину (скидаєте напругу разом із видихом); «сім, вісім» – розправляєте плечі, прогинаєтеся трішки в спині (скидаєте напругу разом із видихом); «дев'ять» – сплетіть руки в замок, підніміть їх; «десять» – потягніться, разом із подихом відкрийте очі і м'яко опустіть руки».

7. Групова робота: «Створення банку ідей». Учасники пишуть на картках, що вони пізнали нового про конфлікт, як будуть намагатися застосовувати цю інформацію на практиці?

Закінчення заняття. Зворотний зв'язок.

Медіація як спосіб урегулювання конфліктів

Мета: ознайомлення учасників з концепцією «Ненасильницької комунікації».

Зміст заняття.

1. Вступ до теми.

2. *Міні-лекція. Медіація.* Класичним методом вирішення конфліктів є медіація - особиста розмова двох сторін конфлікту за посередництвом третьої особи (медіатора). Така розмова має сенс тільки в тих випадках, коли обидві сторони зацікавлені у вирішенні конфлікту. В першу чергу, мова йде про стратегії допомоги самому собі, а не про те, щоб залучити когось третього.

Теоретична концепція, що стоїть за таким методом посередництва, – концепція Гарварда. Курт Фаллер узяв її за основу до концепції посередництва в педагогічній роботі:

- розділити між людьми і проблемами діловий і особистісний рівні конфлікту
- - визнати почуття, але відділити їх від справи;
- «Твердо по суті, але м'яко до учасників!»;
- поділити позиції, інтереси і потреби;
- більшість інтересів задовольняються різними позиціями;
- прийняті позиції живуть своїм життям;
- підтримувати комунікацію чи відновити;
- чим далі конфлікт, тим складніша комунікація;
- вартість скасованої комунікації, як правило, вища, ніж зусилля до хоча б мінімальної комунікації;
- третя особа може допомогти;
- шукати взаємовигідні рішення;
- немає переможця і переможеного в конфлікті.

Значення третьої особи

Якщо обидві сторони надто сильно застрягли в конфлікті, то третя особа може допомогти. Ця людина повинна бути визнана обома сторонами. Він/вона не є суддею чи арбітром, а обидві сторони повинні знайти рішення самі.

Отже, третя особа може лише допомогти в тому, щоб домовитися про правила для запобігання загострення, щоб виявити спірні питання, щоб

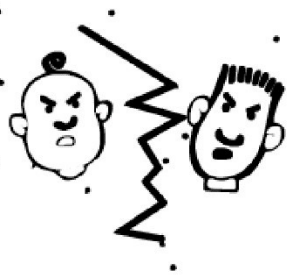
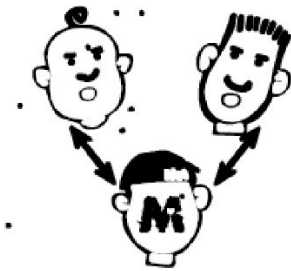

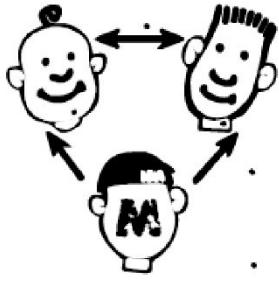
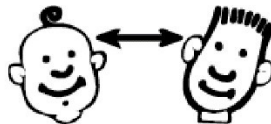
зрушити з місця перемовини, щоб обговорити можливі рішення, щоб було порозуміння.

Третя особа повинна забезпечити довірливе ставлення і бути нейтральною у вирішенні конфлікту. Вона не має права оцінювати і бути залученою в динаміку конфлікту. Вона не повинна сприймати все серйозно.

Чеклист посередництво

Мета не в тому, щоб вирішити конфлікт. Сама дискусія і підтримка обох сторін у тому, щоб ставити під сумнів власні дії.

<p>1) фаза: вступ гарантувати довірливе ставлення; пояснити правила; пояснити мету посередництва; пояснити процедуру; пояснити роль посередника; перепитати, чи всі з цим згодні</p>		<p>вихідна ситуація</p>
<p>2) фаза: бачення окремих сторін конфлікту сторони конфлікту висловлюють точки зору відбивати, підсумовувати, якщо потрібно перефразувати, зафіксувати пункти, обговорити почерговість закінчення – висновок</p>		<p>забезпечити комунікацію за допомогою посередника</p>
<p>3) фаза: розкриття конфлікту перепитати, прояснити, з'ясувати мотиви і почуття; у підсумку запитати про почуття і бажання в теперішній момент</p>		<p>поступово встановити пряму комунікацію</p>

<p>4) фаза: вирішення проблеми мозкова атака, обговорити рішення й оцінити, шукати згоди</p>		<p>шукати вирішення пліч-о-пліч</p>
<p>4) фаза: згода чітко сформулювати, прочитати згоду. Всі її підписують</p>		<p>справлятися знову без сторонньої допомоги</p>

Таким чином, головне завдання третьої особи полягає в зміцненні власної гідності і порозуміння учасників.

Методики для практичної роботи

Вирішення конфліктів: чотири стратегії

Мета: учасники спробують 4 види вирішення конфліктів для того, щоб розширити свій діапазон можливостей.

Хід проведення: учасники збирають можливі варіанти вирішення конфлікту (можливо, на прикладі «Ми ділили апельсин. Нас багато, він – один»). Їх фіксують на картках. Ці картки групують таким чином, що залишаються типові стратегії. З досвіду добре підходить:

- домінувати (за допомогою влади);
- уникати;
- поступатися (компроміс);
- розбирати (третій шлях) [15 хвилин].

Ці стратегії кладуть в 4 кутки і група ділиться спонтанно на 4 приблизно однакові підгрупи. Декілька хвилин кожна робоча підгрупа подумає про те, чому «їх» підхід найкращий. Потім проходить коротке обговорення, після чого підгрупи змінюють підходи. Тепер вони наводять аргументи за іншу стратегію.

І так по колу, поки кожна підгрупа не спробує підтримати всі підходи. [15 хвилин]

Оцінка:

- Що Ви помітили?
- Коли Вам було легко чи важко?
- Чи є якісь особливості? [15 хвилин]

Час: 45 хвилин.

Матеріали: картки і ручки/маркери.

Власне поле конфліктів

Мета: учасники знайомляться зі своїми зразками конфліктів і стратегіями вирішення конфліктів.

Хід проведення: учасники малюють власну мережу стосунків, поставивши себе в середину, а навколо них - усіх тих, з ким вони мають стосунки (батьки, брати, сестри, чоловік, жінка, діти, колеги, керівництво, друзі і т. ін.). За допомогою різних сполучень від себе до оточуючих вони показують, які ці стосунки:

- мало конфліктів (пряма лінія);
- як коли (хвиля) ;
- багато конфліктів (зигзаг);

Чим сильніші конфлікти, тим гостріші хвилі і зигзаги. [10 хвилин]

Поряд зі сторонами конфліктів вони напишуть стратегії, що застосовують для вирішення конфліктів. [10 хв.]

У маленьких групах учасники обмінюються думками щодо питань:

- Яку стратегію найчастіше обирають?
- Як раніше вирішували конфлікти в сім'ї?
- Як вирішують конфлікти з колегами?

• Як сьогодні вирішують конфлікти в сім'ї, в колі знайомих? [30 хвилин] Можлива рефлексія в великій групі щодо таких думок і можливої інформації:

Які сторони залучені в конфлікт?

Що відіграє роль у конфлікті ззовні?

Що відбувається всередині мене?

Які стратегії вирішення конфліктів домінують в різних культурах?

Чим пов'язані конфлікти і культура?

Час: 1,5 години.

Примітка: вправа добре підходить для саморефлексії і дає поштовх для обміну щодо спільних і різних зразків поведінки та впливу життя.

Вправа зі стільцями

Мета: вправа показує різні сторони однієї теми. Зростає увага до подальшої роботи у вирішенні конфлікту.

Хід проведення: учасники ставлять стільці в будь-якому порядку, щоб утворити скульптуру, картину до теми «Конфлікт». Необов'язково використовувати всі стільці.

Коли скульптура готова, вона стоїть деякий час, щоб усі могли її оглянути. Після цього наступний ставить стілець і утворює нову картину.

При цьому ніхто не розмовляє. Навіть в проміжку між скульптурами немає можливості щось перепитати. Не всі зобов'язані робити скульптуру; той, хто хоче, може презентувати декілька ідей.

Після цього відбувається рефлексія стоячи. Можна запитати щодо скульптур і описати своє бачення і відчуття.

Час: 1-2 години для кожного учасника.

Примітка: як варіант, після кожної скульптури, коли всі подивилися, можна попросити автора назвати картину і, таким чином, натякнути на ідею, але необов'язково цим усе пояснювати.

У маленьких групах можна буде ще раз в кінці назвати всі картини, щоб відзначити розвиток.

Після закінчення можна поглибити тему. Група домовляється про одну скульптуру, що добре показала тему, і ставить її знову. Тепер обмінюються асоціаціями і змінюють деталі, якщо необхідно. По одному учасники можуть займати місця на стільцях і описати свої емоції в таких позиціях. Можна і повністю замінити стільці людьми. Тепер можна і спробувати цю, напевно, найпоширенішу ситуацію конфлікту вирішити.

Матеріали: приблизно 10 стільців.

Додаткова інформація: Wikipedia: Медіація – <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>; центр медиации и права – <http://www.mediacia.com/what.htm>; Europäisches Institut Conflict-Culture-Cooperation – <http://www.eiccc.org>; Grundaussagen des ATCC-Ansatzes – <http://www.konfliktberater.org/PDF/atcc13.pdf>; MitOst-Edition 7: Bildungsziel: Bürger – Methodenhandbuch für multinationale Seminare – http://www.theodor-heuss-kolleg.de/flipbooks/bildungsziel_buerger.html

Література до розділу III:

- 1) Абрамов Г.С., Юдич Ю.А. Психология в медицине. Москва: «Кафедра - М», 1998. 125 с.
- 2) Водопьянова Н., Старченкова Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 336 с.
- 3) Грандо А.А. Врачебная этика и медицинская деонтология. Киев: Медицина, 1982. 168 с.
- 4) Грановская Р.М. Психология веры. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 135 с.
- 5) Ершова Г.Г., Черносивов П.Ю. Наука и религия – новый симбиоз. Санкт-

Петербург: Питер, 2003. 217 с.

6) Згречча Е., Спаньйоло А. Дж., П'євро М.Л. Біоетика: підручник / пер. з італ. В. Шовкун. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2007. 672 с.

7) Медична освіта у світу та в Україні/ Ю.П. Поляченко, В.Г. Передерій, О.П. Волосовець та ін.. Київ: Книга плюс, 2005. 383 с.

8) Орел В.Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования// Психологический журнал. 2001. Т. 22, № 1. С. 90-101.

9) Психологические основы деятельности врача: под ред. Р.П. Ловелле и Н.В. Кудрявой/Избранные лекции и статьи. Москва: ВУНМЦ МЗ РФ, 1999. 204 с.

10) Соціальна медицина та організація охорони здоров'я/ Під ред.. Ю.В. Вороненка, В.Ф. Москаленка. Тернопіль: Укрмедкнига, 2000. 680 с.

11).Соціальна робота в Україні: навч. посіб. / Зверєва І.Д., Безпалько О.В. та ін.. Київ: ЦНЛ, 2004. 256 с.

12) Технология социальной работы: учеб. пос.. Москва: ИНФРА-М, 20002. 240 с.

13) Юрьева Л.Н. Профессиональное выгорание у медицинских работников: формирование, профилактика, коррекция. Киев: Сфера, 2004. 241 с.

14) Jonsen A.A. The new medicine and the old ethics. Cambridge (Mass.); L.: Harvard univ. press, 1990. XI, 171 p.